

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

"İnsanların ve hayvanların yaşamlarıyla ilgili
İçgörü ve şefkatle dolu, büyüleyici ve yürekli bir kitap."

Yuval Noah Harari - *Sapiens* kitabının yazarı.

MAMA'nın SON SARILIŞI

Hayvan ve İnsan Duyguları

NEW YORK TIMES BESTSELLER

FRANS DE WAAL

Çeviren: Gülsüm Arkan

MAMA'nın SON SARILIŞI

FRANS DE WAAL

PEN AMERICA LITERARY AWARDS
PEN AMERICA LITERARY AWARD FOR SCIENCE WRITING

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

sander yayınları

MAMA'NIN SON SARILIŞI

HAYVAN VE İNSAN DUYGULARININ
EVİRİMSEL KÖKENİ

FRANS DE WAAL

Translated from the English Language edition of *Mama's Last Hug: Animal Emotions and What They Tell Us about Ourselves*, originally published by. This edition arranged through Tessler Literary Agency Inc. and Kayi Agency. Copyright © 2019. Turkish translation Copyright © 2019 by Sola Unitas. All rights reserved.

Tüm hakları saklıdır. İngilizce orijinali Justin Bariso, tarafından “Mama's Last Hug: Animal Emotions and What They Tell Us about Ourselves” adıyla yayımlanmıştır. Bu eser Tessler Telif Hakları Ajansı ve Kayi Telif Hakları Ajansı aracılığıyla alınmıştır. Bu eserin çeviri sorumluluğu Sola Koç. Eğ. Dan. Hiz. A.Ş.'ye aittir. Bu kitabın hiçbir bölümü yazılı izin alınmadan kopyalanamaz ya da çoğaltılamaz.

SANDER YAYINLARI

Şakayık Sok. No: 40/8 Kat: 2 Teşvikiye Şişli/İSTANBUL

Telefon: 0212 939 76 52 - E-posta: sander@sanderyayinlari.com

www.facebook.com/sanderyayinlari

www.twitter.com/SanderYay

www.instagram.com/sanderyayinlari

<https://sanderyayinlari.com>

ISBN: 978-625-7797-02-3

Yayıncı Sertifika No: 32858

1. Baskı: İstanbul 2020

İmtiyaz Sahibi: Umut Kısa

Genel Yayın Yönetmeni: Şener Demir

Çeviren: Gülsüm Arıkan

Editör: Şener Demir

Redaksiyon: Selay Kara

Okuyucu Deneyimi: Ayhan Cibelik, Gülay Çömlek, Tuğba Yeşilbaş,

Erim Kızılöz

Mizanpaj: Ebru Aydın

Kapak Uygulama: Mert Musaoğlu

Orijinal Adı: *Mama's Last Hug: Animal Emotions and What They Tell Us about Ourselves*

BASILDIĞI YER

Deren Matbaacılık Ambalaj Sanayi ve Ticaret Limited Şirketi

Beylikdüzü Osb Mahallesi Orkide Caddesi 9/Z Beylikdüzü/İstanbul

Sertifika No: 47881

© *Bu kitabın tüm yayın hakları Sola Koç. Eğ. Dan. Hiz. A.Ş.'ye aittir. Yazılı izin alınmadan kısmen veya tamamen hiçbir yolla kopya edilemez, çoğaltılamaz ve dağıtılamaz.*

MAMA'NIN SON SARILIŞI

HAYVAN VE İNSAN DUYGULARININ
EVİRİMSEL KÖKENİ

FRANS DE WAAL

sander yayınları

Frans de Waal'in Diğer Kitapları;

Hayvanların Ne Kadar Zeki Olduğunu

Anlayacak Kadar Zeki Miyiz? (2016)

The Bonobo and the Atheist (2013)

The Age of Empathy (2009)

Primates and Philosophers(2006)

Our Inner Ape (2005)

My Family Album (2003)

The Ape And The Sushi Master (2001)

Bonobo: The Forgotten Ape (1997)

Good Natured (1996)

Maymunlar Arasında Uzlaşma (1989)

Şempanze Politikaları (1982)

Beni ateşleyen Catherine'e...

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ	11
Mama'nın Son Sarılışı	23
<i>Bir Kabile Reisinin Vedası</i>	
Ruha Açılan Pencere.....	61
<i>Primatlar Güldüğünde ya da Gülümsediğinde</i>	
Beden Bedene.....	98
<i>Empati ve Sempatî</i>	
Bizi İnsan Yapan Duygular	147
<i>Nefret, Utanç, Suçluluk ve Diğer Huzursuzluklar</i>	
Güç Arzusu	204
<i>Politikalar, Cinayet, Savaş Hâli</i>	
Duygusal Zekâ	240
<i>Adalet ve Özgür İrade Üzerine</i>	
Sezgi.....	282
<i>Hayvanlar Ne Hisseder?</i>	
Sonuç.....	323
Teşekkür.....	327
Kaynakça.....	330
Yazar Hakkında	349
Notlar	351

GİRİŞ

Davranışı izlemek bana doğal gelir. Hatta o kadar ki bazen bu konuda aşırıya kaçıyor olabilirim. Bir gün otobüste gördüğüm bir olayı anneme anlatmak için eve gelene kadar böyle bir özelliğim olduğunun farkında bile değildim. Sanırım 12 yaşındaydım ve bir erkekle bir kız benim hiç anlamlandıramadığım bir şekilde öpüşüyorlardı. Aslına bakarsanız bu durum açık ağızlarını ıslak bir şekilde birbirine kenetleyen ergenler için son derece normaldir. Aslında bakarsanız bu benim için de özel bir durum değildi ancak daha sonra kızın sakız çiğnediğini fark ettim. Hâlbuki öpüşmeden önce sadece erkeği sakız çiğnerken görmüştüm. Şaşırmıştım ancak meseleyi çözdüm. Tıpkı birleşik kaplar kuralına benziyordu ama yine de olayı anneme anlattığım zaman o kadar da heyecanlanmadı. Yüzünde rahatsız olmuş bir ifadeyle bana bunun çok güzel bir şey olmadığını ifade ederek, çevremdeki insanlara bu kadar dikkat etmeyi bırakmam gerektiğini söyledi.

Artık gözlem yapmak benim işim ancak bir elbisenin rengine ya da bir adamın peruk takıp takmadığına dikkat ettiğimi düşünmeyin. Böyle şeyler benim dikkatimi çekmez. Daha ziyade duygusal ifadelere, beden diline ve sosyal dinamiklere odaklanırım. Bunlar insanlar ve diğer primatlar arasında o kadar benzer özelliklerdir ki yeteneğimi her ikisine de eşit olarak paylaştırıyorum ama işim çoğunlukla ikincisiyle ilgilidir. Öğren-

ciyken, şempanze kolonisinin olduğu bir hayvanat bahçesine bakan bir ofisim vardı. Son 25 yıldır, Georgia, Atlanta yakınındaki Yerkes Ulusal Primat Araştırma Merkezi'nde benzer bir konuma sahibim. Şempanzeler bu alanda dışarıda serbestçe dolaşırlar ve genellikle öylesine büyük bir gürültüye neden olurlar ki hemen sorunun ne olduğunu anlamak için pencereye koşarız. Çoğu insanın kaotik bir durum olarak göreceği kılıklı bir hayvanın bağırıp çağırarak etrafta koşması aslında son derece düzenli bir topluluk olduğunun işaretidir. Biz her şempanzeyi yüzünden, hatta sesinden tanır ve ne beklememiz gerektiğini biliriz. Gözlem, şekil tanıma olmadan, odaklanılmamış ve rastgele bir şey olur. Bu hiçbir zaman oynamadığınız ve hakkında çok fazla bir şey bilmediğiniz bir spor müsabakasını izlemeye benzer. Temel olarak hiçbir şey görmezsiniz. İşte bu yüzden Amerikan televizyonlarındaki uluslararası futbol maçlarına tahammül edemem: Çoğu spor yorumcusu oyuna geç kalır ve çoğu zaman esas noktayı kavramakta başarısız olur.

Sadece topa bakarlar ve çoğu önemli anda gevezelik etmeye devam ederler. İşte şekil tanıma konusunda eksik olduğumuz zaman meydana gelen şey budur.

Merkezdeki olayın ötesine bakmak kilit noktadır. Eğer bir erkek şempanze taş fırlatarak ya da hücum ederek bir diğeri korkutuyorsa, yeni gelişmelerin ortaya çıkabileceği çevreyi kontrol etmek için gözlerinizi onlardan kasıtlı olarak kaldırmamız gerekir. Buna polistik gözlem deriz: Daha geniş bağlamda düşünme. Tehdit edilen erkek şempanzenin en iyi arkadaşının bir köşede uykuda olması, onu göz ardı edebileceğimiz anlamına gelmez. Uyanır uyanmaz olay yerine doğru yürür ve bütün koloni her şeyin değişmek üzere olduğunu bilir. Anneler en küçük yavrularını yakınlarına alırken, dişi şempanze bu hamleyi bağırarak haber verir.

Kargaşa sona erdikten sonra, arkanızı dönüp gidemezsiniz. Gözünüzü başroldeki aktörlerden ayırmamalısınız çünkü onların işi henüz bitmemiştir. Şahit olduğum binlerce uzlaşma

arasından bir tanesi beni çok şaşırtmıştı. Kısa bir karşılaşmadan sonra iki erkek rakip, iki ayakları üstünde birbirine doğru yürüdü, tüyleri diken diken olmuştu ve bu onları normalde olduklarından iki kat daha büyük gösteriyordu. Göz temasları o kadar sertti ki yeniden bir düşmanlığın canlanacağını düşündüm ancak birbirlerine yaklaştıklarında, birisi aniden vazgeçti ve arkasını döndü. Diğer bu durumu onayladığını göstermek için ilk erkeğin anüsüne eğilip, dudaklarını şapırdatarak ve dişlerini gıcırdatarak karşılık verdi. İlk erkek de aynısını yapmak istediği için, kendilerini beceriksiz bir 69 pozisyonunda buldular ki bu da her birine aynı anda diğerinin arkasında eğilme fırsatı verdi. Kısa bir süre sonra rahatladılar ve birbirlerinin yüzüne doğru eğilmek için döndüler. Barış gerçekleşti.

Kavgaların ardından gelen uzlaşmalar sırasında erkek şempanzeler, eğer ikisi de aynı şeyi aynı anda yapmaya çalışıyorsa beceriksiz bir altmış dokuz pozisyonuna neden olacak şekilde, rakibini arkasından tımarlamaya isteklidir.

Başlangıçtaki eğilme pozisyonu garip görünebilir ancak İngilizce'de (diğer pek çok dilde olduğu gibi) yağ çekmek ya da kış yalamak gibi ifadeler olduğunu hatırlayın. Bunun için çok geçerli nedenleri olduğundan eminim. İnsanlar arasında aşırı korku, kusmaya ve ishale neden olabilir. Korktuğumuzda 'altıma yaptım' deriz. Bu durum insansı maymunlar⁰¹ için de geçerlidir; pantolon kısmı hariç. Bedensel çıkışlar kritik bilgi sağlar. Bir çatışma sona erdikten uzun bir süre sonra, erkek bir şempanzenin sadece yere doğru eğilmek ve nefes almak için rakibinin oturduğu hassas bir yerde dolandığını görebilirsiniz. Görme, şempanzelerde de neredeyse bizdeki kadar baskındır ancak koku ciddi anlamda önemlidir. Gizli çekimlerin gösterdiği gibi, bizim türümüzde de insanların özellikle kendi cinsinden kişilerle el sıkıştıktan sonra ellerini kokladığı görülmüştür. Bizi diğerinin durumu hakkında bilgilendirecek kimyasal bir koku almak için elimizi yüzümüze doğru kaldırırız. Bunu, diğer primatların davranışlarına benzeyen çoğu şeyi yaptığımız gibi, bilinçsiz bir şekilde yaparız ama yine de diğer türler için bu kendiliğinden olurken, bizim kendimizi ne yaptığını bilen aktörler olarak görmek hoşumuza gider. Gerçekte bu kadar basit değildir.

Duygularımızla sürekli iletişim hâlindeyiz ama aldatıcı olan kısım duygularımızın ve hislerimizin aynı olmamasıdır. Onları bir noktada ilişkilendirme eğilimindeyiz ancak aslını söylemek gerekirse hisler sadece onlara sahip olanlar tarafından bilinen öznel durumlardır. Kendi hislerimi bilirim ama sizin söyledikleriniz hariç; sizin hislerinizi bilemem. Hislerimizle ilgili dil aracılığıyla iletişim kurarız. Öte yandan duygular, belirli uyarılarla tetiklenen ve davranışsal değişikliklerin eşlik ettiği

01 Apes ve monkey denen türlerin tamamı primatların alt grubudur. Ape denen türler (insan, şempanze, bonobo, orangutan, goril ve gibbon) kuyruksuzdur ve gününün çoğunu yerde geçirir. Monkey denen türler kuyrukludur ve gününün çoğunu ağaçta geçirir. Birebir Türkçe kelime ayrımı olmadığı için ape türünü insansı maymun olarak ifade ederiz. ç.n.

davranışları harekete geçiren öfkeden korkuya, cinsel arzudan şefkat ve üstünlük arayışına kadar çeşitlilik gösteren bedensel ve zihinsel durumlardır. Duygular yüz ifadelerinde, ten renginde, ses tınısında, jestlerde, kokuda ve benzeri durumlarda keşfedilebilir. Bu değişimleri deneyimleyen kişi ancak onların farkında olursa bunlar bilinçli deneyimler olan hislere dönüşür. Biz, duygularımızı gösteririz ama hislerimizle ilgili konuşuruz.

Uzlaşma veya bir yüzleşmeden sonra dostça bir buluşma gerçekleştirin. Uzlaşma, ölçülebilir bir duygusal etkileşimdir. Bunu keşfetmek için bütün ihtiyacınız olan önceki düşmanlıkları hatırlamak için biraz sabırlı olmaktır ancak bir uzlaşmaya eşlik eden pişmanlık, bağışlama, rahatlama gibi hisler sadece bunları deneyimleyen kişi tarafından bilinir. Diğerlerinin de sizinle aynı hisleri taşıdığından şüphelenebilirsiniz ama kendi türünüz söz konusu olduğunda emin olamazsınız. Mesela birisi size başka bir kişiyi affettiğini söylediğinde bu bilgiye güvenebilir misiniz? Çoğu zaman bize söylediklerinin aksine, ortaya çıkan ilk fırsatta söz konusu hakaretleri kusarlar. Ruh hâlimizi yanlış biliriz ve genellikle hem kendimizi hem de etrafımızdakileri yanlış yönlendiririz. Bizler sahte mutluluk, bastırılmış korku ve yanlış yönlendirilen sevgi uzmanlarıyız. İşte bu yüzden hayvanlarla çalışmaktan son derece mutluyum. Hislerini tahmin etmekte zorlanıyorum ama en azından kendilerini ifade etme konusunda beni asla yanlış yönlendirmiyorlar.

İnsan psikolojisinin incelenmesinde genellikle anket kullanımına güvenilir ki bunlar asıl davranıştan ziyade kendi kendini açığa vuran davranışlara ağırlık verir ancak ben tersi olmasından yanayım. İnsanların gerçek sosyal ilişkileriyle ilgili daha fazla gözleme ihtiyacımız vardır. Basit bir örnek olarak, sizi yıllar önce yeni yeni uzmanlaşmakta olan bir biliminsanı olarak İtalya'da katıldığım bir konferansa götürmek istiyorum. Primatların tartışmaları nasıl çözdükleri hakkında konuşmaya gittiğim için, ekranda kusursuz bir insan örneği görmeyi beklemiyordum. Biliminsanlarından biri, daha önce hiç görmediğim ve o zamandan

beri nadiren gördüğüm bir şekilde davranıyordu. Bunun nedeni ünlü olması ve ana dilinin İngilizce olmasının birleşimi olmasıydı. Uluslararası toplantılarda Amerikalılar ve İngilizler çoğu zaman entelektüel üstünlük açısından ana dilini konuşabilmenin sıra dışı ayrıcalığını yanlış anlar. Çat pat İngilizceyle hiç kimse onlarla sürtüşmeyeceği için, bu eğilimle ilgili nadiren doğru yola gelirler.

Bütün gün sürececek bir ders programı vardı ve her bir dersin ardından İngilizce konuşan biliminsanımız konuşmayı anlamamıza yardımcı olmak için oturduğu yerden ön sıraya fırladı. Mesela İtalyan bir konuşmacı sunumunu bitirdiğinde bir alkış tufanı koptu ve bu biliminsanı koltuğundan kalktı, podyuma çıktı, konuşmacının mikrofonunu aldı ve tam olarak, “Ne demek istedi ki?” dedi. Konuyu artık hatırlamıyorum ancak İtalyan konuşmacı yüzünü buruşturmuştu. Bu adamın o hanımefendiye yaptığı ukalalığı ve saygısızlığı görmemek çok zordu. Günümüzde buna, “ataerkil konuşma tarzı” diyoruz.

Dinleyicilerin çoğu bir çeviri hizmeti aracılığıyla dinliyordu. Aslında gecikmiş dilsel bağları, tıpkı televizyonun sesi kapatıldığında bir tartışmadaki beden dilini okumakta daha iyi olduğumuz gibi, adamın davranışını görmelerine yardımcı olabilirdi. Isıklamaya ve yuhalamaya başladılar.

Ünlü biliminsanımızın yüzündeki şaşkınlık ifadesi gücü ele geçirme algısını ne kadar yanlış değerlendirdiğini gösterdi. O zamana kadar her şeyin tıkırında gittiğini düşünmüştü. Paniklemiş ve belki de küçük düşmüş bir hâlde hızlıca podyumdan indi.

Seyircilerin arasına otururken gözlerimi adama ve İtalyan konuşmacıya diktim. On beş dakika içinde kadına yaklaştı ve ona kendi çeviri cihazını teklif etti. İtalyan konuşmacı bunu örtülü bir barış önerisi olarak düşündüğü için nazik bir şekilde kabul etti (belki de ihtiyacı yoktu). “Örtülü” dedim çünkü bir önceki beceriksiz andan bahsettiklerine dair hiçbir işaret yoktu. İnsanlar genellikle bir yüzleşmeden sonra iyi işaretler gösterirler (bir gülümseme, bir iltifat) ve orda bırakırlar. Ne konuştukla-

rını takip edemedim ancak üçüncü bir kişi bana, bütün dersler bittikten sonra adamın kadına ikinci kez yaklaştığını ve hiç abartısız, “Kendimi çok komik bir duruma düşürdüm.” dediğini söyledi. Bu küçük öz bilgi açık bir uzlaşma sağladı.

Konferansta insan çatışması çözümünün yaygınlığına ve büyüleyici açılımına rağmen, kendi dersim karma bir kabul gördü. Çalışmalarına daha yeni başlamıştım ve bilim, diğer türlerin uzlaşma gerçekleştirdiği fikri için henüz hazır değildi. Hiç kimsenin benim gözlemlerimden şüphe duyacağını düşünmüyorum. Kendi iddiamı ortaya koymak için pek çok veri ve fotoğraf sundum ancak bunlarla ne yapacaklarına anlam veremediler. O dönemlerde hayvan çatışmaları ile ilgili teoriler kazanmaya ya da kaybetmeye odaklıydı. Kazanmak iyidir, kaybetmek kötü ve bütün mesele kaynaklara kimin ulaştığıdır. 1970'lerde bilim, hayvanları Hobbes destekçisi olarak inceledi: Vahşi, rekabetçi, bencil ve kaba. Barışma üzerine yaptığım vurgu hiç mantıklı gelmedi. Buna ek olarak terimin kulağa çok duygusal geldiğini düşündüler ki bu da hiç hoş karşılanmadı. Bazı meslektaşlarım bilime ait olmayan romantik bir düşünceye kapıldığını söyleyerek küçümseyen bir tavır takındılar. Daha çok gençtim ve bana doğadaki her şeyin hayatta kalma ve yeniden üretme döngüsünde hareket ettiğini ve hiçbir organizmanın uzlaşma ile yol alamayacağını öğretiler: Uzlaşma zayıflar içindir. Şempanzeler böyle bir davranış gösterebilir bile, buna gerçekten ihtiyaç duydukları şüphelidir dediler. Beklenmedik bir başarının peşinden koşuyordum.

Onlarca yıl ve yüzlerce çalışmadan sonra, uzlaşmanın aslında sıradan ve yaygın bir durum olduğunu artık biliyoruz. Sıçanlardan yunuslara, kurtlardan fillere, ayrıca kuşlar da dahil olmak üzere bütün sosyal memelilerde meydana gelen bir durumdur. Davranış, ilişkinin düzelmesine hizmet eder. Günümüzde kavgadan sonra uzlaşmayan bir sosyal memeli keşfedersek, şaşırırız. Toplumunu nasıl bir arada tuttuklarını merak ederiz ancak o zamanlar bunu bilmiyordum ve bu tavsiyele-

rin hepsini nazik bir şekilde dinledim. Yine de benim fikrimi değiştirmede çünkü bana göre gözlem herhangi bir teoriye karşı her zaman zafer kazanır. Hayvanların gerçek hayatta ne yaptığı, nasıl davranmaları gerektiğiyle ilgili yerleşmiş fikirler üzerinde her zaman öncelik sahibidir. Doğuştan bir gözlemci olduğunuz zaman, bilimde tümevarımsal bir yaklaşım kazanmışsınız demektir. Benzer bir şekilde *The Expression of the Emotions in Man and Animals*'da olduğu gibi, diğer primatların duygusal olarak heyecan yaratan durumlarda insanlara benzeyen yüz ifadeleri kullandığını gözlemlerseniz, ruh hâllerindeki benzerliklerin üstesinden gelemesiniz. Sırıttıklarında dişleri ortaya çıkar, gıdıklandıklarında kıkır kıkır gülerler ve öfkelenince dudak büklerler. Burası kendiliğinden sizin teorilerinizin başlangıç noktası olur. Hayvanların duyguları olmadığı konusunda istediğiniz görüşü benimseyebilirsiniz ancak insanların ve diğer primatların reaksiyonlarını ve niyetlerini aynı yüz kas sistemi aracılığıyla iletmelerini anlamlandıran bir çerçeve bulmak zorunda kalacaksınız. Darwin bunu, insanlar ve diğer türler arasında duygusal sürekliliği varsayarak doğal bir şekilde yaptı.

Ama yine de duyguları ifade eden davranış ile bu durumların bilinçli veya bilinçsiz deneyimi arasında fark vardır. Hayvanların ne hissettiklerini bildiğini iddia eden birinin bilimle ilgisi yoktur. Varsayım olarak kalır. Bu durum ille de kötü değildir çünkü ben bizimle ilişkili olan türlerin bize benzeyen hislere sahip olduğunu *varsayıyorum* ancak inanç sıçramasını görmezden gelmemeliyiz. *Mama'nın Son Sarılışı*'nın yaşlı bir şempanze ile ölümünden birkaç gün önce yaşlı bir profesör arasındaki sarılma olduğunu söylediğim zaman bile, tanımlamama onun hislerini dahil edemem. Benzer davranışı ve dokunaklı durumu bunu iddia etmesine rağmen, ulaşılmaz kalır. Bu belirsizlik duygularla ilgili çalışan öğrencilerin canını her zaman sıkıştırır ve genellikle karmaşık ve dağınık bir alan olarak düşünülmesinin nedeni budur.

Bilim hatadan hoşlanmaz. Bu yüzden söz konusu hayvan davranışları olduğunda toplumun genel görüşü ile anlaşmazlık içindedir. Sokaktaki herhangi bir kadın ya da adama hayvanların duyguları olup olmadığını sorduğunuzda, “Elbette vardır.” diyeceklerdir. Evcil kedi ve köpeklerinin her türlü duygusu olduğunu bilirler; dolayısıyla diğer hayvanlara da bu duyguları bağışlarlar ancak aynı soruyu üniversitedeki profesörlere sorduğunuzda, pek çoğu başını kaşır, şaşırır ve tam olarak ne demek istediğinizi sorar. Duyguları nasıl tanımlarsınız? Duyguları “genel olarak davranışa atfettiğimiz kurgusal nedenlerin mükemmel örnekleri” olarak niteleyerek, hayvanların mekanistik görüşünü destekleyen Amerikan davranış bilimci B. F. Skinner’i izleyebilirler.⁰² Doğru; bugünlerde hayvan duygularını doğru-
dan inkâr eden bir bilimsani bulmak zor ama birçoğu onlar hakkında konuşmaktan rahatsız oluyor.

Hayvanların duygusal hayatlarından şüphe edenler tarafından aşağılanmış hisseden okuyucular bilime özgü bir inceleme olmasaydı, dünyanın hâlâ düz olduğuna ya da kurtçukların çürümüş etten sürünerek çıktığına inanıyor olacağımızı akıllarında tutmalıdır. Genel önyargıları sorguladığında bilim iyi durumdadır. Hayvan duyguları ile ilgili kuşkucu görüşle aynı fikirde olmasam da bunların varlığını onaylamanın gökyüzünün mavi olduğunu söylemek gibi olduğunu hissederim. Bizi çok ileri taşımaz. Daha fazla bilmeye ihtiyaç duyarız. Ne tür duygulardır? Nasıl hissedilirler? Hangi amaca hizmet ederler? Bir balığın hissettiği korku, bir atın hissettiği korku ile aynı mıdır? Bu soruları cevaplamak için sadece izlenimler yeterli değildir. Kendi türümüzün iç dünyasını nasıl incelediğimize bakın. İnsan deneklerini kalp atış hızını, galvanik cilt tepkisini, yüz kası kasılmalarını ve diğerlerini ölçen ekipmanlara bağlıken video izledikleri ya da oyun oynadıkları bir odaya

getiririz. Ayrıca onların beyinlerini inceleriz. Diğer türlere de yakından bakmamız gerekir.

Vahşi primatları izlemeyi seviyorum ve yıllardır dünyanın uzak köşelerinde pek çok yeri ziyaret ettim ancak benim ya da herhangi birinin buradan öğrenebileceği şeyler sınırlıdır. Şahit olduğum en duygusal anlardan biri, benden oldukça büyük vahşi şempanzelerin aniden dehşet verici çığlıklara ve bağırıışlara boğulmasıydı. Şempanzeler dünyadaki en gürültücü hayvanlar arasındadır ve ben hâlâ o kargaşanın sebebini bilmiyorum. Görünüşe göre talihsiz bir maymunu yakalamışlardı ve yiyeceğine ne kadar değer biçtikleriyle ilgili çok az şüphe bırakıyorlardı. Şölen sahibinin etrafındaki maymunlar topluluğunu izlerken, yiyeceğini onlarla paylaşıp paylaşmayacağını merak ettim çünkü yiyebileceğinden daha fazlasına sahipti ve dokunduğu her lokmayı ihtiyatlı bir şekilde ağzına götürürken, bütün bu dilencilerden kurtulmak isteyebilirdi ya da belki üçüncü bir ihtimal olarak paylaşımı, diğerlerinin bir parça istediğini ne kadar bildiğine bağlı olarak fedakârca olabilirdi. Sadece izleyerek bundan emin olmanın imkânı yoktur. Yiyecek sahibinin açlık durumunu değiştirmemiz gerekir. Yine de cömert olur muydu? Sadece kontrollü bir deney, davranışın ardındaki nedenlere ulaşmamıza izin verir.

Bu yaklaşım, istihbarat araştırmalarında son derece işe yaradı. Bugün, hayvanların zihinsel yaşamı ile ilgili ancak sembolik iletişim, kendini tanıma, araç kullanımı, gelecek için planlama ve bir başkasının bakış açısını benimseme üzerine yapılan deneyimlerden sonra konuşmaya cüret edebiliriz. Bu araştırmalar, insanları hayvan krallığının geri kalanından ayıran sözde duvarda soğuk hava akımlı büyük delikler açtı fakat sadece sistematik bir yaklaşım benimsersek, duygular açısından aynısının olmasını bekleyebiliriz. İdeal anlamda, hem laboratuvardaki hem de alandaki bulguları kullanırız; bunları aynı bulmacanın farklı parçaları olarak bir araya getiririz.

Duygular güvenilmez olabilir ancak çok büyük bir farkla hayatımızın en göze çarpan boyutudur. Her şeye anlam katarlar. İnsanlar deneylerde duygusal olarak heyecan yaratan resimleri ve hikâyeleri, renksiz olanlara nazaran çok daha iyi hatırlar. Yaptığımız ya da yapmak üzere olduğumuz neredeyse her şeyi duygusal terimlerle tanımlamayı severiz. Mesela bir düğün romantik ya da neşelidir; bir cenaze gözyaşıyla doludur ve bir maç sonucuna bağlı olarak çok eğlenceli ya da hüsrان olabilir.

Söz konusu hayvanlar olduğu zaman da aynı önyargıya sahibiz. Taşlarla ceviz kıran bir kapuçin maymununun İnternet videosu, aslanları bir buzağıdan uzaklaştıran bir bufalo sürüsünün videosundan çok daha az ilgi çekecektir. Buzağı kendini onların pençesinden kurtarıırken, toynaklı hayvanlar yırtıcıları boynuzlarına alır. Her iki video da etkileyici ve ilginçtir ancak sadece ikincisi yüreğimizi cız ettirir. Buzağıyla özdeşleşir ve anesiyle yeniden bir araya gelmesine memnun oluruz. Bu sonuca göre, aslanları memnun edecek hiçbir şey olmadığını rahatlıkla unuturuz.

Duygularla ilgili bir başka durum da budur: Taraf tutmamıza neden olurlar.

Duygulara sadece hevesle ilgi duymayız, aynı zamanda duygular belirli bir ölçüye kadar toplumumuzu yapılandırır ki bunu nadiren kabul ederiz. Eğer bütün primatları simgeleyen güç duygusuna karşı bir açlık olmasa, neden politikaçılar daha yüksek mevki arayışına girsinler ki? Ebeveynleri ve çocuklarını bağlayan duygusal bağlar olmasa neden ailenizle ilgili endişe duyarsınız? Sosyal bağlılık ve empatiye dayanan insan ahlakı yoksa neden köleliği ve çocuk işçiliğini kaldırdık? Abraham Lincoln köleliğe karşı muhalefetini açıklamak için, özellikle Güney'i gezerken karşılaştığı zincirlenmiş köle manzaralarından bahsetti. Yargı sistemlerimiz, acı ve intikam duygularını adil bir cezaya yönlendirir ve sağlık sistemlerimizin kökleri şefkate dayalıdır. Hastaneler -Latince hospitalis ya da "konuksever"den- rahibeler tarafından yönetilen dini yar-

dım kuruluşları olarak yola çıktı ve çok sonra profesyoneller tarafından işletilen laik kuruluşlar hâline geldi. Aslında, en değerli kurumlarımız ve başarılarımız, insan duygularıyla sıkı bir şekilde iç içe geçmiştir ve bunlar olmadan olmaz.

Bu kavrayış, hayvan duygularına kendi başına düşünmemiz gereken bir konu değil de varoluşumuza, amaçlarımıza, hayallerimize ve üst düzey yapılandırılmış toplumlarımıza ışık tutabilen farklı bir yaklaşımla bakmamızı sağlar. Benim özelleştirmem göz önüne alındığında, doğal olarak en çok dikkati bizim türümüzden olan primatlara veririm ancak onların duyguları kalıtsal olarak daha fazla değeri hak ettiği için değil. Primatlar bunları bize daha benzer şekilde ifade ederler ancak duygular balıklardan kuşlara, böceklerle ve hatta ahtapot gibi zeki yumuşakçalara kadar hayvan krallığının her yerindedir.

Diğer türlere nadiren “diğer hayvanlar” veya “insan dışı hayvanlar” olarak değineceğim. Basit olması adına, onlara çoğu zaman sadece “hayvanlar” diyeceğim çünkü bir biyolog olarak benim için bile, hiçbir şey aynı krallığın parçası olduğumuzdan daha açık değildir. Biz hayvanız. Kendi türlerimize diğer memelilerden çok farklı bir şekilde bakmadığım ve aslında insan duygularına benzersiz bir şekilde nokta atışı yapmak çok stresli olacağı için, bu gezegendeki diğer dostlarımızla paylaştığımız duygusal özgeçmiş dikkat etmemiz daha iyi olur.

1 Mama'nın Son Sarılışı

Bir Kabile Reisinin Vedası

Mama⁰³ 59 yaşına girmeden ve Jon van Hoof'un 80. doğum gününden önce bu iki yaşlı hominid duygusal bir birleşme yaşadı. Mama çok zayıfladı ve ölüme yaklaştı. Dünyanın en yaşlı hayvanat bahçesi şempanzeleri arasındaydı. Kırmızı yağmurluğu ile tezat oluşturan beyaz saçlarıyla orada dikilen Jan uzun zaman önce benim tezimi kontrol etmiş bir biyoloji profesörüdür. İkisi birbirini 40 yılı aşkın bir süredir tanıyor.

Samandan yuvasında cenin pozisyonunda kıvrılan Mama, Jan gece cesurca onun kafesine girip birkaç dost canlısı homurdanmayla yaklaştığı zaman bile düzelmedi. Maymunlarla çalışanlar çoğu zaman onlara özgü sesleri ve jestleri taklit ederler; yumuşak homurdanmalar güven vericidir. Mama nihayet hafif uykusundan uyandığında ne olup bittiğini anlaması bir iki saniye aldı ancak daha sonra Jan'ı dünya gözüyle ve yakından görmenin neşesini gösterdi. Yüzüne bizim türümüz için normal olandan çok daha geniş bir sırtış yerleşti ve mutluluktan kendinden geçti. Şempanzelerin dudakları inanılmaz derecede esnektir ve içi dışına dönebilir. Dolayısıyla Mama'nın sadece

03 Anne Şempaze.

dişlerini ve diş etlerini değil aynı zamanda dudaklarının içini de görebilirsiniz. Aşırı duygu anlarında ortaya çıkan yumuşak ve çok tiz bir sesle bağırırken Mama'nın yüzünde kocaman bir gülümseme vardı. Bu durumda duygu açık bir şekilde olumludur çünkü Jan önünde eğilirken Mama onun başına yetişebildi. Nazik bir şekilde saçlarını okşadı, kollarından birini onun boynuna doladı ve kendine daha çok yaklaştırdı. Bu kucaklaşma sırasında başının ve boynunun arkasına rahatlatıcı hareketlerle ritmik bir şekilde vurdu ki bu, şempanzelerin hıçkırarak ağlayan yavrularını susturmak için kullandığı bir yöntemdir.

2016 yılında Jan van Hooff yaşlı maderşahi şempanze Mama'ya Burgers Hayvanat Bahçesi'nde son bir ziyarette bulundu. Mama, kırk yıldır tanıdığı profesörü kucaklarken yüzünde inanılmaz bir mutluluk vardı. Birkaç hafta sonra öldü.

Bu tipik bir Mama'ydı: Jan'ın onun alanını işgal etmesiyle ilgili endişesi olduğunu anlamış olmalıydı ve endişelenmesine

gerek olmadığını bilmesini sağlamaya çalışıyordu. Onu gördüğü için mutluydu.

Kendimizi Tanımak

Her şeyden önce bu karşılaşma çok gerçektir. Jan ve Mama hayatları boyunca parmaklıklar arkasından sayısız tımarlama seansı yapmış olsalar bile, akli başında olan hiçbir insan yetişkin bir şempanzeyle o kafesin içine girmez. Şempanzeler bize çok büyük görünmez ancak kas güçleri bizimkinden kat be kat daha fazladır ve korkunç saldırı raporları buna ikna olmamız için yeterlidir. En güçlü profesyonel güreşçi bile yetişkin bir şempanzeye karşı yetersiz kalabilir. Jan'e hayvanat bahçesindeki herhangi bir diğer şempanzeye de aynı şeyi yapıp yapmadığını sorduğum zaman, bazılarını uzun zamandan beri tanıyor olmasına rağmen, bana hayata bunu aklından geçirmeyecek kadar bağlı olduğunu söyledi. Şempanzeler o kadar değişkendirler ki onların var olduğu yerde sadece onları yetiştiren insanlar güvende olabilir. Bu Jan ve Mama'yı ilgilendirmeyen bir şeydi ve şu an çok güçsüz olması dengeyi değiştirdi. Dahası geçmişte Jan hakkında o kadar çok olumlu his gösterdi ki ikisi de birbirine güvendi. Bu durum da ona Hollanda, Arnhem, Burgers Hayvanat Bahçesi'ndeki koloninin uzun süreli kraliçesi ile bizzat görüşen ilk ve son kişi olma cesaretini verdi.

Yıllar boyunca Mama ile benzer bir ilişkinin tadını çıkardım. Ona hiç düşünmeden bu adı verdim çünkü anaerik bir pozisyonu vardı ama şu an Atlantik'in karşısında yaşadığım için, vedaya katılamadım. Birkaç ay önce Mama',ı son kez gördüm. Topluluğun arasında çok uzak bir mesafeden yüzümü tanıdıktan sonra, eklemlerindeki kireçlenmeden dolayı acı içinde yürümesine rağmen beni selamlamak için bana doğru koştu. Bana davetkâr bir şekilde elini uzatırken, homurdanmalar ve bağrışmalar arasında bizi ayıran su hendeğine yaklaştı. Şempanzeler ağaçlandırılmış bir adada yaşarlar ki genç bir biliminsanı iken tahminen on bin saat onu böyle bir yerde izlemiştim. Mama

günün ilerleyen saatlerinde diğer bütün maymunlar içeriye girdiği zaman kafese gelip onunla yakından sohbet edeceğimi biliyordu.

Film ekipleri, karşılaşmalarımızın nasıl olacağının tahmin edilebilirliğinden sıklıkla yararlandı. Benim varışımdan önce, kameraları açarak hazır bir şekilde bekliyorlardı. Bütün koloni ne olacağı konusunda netti ve biri kameraların onun üzerinde olduğundan emin olmak için Mama'yı işaret edecekti. Mama her zamanki gibi huzurlu bir şekilde oturuyor, hazırlanıyor ya da uyuyor olacaktı. Ona seslendiğimde bir anda ya beni fark edecek ya da sesimi duyacak ve zıplayıp nefes nefese hırıltılarla bana doğru koşacaktı. Film ekibi benim tepkilerimin ve beni hatırlayan diğer şempanzelerin tepkilerinin hepsini filme aldı. Her zaman olduğu gibi insanlar Mama'nın hafızasından ve coşkusundan etkilenecekti.

Bu video çekimleriyle ilgili hislerim de aslında biraz karışık. Her şeyden önce, eski arkadaşlar arasındaki gerçek bir birleşmeye gölge düşürürler. İkinci olarak, bu konuda bu kadar çarpıcı olan şeyin ne olduğunu anlamıyorum. Şempanzeleri tanıyan herhangi bir insan yüz tanıma konusunda mükemmel olduklarını ve uzun dönemli anılara sahip olduklarını bilir. Peki, o zaman Mama'nın beni görünce memnun olmasında özel olan şey nedir? Bunu egzotik bir hayvandan beklemiyor olmamız mı? Yoksa farklı primat türleri arasında bir bağ ortaya koymasından dolayı mı? Bu durum bir yıllık yurt dışı gezimin ardından komşularımı ziyaret etmem ve bütün kamera ekibinin ne olacağını görmek için beni takip etmesi gibiydi. Sonra zili çaldım, kapı sonuna kadar açıldı ve "İşte buradasın!" çığlıkları yükseldi.

Kim şaşırır ki?

Mama'nın beni hatırlamasından etkilenmemiz insanlığın, hayvanların duygusal ve zihinsel kapasitelerini önemsemediğinin bir işaretidir. Büyük beyinli türlerdeki hayvan zekâsıyla ilgilenen öğrenciler özellikle sıçanlar ve güvercinler gibi daha

küçük beyinlilerle ilgilenen biliminsanlarından pek çok şüpheci yaklaşım duymaya alışkındır. Bu biliminsanları, hayvanları genellikle içgüdüsel ve basit öğrenmenin yönlendirdiği uyarı-tepki makineleri olarak görürler ve düşünceler, duygular ve uzun anılar hakkında bu kadar konuşamazlar. Modası geçmiş görüşleri, *Hayvanların Ne Kadar Zeki Olduğunu Bilecek Kadar Zeki miyiz?* isimli son kitabımın konusudur.

Jan'ın Mama ile karşılaşması bir cep telefonuna kaydedildi.⁰⁴ Hollanda ulusal televizyonunda gösterildiğinde, Jan'ın kendi titrek sesiyle sunulan yorumundan dolayı (anın duyguları nedeniyle), popüler bir talk show'un izleyicilerini oldukça etkiledi. Televizyonun karşısında gözyaşlarına boğulduklarını ifade ederek web sitesine ya da doğrudan Jan'e uzun mesajlar yazdılar. Gerek Mama'nın ölümü o zamana kadar ilan edilmiş olduğu için, gerekse üzücü durum nedeniyle ve insanlara özgü bir tavırla Jan'i kucaklarken parmaklarını hızlı bir ritimle boynuna vurmasından dolayı yıkıldılar. İkinci görüş kendi davranışını tanıyan pek çok insanda şok etkisi yarattı. İlk defa, özünde insanca gibi görünen bir hareketin aslında genel bir primat modeli olduğunu fark ettiler. Evrimsel bağlantıları en iyi şekilde küçük şeylerde görürüz. Bu arada bu bağlantılar korktuğumuzda tüylerimizin diken diken olmasından, coşku anında erkek ve dişi şempanzelerin birbirinin sırtına vurmasına kadar %90 insanların ifadeleridir. Şempanzelerin uzun bir kışın ardından evlerinden çıktıkları her baharda, bu güçlü ilişkiyi görebiliriz. En sonunda çimlerin ve güneşin tadını çıkarırken, bağırarak, kucaklaşarak ve birbirlerini pohpohlayarak küçük gruplar hâlinde dururlar. Diğer zamanlarda maymunlarla olan açık evrimsel bağlarımıza alay ve neşe ile reaksiyon veririz. Diğer primatlara gülmeyi severiz. Derslerim sırasında genellikle eylem

04 Bölüm 1: Mama'nın Son Sarılışı

Mama, Jan van Hooff'u kucaklar: www.youtube.com/watch?v=INa-oOAexno.

hâlindeki maymunların videolarını gösteririm ve izleyenler kusursuz bir şekilde normal olan davranışlara hatta neredeyse her şeye gülmekten katılırlar. Onların kahkahaları, bir tanıma işaretidir ancak aynı zamanda rahatsız edici yakınlıktan kaynaklanan huzursuzluktur. İnternet’te milyonlarca kez izlenen en popüler kısa videolarımdan biri, bir görevi yerine getirdiği için aldığı yiyeceklerin arkadaşının aldığı yiyeceklerden daha az çekici olduğunu gören kapuçin maymunun üzüldüğü video-dur. Test odasını sallar ve o kadar öfkeli bir şekilde yere çarpar ki yaşadığı haksızlıkla ilgili hissettiği hayal kırıklığını fark etmede hiç sorun yaşamayız.

Şamataadan daha kötüsü iğrenmedir ve bu da insanların diğer primatlara nasıl tepki verdiğini gösterir. Neyse ki insanlar, primatlara hâlâ “çirkin” dese ve ben bir erkeğe “yakışıklı” ya da bir dişiye “güzel” dediğim zaman şaşırırsalar da bu çok nadir görülen bir durumdur. Eski zamanlarda, Batılılar asla canlı maymunları görmemişti, sadece kemiklerini ve derilerini ya da diğer gravürlerini en yakın akrabamız olarak görmüştü. İlk insansı maymunlar ortaya çıktığında, hiç kimse gözlerine inanamadı. 1835 yılında erkek bir şempanze Londra Hayvanat Bahçesi’ne geldi ve denizci kıyafeti giydirilerek sergilendi. Arkasından dişi bir orangutan geldi ki ona da bir kıyafet giydirilmişti. Kraliçe Victoria sergilenen şeyi gördü ve şaşkına döndü. İnsansı maymunların bu görüntüsüne dayanamadı; onları acı çeken ve huysuz insanlar olarak adlandırdı. Aslında maymunları görünce iğrenme yaygındır ancak maymunlar bize kendimizle ilgili duymak istemediğimiz bir şey söylemediyse, bu nasıl mümkün olabilirdi? Genç Charles Darwin insansı maymunları Londra Hayvanat Bahçesi’nde ziyaret ettiğinde, iğrenme kısmı hariç kraliçenin ulaştığı sonucu paylaştı. İnsanın üstünlüğüne inanan herhangi birinin gelip yakından bakması gerektiğini hissetti.

Tüm bu çeşitli tepkiler Jan’in televizyonda Mama’nın ne kadar özel olduğunu ve neden onu ölüm döşeğinde ziyaret ettiğini açıkladığında tetiklendi. Yine de kendisi, karşılaşmayla ilgili

şok edici, komik veya şaşırtıcı bir şey bulamadı. Sadece hoş-çakal deme ihtiyacı hissetti. Aynı zamanda, insanların bir ayıya, file veya balinaya rastladıkları, yaklaştıkları ve bir hayvanla birlikte olduklarını hissettiklerini söyledikleri gibi asimetrik bir ilişki değildi. Bu gibi durumlarda insanlar ezici bir bağ kurar ve derinden etkilenirler ancak bu duyguların karşılıklı olduğu son derece şüphelidir. Bu tür karşılaşmalar neredeyse “intihar anlaşması” gibidir çünkü insanları tehlikeye sokarlar ve ölümcül bir sonuç için suçlanırlarsa hayvanlar ciddi bir şekilde şanssız kalır.

Bir gazeteci, barınaktaki bir şempanzeye o kadar hayran kalmıştı ki maymunun gözlerine baktığında kendi kimliğini sorguladı. Doğrudan kayıp evrim geçmişine bakıyormuş gibi hissetti ancak saygı gösterme arzusu duymadan küçümseyici bir şekilde sona erdi. Hâlâ var olan insansı maymunlar bize sadece evrimsel kökenlerimizi gösteren zaman makinaları değildir! İnsansı maymunlara benzer atalardan geldiğimiz gerçek olsa da bizi meydana getiren eski türler artık yok. Altı milyon yıl önce dünyada yaşadı, soyundan gelenler sayısız değişiklik geçirdi ve bugün hayatta kalanları meydana getirmeden önce tek tek öldü: Şempanze, bonobo ve kendi türümüz. Bu üç hominid (insansı) arkalarında eşit ölçüde uzun tarihler bıraktıkları için, eşit olarak “evrimleşmişlerdir” Dolayısıyla bir maymuna bakmak sadece bizim için değil, bize bakan maymun için de ortak bir tarihi açığa çıkarır. Eğer maymunlar bizim için zaman makinası olsaydı, o zaman biz de onlar için öyle olurduk.

Bununla birlikte Jan ve Mama'da bu düşüncelerin hiçbirisi etkili olmadı. Farklı türlere ait oldukları gerçeği ikinci sırada kaldı. Onlarınki birbirini çok uzun zamandan beri tanıyan ve birey olarak birbirine saygı duyan ilişkili bir türün iki üyesi arasındaki bir karşılaşmaydı. Bir tavşanı sahiplendiğimizde ya da bir köpekle yürürken zihinsel olarak kendimizi üstün görebiliriz ancak söz konusu insansı maymunlar olduğunda, bu tavrı sürdürmeyi imkânsız buluyorum. Onların sosyo-duygusal hayatları bizimkiyle o kadar benzerdir ki sınırın nereye çizileceği belirsizdir.

Nöropsikolojinin babası olarak bilinen Kanadalı nörobi-
limci Donald Hebb, Yerkes Ulusal Primat Araştırma Merke-
zi'nde (Şu an Atlanta'nın dışında ancak 1940'larda Florida'da
bulunuyordu.) şempanzeleri incelerken bu belirsiz sınırın
farkına vardı. Şempanze davranışının, beslenme, tımarlama,
çiftleşme, kavga etme, seslenme, taklit etme vb. gibi diğer
hayvan davranışlarını yerleştirdiğimiz küçük tanım kutuları-
na sıkıştırılamayacağına karar verdi. Maymunların yaptığı her
küçük şeyi yazmayı severiz ancak bu davranışın altında ya-
tan sebebi bulmak zordur. Hebb'e göre, maymun davranışını
sezgisel olarak kavradığımız duygusal seviyede sınıflandırma
konusunda çok daha iyi olacağız.

Nesnel sınıflandırma, kötü tanımlanmış duygu kategorileri-
nin ve benzerlerinin yapmadığı bir şeyi kaçırıyordu - bir takım
davranış veya davranışların anlaşılması için gerekli olan izole
edilmiş davranışlar arasındaki ilişki.⁰⁵

Hebb, biyolojideki duyguların davranışı düzenlediğine dair
yaygın görüşü ima ediyordu. Tek başlarına ele alındıklarında
duygular son derece faydasızdır. Sadece korkak olmak bir orga-
nizmayı hiçbir şekilde iyi yapmaz fakat eğer korkunç bir durum
organizmanın kaçmasına, saklanmasına veya karşı koymasına
neden olursa, hayatını kurtarır. Duygular, kısaca, tehlikeye,
rekabete, çiftleşme fırsatlarına ve benzeri şeylere uyarlanabilir
tepkiler uyandırma kapasiteleri için gelişti. Duygular eylem
eğilimlidir. Bizim türlerimiz diğer primatlarla birçok duyguyu
paylaşır çünkü yaklaşık olarak aynı davranışsal repertuarı kul-
lanırız. Birbirine benzer beden şekilleri de ifade edilen bu ben-
zerlik bize diğer primatlarla ilgili sözel olmayan derin bir bağ
sunar. Bizim beden haritamız onlarınkine o kadar kusursuz bir
şekilde uyar ki tam tersi de olabilir, karşılıklı anlayış çok ya-
kındır. İşte bu yüzden Jan ve Mama insan ve hayvan olmaktan
ziyade, eşitler olarak buluşur.

05 Donald O. Hebb (1946).

Özgür bir insanla esir bir maymunu kıyaslarken eşitler ke-
limesinin doğru terim olmadığını düşünebilirsiniz. Bu, adil bir
yorumdur ancak 1957 yılında Almanya'nın Leipzig Hayvanat
Bahçesi'nde dünyaya gelen Mama'nın vahşi yaşamla ilgili hiçbir
fikri yoktur. Hayvanat bahçeleri azalırken, dünyanın ilk büyük
şempanze kolonisine katılma şansını yakaladı. On yıllar içinde
ilk canlı örnekler İngiliz kraliçeyi üzdüğü için, hayvanat bahçeleri
türleri yalnız ya da küçük gruplar hâlinde kafeslemişti. Çok fazla
yetişkinin olduğu doğal toplulukları bazen bir düzineden fazla
erkeği kapsamasına rağmen, şempanzelerin tek bir erkekten faz-
lasının gruplarla yaşamak için çok vahşi olduğu düşünülüyordu.
Jan öğrenciyken New Mexico'daki bir Amerikan tesisinde zaman
geçirmişti. NASA burada genç şempanzeleri uzaya göndermek
için hazırlıyordu. Orada çok fazla insansı maymunu bir arada
tutmaya çalışmakla ilgili ihtimalleri ve problemleri ilk elden
görmüştü. Problemler beslenme şekillerinden kaynaklanıyordu.
Bakıcıları bütün meyve ve sebzeyi bir yığın olarak boşaltıyordu,
bu da sosyal dokuyu zedeleyen bir kavgaya yol açıyordu. Aynı
dönemde Jan Goodall Tanzanya'daki muz kampında benzer bir
ders öğrendi ki bu da onun vahşi hayvanlarla ilgili yiyecek ön
hazırlığı yapmayı bırakmasına neden oldu.

Jan ve Burgers hayvanat bahçesi yöneticisi olan erkek kardeşi
Antoon onun Amerikan deneyiminden ilham aldığı için, on-
ları ayrı bir şekilde ya da küçük aile birlikleri olarak beslerken,
şempanzeler için sosyal konutlandırmayı denemeye karar verdi.
Sonuç, 1970'lerin başlarında, yaklaşık 25 şempanze ile iki dö-
nümlük açık bir adada Arnhem olarak bilinen koloninin ku-
rulmasıydı. Asla işe yaramayacağını söyleyen uzmanların kötü
uyarılarına rağmen, koloni hayatta kalmayı başardı ve zamanla
hiçbir zaman olmadığı kadar sağlıklı yavrular dünyaya getirdi.
Afrika ve Asya ormanlarındaki insansı maymunlar şimdilerde
çok keskin bir düşüşte. Bu durum hayvanat bahçesindeki nü-
fusu çok daha değerli bir hâle getiriyor. Arnhem kolonisi çok
büyük bir başarıydı (hâlâ öyle) ve dünyadaki diğer hayvanat
bahçeleri için bir model hâline geldi.

Mama esir olmasına rağmen, doğum, ölüm, seks, güç dramaları, dostluk, aile bağları ve primatin toplumun diğer bütün boyutlarıyla zenginleşmiş kendi sosyal evreninde uzun bir hayatın tadını çıkardı. Jan'ın özel ziyaretinin kendi durumuyla ilgili olduğunu fark etmiş olabilirdi ancak ölümünün an meselesi olduğu ile ilgili herhangi bir şey sezip sezmediği hâlâ belirsiz. Maymunlar ölümle ilgili bir şey bilirler mi? Eğer Japonya'da Kyoto Üniversitesi'ndeki primat araştırma kuruluşunda bir şempanze olan Reo herhangi bir işaret gösterseydi, şempanzelerin bu farkındalıktan yoksun olduğundan şüphelenebilirdiniz. Rio hayatının en güzel döneminde, omurilik iltihaplanmasının sonucu olarak boyun felci geçirdi. Yiyip içebiliyor ancak bedenini hareket ettiremiyordu. Altı ay boyunca pek çok veteriner ve öğrenci etrafında dönse de kilo kaybetmeye devam etti. Reno iyileşti ancak en ilginç kısım yatalak kalmaya karşı gösterdiği reaksiyondur. Hayata karşı bakış açısı birazcık bile değişmedi. İçinde bulunduğu durum çevresindeki herkese çok ağır geldiği zaman bile, hastalanmadan önce yaptığı gibi genç öğrencilerle dalga geçiyordu. Bir tırmık kadar zayıftı ancak hiç endişelenmiş gibi görünmedi ve asla depresif olmadı.⁰⁶

Bazen hayvanlarda fanilik duygusunu hissedebiliriz. İnekleri kesimhanede izlerken ya da evcil hayvanların ölümlerinden birkaç gün önce ortadan kaybolduğunu anladığımızda olduğu gibi ancak bunun büyük çoğunluğu insan tahminidir ve fark ettiğimiz şeye bağlıdır. Soru, hayvanların da bunu fark edip etmediğidir. Son birkaç günde bodrumda saklanan bir kedinin sona yaklaştığını bildiğini kim söyleyebilir? Belki de dermansız kaldığı ve acı çektiği için yalnız kalmak istiyordur. Benzer bir şekilde Mama'nın ölümün kıyısına geldiği son derece açıkken, onun zihninde de durumun böyle olup olmadığını asla bilemeyeceğiz.

06 Tetsuro Matsuzawa (2011)

Bu zaman diliminde Mama odasında yalnız bırakıldı çünkü erkek şempanzeler, özellikle ergenler onu kolay bir hedef gibi görüp, kabadayılık taslıyordu. Hayvanat bahçesi Mama'yı böyle bir istismara karşı korumak istedi. Şempanzeler toplumu ezik ve güçsüzlere göre değildir ki tam da bu yüzden Mama'nın hayatı boyunca sahip olduğu pozisyon bu kadar etkileyiciydi.

Mama'nın Merkezi Rolü

Mama, uzun ve güçlü kollarıyla son derece yapılıydı. Beslenme sırasında, diken diken olmuş saçlarıyla çok ürkütücü görünüyor ve sinirli bir şekilde ayaklarını yere vuruyordu. Açıkçası Mama yeterli miktarda kasa ve bir erkeğin ki kadar tüye sahip değildi; özellikle erkek şempanzelerin birini etkilemeye çalışırken kabarttığı tüylerden onun omuzlarında yoktu ancak anatomisinde eksik olan şeyi kuvveti telafi ediyordu. Mama, parmaklıkların geniş metal kapılarına indirdiği patlayıcı darbelerle bilinirdi. Yumruklarını yere indirirdi ve her iki ayağıyla kulakları paramparça eden bir sesle kapıya vurmak için bütün bedenini kollarının arasında sallardı. Bu, onun gerçekten tahrik olduğuna ve hiç kimsenin onunla uğraşmaması gerektiğine işaret ediyordu.

Mama'nın egemenliği fiziğinden ziyade kişiliğinden kaynaklanıyordu. Her şeyi görmüş bir büyükanne figürü havasındaydı ve bu konuda hiç kimseden saygısız bir davranış görmedi. O kadar büyük bir saygı uyandırıyor ki onunla su hendeğinde ilk kez göz göze geldiğimde karşısında kendimi küçücük hissettim. Sizi fark ettiğini anlamanız için sakince başını sallama alışkanlığı vardı. Kendimden başka hiçbir türde böyle bir duruş ve bilgelik görmemiştim. Bakışlarında nitelikli bir samimiyet vardı. Onunla zıtlışmadığınız sürece sizi sevmeye ve anlamaya hazırды. Hatta bir mizah anlayışı bile vardı. Şempanzeler eğlenceli oyunlar esnasında doğal olarak gülen yüzlerini gösterir ancak ben bunu uyumsuz oldukları zamanlarda da gördüm. Örneğin,

kıdemli bir erkek şempanze üzgün bir yavrunun etrafta kendisini kovalamasına izin verebilir. Koloninin “büyük adamı” çığlık çığlığa koşan küçük canavardan yakayı kurtarmaya çalışırken, yüzüne olayın tuhaflığı onu eğlendiriyormuş gibi gülümseyen bir ifade yerleştirir. Mama aynı gülen yüzü gergin bir anlaşmazlığın beklenmedik sonunda bizim can alıcı bir noktaya verdiği tepki gibi gösterirdi.

Meslektaşlarımdan biri olan Matthijs Schilder şempanzelerin yırtıcılara verdiği yanıtları test ediyordu. Bir panter maskesi taktı ve şempanzelerin haberi olmadan, insansı maymun adasının çevresindeki suyoluna yakın çalılıklara saklandı. Birdenbire maskeli başını kaldırdı, böylece büyük bir kedi yeşilliklerin arasından şempanzeye bakıyor gibi göründü. Daima tetikte durarak, büyük bir korku ve telaşla saniyeler içinde tepki verdiler. Gürültülü kızgın bağrışlarla yırtıcıyı taş ve sopalarla dövmek için fırtına gibi saldırdılar. (Bu arada aynı reaksiyon geceleri leoparlardan aşırı derecede korkan ancak gündüzleri de sürekli onlara musallat olan vahşi şempanzeler arasında da bilinir.) Matthijs hedefi bulan atışlardan kaçmakta zorlandı ve kendine saklanacak başka bir yer bulmaya gitti.

Birkaç karşılaşmadan sonra dikeldi ve tanıdık yüzünü göstermek için maskeyi çıkardı. Koloni hızlı bir şekilde sakinledi ancak bütün maymunlar arasında kızgın ve sıkıntılı ifadesi ile yarı açık ağzı ve dişlerini gevşek bir şekilde örten dudaklarıyla gülümseyen Mama'ydı. Bu ifadeyi, Matthijs'in aldatmaya yönelik şakasını anladığı hissini vererek bir süre yüzünde tuttu.⁰⁷

Mama kadın ve erkek herkesle kolayca iletişim kurardı ve doğuştan bir diplomat gibi bir iletişim ağına sahipti. Ayrıca sadakati dayatma konusunda isteksiz değildi. Bir erkeği, diğerine karşı desteklemeyi seçerek erkeklerin güç mücadelelerinde taraf tutardı ancak diğer dişilere alternatif bir seçim yapmaları

07 Otto Adang (1999).

konusunda hoşgörölü davranmazdı. Erkek mücadelelerinde 'yanlış' rakip adına taraf tutan dişiler, ertesi gün karşılarında Mama'yı bulurdu. Favori adayı için bir partizan gibi hareket ederdi. Bu açıdan sadece bir istisna yaptı. Aynı zamanda Goril olarak bilinen kader arkadaşı Kuif. Bu benim tamamı siyah yüzünden dolayı diğer kitaplarımda da kullandığım bir isim. Kuif, Mama'dan biraz daha yapılıdır. Aynı hayvanat bahçesinde doğan Kuif ve Mama, Kuif'in Mama'dan birkaç yıl önce ölümüyle devam eden güçlü bir anlaşmaya dönüşen ortak bir geçmişe sahipti. Bu iki dişi arasında en ufak bir anlaşmazlık bile görmedim. Birbirlerini sık sık tımarlar ve bir problem yaşadıklarında daima birbirlerini desteklerlerdi. Karşılığında alacağı tepkiden korkmadan Mama'nın isteklerine karşı çıkabilecek tek dişi Kuif'ti. Mama'nın favorisi olmayan bir erkeğin tarafındaydı ancak Mama sanki bunun farkında değilmiş gibi Kuif'in onu desteklemesini görmezden gelirdi. Öte yandan Mama ve Kuif genellikle birlikte hareket ederdi. Bu iki dişiden biriyle yaşadığınız bir çatışma kendiliğinden diğerini de olaya dahil ederdi ve bunu iki öfkeli dişiyile başa çıkamayacaklarını hemen öğrenen erkekler de dahil olmak üzere herkes bilirdi. Mama ve Kuif her zaman birbirinin yanındaydı ve büyük kargaşalardan sonra kelimenin tam anlamıyla birbirinin kollarında ağlarlardı.

Mama, sadece koloninin merkezinde yer alan bir figür değildi; aynı zamanda biz insanlarla irtibat kurma rolünü de üstlenmişti. Sevdiği ve önemli olduğunu anladığı insanlarla diğer bütün şempanzelerden daha fazla iletişim kurdu. Mesela hayvanat bahçesi müdürüne sonsuz bir saygısı vardı. Benimle kurduğu bağ da büyük ölçüde kendi girişiminden kaynaklanıyordu. Arkadaşı Kuif ile paylaştığı yatak odasının parmaklıkları arasından çoğu zaman yakın plan tımarlama seansları yaptık. Mama ile ilişkim oldukça rahatken, çoğu zaman beni test ederek kıskırtmaya çalışan Kuif ile ilişkimde dikkatli olmak zorundaydım. Şempanzeler daima fırsatçılık oyunu oynar ve daima hâkim olanın sınırlarını test edeceği fırsatlar kollar. Bazen Mama Ku-

if'e sırtını dönmüş otururken, Kuif parmaklıkların arasından ellerimi tutmaya çalışırdı. Böyle durumlarda uygulayacağınız en iyi strateji sakın kalmak ve fark etmemiş gibi davranmaktır. Aksi takdirde olaylar kızışabilir. İlerleyen yıllarda Kuif ile olan ilişkim radikal bir şekilde ve olumlu yönde değişim gösterdi. Hayatta kalmayı başaran ilk yavrusunu büyütmesine yardımcı olduktan sonra, onun en sevdiği kişi ben oldum.

Ne yazık ki Kuif bir önceki yavrusunu yeterince emziremediği için kaybetmişti. Yeni doğan bebekleri bir türlü hayatta kalmayı başaramıyordu. Bebekleri her öldüğünde, Kuif kendi kendine sallanarak, yemek yemeyi reddederek ve yürek burkan çığlıklar atarak ağır bir depresyona girerdi. Hatta ağladığına dair ipuçları bile vardı. Gözyaşı döktüğü düşünülen tek primatlar olarak düşünülmemize rağmen, Kuif çocukların ağladıktan sonra yaptığı gibi her iki yumruğunun arkasıyla gözlerini ovuştururdu. Belki de bu sadece bir göz rahatsızlığıydı ancak ne kadar ilginçtir ki kesinlikle insanların da gözyaşlarına boğulduğu anlarda oluyordu.

Kuif'in her defasında ne kadar acı çektiği göz önünde bulundurulduğunda, bir sonraki yavrusunu biberonla beslemesine yardımcı olma fikri aklıma geldi ancak bir problem olacağını düşündüm. Anne maymunlar olağanüstü sahiplenici varlıklardır. Kuif öyle ya da böyle yavrusunu beslemek için çıkarmamıza izin vermeyecekti. Bu yüzden Kuif biberonla besleme işini kendisi yapmak zorundaydı. Daha önce hiç denenmemiş, cesur bir plandı.

Kısa bir süre sonra çözüm kendiliğinden geldi. Kolonide sağır bir annenin yeni bir bebeği oldu. Bu şempanze daha önceleri bebeklere özgü memnuniyet ve huzursuzluk belirten sesleri duymadığı için kendi bebeklerini büyütme konusunda hiçbir zaman başarılı olamadı. Annelikle ilgili davranışları bu sesler yönlendirir. Nitekim kulakları duymayan bir anne yavrusunun umutsuz hıçkırıklarını fark etmeden öylece yanında oturabilir. En az Kuif'in içinde bulunduğu kadar zor bir durum olan bu başarısızlığın bir kez daha tekrarlanmasını engellemek için, adı Roosje (ya da küçük Rose) olan bu annenin son yavrusunu Kuif'in evlatlık

edinmesi için almaya karar verdik. Kuif'i biberonla besleme konusunda eğitirken, biz de bebeğin bakımını üstlendik. Haftalar süren eğitimin ardından, yerinde duramayan yavruyu Kuif'in yatak odasındaki samanların üstüne yerleştirdik.

Kuif bebeği almak yerine, benim ve bakıcının beklediği parmaklıklara doğru yaklaştı. Sanki izin istermiş gibi, bir Roosje'ye, bir de bize bakarak ikimizi de öptü. Bir başkasının bebeğini davetsiz almak şempanzeler arasında hiç hoş karşılanmaz. Kollarımızı yavruya doğru sallayıp, "Haydi, git ve onu kucakla!" diyerek Kuif'i cesaretlendirdik. En sonunda yavruyu kucakladı ve o andan itibaren Kuif tam da beklediğimiz gibi Roosje'yi büyüterek, hayal edilebilecek en koruyucu anne oldu. Biberonla besleme konusunda çok yetenekli bir hâle geldi ve hatta Roosje geçirmeye ihtiyaç duyduğunda, ona hiç öğretmediğimiz hâlde biberonu bebeğin ağzından çekiyordu.

Şempanze Kuif'i evlatlık kızı Roosje'yi biberonla beslemesi konusunda eğittim. Biberonu ustalıkla kullanmayı başardı ve çoğu zaman Roosje'nin nefes alması için biberonu kaldırdı.

Bu kabullenmenin ardından, Kuif yüzümü her gördüğünde beni sevgi seline boğdu. Bana, sanki uzun zamandan beri kayıp olan bir aile ferdiymişim gibi davranıyor, her iki elimi de tutarak eğer gitmek istersem umutsuzca çılgınlık atıyordu. Dünyadaki başka hiçbir maymun bana böyle davranmadı. Ona verdiğimiz biberon eğitimi ile Kuif sadece Roosje'yi değil, kendi bebeklerinden bazılarını da besledi. Hayatındaki bu dönüm noktasına sonsuza dek minnettar kaldı ki işte bu yüzden Mama ve Kuif'in yatak odasına her yaklaştığımda bu kadar memnuniyetle karşılandım.

Bu deneyimler ayrıca acıdan şefkate, minnetten şaşkınlığa sürekli çeşitlilik gösteren duygularla ilgili benim dayanaklarımı açıklamaktadır çünkü bunları ele alırken benim hissettiğim şey budur. Bizim birbirimizle yaptığımız ve Hebb'in insansı maymunlar açısından savunduğu gibi, çoğu zaman davranışı, davranışın arkasında yatan nedenleri göz önünde bulundurarak tanımlarız. Bununla birlikte, araştırmalarımda bu tarz nitelendirmelerden uzak durmaya eğilimliyimdir çünkü davranışı tarafsız bir şekilde analiz etmek için, bireysel izlenimleri olayın dışında tutmak en iyisidir. Bunu gerçekleştirmenin açık bir yolu, maymunların bize nasıl davrandığını belgelendirmektir. Gerekli veriyi toplamak zamanımın büyük bir bölümünü aldı. Temelde odak noktam koloni politikalarıydı. Projem, erkeklerin rütbe rekabetleri, Mama gibi egemen dişilerin yatıştırıcı rolü ve çatışmaların çözüldüğü çeşitli yöntemlerle ilgiliydi. Bu, 1970'lerde konuların şaşırtıcı ölçüde tartışmalı olduğu dönemde gücün kullanımı ve sosyal hiyerarşiye aşırı dikkat ettiğim anlamına geliyordu. Öğrenciler olarak benim jenerasyonum anarşist ve katı bir şekilde demokratikti ve üniversite yöneticilerine güvenmezdi. Diğer yandan her gün izlediğim şempanze kolonisi güç, hırs ve kıskançlık gibi 'gerici' eğilimlerin hepsini fazlasıyla gösterdi.

Orada omuzlarıma gelen saçlarımla oturup, "Strawberry Fields Forever" ve "Good Vibrations" gibi tatlı şarkılarla din-

lenirken, gerçekten gözlerimi açan bir sürece girdim. Bir insan olarak bizim ve en yakın akrabalarımız arasındaki benzerliklerden hemen etkilenmiştim. Her primatolog “Eğer bu hayvansa ben neyim?” sürecinden geçer ancak daha sonra tıpkı bir hippi gibi, benim jenerasyonumun açıkça suçladığı ancak maymunlar arasında son derece yaygın olan davranışsal yaklaşımla ilgilenmeye başladım. Bu durumun insansı maymunlara bakış açımı etkilemesine izin vermek yerine, kendi türümüzü daha iyi anlamaya başladım. Gözlemcinin temeline inmek: Görüntü tanıma. Koalisyon oluşumu, iyiliğin aşağılanması ve siyasi fırsatçılık için yaygın bir şahlanma olduğunu fark etmeye başladım ve sadece daha eski jenerasyonu kastetmiyorum. Öğrenci hareketinin içinde kendi alfa erkekleri, güç mücadeleleri, gruplaşma ve kıskançlık vardı. Aslında ne kadar karışık olursak, cinsel kıskançlık çirkin yüzünü o kadar çok gösteriyordu. İnsansı maymunlarla ilgili araştırmam, eğer gerçekten arayış içindeyseniz gün gibi aşikâr olan bu kalıpları analiz etmem için bana doğru mesafeyi verdi. Öğrenci liderleri potansiyel meydan okuyucuları izole ettiler ve onlarla dalga geçtiler. Eşitlik ve hoşgörüyü küçük düşürürken, aynı zamanda herkesin kız arkadaşını da çaldılar. Bizim tutkulu siyasi oratoryomuzda da ifade edildiği gibi, benim jenerasyonumun olmak istediği şey ile gerçekte nasıl davrandığı arasında devasa bir uyumsuzluk vardı. Biz, tam bir inkâr içindeydik!

En azından Mama gücü konusunda dürüsttü. Gücü vardı ve bunu kullandı. Hatta ilk başlarda koloniye geç katılan üç yetişkin erkeğin üstünde bile hâkimiyet kurdu. Bu erkekler mevcut bir güç ortamına girdiklerinde dezavantajlıydı ve kendilerini kabul ettirmekte zorlandılar. Mama herkesi hizaya getirdi ve gücünü kullanmakta bir an bile tereddüt etmedi. Aslında normal şartlarda dominant bir erkeğin sebep olduğundan daha fazla hasara yol açtı. Belki de bir dişi zirvede kalabilmek için daha katı önlemler almak zorundaydı. Daha sonra erkekler kendi rütbelerini belirledi ve güç oyunlarını kendi aralarında

oynamaya başladı ancak Mama dişilerin lideri olarak son derece etkili kalmayı başardı. Rütbece yükselmeye çalışan herhangi bir erkek onu kendi yanına çekmek zorundaydı çünkü Mama olmadan bunu asla başaramazdı. Hepsi de Mama'nın önünde başka hiçbir dişi için eğilmedikleri kadar eğildi. Kızı Maniek'i (şımarık bir prenses gibi davranan) nazik bir şekilde gıdıkladı ve ellerinden yiyeceklerini aldığı anda asla direnmedi. Onunla ters düşmemeleri gerektiğini gayet iyi biliyorlardı.

Mama meditasyon konusunda bir uzmandı. Genellikle iki erkek rakibin kavgasından sonra, ilgili görünseler de uzlaşmayı başaramazlardı. Her iki erkek gerçek bir fiziksel birleşme olmadan birbirinin etrafında dolaşırdı. Göz temasından kaçınırlardı. Aslında biri baktığında diğeri ot ya da ince ağaç dalları toplar ve ani bir ilgiyle onu incelemeye başlardı. İçine düştükleri kördüğüm bana barda karşılaştığım iki kızgın adamı hatırlattı.

Bu koşullar altında Mama onlardan birine doğru yürür ve onun önünde eğilirdi. Daha sonra aradan birkaç dakika geçer ve yavaşça diğesine yönelirdi. Genellikle önünde eğildiği partneri onu takip eder ve o kadar yakınından yürürdü ki rakibiyle hiçbir göz teması olmazdı. Eğer arkasından gelmezse Mama onu peşinden gelsin diye kolundan çekiştirmek için geri dönerdi. Bu durum onun meditasyonunun bilinçli olduğunu gösterirdi. Bu üç yetişkin bir süre birlikte oturduktan sonra, Mama bu iki erkeği birbirini tımarlaması için yalnız bırakarak yavaşça kalkar ve yürümeye başlardı. Sürüncemede kalan çekişmelerine son vermeyi başaramayan erkekler kendi kendilerine Mama'ya giderdi. Her biri Mama'nın bir koluna girer ve Mama birbirine bağarmaktan vazgeçmeyen ancak hiç değilse savaşmayı bırakan iki yetişkin erkeğin kavgasına son verirdi. Bazen bir erkek diğesini yakalamak için yükselir ancak Mama buna izin vermez ve faili durdururdu. Genellikle iki erkek kur yaparak, öpüşerek ve birbirlerinin genital bölgelerini okşayarak barışırlar ve daha sonra rütbece kendilerinden aşağıda olan bir erkeği kovalayarak gerginliklerini azaltırlardı.

Yaşanan dramatik bir olay Mama'nın bu koloninin problem çözücüsü olduğunu gösterdi. Yeni bir alfa erkeği olan Nikkie, koloninin bütün dikkatini üstüne çekmeyi başarmıştı ancak ne zaman hâkimiyet kurmaya kalksa, diğerleri şiddetle karşı çıktı. Alfa erkeği olmak, istediğiniz her şeyi yapabileceğiniz anlamına gelmez, özellikle de Nikkie gibi bir çocuk için bu yaklaşım fazladır. En nihayetinde, Mama'nın da aralarında olduğu durumdan hoşnut olmayan maymunların hepsi bağırış çağırışlarla Nikkie'yi kovaladı. Artık o kadar çekici görünmeyen Nikkie bir ağacın tepesine yalnız başına, panik hâlde ve ağlayarak oturdu. Her kaçma girişimi engelleniyordu. Her inmeye kalktığında diğerleri peşinden geliyordu. Daha sonra yaklaşık bir çeyrek saatin ardından, Mama yavaşça ağaca tırmandı. Nikkie'ye dokundu ve onu öptü. Ardından aşağı indi ve Nikkie de onu izledi. Artık Mama onunla birlikteydi ve hiç kimse daha fazla direnmedi. Nikkie hâlâ çok gergindi ama düşmanlarının gönlünü aldı.

Alfa erkekleri zirveye nadiren kendi kendilerine ulaşırlar ve Nikkie de bir istisna değildi. Konumuna kendisinden daha yaşlı bir erkek olan Yeroen'in yardımıyla ulaşmıştı. Bu, Nikkie'nin partneriyle dost olması gerektiği anlamına geliyordu. Mama bu planı anlamış gibi görünüyordu çünkü bu iki erkeğin bozuştğu bir dönemde aktif bir şekilde araya girmişti. Yeroen cinsel anlamda kendisine çekici gelen bir dişiyle eş olmaya çalışıyordu ancak Nikkie'nin tüyleri bir anda diken diken oldu ve aralarına girebileceğine dair bir uyarıyla bedenini sallamaya başladı. Yeroen âşık tavırlarını bir kenara bıraktı ve çığlıklar içinde Nikkie'nin peşinden gitti. Nikkie, bu ikilide hâkim taraf olmasına rağmen, eli kolu bağlıydı çünkü sizi kral yapan biriyle savaşmak hiçbir zaman iyi bir fikir değildir. Ayrıca, zirveyi zorla elinden aldıkları ortak düşmanlarının aralarının açık olduğunu hissetmiş, etraflarında dolaşıyordu. Bu kritik noktada Mama araya girdi. Önce Nikkie'ye gitti ve parmağını ağzına koydu ki bu sıradan bir güven verme hareketiydi. Bunu yaparken sabırsız bir şekilde Yeroen'e başını eğdi ve diğer elini ona uzattı. Yeroen yaklaştı ve Mama'nın dudaklarına bir öpücük kondurdu.

Mama ikisinin arasından çekildiğinde Yeroen Nikkie'yi kucakladı. Bu birleşmeden sonra her iki erkek de yan yana, kurmuş oldukları birliğin altını çizmek ister gibi ortak düşmanlarına doğru yaklaştı. Daha sonra herkes sakinleşti. Mama kelimenin tam anlamıyla koalisyonu tamir ederek gruptaki bu kaosa son noktayı koydu.

Bu olay, üçlü farkındalık ya da dışınızda gelişen ilişkileri anlama dediğimiz şeyi yansıttı. Hayvanların çoğu, kime hâkimiyet kurduğunu ya da ailelerinin kim olduğunu bilir ancak şempanzeler kimin kime hâkimiyet kurduğunu ve kimin kimle arkadaş olduğunu fark etme konusunda bir adım önde giderler. A bireyi sadece kendisinin B ve C bireyi ile olan ilişkisinin değil; aynı zamanda B ve C arasındaki ilişkisinin de farkındadır. Bilgisi, üçlü topluluğun tamamını kapsar. Mama, Nikkie'nin Yeroen'e ne kadar bağlı olduğunu fark etmiş olmalıydı.

Üçlü farkındalık, Mama'nın hayvanat bahçesi müdürüne verdiği tepkinin de gösterdiği gibi, grubun dışına bile uzanabilir. Mama'nın onunla doğrudan çok az teması vardı ancak Mama bakıcıları her uğradığında ne kadar titiz ve saygılı davrandığını fark etmiş olmalıydı. Tıpkı bizim kimin kiminle evli ya da hangi çocuğun hangi aileye ait olduğunu anladığımız gibi, maymunlar da gözlem yapar ve öğrenir. Deneyciler hayvanların sosyal dünyayı nasıl algıladığını keşfetmek için seslendirmeleri ve videoları yeniden oynatırlar. Bu araştırmalarda üçlü farkındalığın sadece insansı maymunlarla sınırlı olmadığını aynı zamanda kuyruklu maymunlar ve kuzgunlarda da bulunduğunu öğrendik ancak Mama sıra dışı sosyal içgüdüğü ile bu konuda şampiyondu. Kolonideki merkezi pozisyonu, uyumu teşvik etme ve siyasi karışıklıkları anlama yeteneğinden kaynaklanıyordu ki bu da ona bozuk ilişkileri tamir etme ve sınırlar gergin olduğu zaman durumu yatıştırma imkânı tanıyordu.

Alfa Dişisi

Alfa dişileri insanlar arasında Kleopatra'dan Angele Merkel'e kadar çeşitlilik gösterir. Sayıları çoktur ancak ben Bruce Springsteen'in 2016 yılındaki otobiyografisi *Born to Born*'daki gündelik örneklerinden çok fazla etkilenirim. Genç bir gitarist olan Springsteen, çok fazla briyantin kullanmalarıyla bilinen 'Yaltakçılar' grubunun da aralarında olduğu New Jersey'deki pis bir kulüpte Castiles ile sahneye çıktı. Kabarık saçlı yaltakçı kızlar için yapılan şov sırasında grup Kathy'nin üstünlüğünü keşfetti.

*İçeri girer, enstrümanları kurar ve çalmaya başlardı. Hiç kimse kıpırdamazdı. Hiç kimse. Huzursuz bir saat geçer ve bütün gözler Kathy'nin üstünde olurdu. Daha sonra, onun için en uygun şarkıyı çalmaya başladığınız zaman, ayağa kalkar, bir kız arkadaşını grubun önüne doğru çeker ve dans etmeye başlardı. Dakikalar sonra ortam dolar ve gece hareketlenirdi. Bu ritüel kendini defalarca tekrar etti. Bizi sevdi. Onun favori parçasını bulduk ve sonuna kadar çaldık.*⁰⁸

İnsanlar arasındaki hiyerarşi son derece açıktır ancak her zaman bu şekilde farkına varamayız ve akademisyenler genellikle yokmuş gibi davranırlar. İnsan davranışlarıyla ilgili bütün konferanslarda güç ve cinsiyet kelimelerini hiç duymadan öylece oturdum. Oysaki ergenlerin bütün hayatı bunlarla ilgilidir. Bundan bahsettiğim zaman herkes başıyla onaylar ve bir primatoloğun dünyaya bakışının ne kadar canlandırıcı olduğunu düşünür. Ardından öz saygı, beden imgesi, duygu düzenlemesi, risk alma ve benzeri durumlara odaklanarak kendi keyifli yolculuklarına devam ederler. İnsan davranışlarını ortaya koymak ile yeni akım psikolojik yapılar arasında bir seçenek sunulsa, sosyal bilimler her zaman ikincisini seçer ancak ergenler arasında cinsiyetin keşfe-

08 Bruce Springsteen (2016)

dilmesi, gücün test edilmesi ve yapılanma arayışından daha açık hiçbir şey yoktur.

Şempanzelerde de ergen dişiler, erkekler arasında yarış ve koruma duygusu uyandırır. Ergenlik yaşına gelmeden önce pek de ciddiye alınmazlar. Diğerlerinin bebekleriyle gezip dolaşırlar ve her iki cinsiyetten de akranlarıyla oynarlar ancak hiç kimse onları dikkate almaz. Bununla birlikte, ilk cinsel kabarmaları gerçekleştiğinde, erkeklerin gözleri onların üzerinde olur. Her menstruasyon döngüsünde kalçalarında pembe bir balon oluşur ve aynı zamanda cinsel açıdan aktif hâle gelirler. Başlangıçta erkeklerle cinsel birliktelik yaşamakta zorlanırlar ve sadece akranlarıyla başarılı olurlar ancak balonları büyüdükçe daha yaşlı erkeklerle ilişkiye girebilirler.

Dişi şempanzeler arkalarında balon gibi bir şişlikle doğurganlığı simgeler ki bu genital bölgelerinin dış kısmında su dolu pembe bir ödem olduğu anlamına gelir.

Her genç dişi bunun dünyada kendisine nasıl bir fayda sağlayacağını hemen anlar. 1920'lerde öncü bir primatolog olan Amerikalı Robert Yerkes 'evliliğe dair' (Bu bir isim hatası çünkü cinsel açıdan şempanzeler arasında sabit bir bağ eksikliği vardır.) şeklinde adlandırdığı durum üzerine deneyler uyguladı.

Yerkes erkek ve dişi bir maymunun arasına bir yer fıstığı bıraktıktan sonra, genital bölgesi şişmiş bir dişinin ayrıcalıklarının, böyle bir takas aracından yoksun olan dişilerin imtiyazlarını aştığını fark etti. Genital bölgesi şişmiş olan şempanzeler hiç kuşkusuz ödülü hak eder.⁰⁹ Vahşi yaşamda erkekler avdan sonra topladıkları eti şişi büyümüş dişilerle paylaşır. Aslında bu tür dişiler etrafta olduğu sürece, başarılı bir avın sağladığı cinsel fırsatlar nedeniyle erkekler daha hevesle avlanırlar. İnsansı bir maymunu yakalayan düşük rütbeli bir erkek, kendisinden daha rütbeli biri ortaya çıkana kadar, kendisine et karşılığında çiftleşme şansı veren karşı cins için bir mıknaatıs hâline gelir.

Erkek şempanzelerin genital bölgedeki şişliği cazip bulması bize garip gelebilir. Pek çoğumuz bu parlak pembe şişlikleri itici bulabiliriz ancak bizim kültürümüzdeki erkeklerin, kadınların göğüslerine iştahla bakmasından çok mu farklı gerçekten? Ön kısımdaki şişlik aslında daha şaşırtıcıdır çünkü verimlilikle ilgili bir reklam yapmaz. Hâlbuki şempanzelerdeki şişlik bunu ifade edebilir. Genç bir kadının göğsü yavaş yavaş büyürken, genellikle destekli sütyen ve petlerle desteklenir. Bu da erkeğin dikkatini çeken bir mıknaatıstır. Ona prestij sağlayan dekoltenin gücünü öğrendiğinde, kendisini diğer kadınların kıskanç ve iğrenç yorumlarına bırakırken daha öncesinden asla hoşlanmaz. Kızların hayatındaki duygusal karmaşalar ve güvensizlikle dolu bu karmaşık periyod, ergen dişi maymunların da yaşadığı güç, cinsiyet ve rekabet arasındaki aynı karşılıklı etkileşimi gösterir.

Genç bir dişi şempanze erkek korumasının gelip geçici olduğunu zor yoldan öğrenir çünkü bu sadece erkekler etraftayken

09 Robert Yerkes (1941).

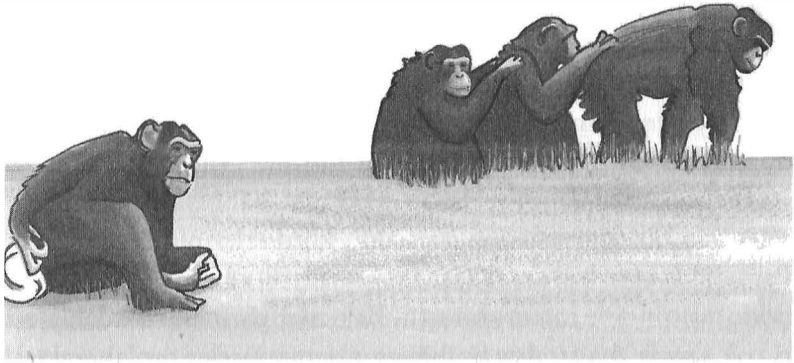
ve cezbedildiklerinde ortaya çıkar. Bu tipik öğrenme örneği, ilk döngüsünden geçerken Mama ve Oortje'yi de kapsadı. Yiyeceklerle ilgili kavga ederken, Mama Oortje'nin sırtına vurdu. Daha sonra Oortje alfa erkeği Nikkie'ye doğru koştu ve yediği küçük bir azara oranla kocaman çığlıklar atarak büyük bir gürültü çıkardı. Hatta eliyle göstererek Mama'yı suçladı. Oortje'nin, Nikkie'nin bütün gün etrafında dolaşmasına sebep olan cinsel bir şişliği vardı. Onun bu protestosuna tepki olarak, bütün tüyleri diken diken olmuş alfa dişi Mama'ya hücum etti. Mama bu uyarıyı dikkate almadı. Çığlıklar ve bağırışlar eşliğinde kendisi de Nikkie'nin arkasından gitti. Bu ikisi arasında fiziksel hiçbir gerilim yoktu ancak birkaç dakika sonra Mama ve Oortje uzaktan bir göz temasında bulundu. Mama başıyla onayladı, Oortje ona doğru geldi ve kucaklaştılar. Hepsi iyi görünüyordu, özellikle Nikkie, Mama ile uzlaştığında.

Aynı akşam her zaman olduğu gibi şempanzeler binaya getirildi ve koloni gece için küçük gruplara ayrıldı ancak bir süre sonra büyük bir kavga duydum. Mama erkeklerin olmadığı bir alanda, kendini Oortje ile yalnız bulunca, hiçbir sebebi yokken genç dişiye saldırmıştı. Onların uzlaşması sadece topluluk önündeydi ve bu, meselenin kapanmadığı anlamına geliyordu.

Ergenlikteki dişilerin cazip durumları ne kadar güçlü olursa olsun, kısa ve geçidir. Daha yaşlı bir dişi şişer şişmez, hemen göz ardı edilirler. Bu durum size mantıksız gelebilir çünkü insanlar genellikle genç partnerleri cazip bulur ancak şempanzeler arasında durum böyle değildir. Bizim türümüzde gençliğin çekiciliği bağlanma veya sabit bir aileye sahip olma nedeniyle evrimsel bir anlam ifade eder. Çoğu kadın önlerinde uzanan hayatın üretkenliğinden dolayı hem daha ulaşılabilir hem de daha değerlidir. Kadınların botoks, implant, yüz kaldırma ve benzeri pek çok şey için sonsuz bir arayış içinde olması bundan dolayıdır. Bununla birlikte, bizim maymun akrabalarımız uzun dönemli partnerliği bilmez ve erkekler olgunlaşmış çiftleri daha cazip bulur. Eğer birkaç dişi aynı anda şişmişse, erkekler

hiç kuşkusuz daha yaşlı olanı arzular. Bu durum aynı zamanda vahşi yaşamdaki şempanzeler için de geçerlidir. Önceden sağlıklı birkaç çocuk dünyaya getirmiş, geçmişte performansı olan partnerleri tercih ederek, ters yaş ayrımını uyguladılar.

Sonuç olarak Mama, Moniek'i doğurduktan dört yıl sonra yeniden şiştiğinde, grubun en büyük seks bombası hâline geldi. Genç, yaşlı, bütün erkeklerden oluşan kalabalık bir grup, cinsel bir pazarlığa katılmak için bir araya toplandı. Her zaman yaptıkları gibi açık bir şekilde rekabet etmek yerine, erkekler çoğunlukla birbirlerini tımarladı. Özellikle bir alfa erkeğiyle uzun bir tımarlama seansı karşılığında aralarından birinin rahat bir şekilde çiftleşmesine izin vereceklerdi. Görünüşte ortam rahat-tı: Bütün Don Juanlar birbirlerinin tüyleriyle ilgilenirken, seks objesi onlara doğru baktı ancak bu durumun altında çok büyük bir gerginlik hakimdi. Protokolü atlayarak Mama'ya yaklaşma-ya çalışan herhangi bir erkeğin başının belaya gireceği kesindi.

Bir dişinin genital bölgesinde şişlik meydana geldiğinde, bu durum kavgadan ziyade tımarlama ile ifade edilen erkek erkeğe çetin bir yarışa neden olur. "Cinsel ilişki pazarlığı" olarak bilinen bu durum ortaya çıktığı zaman erkekler dişinin var olduğu ortamda çığına dönmüş bir şekilde birbirlerini tımarlar. Astlar rahatsız edilmedikleri bir cinsel birliktelik "satın almak" için üstlerini tımarlar. Burada dişi (solda) sabırlı bir şekilde erkeklerin meselelerini çözmesini bekler.

Bu sahnelerde beni en çok ilgilendiren şey erkeklerin net bir öz kontrolü olmasıdır. Hayvanlara, bizim sahip olduğumuz kendini frenleme özelliklerinden yoksun duygusal varlıklar olarak bakmaya eğilimliyizdir. Hatta bazı filozoflar türümüzü farklı kılan şeyin dürtülerimizi özgür irade düşüncesine bağlı olan dürtülerimizi kontrol edebilme kapasitemiz olduğunu iddia eder. Öte yandan, insanın eşsizliğiyle ilgili pek çok tasarımı gibi, bu da yanlıştır. Hiçbir şey bir organizma için, körü körüne duygularını izlemekten daha az uyarlanabilir olamaz. Kim serseri bir mayın olmak ister ki? Eğer bir kedi sinsice takip etmek yerine bir tavşanın ardından koşma isteğine hemen boyun eğerse, defalarca başarısız olacaktır. Eğer Mama, Oortje'ye saldırmak için doğru zamanı beklemeseydi, kendi pozisyonunu asla bu kadar iyi vurgulayamazdı. Eğer erkekler her öyle hissettiklerinde çiftleşseydi, bu yarışta sürekli sorun yaşarlardı. Bir tımarlama bedeli ödeyerek ya da dışının işbirliğinin gerektiği yaygın bir teknik olan çalıların arkasında gizli bir buluşma düzenleyip diğerlerinin tekerine çomak sokarak bu kargaşaları yatıştırmaları gerekir. Bunların hepsi üst düzey gelişmiş bir dürtü kontrolüne dayanır ki bu da sosyal hayatın bir parçasıdır. At, köpek ve deniz memelileri eğiticileri, onların ekmek parası olduğu için bu kapasiteye yakından aşinadır.

Bir zamanlar Japonya'da bir hayvanat bahçesinde şempanzeler için bir fındık kırma istasyonu kurduklarını görmüştüm. Parmaklık ağır bir anvil taşı ile çevriliydi ve daha küçük bir çekiç taşı zincirle tutturulmuştu. Bakıcılar parmaklıklardan içeri çok sayıda Avustralya fındığı atar, şempanzeler toplanarak el pençe divan durur ve ardından oturlardı. Avustralya fındıkları şempanzelerin dişleriyle kıramayacakları türden bir fındıktır; bu yüzden böyle bir fındık kırma istasyonuna ihtiyaç duyduklar. İlk olarak alfa erkeği fındıklarını kırdı. Hemen arkasından alfa dişi aynısını yaptı ve bu şekilde devam etti. Sıradakiler bu döngünün devam etmesi için sabırla bekledi. Bu süreç son

derece barışçıl ve düzenliydi. Üstelik herkes hiç problem çıkarmadan fındık kırmayı başardı ancak bu düzenin altında yatan sebep şiddetti: Eğer içlerinden biri kurulu düzeni bozmaya kalkıştırsa, kaos ortamı oluşurdu. Bu şiddet çoğu zaman görünmez olsa da toplumu yapılandırdı. Sanırım insan topluluğunun da böyle olduğunu söylersek yanılmış olmayız. Yüzeyde düzenlidir ancak kurallara uymakta başarısız olanlar için ceza ve baskı ile desteklenir. Hem insanlar hem de hayvanlar için sonuçlarını hiç düşünmeden birinin duygularına boyun eğmek izlenecek en aptalca eylemdir.

Mama, insan bir gözlemcinin bu karışıklıkları çözmek için çok çalışmak zorunda olduğunu ben de dahil herkesten daha iyi anlayacak kadar karmaşık bir toplumda yaşadı. Zirveye nasıl ulaştığı hâlâ çok açık olmasa da kariyerim boyunca tanıdığım pek çok şempanze kolonisine ve vahşi yaşamdaki gözlemlerime dayanarak yaş ve kişiliğin temel faktörler olduğunu söyleyebilirim. Dişi şempanzeler rütbe için nadiren yarışır ve konumlarını şaşırtıcı derecede hızlı oluştururlar. Hayvanat bahçeleri farklı kaynaklardan şempanzeleri ne zaman bir araya getirirse, dişi şempanzeler saniyeler içinde rütbeleri belirler. Bir dişi diğerine doğru yürür, diğeri başıyla selamlayıp mırıldanarak ya da dişinin yolundan çekilerek itaat eder. Söylenebilecek tek şey budur. O dakikadan sonra biri diğerine hakimiyet kurar. Münakaşalar olabilir ancak çok küçük boyutlardadır. Bu durum ya fiziksel bir kavgayı kışkırtan ya da bekleyip birkaç gün sonra kavga ederek birbirinin gözünü korkutmaya çalışan erkeklerden oldukça farklıdır. Bir ortamda her zaman bir güç testi vardır. Rütbe bir kez belirlenmiş olsa bile, asla garanti değildir. Her zaman meydan okumaya açıktır. Dolayısıyla yirmi ve otuzlu yaşlar arasındaki en güçlü erkekler en üst sıralarda yer alır. Kariyeri sona erdikten sonra basamakları inen daha yaşlı şempanzeleri saf dışı bırakırlar.

Dişiler ise tam tersine yaşlılığın avantaj sunduğu yaş sınıf sistemine sahiptir. Bu sistem doğal olarak erkeklerin sistemin-

den daha sabittir. Fiziksel anlamda daha güçlü olan daha genç dişilerin varlığına rağmen, en yaşlı ladylerden biri alfadır. Onu bir kavgada döverken hiçbir problem yaşamazlar ancak fiziksel durumun bununla hiç alakası yoktur. Şempanzeler üzerine on yıllardır yapılan araştırmalar, dişi şempanzelerin statü üzerine çok az yarış içinde olduğunu ve kuyruk yöntemi olarak bilinen bir süreci beklediklerini göstermektedir. Eğer bir dişi yeterince uzun yaşarsa, hayatını en üst mevkide tamamlaması zorunludur. Çoğu zaman kendi başlarına orman ve otlaklarda yaşadıkları için, en üst mevkiye ulaşmak muhtemelen bir dişinin bu riskleri alması için yeteri kadar fayda sağlamaz. Onlar için erkeklerin geçtiği süreçten geçmeye değmez.¹⁰

Mama'nın pozisyonundaki bir dişi genellikle maderşahi (kabile reisi kadın) olarak adlandırılır ancak bu terim anlamı itibarıyla değişiklik gösterebilir. Örneğin, onun statüsü maderşahi bir filin statüsünden oldukça farklıdır. En yaşlı ve en büyük inek, diğer dişilerden ve onların gençlerinden oluşan bir sürüye öncülük eder. Bunun aksine Mama bir şempanze olarak konumu için dalavereye başvurmadan asla vazgeçmeyen yetişkin erkeklerin ve onunla hiç alakası olmayan diğer dişilerin de dahil olduğu son derece karmaşık bir evren keşfetti. Onun bu çevrede en zirveye ulaşmayı başarması, onun konumu ile ilgili en çarpıcı şey değildi çünkü aynı zamanda ustalıkla kullandığı devasa bir güce sahipti. Güç ve rütbe birbirinden çok farklı şeylerdir.

Rütbeye, kimin kime boyun eğdiğine bakarak karar verebiliriz. Şempanzeler bunu birbirlerini başıyla selamlayarak veya homurdanarak yaparlar. Alfa erkeğinin sadece etrafta yürütmesi gerekir ve diğerleri ona doğru hızla koşarak homurdanmalarla alfa erkeğinin dizlerine kapanırlar. Alfa kenara çekilerek, üzerlerinden atlayarak ya da sanki hiç umursamıyormuş gibi selamlamalarını görmezden gelerek konumunun altını çizebilir. Sonsuz bir saygı ile çevrelenmiştir. Mama, bu tarz ritüelleri

10 Steffen Foerster ve diğerleri (2016).

genellikle herhangi bir erkekten daha az umursadı ancak diğer bütün dişiler onu en zirvedeki dişi olarak görüp en azından ona duydukları saygıyı gösterirlerdi. Statünün görünen işaretleri askeri üniformaların üzerindeki çizgilerin kimin kimin üzerinde yer aldığını gösterdiği gibi resmi hiyerarşiyi yansıtmaktadır.

Güç ise bütünüyle başka bir şeydir. Bir bireyin grup işleyişleri üzerinde uyguladığı bir etkidir. Tıpkı bir ikinci tabaka gibi, güç resmi düzenin arkasında gizlidir. İnsanla ilgili bir örnek verecek olursak, bir şirket patronunun uzun süredir sekreterliğini yapan bir kişi çoğu zaman işverenlerine erişimi düzenler ve küçük kararları kendi başına verir. Resmi olarak çok alttaki bir rütbeyi simgelemesine rağmen, hepimiz onun devasa gücünün farkında olacak ve bu gücün yanında yer alacak kadar akıllıyızdır. Aynı şekilde şempanze grubundaki sosyal sonuçlar genellikle aile bağları ve birliği ile ilgili iletişim ağının en merkezinde kimin olduğuna bağlıdır. Yeni alfa erkeği Nikkie'nin kıdemli partneri Yeron kadar saygı görmediğinden zaten bahsetmiştik. Nikkie en üst rütbeye geldi ancak çok güçlü değildi ve koloni onun kurallarına uymayı daima reddetti. Aslında şovu yürüten koloninin en yaşlı erkek ve dişisi Yeroen ve Mama'ydı. O kadar çok prestijleri vardı ki hiç kimse onların kararlarını sorgulamadı. Mama, mükemmel bağlantıları ve meditasyon becerileriyle olağanüstü bir etkiye sahipti. Bütün yetişkin erkekler resmi olarak rütbece üstündü ancak bıçak kemiğe dayandığında hepsi de ona ihtiyaç duyuyor ve çok büyük saygı gösteriyorlardı.

Mama'nın dileği, koloninin dileğiydi.

Sonsuzluk ve Acı

Mama'nın durumunda hiç iyileşme umudu kalmadı ve bir veteriner ötenazi uygulamaya karar verdi. Son derece üzücü bir gündü ancak karar kaçınılmazdı. Daha sonra hayvanat bahçesi yönetimi, ölüm protokolünde nadiren yer alan bir şey uyguladı: Gece kafesinin kapılarını açık bırakarak koloniyecesi izleme ve ona dokunma izni verdi. Bu süreçte bütün

gidiş gelişler filme alındı.

Videolar, dişilerin erkeklere nazaran daha ilgili olduğunu gösterdi. Erkekler daha çok cesede birkaç kez vurdu ve cesedi etrafta sürükledi. Böylesine kaba bir muamele size uygunsuz görünebilir ancak bundan daha önce bahsetmiştik: Büyük ihtimalle bu, bir tür ölüyü uyandırma girişimidir. Tepkilerini tam anlamıyla test etmedikçe bir kişinin gerçekten öldüğünden nasıl emin olabilirsiniz? Hastanelerin acil servislerinde bile hastayı hayata döndürme girişimleri tamamen başarısız olduğu zaman kişinin öldüğü ilan edilir. Dişi şempanzeler daha nazik olmasına rağmen onlar da benzer bir davranışta bulundular: Cesedin bir kolunu ya da bir ayağını kaldırdılar ve düşüşünü izlediler ya da nefes alıp almadığından emin olmak ister gibi cesedin ağzının içine baktılar. Ancak dişilerden biri, cesedi hareket ettirmek için çektiğinde Mama'nın evlatlık kızı Geisha'dan azarı işitti. Diğerlerinin aksine Geisha hiçbir zaman yemek yemek ya da sosyalleşmek için cesedin başından ayrılmadı ve sürekli yanında kaldı. Tıpkı insanların, sevdiklerinin cenazelerinde davrandığı gibi davrandı. Cenaze yas tutan kişilerin ölü evinde ağıt yaktıkları bir süreçtir. İnsanlar muhtemelen sevdikleri kişiyi yeniden hayata döndürmek umuduyla ya da gömülmeden önce öldüğünden kesin olarak emin olmak için bunu icat etti.

Geisha, aslında Kuif'in kızıdır. Mama, annesinin ölümünden sonra onu kanatlarının altına aldı. Mama'nın Kuif'e ne kadar bağlı olduğu göz önüne alındığında bu durum son derece mantıklıdır. Şimdi, Mama'nın ölümünden sonra, Mama'nın biyolojik kızından ve torununundan bile daha fazla vakit geçiren Geisha'ydı. Bütün dişiler, Mama'nın cesedini şempanzeler için sıra dışı sayılabilecek bir sessizlikte ziyaret etti. Kucağına sokuldular ve onu tımarlamakla zaman geçirdiler.

Aynı zamanda Mama'nın cesedinin yanına başka bir yerden getirdikleri bir battaniye bıraktılar. Bu durumu yorumlaması çok daha zordu ama bana başka bir şempanzenin ölü-

münü hatırlattı.

Yerkes Field Station'da önceleri popüler bir şempanze olan Amos bir gün dakikada 60 oranında nefes almaya başlamıştı. Yüzünden ter fışkırıyordu. Bu zayıf hâlini daha önce fark etmedik çünkü pek çok erkek gibi bunu elinden geldiğince saklamıştı. Erkekler zayıflıklarını göstermekten kaçınırlar. Ciğerinin çok fazla büyüdüğünü ve kanser hücreleri olduğunu ancak ölümünden birkaç gün sonra öğrendik. Diğerleriyle dışarı çıkmayı reddettiği için onu ayrı tuttuk ve gece kafesine bir kapı açtık. Dişi arkadaşlarından Daisy onu düzenli olarak ziyarete geldi. Kapıdaki yarıktan ellerini uzatarak nazikçe kulaklarının arkasındaki noktaları tımarlıyordu. Ara sıra odun yünü getiriyor ve Amos'a doğru itiyordu. Şempanzeler bu tarz malzemelerle yuva yapmayı sever. Daisy, Amos'un sırtı ile yaslandığı duvar arasına bu malzemeleri yerleştirdi. Sanki acı içinde kıvrandığını ve yumuşak bir şeylere yaslanmasının daha iyi olacağını fark etmiş gibiydi. Bu durum bizim de hastanede hastamızın sırtına yastık koymamıza benziyordu.

Dolayısıyla bu battaniyenin Mama'nın kalıntılarının yanına nasıl düştüğünü bilmesek de birisinin belki de donmuş hâline bir tepki olarak onu rahat hissettirmeye çalıştığı göz ardı edilemez. Maymunların ve diğer hayvanların başkalarının ölümüne nasıl tepki verdiği, Yunan Tanrısı Thanatos'un sessiz bir şekilde ölümünün ardından thanatoloji olarak adlandırılır. Ölümünden sonra çekilen acıyı tarif etmek çok zordur ancak Amerikalı antropolog Barbara King 2013 yılındaki kitabında ölen kişiye yakın olan bireylerin daha az yemek yeme, neşesizlik ve ölünün en son görüldüğü alanı koruma gibi davranış değişiklikleri gösterdiğini ileri sürmektedir.¹¹ Eğer ölen kişi bir çocuksa, pek çok kez şahit olduğumuz üzere bir anne kokuşmuş cesedi parçalara ayrılan dek saklayabilir. Batı Afrika ormanlarında bir

¹¹ Barbara King (2013).

şempanze anne, ölmüş yavrusunu yaklaşık 27 gün yanında taşımıştı. Bu reaksiyon, yavrusunu belinde ya da sırtında taşıyan primatlar için gayet doğaldır ancak aynı davranış yunuslarda da görülür. Bir anne yunus yavrusunun bedenini günlerce suda taşıyabilir.¹²

Ölmüş bir kişiyle daha önce hiç bağ kurmamış bireylerin, o kişinin ölümünden etkilenmesi için hiçbir nedenleri yoktur. Örneğin, evcil hayvanların çoğu evden biri vefat ettiğinde neredeyse hiç tepki vermez. Acı çekmek için bağ gerekir. Bağ ne kadar kuvvetli olursa, tepkinin şiddeti de o kadar kuvvetli olur. Bu durum bütün memeliler ve kargagiller dahil olmak üzere kuşlar için de geçerlidir. Cüce kargalarımından birinin eşi, bilinmeyen bir nedenden dolayı ortadan kaybolduğunda, gökyüzünü durmadan tarayarak gidip geliyordu. Geri dönmeyince vazgeçti ve birkaç gün sonra da öldü. Bana kuşların duygusal hayatının memelilerle aynı ölçüde değerli olduğunu öğreten, şefkat ve merhamet gösteren bu iki kuşun kaybından dolayı yas tutma sırası bendeydi.

Tek eşlilik ya da eş bağı, kuşlarda doğaları gereği memelilerden daha yaygındır. Aslında çok az primat tek eşlidir ve insanların da gerçekten tek eşli olup olmadığı tartışmaya açık bir konudur. Beraberindeki duygular, türler arasında benzerlik gösterebilir ancak oksitoksin bütün memelilerde mevcuttur. Bu eski nöropeptit, seks, emzirme ve doğum (doğum servisinde doğumu başlatmak için rutin olarak yönetilen) sırasında hipofiz bezi tarafından salgılanır ancak aynı zamanda yetişkinler arasındaki bağı kuvvetlendirmeye hizmet eder. Henüz âşık olmuş insanların kanında bekarlara nazaran daha fazla oksitoksin bulunur ve ilişkileri sürdüğü müddetçe yüksek konsantrasyonları devam eder ancak oksitoksin aynı zamanda eş bağlarını yabancılarla gireceği cinsel maceralardan korur. Evli erkeklere burun kanalıyla bu hormon verildiği zaman, etraftaki çekici kadınlar karşısında kendile-

12 James Anderson ve diğerleri (2010), Dora Biro ve diğerleri (2010).

rini huzursuz hissederek onlardan uzak durmayı tercih ederler.¹³

Romantik aşkın insanlara özgü olduğu düşünülse de diğer türlerle nöral benzerlikler son derece çarpıcıdır. Emory Üniversitesi'nde nörobilimci olan Larry Young iki tarla faresi türüyle yaptığı çalışmalarıyla bilinmektedir. Tarla faresi darmaduman bir hayat yaşarken; Kuzey Marika'ya özgü benzer görünümlü bir çayır faresi erkeğin ve dişinin sadece birbiriyle çiftleştiği ve yavrularını birlikte yetiştirdiği çiftler oluşturur. Çayır fareleri beynin ödül merkezinde, tarla farelerine nazaran daha fazla oksitoksin alıcısına sahiptir. Dolayısıyla, cinsellikle yoğun bir şekilde pozitif bir ilişki içindedirler ki bu da birlikte oldukları kişiye "bağlılıkla" sonuçlanır. Oksitoksin, birbirlerine kesin olarak bağlanmalarını sağlar. Eğer bu fareler eşlerini kaybederse, stres ve depresyonla sonuçlanan kimyasal beyin değişiklikleri gösterir ve eğer yaşamak ya da ölmek artık umurlarında değilse, bir tehlike ile karşılaştıklarında pasif bir duruma geçerler. Yani bu küçük kemirgenler bile kederin ne olduğunun farkında gibi görünüyor.¹⁴

Amerikalı zoologist Patricia McConnel köpeğinin en yakın arkadaşı Luke'un ölümüne nasıl tepki verdiğini anlatır. Bu iki köpek birbirine hayrandı ve sürekli birliktelerdi. Luke'un ölümünün ardından Lassie bütün gün üzgün gözleri ve asık suratıyla başı önünde odada uzanıyordu. Ertesi gün delirmişçesine etrafta dönüp, bebekler gibi oyuncaklarını yalayarak ve emerek çocukluğundaki basmakalıp davranışlara geriledi. McConnel bu durumdan Lassie'in Luke'un ölümünün geri dönüşü olmadığını kavradığı sonucunu çıkardı. Yoksa davranışları neden böyle dramatik bir şekilde değişsin ki?¹⁵

Bütün belirtiler, en azından bazı hayvanların ölmüş bir arkadaşının asla yeniden hareket etmeyeceğini fark ettiğini göster-

13 Inna Schneiderman ve diğerleri (2012), Dirk Scheele ve diğerleri (2012)

14 Larry Young & Brian Alexander (2012), Oliver Bosch ve diğerleri (2009).

15 Patricia McConnell (2005)

mektedir. Yetişkin bir erkek şempanze ağaçtan düşüp boynunu kırdığı zaman, vahşi bir ergen dişi hiç kesintisiz yaklaşık bir saat boyunca onun hareketsiz bedenine bakarken, etraftaki erkekler yüzlerindeki gergin sırtışlarla birbirlerini kucaklar.¹⁶ Eğer maymunlar diğerindeki ölüm durumunu kavramış olsaydı, böyle dramatik reaksiyonlar ortaya çıkmazdı. Dahası, geri dönüşmezliği fark etmek gelecekle ilgili bir beklentiyi ifade eder. Primatların seyahatlerini nasıl planladıkları ve herhangi bir iş için araçlarını nasıl hazırladıklarına dayalı olarak gelecekle ilgili çevreye uyumları konusunda biraz bilimsel bilgiye sahibiz ancak ölüm ve yaşamı ilişkilendiren geleceği çok nadir öngörebiliriz. Çok açık nedenlerden dolayı, bu kabiliyetle ilgili deneylerden yoksunuz. Eğer birinin kendi vefatıyla ilgili farkındalığını, kendi varlığımız dışında hiçbir kanıtımız olmadığından dolayı *fanilik algısı* olarak adlandıırırsak, Lassi'nin Luke'un geri dönmeyeceğine yönelik farkındalığını da *sonluluk algısı* olarak açıklayabiliriz. Bu durum, kendisinden ziyade *diğerini* ilgilendirmesi bakımından fanilik algısından farklılık göstermektedir.

Ayrıca kediler ve elbette evcil hayvanlar ile sahipleri arasındaki benzer pek çok yas hikâyeleri vardır. Köpeklerin, insan dostlarının mezarı başında yıllarını harcadıkları ya da her gün onları karşıladıkları tren istasyonuna yeniden gittikleri bilinmektedir. Bobby ve Hachiko adlı sadık köpeklerin anısına dikilmiş Edinburgh ve Tokyo'daki heykelleri ziyaret ettim. Aynı ölüm sonrası bağlılık diğer hayvanları da güdüleyebilir. Filler, sürüdeki üyenin dişlerini ya da kemiklerini toplar ve bu parçaları hortumlarında saklayarak elden ele dolaştırırlar. Bazı filler sadece dokunmak ve kalıntılarını incelemek için yıllarca yeniden ölen yakınlarının olduğu yere giderler.

Bir gün bir engerek yılanı ki çok zehirli bir yılan, Afrika'daki bir ibadethaneye girdiğinde sonluluk algısıyla ilgili çok

16 Geza Teleki (1973).

farklı bir ipucu ortaya çıktı. Yılan, cüce şempanzeler arasında çok büyük bir korku yarattı ve herkes başka bir yere sıçradı. Cüce şempanzeler ellerindeki bir değnekle dikkatli bir şekilde yılanı dürttü ve nihayet alfa dişisi yılanı yakalayıp havaya atarak yere yapıştırdı. Alfa dişisi yılanı öldürdükten sonra, hiç kimse onun yeniden hayata döneceğiyle ilgili bir beklenti belirtisi göstermedi. Ölen ölmüştür. Çocuklar vurdumduymaz bir şekilde yılanın cansız bedenini tıpkı bir oyuncak gibi yerde sürükledi, boyunlarına doladı ve hatta onun zehirli dişlerini incelemek için meraklı bir şekilde ağzını açtı. Bu insansı maymunlar yılanın geri dönmeyecek şekilde bu hayattan koptuğunu çoktan kavramış olmalıydı.

İnsansı maymun kolonisindeki bir üyenin asıl ölümüne nadiren şahit oluruz ancak Burgers Hayvanat Bahçesi'nde Oortje kelimenin tam anlamıyla küt diye gidince bunu yaşamış olduk. Benim favorilerimden biriydi ve her zaman çok mutlu, vurdumduymaz bir karakterdi. Oortje çok yoğun öksürüyordu ve verdiğimiz antibiyotiklere rağmen durumu kötüleşmeye devam ediyordu. Bir gün Kuif'in Oortje'nin tepesinden gözlerine dik dik baktığını gördük. Daha sonra ortada hiçbir neden yokken çılgınlıklar içinde gözyaşlarına boğulmuş ve bir yandan da şempanzelerin sinirlendiklerinde yaptığı gibi, istikrarsız kol hareketleriyle kendine vurmaya başlamıştı. Oortje'nin gözlerinde gördüğü bir şeyden dolayı çok üzgündü. Oortje o ana dek sessizdi ancak şimdi o da hafifçe ağlamaya başlamıştı. Uzanmayı denedi, oturduğu kütüğün üzerinden düşmüş ve hareketsiz bir şekilde yerde kalmıştı. Binanın diğer bölümündeki bir başka şempanze Kuif'inkine benzer sesler çıkardı ancak ne olduğunu görmüş olması pek mümkün değildi. Daha sonra yirmi beş şempanze tam anlamıyla sessizliğe büründü. Bakıcı diğer bütün şempanzeleri yoldan çekti ve suni solunum ile uyandırmaya çalıştı ama boşunaydı. Daha sonra otopsi Oortje'nin karnında ve kalbinde çok ciddi bir enfeksiyondan zarar gördüğünü ortaya çıkardı.

Mama'nın cesedinin etrafındaki gibi primatlar, dünyadan göçen kişiye dokunarak, kutsal yağlar sürerek, onu yıkayarak ve bedenini okşayarak, tıpkı insanlarınkine benzer bir şekilde ölüme tepki verirler. Bizler genellikle bu 'yolculukta' yanlarında götürmeleri için onlara hediyeler verirken, ölümlerimizi gömmemiz bakımından bu primatlardan bir adım öndeyizdir.

Eski Mısırlılar firavunların mezarlarını yiyecek, şarap, av köpekleri, evcil babunlar ve yelkenli gemilerle doldururdu. Kaybı, daha katlanılabilir bir hâle getirmek ve fanilikle ilgili kendi korkumuzu yatıştırabilmek için, insanlar genellikle ölümü farklı bir hayata geçiş olarak düşünür. Bu çarpıcı zihinsel inovasyon konusunda herhangi bir kanıt başka hiçbir hayvanda rastlamayız.

Bu farklılıklarla ilgili bir tartışma, ilk insan akrabalarından *'Homo Naledi'* nin keşfiyle 2015 yılı civarında patlak verdi. Fossil kalıntıları Güney Afrika'da bir mağaranın derinliklerinde keşfedildi. Bu primatın *Avustralopithecine* benzeri kalçaları vardı ancak ayakları ve dişleri bizim türümüze benziyordu. *Homo Naledi* çok büyük bir ihtimalle bizim atalarımızı tanımlamak için kullandığımız devasa soyağacının düzinelerce dalından birine aittir ancak paleontolojistler böyle bir fikirden nefret eder. Onlar bulgularının yalnızca bir tek dala yerleşmesini tercih ederler ve böyle ihtimallerin çok küçük bile olsa doğru olabileceğini umursamazlar. Bu şekilde, bir insan ataları olduğunu iddia edebilirler ancak bu noktayı *Homo Naledi* gibi, maymun boyutunda beyni olan bir tür için vurgulamayı nasıl deneyebiliyorlardı? Biliminsanları fosil kalıntılarını aynı mağara sisteminin neredeyse ulaşılmaz olan bir bölümünde keşfettiğinde, tartışmaya açık olduğunu hissettiler çünkü bu kalıntılar oraya kasıtlı olarak konulmuş olmalıydı. Yalnızca insanların ölümle ilgili bu kadar düşünceli olabileceğini iddia ettiler. Onların önerisi son derece spekülattı ve diğer türlerin ölümlerine nasıl davrandıklarını görmezden gelmelerinden kaynaklanıyordu.

Şempanzeler ve diğer primatlar bir yerde asla çok uzun süre kalmadıklarından, bir cesedi örtmeleri ya da gömmeleri için geçerli hiçbir sebepleri yoktur. Eğer bir yerde kalacak olsalardı, hiç şüphesiz leşlerin, sırtlanlar gibi vahşi yırtıcıların da aralarında olduğu leş yiyicileri çektiğini fark ederlerdi. Bu problemi, kokan cesetlerin üzerini örterek ya da onları ortadan kaldırarak çözmek kesinlikle bir maymunun zihinsel kapasitesinin üstünde değildir. Böyle bir davranış, ölümden sonraki yaşama inanmayı pek gerektirmez. Aynı tür nesnel ihtiyaçlar *Homo Naledi*'yi de yönlendirmiş olabilir. Bu noktada biz sadece ölümlerini dikkat ve özenle mi taşıdıklarını yoksa onlardan kurtulmak için kaba bir şekilde mağaraya mı attıklarını bilmiyoruz. Hatta daha kötüsü bile olabilir çünkü kim keşfedilen kalıntıların mağaraya bırakıldığında ölü olduğunu söyleyebilir?

'Naledi' kelimesinin bir 'inkâr' anagramı olması garip bir tesadüf. Fosilleri keşfedenler onun insanlığını vurgulamada son derece istekliken, atalarımızın maymunlarla ilgili ne kadar çok ortak şeye sahip olduğu konusunda büyük bir inkâr içindedir. İnsanlar maymunlardan, Afrika ve Asya fillerinin birbirinden ayrıldığı zamandan çok daha sonra ayrıldılar ve genetik olarak daha yakındırlar. Ancak kendi soyağacımızın maymundan insana evrildiğine dair spesifik noktaya bu kadar takıntılıken, bu türlerin her ikisine de rahatlıkla 'filler' diyebiliyoruz. Hatta bu süreç için '*hominasyon*' ve '*antropojenez*' gibi özel kelimelerimiz vardır. Zamanın böyle bir noktası olduğu, portakalın kırmızıya dönüştüğü ışık spektrumunda kesin dalga boyunu bulmaya çalışmak gibi yaygın bir yanılsamadır. Keskin bölünme arzumuz, evrimin son derece yumuşak geçişler yapma alışkanlığı ile çelişmektedir.

Sonluluk duygusunun ne kadar yaygın olduğu ve geleceğe yönelik zihinsel bir planlamaya ne kadar dayandığı bilinmemektedir ancak en azından bazı türler sevdikleri öldükten sonra kendilerini onların kokusu, onlara dokunma ve onları hayata döndürme girişimlerinin ardından garantiye aldıktan sonra,

ilişkilerinin kalıcı olarak günümüzden geçmişe doğru aktarıldığını fark ediyor gibi görünmektedirler. Bu farkındalığı nasıl başardıkları gerçekten çok şaşırtıcıdır. Deneyime mi dayalıdır yoksa ölümün hayatın bir parçası olduğunu içgüdüsel olarak mı bilirler? Bu durum aynı zamanda bize bütün duyguların bilgiyle harmanlandığını hatırlatır; aksi takdirde varolamazlardı. Hayvanlar ilginç bir şey yaptıklarında, bilişsel yaklaşımı savunan biliminsanları bazen 'bu sadece bir duygu' der ancak duygular asla o kadar basit değildir ve asla bir durumun değerlendirilmesinden ayrı tutulamaz. Özellikle acı, iddia edildiği gibi sadece bir duygu olmasının çok ötesindedir. Sosyal bağ ile ilgili madalyonun üzücü yanını temsil eder: Kayıp. Oksitosin sistemi belki de hayat ve hayatın kırılганlığı ile ilgili benzer bir farkındalığa benzer şekilde, bizim ortak sinirsel temellerimizde olduğu gibi bazı hayvanların ruhunu da derinden yaralayabilir.

Kendi açımdan düşündüğümde Burgers Kolonisi'ne yaptığım ziyaretler asla aynı olmayacak. Mama'nın ölümü şempanzeler için olduğu kadar Jan, ben ve diğer insan arkadaşları için de doldurulamaz bir boşluk yarattı. O, koloninin kalbiydi. Hayat, olması gerektiği gibi devam ediyor ancak bireyler eşsizdir. Mama kadar etkileyici ve ilham verici bir insansı maymun kişilikle bir daha asla karşılaşabileceğimi sanmıyorum.

2 | Ruha Açılan Pencere

Primatlar Güldüğünde ya da Gülümsediğinde

Yavru bir şempanzeyi gıdıklamak bir çocuğu gıdıklamaya çok benzer. Maymun da aynı hassas noktalara sahiptir: Koltuk altları, karnı... Ağzını kocaman açar, dudakları rahatlar ve tıpkı bir insan kahkahasında olduğu gibi nefes alıp verirken ha ha ha ritimleriyle nefes nefese kalır. Bu çarpıcı benzerlik kendi kendinize gülmenize neden olur.

Maymun da bir çocuk gibi aynı duygu karmaşasını gösterir. Sizden kaçmaya çalışırken gıdıklanan noktalarını korumaya çalışarak parmaklarınızı uzaklaştırır ancak siz durur durmaz, karnını tam önünüze koyarak yeniden size döner. Bu noktada ona dokunmanıza bile gerek olmadan sadece işaret etmeniz yeterli. Bir kahkaha daha patlatacaktır.

Kahkaha mı? Durun bir dakika! Gerçek bir biliminsanı, insanbiçimcilikten kaçınmalıdır. Bu yüzden inatçı meslektaşlarımız genellikle bizden terminolojimizi değiştirmemizi isterler. Neden maymunun reaksiyonuna tarafsız bir ad vermiyoruz? Diyelim ki ötümlü soluma? Dikkatli meslektaşlarımın 'kahkahamsı' davranış dediklerini duydum. Bu şekilde insan ve hayvan arasındaki bütün kafa karışıklığından kaçınabiliriz.

Anlamı 'insan biçimi' olan *insanbiçimcilik* terimi M.Ö. 5. yüzyılda tanrıları insanmış gibi tanımladığı için Homer'in şiir

tarzını protesto eden Yunan filozof Xenophanes'den gelmektedir. Xenophanes bu varsayımla "Eğer atların elleri olsaydı, tanrıları at gibi çizerlerdi." diyerek alay etti. Günümüzde bu kavram daha geniş bir anlam kazanmıştır. Genel olarak insan benzeri özelliklerin ve deneyimlerin diğer türlere atfedilmesini eleştirmek için kullanılır. Bu yüzden insanların 'cinsiyeti' yoktur ancak üreme davranışını sergilerler. 'Arkadaşları' yoktur, sadece ilişki partnerleri vardır. Bizim türümüzün entelektüel farklılıklara karşı ne kadar taraflı olduğu göz önüne alındığında, bu dilsel kısırlaştırmayı bilişsel alanda daha şiddetli bir şekilde uygularız. Hayvanların yaptığı her şeyi içgüdü ya da basit öğrenmeye indirgeyerek, insan bilişini onun temelinde tutarız. Başka türlü düşünmek sizi alay etmeye götürür.

Bu direnci anlamak için, bir başka eski Yunan filozofu Aristo'ya bakmamız gerek. Büyük filozof insanlardan (tanrılara en yakın olanlar) kuşlar, balıklar, böcekler ve en alta yakın yumuşakçalara doğru bütün canlıları (memelileri) dikey bir *büyük varlık zincirine* yerleştirir. Bu geniş merdivenin üstündeki ve altındaki karşılaştırmalar bilimsel anlamda popüler bir eğlence olmuştur ancak onlardan öğrendiğimiz tek şey, diğer türlerin kendi standartlarımıza göre nasıl ölçüleceğidir. Fakat doğanın muazzam zenginliğinin tek bir boyuta uyması ne kadar muhtemeldir? Daha ziyade her hayvanın kendi zihinsel hayatı, kendi zekâsı ve duyguları, kendi duyularına ve doğal tarihine adaptasyonu beklenmez mi? Neden bir balığın zihinsel hayatı ile bir kuşun zihinsel hayatı aynı olsun ki? Ya da yırtıcıları ve av hayvanlarını baz alalım. Öyle görünüyor ki yırtıcıların sürekli omuzlarının üzerinden bakması gereken türlerden daha farklı bir duygusal repertuarları vardır. Av hayvanları korkunun elli tonunu bilirken, yırtıcılar (eşleri ile karşılaştıkları zaman hariç) kendinden emin bir hava yayarlar. Korku içinde yaşarlar ve her beklenmedik harekette, seste ya da koku da irkilirler. İşte bu yüzden atlar kaçır ancak köpekler kaçmaz. Bizler ağaçlarda yaşayan meyve toplayıcılarından evrildik. Dolayısıyla ön göz-

ler, renk görüşü ve ellerimiz de öyle ancak bedenimiz ve özel yeteneklerimizden dolayı bir yırtıcının duruşunu paylaşıyoruz. Bu muhtemelen iki tüylü etobur olan sevdiğimiz evcil hayvanlarımızla bu kadar iyi anlaşmamızın nedenidir.

Üniversitede, Plexie adında siyah beyaz bir kedim vardı. Neredeyse ayda bir kez küçük kafası dışarıda, çantasının içinde Plexie'yi bisikletime alır ve en iyi arkadaşı kısa bacaklı köpek yavrusuyla oyun buluşmalarına götürürdüm. Her ikisi de küçüklükten başlayarak artık yetişkin olana dek birlikte oyun oynadı. Her turda birbirlerini şaşırtacak şekilde geniş öğrenici evinin merdivenlerinde aşağı yukarı yarışarlardı ve neşeleri bulaşıcıydı. Sonunda yorgunluktan bitap düşene kadar, saatlerce bunu yapmaya devam ederlerdi. Kediler ve köpekler, her iki tür de kovalamaya ve hareketli nesneleri yakalamaya istekli oldukları için genellikle iyi anlaşılır. Ayrıca her ikisi de memelidir ki bu onların bizimle ilişki kurmasına yardımcı olur. Diğer memeliler bizim duygularımızı fark eder; biz de onların duygularını fark ederiz. Bu empatik ilişki, insanları iguanalar ve balıklardan ziyade evcil kedi (dünya çapında tahmini 600 milyon) ve köpeklerle (500 milyon) çeker. Bununla birlikte bu insan ve hayvan ilişkisiyle, hayvanlar üzerindeki duyguları ve deneyimleri genellikle eleştirel olmayan biçimde koruma eğilimimiz ortaya çıkar.

Köpeğimizin bir gösteride bir kurdele kazanmasından dolayı 'gururlu' olduğunu ya da kedimizin bir atlayışta başarısız olduğu için 'utandığını' söyleyebiliriz. Hayvanların da bunu bizim kadar sevdiğine ikna olduğumuzdan, yunuslarla yüzme için plajlara gideriz. Son zamanlarda insanlar Kaliforniya'daki goril Koko'nun iklim değişikliği ile ilgili endişelendiği ya da şempanzelerin dini olduğu yönündeki iddialara aldanır. Bu tarz iddiaları duyar duymaz, kaşlarımı çatır ve kanıt isterim. Gereksiz insanbiçimcilik fark edilir şekilde yararsızdır. Evet, yunuslar gülümseyen yüzlere sahiptir ancak bu onları çehrelerinin değişmeyen bir parçası olduğu için bize, nasıl his-

settikleri ile ilgili herhangi bir şey söylemede yetersizdir. Yani, kurdele taşıyan bir köpek sadece ona gösterilen ilgi ve iyiliğin tadını çıkarıyor olabilir.

Bununla birlikte, tropikal ormanlarda her gün insansı maymunları izleyen deneyimli saha çalışanları bana, şempanzelerin yaralı bir arkadaşları için endişelendiklerini, ona yiyecek taşıdıklarını ve adımlarını ona göre yavaşlattıklarını anlattığı zaman, empatiyle ilgili spekülasyonlara karşı aksi bir görüşü paylaşmıyordum ve ağaçların tepesindeki yetişkin erkek orangutanların ertesi sabah ne şekilde seyahat edeceklerini sesli bir şekilde ilan ettikleri zaman, bunu önceden planladıkları önerisini umursamıyorum. Esaret altındaki kontrollü deneylerden bildiğimiz her şeyi göz önünde bulundurduğumuzda, bu spekülasyonların nadiren abartılı olduğunu söyleyebiliriz ancak bu durumlarda bile, insanbiçimcilikle ilgili suçlamalar havada kalır.

İnsanbiçimcilik argümanı, insan istisnacılığı temeline dayanır. İnsanları ayırmayı ve bizim hayvanlığımızı inkâr etmeyi temel alır. Bunu yapmak, beşeri bilimler ve birçok sosyal bilim için alışılmış bir durumdur. Bu, insan zihninin bir şekilde kendi buluşumuz olduğu fikrini geliştirir ancak yine de kendi kendime insanlar ve hayvanlar arasındaki benzerliği reddetmenin bu varsayımdan daha büyük bir problem olacağını düşünürüm. Bu reddedilmeyi antropoinkar olarak adlandırdım. Tür olarak kim olduğumuzla ilgili içten bir değerlendirme yolunu doğrular. Beyinlerimiz diğer memelilerle aynı temel yapıya sahiptir: Hiç farklı parçamız yoktur ve aynı sinir taşıyıcılarını kullanırız. Aslında beyinlerin o kadar kapsamlı bir benzerliği vardır ki insan fobilerini tedavi etmek için sıçanların amigdalalarındaki korkuyu inceleriz. Tomografi cihazında uzanmak için eğitilmiş köpekler, hot dog istedikleri zaman yaptıkları gibi kaudat çekirdekte bir eylem gösterir ve bu bölge para ödülü sözü verilen işinsanlarında da aktif hâle gelir.

Önceki nesillerden biliminsanlarının yaptığı gibi zihinsel

süreçlere bir kara kutu gibi muamele etmek yerine, şimdilerde ortak bir geçmişi ortaya çıkarmak için kutuyu açmaya meraklıyız. Modern sinirbilim keskin bir insan-hayvan dualizmini sürdürmeyi imkânsız hâle getirir.¹⁷

Bunun anlamı orangutan planlamasının benim sınıfta sınav tarihlerini bildirmem ve öğrencilerin bunun için hazırlanması ile aynı değildir ancak derinlerde her iki süreç arasında bir devamlılık mevcuttur. Hatta daha büyük bir devamlılık duygusal özellikleri de kapsar. Duygularla ilgili anlayışımız kısmen içgüdüsel olduğu için, devamlılığı sadece verilere ve teorilere dayalı olarak açıklamak oldukça zordur. Bu, tıpkı evcil hayvan seven insanların her gün eğlenmesi gibi, hayvanlarla yakın ilişki kurmaya yardımcı olur. Bu yüzden benim basit ve bilimsel olmayan tavsiyem, hayvan duygularının derinliği ile ilgili şüpheleri olan herhangi bir akademisyenin bir köpek alması gerektiğidir.

İnsanbiçimcilik, insanların düşündüğü kadar kötü değildir. Büyük insansı maymun gibi türlerde, aslında mantıklıdır. İnsansı maymunları 'insanımsı' anlamına gelen 'maymunu' şeklinde bildiğimiz göz önüne alındığında evrim teorisi neredeyse bunu dikte eder. Bu kavramı, sınıflandırmasını anatomiye dayandıran 18. yüzyıl İsveç biyoloğu Carl Linnaeus'a borçluyuz ama davranış temelinde bunu kolayca yapabilirdi. En basit, en hasis görüş şu ki birbiriyle ilişkili iki tür benzer koşullar altında benzer şekilde hareket ettiği zaman, kesinlikle benzer şekilde motive olmuş olmalıdır. Atlar ve zebralar ya da kurtlar ve köpekler gibi ilişkili türleri kıyaslarken, bu varsayımda bulunmaktan tereddüt etmeyiz. O zaman neden hayvanlar ve insanlar ve insansı maymunlar için kurallar değişiyor?

Neyse ki zaman değişiyor. Doğa bilimleri Batı kültürü ve dininde popüler olan insan-hayvan bölünmesini kalıcı olarak bulanıklaştırmıştır. Günümüzde çoğu zaman arada fark olduğuna

17. Bölüm 2: Ruha Açılan Pencere
Gregory Berns ve diğerleri. (2013).

dair ısrar edenlere karşı kanıtın yükünü değiştirip, devamlılığı varsayarak zıt sondan başlarız. Bizi ikna etmek onlara kalmıştır. Gıdıklanınca gülmekten katılan insansı maymunların, gıdıklanan bir çocuktan farklı bir zihin durumuna sahip olması gerektiğini savunan herhangi biri için biçilmiş kaftandır.

Kendini İfade Etme

Yıllar önce, Paul Ekman ve takipçileri tarafından Hollanda'da verilen bir workshopa katılmak için Jan van Hooff ile seyahat ettim. Amerikalı psikolog ülkemizde tanınmış bir misafirdi. O zamanlar henüz şimdi olduğu kadar ünlü değildi ancak çok önceden insan yüzü ile ilgili araştırmalarıyla dalgalanmalar yaratmıştı. Ekman, her küçük kas kasılmasını çizerek yüz ifadelerini sınıflandıran Yüz Eylem Kodlama Sistemi'ni (FACS) geliştirmişti. Örneğin, 'kaşların kırışması' anlamına gelen Latince isimli göze yakın küçük bir kasımız ve her yanakta onları yukarı doğru kaldırarak gülümsememizle sonuçlanan büyük bir kasımız vardır. Ekman, neredeyse her tür konfigürasyonu kendi çehresi üzerinde olağanüstü bir kontrole bireysel olarak gösterebilirdi. İster simetrik ister asimetrik olsun duygudaki değişimleri aktaran anlık hareketleri üretmekte hiçbir problem yaşamazdı. Geniş bir gülümsemeyle maskelenmiş bir öfke ya da endişeyle karışık bir memnuniyet ifadesi yansıtabilirdi. Bunu isimlendirebilirsiniz. Biraz çatılmış kaşlarıyla bir duyguyu ve kırıştırdığı burnuyla başka bir duyguyu nasıl gösterdiğini ortaya koyabilirdi. Onun sadece yüzüyle ilgili akrobasislerine değil; aynı zamanda sıra dışı bir psikolog olarak evrimsel bakış açısına da hayrandık.

Buna 'akrobasi' diyorum çünkü görünen o ki çalışmalarının hepsi hareket ve biçim ile ilgiliydi. Biz insanlar aslında sinirli olmadan da sinirliymiş gibi görünen bir yüz ifadesi takınabilme kabiliyetine sahibiz. Yüze ilişkin mantıklı kontrol sahibiyiz. San Diego Hayvanat Bahçesi'nde çalışana kadar, diğer primatların

bu becerinden yoksun olduğunu düşündüm. Geçmişe bakıldığında kendimi oldukça eğlenceli bir durumda buldum.

Sevinç

Öfke

Utanç

Aşk

Üzüntü

Tutku

Açlık

Korku

Sürüngenlerin mimiksiz yüzlere sahip olduğu düşünüldüğü için, insanlar onlarla alay eder. Görselde farklı hislerle gösterilen yüz ifadeleri birbirinin aynısıdır. Ancak artık farelerin ve sıçanların hem acıyı hem de memnuniyeti yüzlerinde gösterdiğini bildiğimize göre onlar bizimle dalga geçmiş oluyor.

Aramaları, yüz ifadeleri, jestleri ve duruşları da dahil olmak üzere bonoboların bütün davranışsal repertuarlarını belgeleme sorumluluğunu üstlendim ki bu daha önce hiç kimsenin yapmadığı bir şeydi ancak onların geniş, yeşil ve çevrelenmiş alanlarında bir grup genci her gözlemlediğimde, yüz ifadeleriyle ilgili listem giderek daha da uzuyordu ve hiç sonu gelmeyecek gibi görünüyordu. En garip ifadeleri tanımlamak zorundaydım ve bunlar asla daha önce gördüklerimle eşleşmiyordu. Bir süre sonra, en alışılmadık olanların sosyal olmayan durumlarında ortaya çıktıklarını ve seks veya saldırganlık gibi amaçlarını açığa vuracak özel eylemleri gerçekleştirmediklerini kavradım. Özellikle hiçbir şeye bakmadan oturan genç bir bonobo, aniden yanaklarını içine çekme, üst dudağını şişirme ve hızlı çene hareketlerinin pandomiminden geçirdi. Bazen dudağını yana doğru çekerek ya da 'yanlış' taraftan parmağını ağzına sokmak için başının arkasına uzanarak ellerini de devreye sokardı.

Bonoboların kendilerini bana hiçbir şekilde mantıklı gelmeyen yüz buruşturmalarıyla eğlendirdikleri sonucuna vardım. Bunlara ‘komik suratlar’ adını verdim ve bunları yüz kasları üzerinde mükemmel bir gönüllü kontrol işareti olarak gördüm. Eğlenmek için yüzünü hareket ettiren bir hayvan, diğerlerini manipüle etmek için de aynısını yapamaz mıydı? Etkileri ne olursa olsun, bu genç insansı hayvanlar bilimin sınıflandırmaya olan aptalca takıntısını kesinlikle bana gösterdi. Onların yüz ifadelerinin neyle ilgili olduğunu bir kez fark ettiğim zaman, genellikle bana göz kırptıkları konusundaki hissimi bastıramadım.

Ekman’ın, yüze yaptığı vurgu, Jan ve benim ilgimi çekti. Hayvan davranışlarını biyolojik bir bakış açısıyla inceleyerek sinyallere, aldıkları şekle ve başkaları üzerindeki etkilerine odaklanıyoruz. Aslında çok uzun zamandan beri başka bir şeyle ilgili konuşma iznimiz yoktu! Jan, primat yüz ifadeleri çalışmasında Nobel Ödülü sahibi zoolog Niko Tinbergen’den daha çok azımsanmayacak birinden, kişisel durumlardan tamamen uzak durması için kişisel olarak acil bir tavsiye almıştı. Eğer onlardan kaçabiliyorsanız, neden duygulardan söz ediyorsunuz? Jan, şempanzelerin açık ağızlı yüz ifadesini kahkaha yerine, ‘rahatlamış açık ağızlı yüz’; acı ya da gülümsemeyi ise ‘sessiz dişlerle dolu bir yüz’ olarak tanımlardı. Ekman da aynısını oldukça tanımlayıcı olan FACS’de yapmıştı ancak o kesinlikle duyguları ölçtüğünü inkâr etmedi. Ekman, içsel durumlara vurguda bulunmakta tereddüt etmedi ve aslında yüze ilişkin ifadelerin onların kaynağını kabullenmeden anlaşılamayacağına inandı. “Duygular çok nadir içeride kalır.” dedi çünkü “Bir duygunun en ayırt edici özelliklerinden biri genellikle saklanmamasıdır. İfadede bunun işaretlerini görürüz ve duyarız.”¹⁸

Ekman kendi türlerimiz üzerinde çalıştığı için, endişe edecek hiçbir şeyi olmadığını düşünürsünüz ancak ne kadar üzücü ki akademisyenler genellikle bizim ne sonrasında anladığımız ne de hatırladığımız en garip savaşırlara girerler. İnsan yüz ifadele-

18 Paul Ekman (1998)

rinde önemsiz, dikkat çekici olmayan veya dünya genelinde en iyi kültürel eserler olarak kabul edilebilecek derecede değişken olan şey bu oldu. Ekman'ın yaptığı gibi bunları biyolojiye bağlamaya çalışmak, en başından beri kötü bir şeye mahkûm edildi ancak Ekman insan duygularının ve ifadelerinin son derece uysal olduğu konusunda ısrarcı davranan direnişin başkanını olan antropoloğu ziyaret ettiğinde bunların hepsi değişti. Alan notları, filmler ve insanın vücut diliyle ilgili fotoğraflar bulmayı bekleyen Ekman, onun kayıtlarına bakıp bakamayacağını sordu. Hiçbirisinin olmadığı cevabı onu şaşırtmıştı. Antropolojist, bütün verilerin onun kafasının içinde olduğunu iddia etti. Bu çok mantıklı görünmedi: Doğrulanabilir veriler bilimin temel taşıydı. Kültürel bir kalenin tamamı kum üzerine inşa edilmiş olabilir miydi?

Ekman, yirminin üstünde farklı ulustan insanlarla kontrol testleri oluşturdu ve onlara duygusal yüz resimleri gösterdi. Bütün bu insanlar, öfke, korku, mutluluk ve benzeri birçok duyguyu fark etme konusunda çok az çeşitlilik göstererek, insan ifadelerini öyle ya da böyle aynı şekilde sınıflandırdı. Kahkahanın anlamı dünyanın her yerinde aynıdır ama yine de olası alternatif bir açıklama Ekman'ı rahatsız etti. İnsanlar her yerde popüler Hollywood filmlerinden ve televizyon şovlarından etkilense ne olurdu? Bu, reaksiyonların tekbiçimliliğini açıklayabilir mi? Testlerini Papua Yeni Gine'deki ilkel bir kabileye uygulamak için gezegenin en uzak köşelerinden birine gitti. Bu insanlar John Wayne veya Marilyn Monroe'yu hiç duymamış olmalarının yanı sıra, televizyon ve dergilere de yabancıydılar ancak yine de Ekman'ın elinde tuttuğu en duygusal yüzleri doğru bir şekilde tanımladılar ve günlük yaşamlarıyla ilgili hareketli filmlere sıra dışı ifadeler göstermediler. Ekman'ın verileri evrenselliği o kadar güçlü bir şekilde savunuyordu ki insan duyguları ve onların ifadeleri ile ilgili görüşlerimizi kalıcı olarak değiştirdi. Günümüzde onları insan doğasının bir parçası ola-

rak görürüz.¹⁹

Yine de bu çalışmaların ne kadarının dile dayandığını da fark etmeliyiz. Sadece yüzleri ve onları nasıl yargıladığımızı değil, ayrıca onları ilişkilendirdiğimiz tanımlamaları da kıyaslarız. Her dil kendi duygusal söz dağarcığına sahip olduğu için, çeviri bir mesele olarak kalır. Bu yönde tek yol ifadelerin nasıl kullanıldığına dair doğrudan gözlemdir. Eğer çevrenin yüz ifadelerini şekillendirdiği doğruysa, o zaman kör ve sağır olarak dünyaya gelen çocukların hiçbir ifadeyi ya da sadece garip olanları göstermemesi gerekir çünkü etraflarındaki insanların yüzlerini hiçbir zaman göremezler ama yine de çocuklarla ilgili yapılan çalışmalarda aynı koşullar altında, sıradan bir çocuk gibi aynı şekilde gülümserler, kahkaha atarlar ya da ağlarlar. Onların durumu, öğrenmeyi modellerin dışında tuttuğu için, herhangi biri nasıl olur da duygusal ifadelerin biyolojinin bir parçası olduğundan şüphe edebilir?²⁰

Bu yüzden Charles Darwin'in 1872 tarihli *The Expression of the Emotions in Man and Animals* isimli kitabındaki durumuna yeniden döndük. Darwin, yüz ifadelerinin bizim türümüzün repertuarının bir parçası olduğunu vurguladı ve bütün primatların benzer duygulara sahip olduğunu iddia ederek maymunlar ve insansı maymunlar arasındaki benzerliklere işaret etti. Bu kitap, günümüzde bu alandaki herkes tarafından kabul görmüş bir köşe taşı niteliğindedir ancak Darwin'in ilk başarısından sonra derhal unutuldu ve daha sonra biz yeniden başvurmadan önce neredeyse bir asır göz ardı edilen tek önemli kitaptır. Peki neden? Nedeni, sabit fikirli biliminsanlarının onun dilinin çok serbest ve antropomorfik olduğunu hissetmesiydi. Darwin'in bacaklarınıza sürtündüğünde bir kedinin 'şefkatli ruh hâli', dudaklarını büzdüğünde bir şempanzenin 'hayal kırıklığına

19 Paul Ekman ve Wallace Friesen (1971).

20 Irenaus Eibl-Eibesfeldt (1973).

uğramış ve somurtkan tavrı' ve kuyruklarını alay edercesine sallarken ineklerin 'memnuniyetle koşuşturması' tarzında yazdığı şeyler onları utandırdı. Ne saçmalık ama! Dahası, kendi asil hassasiyetlerimizin 'daha aşağı' hayvanlarla paylaştığımız yüz hareketleri aracılığıyla aktarıldığı iddiası kesinlikle aşağılayıcıydı.

Bununla birlikte, bütün bu benzerlikler arasında Darwin ayrıca bazı istisnaları da belirtti. Hem yüzün kızarması hem de kaşların çatılmasının sadece insanlara özgü olabileceğini düşündü. Yüz kızarması konusunda kesinlikle haklıydı. Diğer primatlarda hızla yüzü kızaran bir tür bilmiyorum. Yani yüz kızarma meselesi evrimsel bir teori olarak kalır, özellikle başkalarının bencilce sömürsünün sosyal yaşamın bütünü olduğu konusunda ısrar eden klinik vakalar için. Eğer böyle bir şey doğru olsaydı, ten rengindeki değişimin bir ışık kulesi gibi göze çarpmasıyla kontrolsüz bir şekilde yanığımıza ve boynumuza akan kan olmasa, daha iyi olmaz mıydık? Eğer yüzümüzün kızarması bizi dürüst yapıyorsa, neden evrimin bizi bu şekilde donattığını ve diğer türleri bu kadar cazip bir işaretten mahrum bıraktığını merak etmemiz gerek ya da Mark Twain'in dediği gibi "İnsan yüzü kızaran ya da yüzünün kızarmasına ihtiyaç duyan tek hayvandır."

Öte yandan kaş çatmaya gelecek olursak; Darwin bu konuda kısmen haklıydı. Bu yüz hareketinin üstün bir zekânın yansıması olduğunu, çünkü çatık kaşın 'kaşları, hesaplanamayan ancak karşı konulmaz bir şekilde birleştirerek zihindeki düşüncüyü aktardığını' düşünen çağdaş bir uzmandan söz etti²¹ ancak yine de kaşların yanındaki ince bir kastan dolayı kalbimizin küt küt atması için hiçbir neden yoktur. Artık bunun diğer türlerde de var olduğunu biliyoruz. Darwin, insan olmayan varlıkların yüzlerinde bunun etkisini keşfetmek istediği için, Londra'da Zooloji Derneği Bahçeleri'ne birkaç ziyaret gerçekleştirdi. Kız

21 Charles Darwin (1872)

kardeşine yazdığı bir mektupta orangutan Jenny ile karşılaşmasını anlattı:

Ayrıca orangutanı kusursuz bir biçimde gördüm. Bakıcı ona bir elma gösterdi ama elmayı ona vermedi. Bunun üzerine bakıcının sırtına atladı, ona vurdu ve tıpkı yaramaz bir çocuk gibi ağlamaya başladı. Ardından somurtkan bir tavır takındı ve iki veya üç yumruktan sonra bakıcı "Jenny, eğer bağırmanı kesip uslu bir kız olursan sana bu elmayı vereceğim." dedi. Bu cümlelerin her bir kelimesini kesinlikle anladı ve küçük bir çocuk gibi olmasına rağmen ağlamamak için çok büyük çaba sarf etti. En sonunda bunu başardı ve elmayı alıp bir sandalyeye zıplayarak, hayal edebileceği en büyük memnuniyetle elmayı yemeye başladı.²²

Darwin, tıpkı konsantre olmuş insanlar gibi, konsantre olmuş insansı maymunların da öfkeli olduklarında kaşlarını çatacaklarını varsaydığı için, onlara neredeyse imkânsız bir sorumluluk vererek Jenny ve diğer insansı maymunları kaşlarını çatmaları için sinir etmeye çalıştı ancak bu problemle boğuşurken kaşlarını asla çatmadılar. O zamandan beri biliminsanları kaş çatmanın sadece insanlara özgü olduğunu ancak aslında insansı maymunların Darwin'in keşfettiği gibi bir saman çöpüyle burunları gıcıklandığında kaşlarını çatabildiklerini iddia etmektedir: "Kaşların arasında belirsiz yatay kırışıklıklar belirirken, yüzlerini buruşturmalarına neden oldu."²³ Şempanzeler ve orangutanlar gözlerini koruyan belirgin kemikli kaş sırtlarına sahiptir. Bu durum onların kaşlarını çatmasını ve aynı zamanda bunun tespit edilmesini güçleştirir ancak bonobo onun daha düz ve daha açık yüzüyle kaşlarını kolayca çatabilir ve bunu bizim yaptığımızla aynı anlarda yapar. Örneğin, bir bonobo bir başkasını uyarırken, gözlerine

22 John van Wyhe ve Peter Kjaergaard (2015)

23 Charles Darwin (1872)

yırtıcı bakışlar yerleştirir ki bu kesinlikle bizim türümüzün öfkeli bakışlarına benzeyen bir görüntüdür.

Ayrıca böyle bir bakışı şempanzelerden de hatırlarım. Bu şempanze Yerkes Field Station'daki kolonide sadece kız çocukları değil aynı zamanda torunları da olan, benim en sevdiğim yaşlı leydilerden biri Boristi. Georgia'da, son derece sıcak bir günde, insansı maymunlara su vermek için hortumu almıştım. Elbette onlar için her zaman taze su vardır ancak şehirdeki çocuklar fiskeye ne kadar düşkünse, şempanzeler de çok daha fazla su geldiği için hortumdan su içmeyi daha eğlenceli bulur. Bir düzine maymun, soğuk suyu yakalamak için ağızları açık bir şekilde birbirlerini kenara itiyorlardı ancak daha sonra küçük olanlardan biri üzerine su püskürtüldüğünde acı bir çığlık attı. Hiç kimse umursamadı ama Boris hemen bana koştu ve daha dikkatli olmam için beni uyararak bana doğru öfkeli bir bakış attı. Yakınlaştığında, çatık kaşları son derece belirgindi.

Hayvan duygularını anlamanın en iyi yolu gerek vahşi yaşamda, gerekse esarette sadece anlık davranışları gözlemlemektir. Hayvan davranışlarıyla ilgilenen öğrenciler bir ifadenin kullanımının yüzlerce ve hatta binlerce örneğini belgelemiştir. Maymunların oyun sırasında güldüklerini ve en sevdikleri yiyecekleri hazırlarken, etraflarındaki herkesi bu festivale katılmaya davet etmek için özel sesler çıkardıklarını bu şekilde biliriz. İfadeye öncülük eden olayların yanında, bunun diğerlerini nasıl etkilediğini de kaydedebiliriz. Verilen bir işaret bir savaş başlatır mı, durdurur mu, yoksa uzlaşma yoluna mı götürür? Sadece primatların değil, aynı zamanda atlar, filler, kargalar, aslanlar, tavuklar, sırtlanlar ve diğer her türün tipik işaretleriyle ilgili etogram olarak bilinen kataloglarımız vardır. İlk etogramlardan biri bütün kuyruk hareketleri, kulak pozisyonları, tüylerinin dikilmesi, seslenmeleri, dişlerini göstermeleri ve diğer pek çok hareketin de aralarında olduğu kurtlarla ilgiliydi. Etogramlar, son derece zengin bir repertuar ile oldukça detaylı olabilirler. Fareler ve sıçanlar için de etogramlarımız vardır.

Çok uzun bir zaman, kemirgenlerin yüzlerinin duygulardan etkilenmediği düşünülürdü ancak detaylı çalışmalar, kısık gözleri, yassı kulakları ve şiş yanakları ile acıyı ifade ettiklerini göstermektedir. Diğer kemirgenler bu yüzlerin farkına varmakta hiçbir problem yaşamazlar çünkü deneylerde acı çeken bir sıçandan ziyade rahat bir yüz ifadesine sahip bir sıçanın fotoğrafına yakın oturmayı tercih ederler. Öte yandan sıçanlar aynı zamanda iyi duyguları da paylaşır. İsviçreli biliminsanları laboratuvar sıçanlarıyla, gıdıklama ve oyun oynamayı kapsayan olumlu bir tedavi programı hazırladıkları zaman, her seanstan sonra sessiz bir anda yüzlerini analiz ettiler. Sadece onlara bakarak, daha pembe ve daha rahatlamış görünen kulakları sayesinde hangi sıçanın pozitif tedaviyi aldığını söyleyebildiler. Bu çalışmalar, sıçanların yüzünün statik olduğuna dair düşüncüyü nihayete erdirdi.²⁴

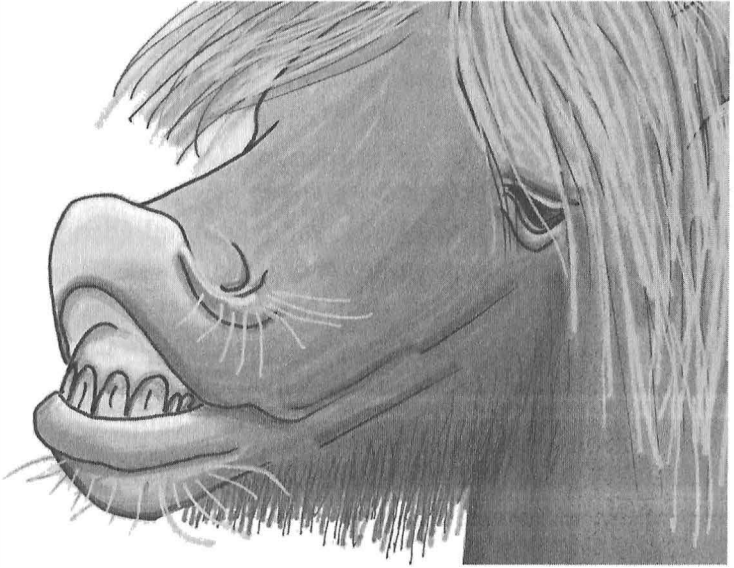
Gezegendeki en etkileyici yüzlerden biri dört ayak üzerinde hareket eder. Atların, eşeklerin ve zebraların zengin bir yüz paletine sahip olmaları, belki de bu hayvanların ne kadar sosyal ve görsel oldukları göz önüne alındığında hiç şaşırtıcı değildir. The Equine FACS (Ekman'ın atlara uyguladığı Yüzle İlgili Eylem Kodlama Sistemi), sayısız kombinasyonda üretilen, on yedi farklı kas hareketini tanımlar. Atlar her gün dudak köşelerini geriye doğru çekerek birbirini selamlar, sıra dışı bir koku aldıkları zaman üst dudaklarını kıvrır, korktukları zaman gözlerini kocaman açarak gözaklarını gösterirler ve çok çeşitli kulak pozisyonları vardır.²⁵ Evde kedisi ya da köpeği olan herkes kulakların inanılmaz derecede etkili sinyal aletleri olduğunu bilir. Öyle ki insanların hareketten yoksun kulaklarını ciddi bir handikap olarak görüyorum.

Köpeklerin de -bizimkiler de dahil olmak üzere- yüz hareketlerini nasıl ürettikleri ve algıladıkları ile ilgili çalışmalar yapıldı. Onların yüzlerinin kendilerine sırtı dönük bir kişiden ziyade onu izleyen bir insan yüzüne cevaben daha fazla tepki verdiği ger-

24 Kathryn Finlayson ve diğerleri. (2016), Dale Langford ve diğerleri (2010).

25 Matthijs Schilder ve diğerleri (1984), Jen Wathan ve diğerleri (2015).

çeğine dayanarak kasıtlı iletişim kurdukları sonucuna ulaşıldı. Gözlerini büyüten iç kaşlarını hareket ettirdikleri zaman yaygın bir köpek ifadesi oluşur. Genellikle animasyon filmleri tarafından sömürülen bir hassasiyet olan büyük gözlü yuvarlak yüzlerin sevimliliğine bayılırız. Köpeklerin iç kaşlarını hareket ettirmesi onların daha üzgün ve henüz yavruymuş gibi görünmesine neden olur ki bu da evcil hayvan sahiplenicilerini bile etkiler. Barınaklardaki gözlemciler bu yüzü gelen ziyaretçilere gösteren köpeklerin, bunu yapmakta başarısız olanlardan daha kolay sahiplenildiğini fark etti. Açıkça söylemek gerekirse, insanların en iyi arkadaşları duygulara nasıl hitap edeceğini iyi bilir.²⁶

Atların yüzleri neredeyse primatlarınki kadar açıklayıcıdır. Burada bir midilli Flehman tepkisi verir ki bu yeni bir kokuyla karşılaştığında ya da bir at bir kısırağın idrarını kokladığında yaşanan normal bir durumdur. Üst dudağı geriye doğru katlamak kokuyu vomeronazal organdaki alıcılara taşımaya yardımcı olur. Kediler de aşına olmadıkları bir kokuyla karşılaştıklarında benzer bir suratını ekşitme tepkisi gösterir.

26 Juliane Kaminski ve diğerleri (2017).

İnsanlar genellikle diğer türlerle paylaştığımız ifadelere odaklanmayı sever ve doğal olarak primatlar mükemmel örneklerdir. İşte burası Jan'ın dünyanın bu konuda öncü uzmanı olarak ortaya çıktığı yerdir. 1970'lerde babunların nasıl hızlı bir şekilde dudaklarını şaplattığı ya da erkek makakların bir dişiye kur yapmak için büzülmüş dudaklarıyla çenesini nasıl kaldırdığı ile ilgili anlık kıyaslamalar yaparak kendisinden önce kimse-nin yapmadığı gözlemlerde bulundu. Bununla birlikte, Jan'ın temel konusu kahkaha atmak ve bunun gülümsemekten nasıl farklılık gösterdiği ile ilgiliydi. İki ifade genellikle aynı skalada değerlendirilse de gülümseme kahkaha atmaktan daha az bir yoğunluğa sahipmiş gibiydi. Jan, bunların ayrı kaynaklardan doğduğunu ortaya koydu.²⁷

Kulaktan Kulağa

Televizyondaki sitkomlara ve maymunlarla şebekleri başrolde oynatan Hollywood filmlerine tahammül edemiyorum. Giyinip süslenmiş bir maymun aktörün aptalca sırtışırlarını her gördüğümde iki büklüm olurum. İnsanlar onların eğlenceli olduğunu düşünebilir ancak ben onların ruh hâlinin mutluluğun tam tersi olduğunu biliyorum. Bu hayvanlara onları korkutmadan dişlerini göstertmek çok ama çok zordur. Sadece ceza ve hakimiyet bu ifadeleri ortaya çıkarabilir. Perde arkasında bir eğitimci, eğer hayvanlar itaat etmeyi reddederse başlarına ne geleceğini açıkça göstermek için elektrikli bir çubuk ya da deri bir kırbaç sallar. Hayvanlar korku içindedir! İşte bu yüzden filmlerdeki maymunlar neredeyse hiçbir zaman yetişkin değildir. Yetişkin maymunlar, insanların eğitmek için domine edemeyeceği kadar güçlüdür ve büyük kedilerin herhangi birinden bile çok daha fazla kurnazdır. Sadece daha genç maymunların gözleri korkutulabilir.

27 Jan van Hooff (1972).

Bu dişlek ifadenin bizim türümüzde nasıl dost canlısı görüldüğü ve bunun neden kaynaklandığı gibi çok fazla soru vardır. İkinci soru size garip gelebilir ancak doğadaki her şey daha eski bir şeyin değişmesiyle meydana gelmiştir. Ellerimiz, balıkların göğüs yüzgeçlerinden türemiş kara omurgalılarının ön ayaklarından oluşmuştur ve ciğerlerimiz balık mesanelerinden evrimleşerek gelişmiştir.

İşaretlerle ilgili olarak da onların kaynağını merak ederiz. Daha önceki versiyonlardan dönüşüm süreci *ritüelleştirme* olarak bilinir. Mesela, başparmağımızı ve serçe parmağımızı uzatarak ve kulağımıza karşı tutarak modası geçmiş bir telefon tutma hareketini taklit ederiz. Bu hareket zamanla “Beni ara!” işareti-ne dönüştü. Ritüelleşme de aynısını yapar ancak evrimsel bir ölçekte. Bir ağaçkakanın yiyecek bulmak için bir ağaca düzensiz vuruşları bir alanı bildirmek için boş kütüklerde ritmik bir gürültü hâline geldi. Maymunların, kendilerinin ve birbirlerinin bitlerini temizlerken çıkardıkları yumuşak çiğneme sesi, kalkık kaşları ve ağız şapırdatmaları ile sanki “Seni tımarlamak isterim!” der gibi dost canlısı bir selamlaşmaya dönüştü.

Sırıltma ifadesi, kocaman açılmış bir ağız ve yoğun dik bakışlarla dişlerin parladığı durumla karıştırılmamalıdır. Isıracakmış gibi görünen bu sert yüz; bir tehdit gibi hareket eder. Bunun tersine sıırıltma, dişleri ve diş etlerini açığa çıkarmak için kapalı bir ağızla ve geri çekilmiş dudaklarla ortaya çıkar. Parlak beyaz sıralı dişler, çok uzaktan görülebilir açık bir sinyal hâline gelir ancak anlamı kesinlikle tehdidin tersidir. Bu ifade bir savunma, refleksinden doğar.²⁸ Örneğin, turuncgillerden bir sitrus meyvesini soyduğumuzda dudaklarımızı otomatik olarak dişlerimizden geriye çekériz ki bu yüzümüze asit damlası sıçrama tehlikesinden doğar.

Aynı zamanda korku ve huzursuzluk ağızımızın kenarlarına yansır. lunapark trenine binen insanların videolarında çok fazla

28 Richard Andrew (1963).

sırıtiş görürsünüz ancak bunlar memnuniyet içeren gülümsemeler değil, korku dolu yüz buruşturmalarıdır. Aynı durum diğer primatlar için de geçerlidir. Bir zamanlar kuraklığın olduğu bir dönemde babunları izlemek için Kenya ovalarına gitmiştim. Babunlar tonlarca akasya fasulyesi tüketti ki bu da benim yüz tane çok kötü kokan bir gaz bırakan maymunun ardından rüzgâr yönünde bir yolculuk yapmama neden oldu. Normal şartlarda sivri filizlerinden dolayı yalnız bıraktıkları istilacı bir bitki olan kaktüslerle ziyafet çekmek için sık sık durdular. Maymunlar dişlerini kaktüslere geçirmeden önce, delinmesinden kaçınmak için dudaklarını geriye doğru çekti. Bunu geçerli nedenlerden dolayı yapmış olsalar da yüzleri itaatkâr bir uyarı gibi hareket eden sosyal değişikliklerde görülenle aynı sırtıma ifadesini karakterize eder.

Üzerinde çalıştığım bir grup al yanaklı şebekten, sadece güçlü alfa dişi Orange'ın etrafta dolaşması gerekiyordu ve yanından geçen bütün dişiler ona sırtıyordu. Özellikle onlara doğru yürürse ve sürülerine katılarak onları onurlandırırsa daha da çok sırtıyorlardı. Belki de bir düzine sırtan surat dik dik Orange'a bakıyor olabilirdi. Diğer dişilerin hiçbiri ondan uzaklaşmazdı çünkü ifadedeki asıl nokta saygı göstermekken, aynı zamanda put gibi durmaktır. Aslında diğer dişiler Orange'a "Ben sana itaat ediyorum, asla sana meydan okumaya kalkışmayacağım." diyordu. Orange bulunduğu pozisyonda o kadar güvendeydi ki çok nadiren güç kullanmaya ihtiyaç duydu ve diğer dişilere dişlerini göstererek, ağırlığını koymasını gerektirecek herhangi bir sebebi ortadan kaldırdı. Al yanaklı şebekler arasında bu ifade yüzde yüz tek yönlüdür: İtaat eden taraftan hakim olan tarafa gösterilir ve asla başka türlü olmaz. Durum böyle olunca da hiyerarşinin belirsiz bir işareti gibidir. Her türün bu amaç için işaretleri vardır. İnsanlar bunu eğilerek, yaltaklanarak, hocalarının ellerini öperek, onları selamlayarak ya da benzeri yollarla yaparlar. Şempanzeler de kendilerinden üst düzey birilerinin varlığında kendilerini

alçaltır ve onları selamlamak için özel bir ses çıkarırlar ancak sizin bir başkasından daha düşük olduğunuzu açıkça gösteren işaret ağız köşelerinin geriye doğru çekildiği bir sırtımadır.

Bununla birlikte, bu ifadenin altında korkudan daha fazlası yatar. Bir maymun, bir yılan ya da yırtıcı gördüğünde olduğu gibi, korktuğu zaman donar (fark edilmemek için) ya da mümkün olduğu kadar hızlı bir şekilde uzaklaşır. Basit korku bu şekilde görünür. Bu durumlara uymadığı için sırtıma olmaz. Sırtıma, kabul arzusuyla birlikte korkuyu kaynaştıran son derece yoğun bir işarettir. Bu biraz bir köpeğin yassı kulakları ve sırtında topladığı kuyruğuyla mızımızlanırken sizi selamlamasına benzer. Vücutlarının en hassas noktalarına karşı silah kullanmayacağınıza güvenirken karnını ve boğazını ortaya çıkarır. Hiç kimse köpek gibi yuvarlanmayı korku ile karıştırmaz çünkü köpekler genellikle diğerine açık bir hareketle yaklaşırken bu şekilde davranırlar. Bu, dost canlısı bir şey olabilir. Aynı maymun sırtışı için de geçerlidir: İyi ilişkiler için bir arzu ifade eder. Dolayısıyla bir yılan bunu asla algılamazken, Orange bir günde bu işareti pek çok kez algıladı.

Bir zamanlar Curry isminde, Orange ile aynı toplulukta yaşayan bir al yanak şebeğiyle arkadaş olmuştum. Bu topluluk, fotoğraf çektiğim çitlerin arkasında geniş bir alana sahipti. Her gün orada durduğum için maymunlar bana alıştı. Elbette başlarda beni tehdit ettiler ve kameramı almaya çalıştılar ancak en sonunda beni görmezden geldiler ve bu da fotoğraf çekmemi kolaylaştırdı. Curry bana yaklaşırken, çoğu zaman itaatkâr bir şekilde dişlerini göstererek beni aramaya başladı. Bazen küçük elleriyle çitlerin arasından parmaklarımı tutarak yakınımda oturmayı seviyordu. Dikkatli olmak zorundaydım çünkü maymunlar ısırabilirdi ancak Curry güvenilirirdi. Düşük rütbeli olduğu için, benimle takılarak güven kazanmış olabilirdi. Ne zaman onun olduğu tarafa baksam, dişleri bir yıldız gibi parlıyordu çünkü göz teması makak için bir tehditti. O zekiydi çünkü bana yaranmak için sırtıttı.

Büyük maymunlar bir adım daha ileri gider. Onların sırtışı, gergin bir işaret olsa da daha pozitifdir. İfadeleri ve bu ifadeleri kullanım biçimleri çoğu açıdan bizimkilere daha çok benzer. Bonobolar bazen tıpkı bir cinsel birleşmenin ortasındaymış gibi, dost canlısı ve memnuniyet veren durumlarda dişlerini gösterir. Alman bir araştırmacı, partnerlerinin yüzlerine bakarken dişiler tarafından sunulan bir Orgasmusgesicht (orgazm yüzü) ifadesinden bahsetti. Bonobolar genellikle yüz yüze çiftleşirler. Aynı ifade maymunlarda olduğu gibi sadece hiyerarşik sıralarla değil, sakinleştiklerinde ya da diğerleri üzerinde hâkimiyet kurduklarında da kullanılabilir. Ayrıca dominant bireyler diğerlerine güven vermeye çalıştıkları zaman da dişlerini gösterirler. Mesele bir dişi, yiyeceklerini çalmaya çalışan bir bebekle uğraşırken bu ifadeyi görürüz. Ağzı kulaklarına varan bir sırtışla dişlerini gösterirken, yiyecekleri bebeğin ulaşamayacağı bir yere koyar. Bu şekilde bir öfke nöbetini önler. Arkadaşça sırtışlar, oyun çok zorlaştığında işleri düzeltmenin bir yolu olarak da görülür. Maymunların gülümseme sırasında ağız köşelerini kaldırmaları nadirdir ancak böyle yaptıklarında tam olarak insan gülümseyişine benzer.

İnsansı maymunların sırtışı endişeyi ele verdiği için her zaman hoş karşılanmaz. Her zaman birbirlerinin gözünü korkutmaya çalışan erkek şempanzeler, rekabet anında endişelerinin açığa çıkmasından hoşlanmazlar. Bu, zayıflık belirtisidir. Bir erkek büyük bir kayayı kaldırarak yuhalamaya ve tüylerini dikmeye başladığı zaman, bu durum diğerinde rahatsızlığa neden olur çünkü bir yüzleşmeyi ilan eder. Hedeftekinin yüzünde gergin bir sırtış ortaya çıkabilir. Bu koşullar altında, ilk erkek onun ifadesini göremesin diye, sırtan erkeğin yüzünü başka tarafa çevirdiğini gördüm. Ayrıca erkeklerin sırtışlarını elleriyle gizlediğini, hatta yüzlerindeki sırtıma ifadesini toptan kaldırdıklarını gördüm. Bir erkek kendisine meydan okuyan erkekle yüzleşmeden önce dişlerinin üzerinden dudaklarını eski hâline getirmek için parmaklarını kullandı. Aynı durum bizim için de

geçerlidir. Komut ile ifade üretme konusunda yetenekli olabiliriz ancak istem dışı ortaya çıktığında bunu değiştirmek oldukça zordur. Mesela kızginken mutlu görünmeye çalışmak ya da gerçekten eğleniyorken (ebeveynler çocuklarıyla birlikteyken olabilir) öfkeli gibi durmak neredeyse imkânsızdır.

İnsan gülümsemesi diğer primatlarda bulunan aynı gergin sırtımdan doğar. Çatışma ihtimali olduğunda, sürekli endişelendiğimiz bir şeyde ve hatta en dost canlısı koşullar altında bile bunu kullanırız. Diğer insanların vatanlarını işgal ederken, bir şişe şarap ve çiçekler götürürüz ve hiç silahımız olmadığını gösterme düşüncesinden doğan bir jestle ellerimizi açıp sallayarak birbirimizi selamlarız ancak gülümseme ruh hâlimizi geliştirmek için bizim asıl aracımız olarak kalır. Bir başkasının gülümsemesini kopyalamak herkesi daha mutlu eder ya da Louis Armstrong'un şarkısında söylediği gibi "Sen gülüyorsun ve bütün dünya seninle birlikte gülüyor."

Azarlanan çocuklar bazen gülmelerini durduramaz ki bu da saygısızlık yaptıkları konusunda yanlış anlaşılmaları riskini doğurur ancak bütün yaptıkları gergin bir şekilde hiçbir düşmanlık taşımadıklarını göstermektir. İşte bu yüzden kadınlar erkeklerden daha fazla gülümser ve daha sık gülümseyen erkekler genellikle dost canlısı bir ilişki ihtiyacı içindedir. Bir çalışma açıkça Ultimate Fighting Championship'te yapılan maçlardan hemen önce çekilmiş resimlerdeki gülümsemenin kazanma şansı az olan grubun kalitesine baktı. Fotoğraflar her iki dövüşçünün de birbirine meydan okurcasına baktığını gösterir. Pek çok resimle yapılan analiz, daha yoğun bir gülümseyişi olan dövüşçünün o gün dövüşü kaybeden taraf olduğunu ortaya koydu. Araştırmacılar gülümsemenin fiziksel hâkimiyet eksikliğini gösterdiği ve en çok gülümseyen dövüşçünün en çok yatıştırılma ihtiyacı içinde olduğu sonucuna vardı.²⁹

Bu nedenle gülümsemenin sık sık iddia edildiği gibi, türü-

29 Michael Kraus ve Teh- Way Chen (2013)

müzün 'mutlu' yüzü olduğundan ciddi şekilde şüpheleniyorum. Bunun özgeçmişini neşeden ziyade anlamlarıyla çok daha zengindir. Gülümseme, koşullara bağlı olarak gerginlik, memnun olma ihtiyacı, endişe, kişilere güven verme, hoş bir tutum, tevazu, neşe, cazibe ve diğer pek çok duyguyu aktarabilir. Bu duyguların hepsi de 'mutlu' şeklinde değerlendirilebilir mi? Bizim her bir ifadeye farklı bir anlam vermemize benzer şekilde, etiketlerimiz duygusal gösterimleri büyük ölçüde basitleştirir. Son zamanlarda çoğumuz metin mesajlarını vurgulamak için gülen yüz veya çatık kaş kullanırız ki bu dilin kendi başına ifade edildiği kadar etkili olmadığını iddia eder. Bir barış teklifinin bir intikam eylemiyle karıştırılmasını veya hakaret olarak alınacak bir şakayı önlemek için sözlü olmayan işaretler ekleme ihtiyacını hissederiz. İfadeler ve kelimeler bedenın kendisi için güçsüz temsilciler olsa da beden bakış yönü, yüz ifadeleri, ses tonu, göz bebeğinde büyüme ve jestler ile ne demek istediğimizi tam anlamıyla göstermektedir ama yine de 'temel' duygular olarak bilinen iğrenme, şaşırma, öfke, korku, mutluluk ya da üzüntüyü resimli sunumlarla eşleştirerek bedenın mesajlaşma sistemini basitleştirmeye devam ederiz. Bunu çoğunlukla her duygusal durumun farklı eğilimlerin karışımı olduğu gerçeğine rağmen yaparız.

Küçük bir çocukken, bacalardan hediyeler bırakan sakallı bir piskopos olan Hollandalı Aziz Nicholas'a yardımcı olayım diye kendimi eğitmek için evimizin bacasına çıkardım. Açıkçası bu işi tek başına yapamaz. Bir çatıya çıkmanın inmekten çok daha kolay olduğunu fark edemedim, sıkışıp kaldım. İçinde bulunduğum riskli durumda babamın bana verdiği tepki morarmış yüzü, yüksek sesi ve tehditkâr jestleriyle daha çok öfkeye benziyordu ancak bu öfkeye neden olan endişesiydi ve biraz disiplinin beni bir daha aynı aptallığı yapmaktan alıkoyacağı umuduyla karışmıştı. Gerçekten işe yaradı! Burada vurgulamaya çalıştığım nokta, her duygu gösteriminin daha geniş bir bağlamda yargılanması gerektiğidir. Tek bir etiket nadiren yeterli olur. Babamın durumuna, aynı zamanda sevgi ve endişeden bahsetmeden sadece 'öfkeli' demek adil bir ifade biçimi açısından başarısız olur.

Aynı sadeleştirme arzusu, belki daha da ötesi, hayvan duy-

gularına da uygulanır çünkü duygularının bizden daha basit olması gerektiğini düşünmekten hoşlanırsınız. Aslında 1987 yılında yayınlanan *The Oxford Companion to Animal Behaviour* hayvan duygularını incelemenin kesinlikle hiçbir yararı olmadığını, bize yeni hiçbir şey söylemediklerini, ayrıca 'hayvanların sadece birkaç temel duyguyla sınırlandırıldığını' savundu.³⁰ Bir hayvan bilimi olmadan bu sonuca nasıl ulaşıldığını insan merak ediyor. Literatürde tekrar tekrar ifade edilen yüzümüzde diğer türlerin hepsinden de fazla olmak üzere yüzlerce kas bulunduğunu söyleyen eski iddiaya biraz benziyor. *Büyük varlık zinciri* düşüncesini takiben, evrimsel merdivende bir hayvan bize ne kadar yakınsa, duygu paletinin o kadar zengin olması, dolayısıyla yüz kaslarının da o kadar değişkenlik göstermesi gerekir ancak bunun neden böyle olması gerektiğiyle ilgili gerçekten iyi bir neden yoktur. Davranışçı biliminsanları ve antropologlardan oluşan bir ekip, iki ölmüş şempanzenin yüzlerini dikkatli bir şekilde inceleyerek en sonunda bu düşünceyi test ettiğinde, insan yüzündekiyle aynı sayıda mimik kası ve ne kadar şaşırtıcı ki birkaç farklı kas buldu.³¹ Elbette bunu tahmin edebilirdik çünkü Rembrandt'ın *The Anatomy Lesson*'da ölümsüzleştirilen Hollandalı anatomist Nikolaas Tulp, çok uzun zaman önce benzer bir sonuca ulaşmıştı. 1641 yılında Tulp ilk kez bir insanı maymun kadavrasını inceledi ve yapısal detayları, kas sistemi, organları ve diğer özellikleriyle insan vücuduna çok yakından benzediğini ve türlerin suyun iki damlası gibi olduğunu buldu.

Bütün bu benzerliklere rağmen insan gülümsemesi, tipik olarak ağız köşelerimizi çektiğimiz ve ifadeye daha fazla dostluk ve şefkat kattığımız için maymunlarınkinden farklıdır. Bu sadece gerçekten gülümsemekle ilgilidir. Biz genellikle hiçbir derin anlam taşımayan plastik gülümsemeler takırırız. Uçak personellerinin gülümsemeleri ve kameralar karşısında gösterilen gülümsemeler yapaydır. Sadece Duchenne olarak adlandırılan gü-

30 David McFarland (1987)

31 Anne Burrows ve diğerleri (2006).

lümseme, mutluluk ve pozitif duygunun samimi bir ifadesidir. Fransız nörolojist Duchenne de Boulogne, acı algısından yoksun bir adamın yüzünü elektrikle uyararak yüz görüntülerini test etti. Duchenne bu yolla her türlü ifadeyi üretti ve bu ifadeleri fotoğrafladı ancak adamın gülümsemeleri hiçbir zaman mutlu değildi. Aslında sahte görünüyordu. Bir gün Duchenne aynı adama komik bir şaka yaptı ve çok daha iyi bir gülümsemeyi tetikledi çünkü bugüne dek yaptığı gibi sadece ağızla gülmek yerine, şimdi gözlerinin etrafındaki kasları da kısımtı. Duchenne, ağzın komut üzerine bir gülümseme üretebildiğini ancak gözlerin çevresinde bulunan kasların bu komuta itaat etmediğini zekice bir şekilde çözdü. Bu kasların kırıışması gerçek bir mutluluğu ifade eden bir gülümsemeyi tamamlamaktadır.

Bizim türümüzün iki çeşit gülümsemesi vardır. İlk versiyon Duchenne gülümsemesi olarak bilinir ve yüz ifadelerini incelemede öncü olan Fransız nörobilimcinin adı ile anılmaktadır. Dudakların büzülmesinin ve ağız köşelerinin yukarıya doğru çekilmesinin yeterli olmadığını keşfetti. Sol resimdeki gülümsemede gözün çevresindeki kaslar birlikte çekilerek, gözleri kısarken, kırıışıklıklara neden olur: Duchenne gülümsemesi. Sağdaki resimde gözler gülümseme halindeki ağıza eşlik etmez ve sahte bir gülümseme ortaya çıkar.

Siz de bunu bilirsiniz. Bazı gülümsemeler kasıtlı bir şekilde üretilen ve bütün dünyada İnternet'te yer alan siyasetçilerin ya da ünlü isimlerin portrelerinde ve milyonlarca insanın selfilerinde bulunan, sadece dünyanın geri kalanına dair işaretlerdir. Diğerleri ise neşe, mutluluk ve şefkat gibi özel bir içsel durumdan kaynaklanır. Bu gülümsemelerin taklidini yapmak çok daha zordur.

Çoğu zaman yüzlerimiz gerçek duygularımızı yansıtır gibi görünür ancak bir zamanlar bu basit düşünce bile tartışmaya açıktı. Darwin'in, yüz ifadelerinin insanın hislerini yansıttığını ima ettiği için *ifade* terimini müstehçen olarak kullanmasına biliminsanları şiddetle karşı çıktılar. Psikoloji terimi genel itibariyle *insan ruhunun* incelenmesi -Yunanca 'ruh' ya da 'öz'- anlamına gelse de psikologların pek çoğu gizli süreçlere atıfta bulunduğu için bundan hoşlanmadı ve ruhun sınırlarını ilan etti. Gözlemlenebilir davranışa bağlı kalmayı tercih ettiler ve yüz ile ilgili gösterimleri etrafımızdakileri gelecekteki davranışlarımıza karşı uyarmak için salladığımız farklı renklerdeki küçük bayraklar olarak düşündüler.

Darwin de bu savaşı kazandı çünkü eğer yüzümüzdeki ifadeler sadece bayraklar olsaydı, hangisini sallayacağımızı ve hangisini katlayıp bir kenara koyacağımızı seçmekte hiçbir problem yaşamazdık. Yüzle ilgili her konfigürasyon sahte bir gülüş konduracak kadar kolay olurdu ancak işin aslı, yüzümüz üzerinde bedenimizin geri kalanına nazaran çok daha az kontrolümüz vardır. Bizler de şempanzeler gibi gülümsemelerimizi bazen elimizin (bir kitabın ya da gazetenin) arkasına saklarız çünkü bastırmayı başaramayız ve tıpkı telefonda konuşurken ya da roman okurken olduğu gibi, başkaları tarafından görülmediğimiz zamanlarda düzenli olarak gülümser, gözyaşı döker ya da surat asarız. İletişim perspektifinden bakıldığında, bu durum hiçbir anlam ifade etmez. Telefonda konuşurken yüzümüzün tam anlamıyla boş olması gerekirdi; elbette, gönülsüz bir şekilde içsel durumlarımızla iletişim kurmamız gerekmedikçe.

Bu durumda ifade ve iletişim aynı şeydir. Yüzlerimizi tama-

men kontrol edemeyiz çünkü duygularımızı tamamen kontrol edemeyiz. Bunun, diğer insanlara bizim duygularımızı okuma imkânı sunması bir bonustur. Aslında içeride meydana gelen şey ile dışarıda açığa vurduğumuz şey arasındaki sıkı bağ, neden yüz ifadelerinin geliştiğinin bütün gerekçesi olabilir.

Bu Çok Komikti!

Bir zamanlar, insan iletişiminin sözel olmayan boyutları karşısında şaşkına dönen bir filozofun bir dersine katıldım. Yazılı ve sözlü kelimeleri tercih etti ancak elbette yüzümüzdeki jest ve mimiklerden kurtulamadı. Neden bütün bunların bize eşlik etmesine ihtiyacımız var ve özellikle de neden bu kadar abartıyoruz diye düşündü. Örneğin, bir şakaya güldüğümüz zaman, bedenimizin kontrolünü kısmen kaybederiz ve etraftaki herkesin duyabileceği kadar kocaman bir kahkaha atarız. Neden sadece sakın bir şekilde “Bu çok komikti!” deyip bırakmayız?

Bunu duyduğumda, küçük bir tiyatrodaki tüm zamanların en komik şakasını anlatan ancak izleyenlerin gülmekten sandalyelerinden düşmek yerine, sessizce yerlerinde oturarak “Bu çok komikti!” diye mırıldandığını hayal ettim. Kahkaha, zihinsel yaşamımız da dahil olmak üzere bedenin varlığımız için ne kadar merkezi olduğunu gösterir. Kahkaha beden ve zihni bir araya getirerek, ikisini bir bütün olarak kaynaştırır. Biz bunu bir kontrol kaybı olarak deneyimleyebiliriz çünkü biz aklın patron olmasını isteriz. Tiyatro eleştirmeni John Lahr’ın dediği gibi, “İlham veren bir kahkahayı seyirciyle birlikte izlemek, büyük ve şiddetli bir gizemde var olmaktır. Yüzler şiddetle sarsılır, gözyaşları sel olur ve bedenler çöker ancak acı içinde değil, mest olmuş bir şekilde.”³²

Kahkaha attığımız zaman çıldırırız. İki büküm olur, birbirimize yaslanır, kızarır ve ağlamakla gülmek arasındaki çizgiyi ayıran noktada gözyaşlarına boğuluruz. Kelimenin tam anla-

32 John Lahr (2000)

myla altımıza işeriz! Kahkahayla geçen bir akşamın ardından yorgun ve bitap düşeriz. Bu durum kısmen yoğun bir kahkahanın nefes almaktan (oksijen alma) daha çok nefes vermeyi (ses üretimi) gerektirmesinden kaynaklanır. Bu da bizi hava için nefes almaya zorlar. Kahkaha insan olmanın en büyük eğlencelerinden biridir ve stresi azaltması, kalbi ve diğer organları harekete geçirmesi ve endorfin salgılaması gibi sağlığa faydaları ile bilinir ama yine de yeryüzü dışından olan varlıkların, gülmekten kontrolden çıkmış bir grup insanı izlememesini umut etmeliyiz çünkü büyük ihtimalle zekânın var olduğu bir hayatta bulunma düşüncesinden vazgeçerler.

Mizah, her zaman kahkahayı tetikleyen şey değildir. Psikologlar insan davranışları üzerinde alışveriş merkezlerinde ya da doğal yaşam alanlarında dikkat çekmeyecek bir şekilde notlar alırken, kahkahaların çoğunun eğlenceli ancak sıradan herhangi bir durumdan sonra ortaya çıktığını keşfetti. Bunu kendinizde deneyebilirsiniz. Anlık bir sohbette insanların neye kahkaha attığına dikkat ettiğinizde, genellikle ortada ne bir şaka ne bir cinas ya da ne bir tuhaf yorum olduğunu göreceksiniz. Bu genellikle karşıdaki partner tarafından, sohbetin akışına yerleştirilen bir kahkahadır. Mizah, kahkahanın merkezinde değil, sosyal ilişkilerdedir. Karşılıklı beğeniyi ve rahatlığı ilan etmek için bahsedilen havlamaya benzer aşırı gürültülü bir yapıya sahibiz. Bir grup insanın kahkahası, bir kurt sürüsünün ulumasından farksız bir şekilde birlikteliği ve dayanışmayı ilan eder.³³

Türümüzün kahkahalarının bu kadar sesli oluşu beni her zaman çeker: İnsansı maymunlar çok daha yumuşak bir şekilde kahkaha atar ve maymunların kahkahası neredeyse hiç duyulmaz. Tahminime göre ses yüksekliği, yırtıcılık riski ile ters orantılıdır. Eğer diğer primatların çocukları, kendi türümüzün okul bahçesindeki çocukları kadar gürültücü olsaydı, yırtıcılar onların yerini bulmakta ve o anda yakalamakta hiçbir sorun

33 Robert Provine (2000).

yaşamazdı. İnsanlar gürültülü olsa da aynı zamanda kıs kıs ya da kıkır kıkır gülebilir.

80. doğum günü partisinde Jan, bir grup yüksek sesle 'ha'lar ve ardından ekstra efekt için hazırlanan derin bir soluma ile insan gülüş dizisinin görkemli bir gösterimini yaptı. Odadakiler kahkahalara boğuldular çünkü bu dizgi türümüzün bir imzasıydı ve dahası inanılmaz derecede bulaşıcıydı. Deneyler, insanların bilgisayar ekranında görüntülenen gülen yüzleri otomatik olarak taklit ettiğini gösterir ve sitcomlara gülme efekti eklemenin bütün amacı tabii ki bulaştırıcılığı tetiklemektir. Maymun davranışları ile ilgili detaylı video analizleri benzer taklitler bulur. Genç bir orangutan bir diğerine gülen bir yüzle yaklaştığı zaman, diğeri hemen aynı ifadeyi benimser ki bu da genellikle sadece birinden ziyade iki ortağın birlikte kahkaha atmasının nedenidir.³⁴ Hatta kuşlar bile bu bulaşıcı davranışı gösterir. Kea olarak bilinen Yeni Zelanda papağanları, türlerinin gizli bir konuşmacısından yankılanan ötüşmeleri duyduğu zaman bir anda şakacı bir hâle bürünür. Küçük de olsa kahkahayı andıran çağrılar onların ruh hâlini etkiler. Kealar hemen diğerkuşları oyuna davet eder, kullanacakları oyuncaklar toplar ya da havada akrobatik hareketler yaparlar. Hiçbir şey kahkaha ve neşe kadar bulaşıcı değildir.³⁵

Primatların kahkahalarının sürekli tekrarı ritmik solumadan kaynaklanır. Maymunlarda kahkaha duyulabilir solumalarla başlar ve karşılaşma ne kadar yoğun olursa ses de o kadar yoğun olur. Oyundan ayrı hızlı soluma, dişi bir şempanze en iyi arkadaşına doğru yürüdüğü ve onu öpmeden önce duyulabilir solumalarla mırıldandığı zaman rahatlamayı, neşeyi ve temas arzusunu ifade eder. Buna benzer şekilde Mama da kolumu kavramadan önce bana hızlı bir şekilde solur, daha sonra tü-

34 Marina Davila Ross, Susanne Menzler ve Elke Zimmermann (2007).

35 Raoul Schwing ve diğerleri (2017)

kürür gibi konuşur ve beni şapur şupur öperdi. Maymunlarla birlikte çalışırken dikkatli olmayı ve işaretleri izlemeyi öğrenirsiniz. Bütün bu yumuşak sesler iyi niyetleri gösterir. Onlar olmasaydı öyle ya da böyle Mama'nın benim kolumu tutmasına izin verme konusunda isteksiz olabilirdim.

Yüz yıl önce, kendi küçük oğlu ile genç şempanzesi Joni'nin duygusal gelişimini karşılaştıran Rus biliminsanı Nadia Ladygina-Koths, solumayı tetikleyen eğlenceli anlarla ilgili örnekler sundu. Bir gün Joni Koths'u evden çıkarken gördü ve ağlamaya başladı ancak fikrini evde kalmak yönünde değiştirir değiştirmez, hızlı solumalarla üzerine koştı. Joni kötü hareketinden dolayı ciddi bir azar bekledi ancak aslında içtenlikle davranıldığında, memnuniyetle soludu. Mutluluk ve olumlu duyguları aktaran bu hızlı soluma, aynısını gösteren ancak çok daha yüksek sesli olan kahkahanın temeli oldu.³⁶

Oyuncular güreştiği, ısırıldığı, birbirinin üzerinden atladığı ve birbirini etrafta sürüklediği için, hayvanların oyunları sert olabilir. Onların niyetlerini açıklayan kesin işaretler olmadan, oyun davranışı kavga ile karıştırılabilir. Oyun işaretleri diğerlerine, endişelenecek bir şey olmadığını ve bunların hiçbirinin ciddi olmadığını söyler. Örneğin köpekler, oyunu kavgadan ayırmaya yardımcı olmak için kalçaları havada, önayaklarının üzerinde eğilirler ve buna 'play bow' deriz ancak bir köpek yanlış davrandığında ve kazara bir diğerini ısırduğunda, oyun aniden durur. Bir 'özür' olarak yeni bir play bow gereklidir. Bu yüzden kurban suçu görmezden gelip oyuna devam edebilir.

Kahkaha da aynı amaca hizmet eder: Diğer davranışı bu bağlama yerleştirir. Bir şempanze başka bir şempanzeyi sert bir şekilde yere iter ve ona kaçacak yer bırakmadan dişlerini onun boynuna geçirir ancak her ikisi de sürekli kahkaha attığı için, tam anlamıyla rahat hissederler. Bunun sadece eğlenmek amaç-

36 Nadia Ladygina-Koths (1935)

lı olduğunun farkındadırlar. Oyun işaretleri diğer davranışları yorumlamaya yardımcı olduğu için, üst iletişim olarak bilinirler: İletişimle ilgili iletişim kurarlar.³⁷ Benzer bir şekilde eğer bir meslektaşımıza yaklaşır ve gülerek omzuna vurursak, meslektaşımız bunu hiç ses çıkarmadan ve yüzümüzde herhangi bir ifade olmadan yaptığımızdan farklı bir şekilde algılayacaktır. Benim kahkaham ona vuran elim ile ilgili üst iletişim sağlar. Kahkaha söylediğimiz ya da yaptığımız şeyi yeniden çerçeveledirir ve komik herhangi bir şey olmadığı zaman bile, saldırgan işaretlerle ilgili ihtimalin etkisini azaltır.

Kahkaha işaretleri sadece arkadaşlarla değil, aynı zamanda dış dünyayla ilgilidir. Diğerleri kahkaha atıldığını gördüğü ya da duyduğu zaman, her şeyin yolunda olduğunu bilirler. Şempanzeler de kahkahayı bu şekilde algılayabilecek kadar zekidir. Bir zamanlar, hangi anlarda kahkaha attıklarını anlamak için genç şempanzeler arasında, güreşen yüzlerce çifti analiz ettik. Özellikle arada dağlar kadar yaş farkı olan delikanlılarla ilgilendik çünkü onların oyunları daha küçük olanlar için çok fazla sertti. Bu durum gerçekleşir gerçekleşmez, en küçük partnerin annesi devreye girer ve bazen onun oyun arkadaşının kafasına vururdu. Bu, her zaman daha büyük olanın hatasıydı! Gençlerin bebeklerle oynarken, yalnız oldukları anlarda annelerinin onları izlediği anlardan çok daha fazla güldüklerini keşfettik çünkü koruyucu annenin gözü önünde, kahkaha “Bak, ne kadar eğleniyoruz!” dermiş gibi alaycı bir ruh hâlini yansıtır.³⁸

Eğer bir grup insan kahkaha atarsa ve siz bunun bir parçası olmazsanız, kendinizi dışlanmış hissedersiniz. Kahkaha çoğu zaman dış grup pahasına iç grubu vurgular. Alay etmenin ve takılmanın o kadar güçlü bir formudur ki bazı insanlar bunun kökeninde düşmanlığın olduğunu öne sürer. Bu teoriler, yaban-

37 Marc Bekoff (1972).

38 Jessica Flack, Lisa Jeannotte ve Frans de Waal (2004).

cıları veya farklı bir ırkın insanlarını hedef alan 'dışlayıcı mizah'tan bahseder ve kahkahaları kötü niyetli bir davranış olarak betimler.³⁹ Örneğin, 16. yüzyılda İngiliz filozof Thomas Hobbes, insan şakalarının bütün amacı diğerlerini eğlendirmekmiş gibi, kahkahayı bir üstünlük ifadesi olarak görürdü. Düşünüyorum da bu adam ne kadar sefil bir hayat yaşamış olmalı!

Kahkaha, arkadaşlar, âşıklar, eşler, ebeveynler, çocuklar vb. kişiler arasındaki şefkatli ilişkilerin çok daha tipik bir örneğidir. Mizahın gücü olmasa evlilikler nasıl olurdu? Büyük bir ailem var ve akşam yemeklerinde gülmekten ölecek kadar yoğun atılan kahkahaların şefkatini hatırlarım. Nefes almak için odadan dışarı kaçır ve yeniden sakinliğimi kazanırdım. İlk kahkaha her zaman diğer primatlarda olduğu gibi yetiştirme bağlamında meydana gelir. Anne bir goril doğumdan birkaç gün sonra büyük parmaklarıyla küçük yavrusunun karnını gıdıklar ve böylece ilk kahkahayı üretir. Bizim kendi türümüzde anneler ve bebekler yeterli gülümseme ve kahkaha ile birbirlerinin ifade ve sesine dikkat ederek çok fazla değiş tokuş yapar. Bu, kötü niyetten tamamen arınmış orijinal bağlamı ifade eder.

Fiziksel uyarı bunun bir parçası olarak kalır. Bunun çok uzun evrimsel bir tarihi olmalı çünkü gıdıklama aynı zamanda sıçanlarda da kahkaha benzeri seslerle ilişkilidir. Estonya asıllı Amerikalı nörobilimci Jaak Pankseep, hayvan duygularının kabul edilebilir bir tartışma konusu olması yönünde herkesten fazla öncülük etti. Pankseep başlangıçta kahkaha atan sıçanlar düşüncesinden dolayı alaya alındı. Bu kemirgenler küçümsendi ve göz ardı edildi ancak bir zamanlar onları evcil hayvan olarak beslediğim için, onların bağ kuran ve oyun oynayan karmaşık hayvanlar olduğu konusunda hiç şüphem yok. Pankseep, sıçanların da insanlar tarafından gıdıklanmaktan hoşlandığını fark etti çünkü öyle ya da böyle geri geliyorlardı. Elinizi geri

39 Richard Alexander (1986)

çektığınız ve başka yöne doğru hareket ettirdiğiniz zaman, insanın işitme aralığının üzerinde olan 50-kHz cıvıltılarla sesler çıkarırken uyarılmayı bekleyerek elinizi takip ederler.

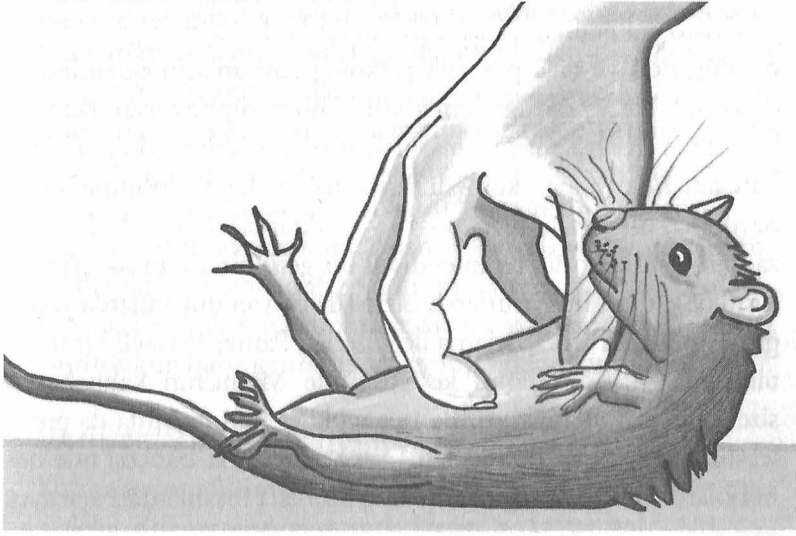
Adı bilinmeyen bir sıçan meraklısı zamanında bunu evde denedi:

Oğlumun evcil hayvanı küçük erkek sıçan Pinky ile evde kendi kendime deney yapmaya karar verdim. Bir hafta içinde Pinky tam anlamıyla benimle oynamaya alıştı ve her defasında benim duyabileceğim kadar yüksek bir şekilde cik cik sesleri çıkardı. Odaya ikinci defa girdiğimde, kafesindeki çubukları kemirmeye başladı ve onu yeniden gıdıklayana kadar etrafta bir kanguru gibi zıplıyordu. Elimi sıkıca tuttu, ısırды, yaladı, gıdıklanmak için karnını çevirdi (en sevdiği şey) ve onunla güreştiğim zaman sabit vuruşlar yaptı.⁴⁰

Pankseep, gıdıklamanın sıçanlar için doğru ruh hâlini gerektiren ödüllendirici bir deneyim (elin takip edilmesi) olduğu sonucunu çıkardı. Eğer hayvanlar endişeliyse ya da kedi kokusundan ve parlak ışıklardan korktuysa, gıdıklama miktarı gülmeye neden olmaz. Onların coşkusu ayrıca önceki deneyime ve aşinalığa bağlıdır çünkü sıçanlar cik cik sesleri çıkarırken onları sadece besleyen elden ziyade, onları gıdıklayan ele daha istekli bir şekilde yaklaşır. Sıçanlar, keçilerin, köpeklerin, kedilerin, atların ve diğer pek çok primatin da aralarında olduğu bütün memeliler için olağan olan 'neşeli zıplamalar' olarak bilinen küçük eğlenceli hareketler yaparlar. Burada Darwin'in oyuncu inekleri aklımıza geldi. Hayvanlar her çeşit oyun işaretiyle sahip olsa da sürekli olanı rasgele ani zıplamadır. Takibe ne kadar hazır olduklarını göstermek için geriye doğru uzanırlar (kediler), size doğru dans ederler ya da kendi eksenleri etrafında döner ve yasak kanepeye sıçarlar (köpekler). Neşeli zıplamaları o kadar fark edilebilirdir ki türler arasında kolay bir şekilde anlaşılabilir.

40 Jaak Panksepp ve Jeff Burgdorf (2003)

Esaret altında, bir gergedan, bir köpekle oynayabilir ya da bir köpek, bir su samuru ile ya da bir tay bir keçiyle ve vahşi yaşamda küçük şempanzeler, birbiriyle alay eden babunlar, kuzgunlar ve kurtlarla güreşirken gözlemlenebilir. Oyunun kendine özgü evrensel bir dili vardır.

İnsanlar ve insansı maymunlar gıdıklanırken kahkaha atar ancak sıçanlar insan kulağının işitebileceğinin dışında sesler çıkarır. Bunun çok eğlenceli olduğunu kanıtlayarak, aktif bir şekilde kendilerini gıdıklayan insanın elini ararlar.

Kahkahayı beceriksiz ve gergin bir durumun etkisini azaltmak için kullanabiliriz. Bu durum diğer türlerde daha az görülür ancak dışlanmaz. Şempanzeler arasında, olası bir çatışmanın ateşini söndüren erkekler gördüm. Bütün tüyleri diken diken olmuş üç yetişkin şempanze, gerginlik yüklü etkileyici gösteriler sergiliyordu. Bu, büyük ihtimalle rakiplerin birbirlerinin sinirlerini test ettiği tehlikeli ve gergin bir durumdur. Daldan dala atlarlar, ağır kayaları yerinden oynatırlar, etrafa bir şeyler atarlar ve yankı yapacak yüzeylere vurup dururlar ancak bu üç erkek olay yerinden uzaklaştığında, onlardan biri bir anda di-

ğerinin bacağına çekti. Diğerleri kakhaha atarken, o şempanze direndi ve bacağına kurtarmaya çalıştı. Daha sonra üçüncü şempanze olaya dahil oldu ve çok geçmeden üç büyük erkek şempanze dörtnala koşup, birbirlerinin yanlarını yumruklayıp, kelimenin tam anlamıyla tüylerinin yatışmasını sağlarken, kocaman kakhahalar atıyorlardı. Gerginlik ortadan kalkmıştı.

Aristo, kakhahanın insanları hayvanlardan ayıran şey olduğunu düşündü ve hâlâ pek çok psikolog hayvanların eğlendiği ya da komik bir şey olduğu için güldüğünden şüphe duyar. Bununla birlikte insansı maymunların fiziksel aksiliklerle dolu abartılı hareketlerle oynanan komedi filmlerini sevdiği iyi bilinmektedir. Sevdikleri bir insan onlara doğru yürürken kaydığı ya da düştüğü zaman, verdikleri ilk tepki endişeli bir gerginliktir ancak eğer kişinin iyi olduğunu görürlerse, bizim de benzer durumlarda yaptığımız gibi açık bir rahatlama ile gülerler. Panter maskeli bir insan tarafından kandırıldığını keşfettiğinde Mama'nın kakhahasını size zaten tanımlamıştım. Benzer tepkiler bonobolarda da görülebilir. Uzun zaman önce San Diego Hayvanat Bahçesi'nde bonoboların çevrili olduğu yerde maymunları insanlardan ayırması için derin ve kuru bir hendek vardı. Bonoboların olduğu tarafta maymunlar ne zaman isterlerse inip çıkabilsinler diye hendeğin içine plastik bir zincir asılmıştı. Bununla birlikte alfa erkeği Vernon aşağı indiğinde yeniyetme erkeklerden Kalind bazen onun arkasından hızlı bir şekilde zinciri çekerek. Kalind, hendeğin kenarlarına vurup, kocaman açılmış ağzıyla kakhaha atarken, Vernon saplanıp kalırdı. Eğlencenin dibine vururdu. Orda bulunan diğer yetişkin genellikle eşini kurtarmak için aceleyle olay yerine gelir, zinciri yeniden aşağı atar ve o yukarı tırmanana kadar hendeğin başında dikilirdi.

Başka bir eğlenceli kakhaha Batı Afrika'daki alanlarda Japon bir çalışan tarafından videoya kaydedildi. Dokuz yaşındaki vahşi şempanze sıradan bir çekiç ve anvil tekniği kullanarak mutlu bir şekilde, cevizleri taşla kırıyordu. Cevizleri tek tek büyük bir taşın düz yüzeyine koyup daha küçük olanla, kırılana kadar

vuruyordu. Bu iş için ormanda doğru taş kombinasyonunu bulmak çok kolay değildir. Erkeğin annesi ona doğru yürüyüp onu tımarlamadan önce onun kusursuz aletlerine göz attı. Bu, genellikle tımarlamaya geri dönüş için bir davettir. Bu yüzden bitirdiğinde etrafında döndü ve tımarlamak için onu bekledi. Böyle yaparak, taşlarını ortada bıraktı ve annesi birkaç saniye içinde yanına gelerek onları yakaladı. Annesinin yaklaşımı ve kısa tımarlaması onun dikkatini dağıtmak için bir yöntemmiş gibi, bilinçli göründü. Aletlerini toplar toplamaz, küçük yavrusunun sıkı çalışmasından memnun bir hâlde kendi kendine güldüğünü görebilir ve duyabilirdiniz.⁴¹

Kabul etmek gerekirse, bu kanıt bir anekdottur ancak bu olaylar insansı maymun kahkahasının sadece bir oyun işaretinden daha fazlası olabileceğine dair ipucu verir. Genellikle, kendi türümüzle ilgili bildiğimiz tansiyonu yok etme, bağ kurma ve mutluluğun daha geniş bir anlamına yaklaşıyor gibi görünür.

Harmanlanmış Duygular

Kahkaha ve gülümsemenin evrimsel tarihi, onlar için ayrı kaynaklar iddia etme konusunda Jan'ın ne kadar haklı olduğunu gösterir. Duygu spektrumunun farklı köşelerinden doğarlar. Biri, dostluğun ve en nihayetinde şefkatin bir işareti olan teslimiyet ve korkunun ifadesi olarak başladı. Diğeri, kabadayılık ve gıdıklamaya duyarlı bir oyun göstergesi olarak başladı, daha sonra bağ kurma ve esenlik, hatta neşe ve mutluluğun bir işaretine dönüştü. Her iki ifade de bizim türümüze daha yakındır ve bizler genellikle duyguları harmanladığımız için, kaynaşarak son buldular. Çoğu zaman gülümsemekten kahkaha ya da tam tersine geçeriz veya her ikisinin karışımını gösteririz.

Harmanlanmış ifadeler insanımsılara, insanların ve insansı maymunların familyasından küçük primatlara özgüdür. Maymunların da aralarında olduğu belirli çağrılar ve gösterimle-

41 Anne şempanze oğluyla oynuyor: www.youtube.com/watch?v=jealP0egJ9k.

ri olan diğer pek çok hayvanın aksine, insanımsılar kademeli iletişimi ön plana çıkarır. Maymun, tehditkâr bir yüz ifadesi takınabilir, sırtatabilir ya da oyuncu bir ifade gösterebilir ancak bu ifadelerin birleşimi ya da karışımı değildir. Onun verdiği işaretler sabit ve basmakalıptır; ya mavi ya kırmızı ama asla mor değilmiş gibi, biri diğerinden oldukça ayırdır. Bu durum somurtkan, sızlanan ve sırttan yüz ifadeleri arasında kolayca gidip gelen insansı maymunlarla kıyaslandığında çok ciddi bir sınırlamadır. Onların yüzleri çatışma içinde olsalar bile, çok çeşitli eğilimleri kapsamak için sürekli bir hareket hâlinindedir. Aynı şekilde bir çocuk ağlayabilir, daha sonra gözyaşları içinde gülebilir ve ardından biraz daha ağlayabilir.

Yüzle ilgili yirmi beş ifadenin olduğu bir sınıflandırmayı kullanarak, günlük hayatları sırasında Yerkes'deki şempanze kolonisinde kelimenin tam anlamıyla binlercesini analiz ettik. Muazzam bir derecelendirme harmanlama çalışması yaptık.⁴² Örneğin, bir alfa erkeğiyle temas kurmak isteyen genç bir erkek korkar ve bir eğlence işareti için bekleyerek uzakta oturur. Genç erkek, hızlı solumalarla liderine elini uzatıp, aynı zamanda saygısını göstermek için itaatkâr bir şekilde homurdanmak gibi dost canlısı işaretler gönderir ya da dişi bir şempanze bir diğerinin sulu kavunuyla ilgilenir ancak bir kavganın tetikleyicisi olabilecek sesli bir protesto ile yalvarmaya devam etme arasında tereddüt ettiği zaman üzgündür. Yiyecek istemek için asık bir surat ve inlemeler arasında; onun öfkesini ele veren yumuşak çığlıklar ve ciyaklamalar arasında hareket eder. Sosyal etkileşimler bu gibi çatışmacı eğilimlerle doludur ve insan ve hayvan yüzleri bunların hepsini açığa çıkarır. Onlar sadece bir duygunun ya da başka bir duygunun snapshotını değil, bu duygular arasındaki bütün belirli belirsiz gölgeleri gösterir. Aslında, bağımsız duygusal durumlar nadirdir ki bu yüzden yüz ile ilgili

42 Lisa Parr ve diğerleri (2005).

bütün ifadeleri 'kızgın', 'üzgün' ya da diğer duyguları küçük kullarda etiketlemek bu kadar problemdir. Bu durum ne bizim ne de hominidlerin işine yarar.

3 Beden Bedene

Empati ve Sempati

Şempanzelerle ilgili ilk deneyimimi Radboud Üniversitesi Nijmegen’de yaşadım. Biraz para kazanmak için psikoloji laboratuvarında araştırmacı asistan pozisyonunda çalışmaya başladım. İlk günümde bu işin şempanzelerle ilgili olduğunu duydum. Bu durum beni oldukça şaşırtmıştı çünkü “Akıllı başında olan hangi insan, insansı maymunları ofisler ve sınıflar arasındaki üniversite binasının en üst katında tutar ki?” diye düşünmüştüm. Yaşam koşulları ideal olmaktan çok uzaktı ve bugün buna asla izin verilmezdi ancak iki tüylü arkadaşı tanıırken harika vakit geçirdim.

Onları her gün fareler için mükemmel olabilecek ama maymunlar için uygun olmayan bilişsel görevlerle test ettim. O günlerde psikologlar hâlâ öğrenme ve zekâ ile ilgili evrensel yasalara inanıyordu; türlerin özel yetenekleriyle hiçbir şekilde ilgili değillerdi. Beynin boyutları bile onlar için önemli değildi. Davranışçı ekolün kurucusu B. F. Skinner’in keskin bir şekilde ortaya koyduğu gibi: “Güvercin, sıçan, maymun, hangisi hangisi? Sorun değil.”⁴³ Ancak şu an biliyoruz ki her biri, bir türün doğal tarihine ve belirli duyularına uyarlanmış çok farklı zekâ

43 Bölüm 3: Beden Bedene
Marian Breland Bailey (1986)

türleri vardır. Bir maymunu ya da fili, bir kargayı ya da ahtapotu değerlendirdiğiniz şekilde değerlendiremezsiniz. Özellikle insansı maymunlar karşılaştıkları her problemi anlamaya çalışan düşünen varlıklardır. Bir kez anladıklarında ona karşı olan ilgililerini yitirirler. Aynı laboratuvarıda test edilen iki al yanaklı şebekle kıyaslandığında, bizim şempanzelerimiz başarısız oldu ki bu da bize performans ve zekânın aynı şeyler olmadığını göstermektedir. Maymunlar gözlerini sabırlı bir şekilde ödüllere dikip, toplayabildikleri kadar toplamak için bir rutin belirlerken, insansı maymunlar bundan sıkılırlar. Verilen görev, onların düzeyinin altındadır. Sonuç olarak, onları çok daha sevdikleri kargaşa içinde gözlemlemek için daha fazla zaman harcadım.

Türlerin tipik seslerini ve diğer iletişim şekillerini ve aynı zamanda insanların aslında maymun olduğu düşünüldüğünde, o kadar da zor olmayan bir maymun gibi nasıl davranacağımı ilk olarak bu şekilde öğrendim. Taklit etmekte başarısız olduğum tek kısım onların kas gücüydü. Tavandan aşağı tek bir parmakla sallanamıyor ya da zemine dokunmadan duvarlar arasında zıplayamıyordum. Henüz altı yaşında bile olmamalarına rağmen, onların birbirlerine yaptığı gibi aynı düğümlerle bağlanmaktan hoşlanmadığımı hemen kavradılar. Sırtlarına vurabildiğim kadar hızlı vuruyordum -bir insana bu şekilde vursanız gözyaşlarına boğulurdu- ancak onlar sanki bu yaptığım dünyanın en eğlenceli şeyiymiş gibi sadece gülmeye devam ediyorlardı.

Yaşları gereği, türümüze yansıtmak zorunda kaldıkları cinsel dürtüleri ortaya çıkıyordu. İki erkek de yürüyen bir kadın görür görmez ereksiyon oluyordu. Karşı cinsin yerini tespit etme konusunda o kadar iyilerdi ki bunu nasıl yaptıklarını merak ettim. Muhtemelen nedeni koku değildi çünkü maymunlarda da bizde olduğu gibi görme duyusu hakimdi. Bir erkek öğrenci arkadaşım ve ben, benim ilk davranışçı deneyime yol açan bu durumu test etmeye karar verdik. Etek giydik ve peruk taktık. Nasıl bir tepki alacağımızı görmek için seslerimizi yükselttik. Sohbet ederek yürüdük ve sanki hiç beklenmedik dişi misa-

fırlarmışız gibi görünmeye çalıştık. Neredeyse hiç bakmadılar. Eteklerimizi çekiştirmeleri dışında, penislerinde bir ereksiyon işareti yoktu ya da kafaları hiç karışmış gibi görünmüyordu. Birkaç dakika sonra sekreterlerden biri köşeye göz atarken, iki garip kadının yürüdüğünü ve kaybolduklarını düşündüklerini görünce şempanzeler hemen umduğum tepkiyi gösterdi. Böylece insanları kandırmanın şempanzelerden daha kolay olduğu sonucuna vardık.

Bu deney neredeyse bir şaka gibiydi. Bu bölümün konusu olan keskin algıyı göstermesi dışında, bundan bahsetmekte tereddüt ediyorum. Bir organizma, bir başkasının beden dilini nasıl okur? Örneğin, birçok hayvan, insan cinsiyetini ayırt etmek söz konusu olduğunda, bu iki şempanzeyle aynı duyarlılığa sahiptir. Kuşlar veya kediler gibi bize oldukça uzak olan türler bile bunu kolaylıkla yapabilir. Sadece kadınları ya da sadece erkekleri seven birçok papağan tanıyorum. Hayvanlar aleminde bulunan görünür cinsiyet farklılığına zım yaparlar. Erkeklerin hareketleri daha esnek ve akıcı olan kadın hareketlerine nazaran daha haşin ve daha kararlı olmaya eğilimlidir. Bu farkı yaratan bedenleri görmeye ihtiyaç bile duymayız. Biliminsanları insanların kollarına, bacaklarına ve pelvis kaslarına küçük ışıklar iliştiğinde ve onları yürürken filme aldığında, bu noktaların bizim cinsiyeti ayırmak için ihtiyacımız olan bütün bilgileri içerdiğini keşfetmiştir.⁴⁴ Koyu bir arka plana karşı sadece birkaç beyaz noktayı izleyerek, kişiler bir kadına mı yoksa erkeğe mi baktıklarını doğru bir şekilde söyleyebilirler. Yürüme şekli aynı zamanda bir kadının yumurtlama döngüsündeki aşamaya göre de değişiklik gösterebilir. İnsanları bu kadar kısıtlı bilgilere dayanarak doğru bir şekilde yargılayabiliyorsak, pek çok hayvan açısından insan erkekliğinin ya da dişiliğinin açık bir kitap olduğunu anlamak çok zor de-

44 Nikolaus Troje (2002), video için: www.biomotionlab.ca/Demos/BMLwalker.html.

ğildir. Ayrıca tam tersi de işe yarar çünkü uzaktan baktığımda, hareket etme şekline bağlı olarak bir şempanzenin erkek mi yoksa dişi mi olduğunu söyleyebilirim.

Pek çok yıl sonra cinsiyet farklılıkları üzerine daha bilimsel bir deney yaptık. Yüz tanıma konusundaki dokunmatik ekran araştırması sonucunda gelişti ancak şempanzelerin birbirlerinin popolarıyla ilgili oldukları keşfi ile sona erdi. Bir monitörün önünde oturan bir şempanze ilk olarak iki portrenin izlediği kendi türlerinin arkadan bir resmini gördü. Yalnızca bir portre az önce gördükleriyle eşleşiyordu ve bu, aynı maymunun yüzünü gösterdiği anlamına geliyordu. Eğer yüzler iki farklı cinsiyete aitse bu görev çok kolaydır çünkü erkeklerin ve dişilerin arkadan görünüşleri oldukça farklıdır ve her iki cinsin yüzleri de farklılık gösterir.

Peki, ya bir erkeğin arkasını gördükten sonra iki erkek portresi arasından bir seçim yapmak zorunda kalsalardı ya da bir dişinin arkasını gördükten sonra bir dişi portresi seçmek gerekseydi ne olurdu? Yine de doğru olanı bulabilirler miydi? Aslında şempanzelerin popo ile uyuşan portreyi seçtiğini bulduk ancak sadece kişisel olarak tanıdıkları şempanzelerde başarılı oldular. Yabancılar konusunda başarısız olmalarının resimlerde yer alan renk ve boyut gibi özelliklere bağlı olmadığını, birbirlerini her gün görmelerinden doğan dış süreçlere dayalı olduğunu öne sürdüler. Aşına oldukları bireylerin bedenlerinin tamamı ile ilgili bir imgeye sahip oldukları için, onları o kadar iyi tanıyorlardı ki ön kısımla arka kısım gibi bedenlerinin herhangi bir bölümünü diğer bölümlerle ilişkilendirebilirlerdi. Bulgularımızı “Yüzler ve Arkadan Görünüşler” başlığı altında yayınladık çünkü herkes insansı maymunların bunu yapabilmesinin çok eğlenceli olduğunu düşündü. Bu şekilde ‘insanları önce güldüren, sonra da düşündüren’ araştırmayı onurlandıran bir Nobel Ödülü parodisi olan b Ig Nobel ödülü kazandık.⁴⁵

45 Frans de Waal ve Jennifer Pokorny (2008).

Aynı deney insanlar üzerinde hiç denenmemiş olmasına rağmen -en azından soyunmuş olanlar- biz de aynı beden imgesine sahip olmalıyız çünkü yalnızca arkalarını görsek bile, hepimiz kalabalığın içinden arkadaş ve akrabaları seçebiliriz.

Yılların Bilgeliği

İletişim, empati ve koordinasyonu kullanarak ve özellikle beden dilini okuyarak duyguları algılar ve yorumlarız. Araştırmacılar için, insanların sadece gözlemlerle duyguları nasıl anladığını incelemek neredeyse imkânsız olduğundan, en fazla bilgiyi deneylerden elde ederiz. Genellikle bilgileri dokunmatik bir ekranda sunarız. İnsanlar da diğer türlerde olduğu gibi her zaman buna benzer şekilde test edilir.

Bizim şempanzelerimiz bu incelemeler karşısında çok heyecanlanır. Belki de bu kadar büyülenmelerinin sebebi, çocukların akıllı telefonlardan etkilendiği gibi, dokunmatik ekranın sunduğu hızlı geribildirimlerdir. Aslında şempanzeleri gönüllülüğün esas olduğu Yerkes'deki Biliş Binası'na sokmanın en hızlı yolu, üzerinde bir bilgisayarın olduğu bir el arabasıyla onların bulunduğu alanın önünden geçmektir. Şempanzeler çılgınlık içinde testi yaptığımız binaya koşup içeri girmek için sıraya girerler. Onların eğlence ve oyun, bizim ise bilişsel bir test olarak gördüğümüz şey için bir saat geçirmeye son derece isteklidirler. Performansları için onları ödüllendirmemize bile gerek yoktur. Onlar için imgelere dokunmak ve yapbozu çözmek başlı başına çok eğlenceli bir şeydir. Bazı şempanzeler bu konuda çok rekabetçi olabilir. Monitörde çıkan sestene ne kadar iyi yaptıklarını duyabilirler (doğru çözdüklerinde hata yaptıklarına karşı daha mutlu bir ses çıkar) ve eğer yakınlarındaki bir arkadaşlarının kendilerinden daha iyi yaptıklarını duyarlarsa üzülebilirler. Onların odaklanmasını sağlamanın en iyi yolu budur!

Hem biliminsanları hem de hayvanlar için karşılıklı bir eğlence sunan deneyleri severim. Burada önemli olan nokta ilginç görevler tasarlamaktır. Örneğin, en uzun zamanlı dene-

yimizde, primatlara insan yüzleri göstererek yüz tanıma testi yaptık; ardından, eğer kötü bir performans gösterdilerse, sadece bizim, yani insanların yüzleri tanıyabildiği sonucuna ulaştık. Bazı biliminsanları, insan beyninde, yalnızca soyumuzda gelişen özel bir yüz tanıma modülü olduğunu iddia edecek kadar ileri gitti ancak daha sonra şempanzeler *kendi* türlerindeki yüzler üzerinde test edildi. Bizimle yaşayabilmeleri için özellikle evcilleştirilen köpekler bile köpek duygularını tanıma da insan duygularını tanımadan daha iyidir. Bunların hiçbirisi uzun zamandır dünyadaki en farklı yüzün bizim yüzümüz olması gerektiği varsayımına dayanarak hayvanları yanlış bir şekilde test etmiş olmanın dışında o kadar da şaşırtıcı değildir. Açıkçası ne maymunlar ne de köpekler bizim onların olmasını istediğimiz kadar bizim içimizdedir.

Peki, duygusal ifadeler ne olacak? İşte, işler burada hileli bir hâl almaya başlar çünkü hayvanlara ifadelerinin ne anlama geldiğini soramayız. Onlara Ekman'ın yaptığı gibi üzgün, mutlu ve diğerlerinden oluşan bir sıfat listesi veremeyiz. O zamanlar öğrencim olan Lisa Parr, psikolojik verileri kullanarak dâhice bir çözüm buldu. Psikoloji bize bedenin nasıl tepki gösterdiğini söyler ki bu son derece önemlidir çünkü duygular zihne olduğu kadar bedene de aittir. Modern bir İngilizce kelime olan *duygu*, 'hareket etmek', 'dokunmak', 'karıştırmak' şeklinde çevrilen Fransızca kökenli bir fiil olan *émouvoir* kelimesinden türemiştir. Tarihte daha geriye gidecek olursak, Latince bir kelime olan *emovere*, 'kışkırtmak' anlamına gelir. Başka bir deyişle, duygular bizi yalnız bırakmaz. Kalbimizin daha hızlı atmasına, cildimize renk gelmesine, yüzümüzün titremesine, göğsümüzün sıkışmasına, sesimizin yükselmesine, gözyaşlarımızın akmasına, karnımızın ağrımasına vb. neden olan zihinsel durumlardır.

Sadece duygular bedeni etkilemez, tam tersi de eşit ölçüde geçerlidir. Duygular, hormonlar (menstruasyon döngüsünde meydana gelen), cinsel uyarılmalar, uykusuzluk, açlık, yorgunluk, hastalık ve diğer bedensel durumlardan yoğun bir şekilde

etkilenir. Bedendeki belirli yerlerle farklı duyguları ilişkilendiririz ve karşılığında beden, hislerimizi etkiler. Mesela, enterik sinir sistemi -sindirim hattının iç kısmına gömülmüş milyonlarca nöron ağı- midemizde kelebekler uçuyormuş ya da endişe gibi bir his bırakabilir ki bu da beynimize bizim ne hissettiğimizi söyler. Enterik sistemin anatomisinden dolayı, ayrıca 'ikinci beyin' olarak da adlandırılmaktadır.

Duyguların vücutta kök salması, Batı biliminin neden onları takdir etmesinin bu kadar uzun sürdüğünü açıklıyor. Batı'da bedene çok az önem verirken, aklı severiz. Beden bizi sürüklerken, akıl soyludur. Bedenin güçsüz olduğunu söylerken, aklın güçlü olduğunu ifade ederiz ve duyguları mantıksız ve saçma kararlarla ilişkilendiririz. "Bu kadar duygusal olma!" diye uyarılarda bulunuruz. Yakın zamana kadar, duygular çoğunlukla insanın saygınlığının altında olduğu için göz ardı edildi.

Herkes her zaman dinlemeye hazır olmasa da duygular çoğu zaman bizim için neyin iyi olduğunu bizden daha iyi bilir. Charles Darwin, kuzeni Emma Wedgwood'a evlenme teklif etmeye karar vermeye çalışırken, evliliğe karşı (akrabaları ziyaret etmeye ve her öneriyi önemsemeye zorlanmama) ve evliliğin yanında (sevilmeyi ve oynamayı isteyen bir nesne - bir bakıma köpekten daha iyi) argümanlarından oluşan uzun bir liste yaptı.⁴⁶ Darwin, bu şekilde kusursuz bir rasyonel karara varmayı umut ediyordu ancak listesinin onu o veya bu şekilde önemsedüğinden şüpheliyim. Darwin, pek çoğumuzun en üst sıraya koyacağı evlilikten yana iki önemli noktayı bile unuttu: Aşk ve fiziksel çekim. Emma'ya evlilik teklif etmeden önce kesin bir Q.E.D.⁴⁷ (Kesin bir kanıtın sonunda kullanılan Latince bir cümledir. "Gösterilmek istenen şey de buydu!" anlamındadır.) yazarak, bir çeşit matematiksel kanıt üretmiş gibi davrandı ancak görünüşe göre matematiği sadece bir yanılsamaydı. Önemli

46 The Correspondence of Charles Darwin, Volüm 2: 1837-1843.

47 Quod erat demonstrandum. (ç.n.)

bir karar vermek zorunda kaldığımızda, her zaman bir sağa bir sola yaslanırsınız ve bu yaslanma nadiren kafayla olur. 17. Yüzyıla ait zarif bir ifadesinde Fransız filozof Blaise Pascal; “Kalbin mantığa sığmayan, apayrı bir mantığı vardır.”⁴⁸ demiştir.

Duygular bizim tam olarak anlayamadığımız bir dünyayı keşfetmemize yardımcı olur. Bedenimizin, bizim için en iyi olan şeyi yaptığımızı garanti etme şeklidir. Dahası, sadece beden gerekli eylemleri yerine getirebilir. Kendi kendine zihin yarırsızdır. Dünyayla etkileşime girebilmek için bedene ihtiyaç duyarlar. Duygular, zihin, beden ve çevre üçgeninin arası yüzündedir. Ayrıca *duygulanımlar* olarak da ifade edilir ancak bu terim çelişkili tanımlamalara sahip olduğu için, aşağıda da tanımlandığı gibi *duygular* demeye devam edeceğiz:

*“Bir duygu, organizmayla ilgili dış uyaranlarla meydana gelen geçici bir durumdur. Beyin, hormonlar, kaslar, iç organlar, kalp, uyanıklık, vs. gibi bedende ve zihinde gerçekleşen belirli değişikliklerle gösterilir. Hangi duygunun tetiklendiği, davranışsal değişiklikler ve ifadelerin yanında, organizmanın kendisini hangi durumda bulduğundan da çıkarılabilir. Bir duygu ve sonrasında gelen davranış arasında bire bir ilişki yerine, duygular uygun tepkiye organizmayı hazırlamak için bireysel deneyimle çevrenin değerlendirilmesini birleştirir.”*⁴⁹

Şimdi korku duygusunu düşünelim. Bir maymun, bir yılanı görür görmez korkar. Benzer bir şekilde, eğer kaldırımından caddeye inerseniz ve bir otobüs yüzünüzden birkaç santim uzaktan geçerse, içiniz korkuyla kaplanır. Korku bedeninizi dondurur ve kalp atışlarınız artar, nefesiniz hızlanır, kaslarınız gerilir, tüyleriniz diken diken olur ve adrenalini dolarken titremeye

⁴⁸ Blaise Pascal, *Pensees* (1669): “Le coeur a ses raisons, que la raison ne connaît point.”

⁴⁹ Frans de Waal (2011)

başlarsınız. Bunların hepsi algıladığınız korkuyla daha iyi başa çıkabilmenizi sağlamak için hem beyne hem de kaslarınıza oksijen gönderir. Maymun, yılanın tehlikeli mi yoksa zararsız mı olduğuna; en iyi eylemin bir ağaca tırmanmak mı, geri adım atmak mı yoksa savaşmak mı olduğuna karar vermeye ihtiyaç duyar. Otobüsle karşılaştıktan sonra trafiği kontrol edecek ve karşıya geçmenin güvenli olduğuna ya da bir yaya geçidi bulmak gerektiğine karar vereceksiniz. Duyguların güzelliği, içgüdülerin yaptığı gibi belirli davranışları dikte etmemeleridir. İçgüdüler katı ve refleks gibidir ki çoğu hayvan bu şekilde işlev göstermez. Tam tersine duygular zihne odaklanır, deneyim ve muhakeme için boş alan bırakırken bedeni hazırlar. İçgüdülerin çok ötesinde, esnek bir tepki sistemi sunarlar. Milyonlarca yıllık evrime dayanarak, duygular çevreyle ilgili bizim bireyler olarak her zaman bilinçli bir şekilde bilmediğimiz şeyleri 'bilirler'. İşte bu yüzden duyguların çağların bilgeliğini yansıttığı söylenir.

Lisa Parr'a yeniden dönecek olursak; şempanzeleri test ederken ateşlerini ölçmeye karar verdi. Onlara bir parmaklarını sabırlı bir şekilde uzatmalarını, etrafına bir bant sarmalarını ve ateşlerini ölçmeyi öğretti. Örneğin, bizim türümüzde, cilt ısısı bizi üzen veya korkutan şeyleri gördüğümüzde, yani olumsuz uyarılma sırasında düşer. Kavgaya ya da kaçmaya hazırlanırken, deyim yerindeyse ellerimizden ve ayaklarımızdan 'kanımız çekilir'. *Mythbusters* televizyon programının bir bölümünde, üzerlerinde tarantulaların gezindiği ya da akrobatik bir uçakta korku dolu bir deneyim yaşayan insanların ayaklarına ısı sensörleri yerleştirildi. Bu olaylar sonrasında ısıdaki düşüş inanılmazdı. Korktuğumuz zaman ayaklarımız donar ki bu bizim korktuklarında kuyrukları ve patileri üşüyen sıçanlarla paylaştığımız ortak bir reaksiyondur.⁵⁰

İnsansı maymunlar da aynı ısı düşüşünü yaşar mıydı? Lisa

50 Daniel Vianna ve Pascal Carrive (2005).

bunu merak etti. İlk olarak ekranda kısa bir video oynattı. Hayvan bakıcılarının kucak dolusu meyvelerle yaklaştığı mutlu bir sahne gösterdi ya da bayıltıcı tabancayla gelen bir veterinerin olduğu hoşnutsuz bir sahne gösterdi. Birinci ya da ikinci videoyu izledikten sonra, insansı maymunlar ekrandaki iki yüz arasından seçim yapacaktı: Biri, kendi türlerinden birine ait mutlu bir kahkaha ifadesi, diğeri gergin bir sırtıma ifadesi. Amaç insansı maymunların kendiliğinden hangi yüzü hangi sahne ile ilişkilendireceğini görmektir. Bu görseller üzerinde hiç eğitim almamışlardı. İlk testlerinde gülen yüzü mutlu sahne ile gergin sırtıma ise mutsuz sahne ile eşleştirdiler. İkinci sahneyi gördükten sonra, tıpkı hoşnutsuz bir durum gördüklerinde insanlarda ve sıçanlarda olduğu gibi, onların da vücut ısısı düştü.⁵¹

Bu sonucu öznel deneyimler göstermeden açıklamakta zorlanıyorum. Bu durum artık sadece belki de kendiliğinden tetiklenen duygularla ilgili değil; aynı zamanda *hislerle* de ilgilidir. Duygular bilincimize nüfuz ettiğinde hislerimiz meydana gelir, böylece onların farkında oluruz. Öfkeli ya da âşık olduğumuzu biliriz çünkü bunu hissederiz. Onu 'boğazımızda' hissettiğimizi söyleyebiliriz ancak aslında değişiklikleri bütün bedenimizde hissederiz. Eğer bir şey hissetmemiş olsalardı, Lisa'nın deneyindeki insansı maymunlar doğru yüz ifadelerini nasıl seçebilirlerdi? Çok büyük ihtimalle onların hangi yüzün hangisiyle eşleşeceğine karar vermelerine yardımcı olan videolarda iyi ya da kötü bir şeyler hissettiler. Lisa'nın ısı ölçümleri onların bu görevi akıldan ziyade duygusal bir şekilde çözdüğünü doğruladı. Dolayısıyla bu deney bize maymunların hisleri konusunda bizim kadar bilinçli olduğuna dair ilgi çekici bir ihtimal bıraktı.

Bununla birlikte, çoğu zaman hayvan duyguları bizim için bilinmeyen olarak kalır ve bütün yapabildiğimiz onların reaksiyonlarını test etmektir. Deneyler bize maymunlar ve insansı

51 Lisa Parr (2001).

maymunların kendi yüz ifadelerinde uzman olduklarını öğretti. Tıpkı bizim gülümsemeyi ya da çatık kaşları hemen söyleyebildiğimiz gibi, onlar da benzerlikler ve farklılıkları fark etmede inanılmaz derecede hızlı ve hatasızdır. Bunu kapuçin maymunları üzerinde, onlara ekranda farklı türde nesneler göstererek test ettik ve en hızlı farkına vardıklarının kendi türlerinin duygusal ifadeleri olduğunu bulduk.⁵² Bu görüntüler, ifadeler sadece anlamlı olduğu için değil, aynı zamanda ilgi çekici olduğu için ayrı bir sınıftı. Başlangıçta maymunlar bile onlara tepki verdi. Mesela tehditkâr bir yüz ifadesini gösteren bir resme dokunmayı reddettiler ya da dost canlısı bir ifadeye dudak şapırdattılar. İfadeler duyguları ya da empatiyi körükler. Aslında yüz ile ilgili ilişkilendirme olmadan empati kurmak çok zordur.

İsveçli psikolog Ulf Dimberg 1990'larda en küçük kas kasılmalarını kaydetmek için elektrotları insanların yüzlerine yapıştırdığında, kendi türümüzdeki empatik ilişkiyi tanımladı. İnsanların monitör üzerinde kendilerine gösterilen ifadeleri otomatik bir şekilde taklit ettiğini keşfetti. En çarpıcı olanı ise, gördükleri şeyin ne olduğunu bilmeye ihtiyaç bile duymamalarıydı. Yüz resimleri, manzara resimlerinin arasında bir an için gösterilebilir (sadece saniyenin bir parçası kadar) ve insanlar yine de onları taklit edecektir. İnsanlar ekrandaki yüzlerin farkına varmadan sadece güzel bir manzaraya baktıklarını düşünür ancak gülümseyen ya da surat asan resimlerden hangisine maruz bırakıldıklarına bağlı olarak iyi ya da kötü hissederler. Gülümseyen yüzleri görmek bizi mutlu ederken, asık suratlar öfkeli ya da üzgün hissetmemize neden olur. Yüz kaslarımız daha sonra nasıl hissedeceğimizi besleyen bu yüzleri bilinçsiz bir şekilde kopyalar.⁵³

Gerçek hayatta duygusal olarak diğerlerinden etkilenmekten kendimizi alıkoyamayız. Bu durum pozitif ve ilham verici ya da bütün enerjimizi sömüren zehirli bir 'his' olarak algıladığımız

52 Sarah Calcutt ve diğerleri (2017).

53 Ulf Dimberg ve diğerleri (2000, 2001)

şeydir ve masanın altından el sıkışmaya benzer. Bunu fark etmek zaman alır çünkü bu süreçler bilinçli zihnin dışında meydana gelir. Dimberg'in araştırması insan ilişkilerinde harika iç görüler sunmuş olsa da ne yazık ki çok fazla direnç ve küçümsemeyle karşılaştı. Bir süre için, onun çığır açan çalışması yayınlanmadan kaldı çünkü aklı ön planda tuttuğumuz Batı'nın aksine bedene öncelik verdi. Her şeyden önce kendimizi Darwin'in evliliğin avantajları ve dezavantajları ile ilgili yaptığı aptalca listede olduğu gibi mantıklı bireyler olarak görmeyi severiz. Spor arabaların trafikte daha iyi olduğu ya da antioksidan özelliğinden dolayı çikolataya ihtiyacımız olduğunu söyleyerek duygusal kararlarımızı mantığa bürümeye çalışırız. Aynı sebepten dolayı bilim empatiyi bilişsel bir sürece yükseltti. Bunu duygulara ya da bedensel süreçlere bırakmak kabul edilemezdi. Bu yüzden insanlara kendilerini onların yerine koyarak kasıtlı bir şekilde karşısındakinin duygularını anlaması söylendi. Diğerlerini 'hayal gücünü bir başkasının zihnine taşıyarak'⁵⁴ ya da onların durumunu bilinçli bir şekilde taklit ederek anladığımız söylenir.

Bununla birlikte, son zamanlarda bilim kendi görüşünden caymaya zorlanmaktadır. Artık beden önde ve her türlü empati tanımının merkezindedir. Yeni beyin görüntüleme çalışmaları Dimberg tarafından önerilen istemsiz fiziksel süreci destekler. Araştırma, insanların yanak kaslarını hareket ettirememeleri için dişlerinin arasında kalem tutmaları örneğinde olduğu gibi mimikler engellendiği zaman, empatinin zarar gördüğünü keşfetti. Yüzümüz bizim düşündüğümüzden çok daha hareketlidir ki bu da bizim onların hareketlerini taklit ederek diğerleriyle ilişki kurmamıza yardımcı olur. Yüzüne botoks yaptıran kişiler için bu durum problemdir. Kas gevşemesi onları başkalarının yüzlerini yansıtmaktan alıkoyar, bu da başkalarının hissettiklerini hissedememelerini sağlar. Botoks yaptıran insanlar kusursuz görünebilir

54 Simon Baron-Cohen (2005)

ancak empati kurmakta sorun yaşarlar ve bu problem sadece onların diğerleriyle nasıl ilişki kurduğu değil, diğerlerinin de onlarla nasıl ilişki kurduğuyla ilgilidir. Botokslu yüzler günlük iletişimlerde kullanılan mikro ifadelerden yoksun ve donmuş gibi görünür. Onların yüzlerindeki tepkisizlik diğerlerinin reddedilmiş hissetmesine sebep olur.⁵⁵

Bilimin bu bedensel süreçlerle ilgili başlangıçtaki şüpheliği artık bize garip gelir. Diğerleri ağladığında kim ağlamadı, güldüğünde kim gülmedi ya da diğerleri eğlenmek için zıpladığında kim zıplamadı? Duruşlarını, hareketlerini ve ifadelerini kendimizin yaparak diğerlerinin hissettiğini hissederiz. Empati bedenden bedene sıçrar.

Maymunlar Anlar, Maymunlar Yapar

1904'te Rus romancı Leo Tolstoy şaşırtıcı bir cümle ile başlayan bir çocuk hikâyesi yayınladı: "Londra'da vahşi hayvanlar gösteriliyor. İnsanların onları görmesi için para ödemeleri ya da vahşi hayvanlara yemeleri için atılacak kedi ve köpekler getirmesi gerekli."⁵⁶ Hikâyede, çok korkmuş küçük bir köpek, acımasız bir aslanın kafesinin içine itiliyor.

Günümüzde bu öfkeli kalabalıklar hayvanat bahçesinin kapılarının dışında toplanırdı. Zaman içinde tutumlar o kadar dramatik bir şekilde değişti ki pek çoğumuz dehşete düşer ve izleyemezdik. Burada söylenmeye çalışılan şudur: Vahşi bir aslan saldırısını detaylı bir şekilde anlatabilirim ve siz de bunu okuyabilirsiniz ancak aslanın yavru bir köpek yavrusu üzerindeki kanlı saldırısını izlemek tam anlamıyla farklı bir şeydir. İrkilirdiniz. Vücut kanalının bize yaptığı şey budur. Olayları içimize o kadar yaklaştırır ki kaçış olmaz. Neredeyse aslan bize saldırır gibi olurdu. Tek yapabileceğimiz ellerimizi gözlerimizin üzerine kapatarak veri akışını kesmektir. Zihnimizde canlan-

55 David Neal ve Tanya Chartrand (2011).

56 Leo Tolstoy (1904)

dırması çok zordur; bu yüzden önceki nesiller böyle manzara-
ları izlemekten hoşlanmış olabilirler. Peki, bu günümüzde daha
empatik olduğumuz anlamına gelir mi? Bundan emin değilim
çünkü insan kapasitesinin empati açısından bu kadar kısa sü-
rede değişmiş olması pek mümkün değildir. Değişen şey daha
ziyade onun odak noktasıdır. Empati açılan ya da kapanan bir
kapıyla düzenlenebilir. Her şey kimi tanımladığımıza ve kime
yakın hissettiğimize bağlıdır. Arkadaşlarımız, akrabalarımız ve
sevdiğimiz hayvanlar için kapıyı geniş açarız ancak düşmanlar
ve önemsemediğimiz hayvanlar için kapıyı kapatırız.

Bir asır öncesiyle kıyaslandığında, Batı Dünyası favori evcil
hayvanları için empati kapılarını hiç olmadığı kadar çok açı-
yor. Ailenin bir parçası oldular. Amerikan başkanı Lyndon B.
Johnson Beyaz Saray'ın bahçesinde av köpeklerinden birinin
yumuşak kulaklarından tutarak havaya kaldırdı. Olay büyük
çapta bir protestoya neden oldu. Beyaz Saray'a bir yığın nef-
ret maili gönderildi. Daha sonra, Johnson bunun köpeği hav-
latmanın bir yolu olduğunu açıkladı. Tamam, köpek havladı
ancak dünya bu hakimiyet hareketindeki noktayı görmekte
başarısız oldu. Protesto dalgası o kadar uzun sürdü ve o kadar
zarar verici bir noktaya geldi ki Johnson halktan özür dilemeye
zorlandı. Aslında bu tek olay ile ilgili Vietnam Savaşı'ndan daha
fazla öfkeli mektup aldığı söylenir. Bu, bir köpeğe, üstelik de
hayatta kalmayı başarmış bir köpeğe yapılan kötü muameleyi,
bir milyonun üzerindeki sivil ve askerin vahşi ölümünden daha
fazla umursadığımız anlamına mı gelir? Mantıklı bir şekilde
konuşmak gerekirse, yaptığımızı hayal edemiyorum ancak içsel
tepkiler sayılarla değil duyularımızla belirlenir.

Uzak bir ülkedeki korkunç bir felaketi okumanın, bizi ger-
çek resimler gördüğümüzde veya ağlayan kurbanlarla yaptığımız
röportajları izlediğimizde olduğu kadar harekete geçirmesi pek
mümkün değildir. Her yardım kuruluşu, bağış toplamak için
görsellerin gerekli olduğunu bilir. Johnson'un kötü şansı, köpek
olayının fotoğraflanmış olmasıydı. En büyük duyarlılığımız her
zaman bedenlere ve yüzlere karşıdır. Bu yüzden ister doğru olsun

ister yanlış, Anne Frank'in portresi Soykırım sırasında öldürülen milyonlarca Yahudi'yi simgelemektedir. Akdeniz sahilinde yüzüstü yatan üç yaşındaki Suriyeli bir çocuğun⁵⁷ trajik resmi yıllardır süregelen kitlesel mülteci krizi ile ilgili bir kamu tartışmasına yol açtı. Kalbimize kapıyı açmak için gerçek bir beden ve yüz gibi kişiselleştirilmiş bir tanımlama nesnesine ihtiyacımız var.

Hayvan hislerine karşı giderek artan toplumsal duyarlılığın bir işareti ABD Başkanı Lyndon Johnson'ın köpeğine kötü davrandığında ortaya çıkan ulusal bir tepkiydi. 1964 yılında bir gün basının önünde köpeğini kulaklarından tutup yukarı kaldırdı, yere bırakmadı ve kendine doğru çekti. Doğal olarak köpek bağırmaya başladı. Bu kötü şöhretli olay fotoğraflandı ve özür dilemeye zorlanan başkanın lanetlenmesine ve hayvanlara duyulan yoğun bir sempatiye neden oldu.

57 Aylan bebek, Suriye'deki iç savaştan kaçan bir ailenin 3 yaşındaki be-beğiydi. Cansız bedeni Muğla'nın Bodrum ilçesinde kıyıya vurulmuş olarak bulundu ve bu olay bütün dünyada sansasyona neden oldu.

Beden dilinin gücü, acı ve içindeki insan bilişinin rolünün aşırı derecede abartıldığını hisseden 16. yüzyıl Fransız filozofu Michel de Montaigne tarafından zaten biliniyordu. Bunun yerine yakınlığı vurguladı. Bu bir tesadüf değildir dedi. Bedensel bir terim kullanacak olursak, bir olay tarafından 'dokunulduğumu'zu' söyleriz çünkü diğerleriyle nasıl ilişki kurduğumuz, büyük ölçüde onları görmemiz, hissetmemiz ve duymamızla desteklenir.

Bu beden kanalı o kadar eskidir ki bunu diğer türlerle paylaşırız. Bir zamanlar gün ortasında beklenmedik bir şekilde doğum yapan May isimli bir şempanze görmüştüm. İnsansı maymunların dışarıdaki alanına bakan ofis penceresinin hemen altındaydı ve May onu izleyen heyecanlı bir kalabalık tarafından çevrelenmişti. Şempanzeler daha iyi görebilmek için birbirlerini dirseklerken, May bacakları açık yarı dik bir şekilde dikilip, çıktığında bebeği yakalamak için bir elini onların arasında aşağı indirdi. Daha yaşlı bir dişi olan en yakın arkadaşı Atlanta'nın yanında dikildi ve o da tam olarak aynı pozisyonda durmuştu ki bu beni gerçekten çok şaşırtmıştı. Atlanta hamile değildi ve May'in taklidini yapıyordu ancak o da kendi bacakları arasına elini gerdi. Belki de annelerin bebeklerini bir kaşıkla beslerken 'işte yapman gereken bu' anlamında çiğneme hareketleri yapması ve şapırdatma sesleri çıkarması gibi bir modelleme unsuru vardır. İnsanlar ve diğer primatlar sadece diğerlerinin taklidini yapmaz; aynı zamanda onları o kadar yakından tanımlarlar ki diğerlerinin durumu onların kendi durumu hâline gelir. May'in bebeğini doğurmasını uzun bir süre bekledikten sonra, grup karıştı. Bir şempanze çığlık attı ve o andaki duygudan ne kadar çok etkilendiklerini göstererek diğerleri de birbirilerine sarıldı ve birbirilerini kucakladı.

Şempanzeler bazen kendilerini bir diğeri ile eğlence için özdeşleştirir. Bir defasında iki hafta boyunca genç şempanzelerimiz etrafta yaralı bir yetişkin erkeği takip etme oyunu oynadı. Erkek şempanze her zamanki gibi eklem yürüyüşünü yapmadı (Öne doğru yaslanarak ağırlığını eklemlerine vermek). Onun

yerine parmaklarını korumak için el bileğine doğru yaslandı. Gençler sanki kendileri de yaralıymış gibi bu talihsiz erkeğin arkasında tek sıra hâlinde acınası bir şekilde topallayarak yürüdü. Uganda'daki Budongo Ormanı'ndaki vahşi şempanzeler de aralarında sıra dışı şekilde hareket eden bir şempanzeden çok etkilenmişti. Yaklaşık 50 yaşındaki erkek şempanze Tinka'nın elleri deforme olmuş ve bilekleri felçliydi ve bu şekilde kendisini taşıyamıyordu bile. Tinka bizim sırtımızı kurutmak için ellerimizin arasındaki bir havluyu germemiz gibi, kendisine bir kaşınma tekniği geliştirdi. Ayağıyla bir asma bitkisini çeker ve daha sonra başıyla vücudunu ona doğru sürterdi. Bu, çok garip bir yöntemdi ve vücudu sağlam olan şempanzelerin bunu kullanmasının hiçbir yararı yoktu ancak bizim genç şempanzeler bu amaç için tıpkı Tinka'nın yaptığı gibi kendilerini asma bitkilerine sürtelerdi.⁵⁸

Benzer bir sempatik hareketi evcil hayvanlarımızdan biliriz. Yakın arkadaşlarımdan biri bacağını kırdıktan sonra, gün içinde köpeği de kendi bacağını sürüklemeye başladı. Her iki durumda, bu doğru bacaktı. Köpeğin bu hareketi haftalarca sürdü ancak arkadaşımın alçısı çıktığında mucizevi bir şekilde yok oldu. Böyle bir şey mümkündür çünkü köpekler diğer pek çok memeli gibi, diğerlerinin bedenleri ile kusursuz bir şekilde uyum kurabilir. Sadece büyük senkroncular değildir; aynı zamanda bundan hoşlanırlar. Diğerleri karınlarının üzerinde sürünerek evdeki bir bebeği takip ederken, bazı köpekler ip atlayan çocuklarla güzel bir şekilde atlamayı öğrenirler.

Çok sayıda yunusun sanki aynı anda suda sıçraması ya da pelikanların kusursuz bir düzende kayması gibi, senkronizasyon ve taklit doğada yaygındır. Bu durumu insanların gözetimi altındaki hayvanlarda da görebiliriz. İki at bir arabayı birlikte çekmek için eğitildiği zaman, başlangıçta her biri kendi ritmini izleyerek arabayı birbirine doğru itip çekecektir ancak birlikte

58 Cat Hobaiter ve Richard Byrne (2010).

yıllarca çalıştıktan sonra, ülkeyi baştanbaşa geçen maratonlarda arabayı korkusuz bir şekilde çeceklerdir. Hatta tek bir organizmaymış gibi en ufak bir ayrılmaya bile karşı çıkacaklardır. Aynı ilke kızak köpekleri arasında da işlev gösterir. Belki de en aşırı durum, dişi bir Eskimo köpeğinin kör olduktan sonra bile koklama, duyma ve hissetme yeteneklerine dayanarak geri kalanlarla birlikte koşmaya devam etmesidir.

Bedensel kaynaşma merkezi ilkedir. Amerikalı zoolog Katy Payne Afrikalı fillerle birlikte çalıştı. Bir defasında, belirli belirsiz bir hortum ve ayak dansı yapan anne bir filin uçan bir antilopun peşinden giden adamı izlediğini görmüştüm. Ben de çocuklarımın performanslarını izlerken kendi kendime bu şekilde dans ederim ve söylemeden geçemeyeceğim; çocuklarımdan biri bir sirk akrobatıdır.⁵⁹

Empati terimine ilham veren Alman psikolog Theodor Lipps bir asır önce, 'Einfühlung'u ('duyguyu yaşama'nın Almancası) benzer bir örnekle çarpıcı bir şekilde açıkladı: İpteki cambaz örneği. Sanatçının performansını izlerken, duygusal olarak onun bedenine girer ve sanki onunla birlikteymiş gibi aynı deneyimi paylaşıyoruz. Lipps diğerlerine dair sahip olduğumuz bu özel kanalı fark eden ilk kişiydi. Kendimizin dışında meydana gelen herhangi bir şeyi hissedemeyiz ancak bilinçsiz bir şekilde bir başkasının bedeniyle bir olarak sanki onların durumu bize aitmiş gibi hissederek benzer deneyimler kazanırız.

Bu durum tepkilerimizin neden anlık olduğunu açıklar. Sirkteki akrobatların düştüğünü ve izleyicilerin yalnızca zihinsel bir rekreasyona dayalı olarak empati kurduğunu düşünün. Böyle bir süreç zaman ve çaba gerektirir. Dolayısıyla benim tahminim akrobatın paramparça olmuş bedeni kanlar içinde yerde yatana kadar tepki vermeyecekleri yönündedir ancak gerçekte meydana gelen şey bu değildir. İzleyicilerin tepkisi anlıktır: Yüzlerce izleyici akrobatın ayakları kaydığı an 'Off!', 'Ayy!' gibi

59 Katy Payne (1998)

sesler çıkarır. Akrobatlar seyircilerin her adımda onlarla birlikte olduğunu bildikleri için, kasıtlı olarak kayarlar. Zaman zaman böyle bir empatik bağ olmasaydı, Cirque de Soleil'in⁶⁰ nerede olacağını merak ederim.

Yaklaşık 25 yıl önce beden kanalı İtalya'nın Parma şehrindeki bir laboratuvarında, ayna nöronlarının keşfiyle muazzam bir destek aldı. Bu nöronlar, bir kupa kazanmak ya da başka birinin kupayı kazandığını görmek gibi bir eylem gerçekleştirdiğimiz zaman aktif hâle gelir. Bu nöronlar kendi davranışlarımızla, bir başkasının davranışlarını birbirinden ayırmazlar ve bu yüzden bireyin bir başkasının bedenine girmesine izin verirler. Onların eylemleri bizim eylemlerimiz hâline gelir. Bu buluş taklit etme ve bedensel füzyonun diğer formlarından dolayı biyoloji için DNA'nın keşfiyle eşit ölçüde önemli olduğundan takdir edilmektedir. Bu durum 2010 yapımı *King's Speech* filminde kekeleyen Kral George'u izlerken neden kelimelerin otomatik bir şekilde ağzımıza geldiğini ve neden Atlanta'nın May'in duruş pozisyonunu ve hareketlerini taklit ettiğini açıklamaktadır.

Bununla birlikte, ayna nöronlarını çevreleyen bütün yaygaranın ortasında bunun sadece insanlarda değil, makaklarda da keşfedildiğini unutmamalıyız ve bugün bile 'maymunlar anlar, maymunlar yapar' nöronlarının kanıtı, insan beynindeki eşdeğerlerinden daha iyi ve daha ayrıntılıdır. Muhtemelen ayna nöronları eğitilmiş bir modelin yaptığı şekilde bir kutuyu açarken, butonlara basarken birbirleriyle senkronize hareket etmeleri ya da vahşi doğada annelerinin yaptığı şekilde bir meyvenin çekirdeklerini çıkarmaları gibi primatların diğerlerini taklit etmesine yardımcı olabilir.⁶¹ Farklı gruplardaki maymunlar meyveleri biraz farklı şekilde işler ve gençler büyüklerini onlara bağlılıkla takdir ederler.⁶² Aslında primatlar doğal konformistlerdir. Sadece taklit etmezler; aynı zamanda taklit edilmeyi de severler.

60 Kanada merkezli dünyanın en büyük sirki.

61 Yasuo Nagasaka ve diğerleri (2013).

62 Annika Paukner ve diğerleri (2009).

Bir deneyde iki araştırmacı, bir kapuçini maymununa oynaması için plastik bir top verdi. Araştırmacılardan biri maymunun top atması, topu duvara vurması, topun üzerine oturması gibi yaptığı her hareketi taklit ederken, diğeri hiçbir şey yapmadı. Sonunda maymun açık bir şekilde kendisini taklit eden araştırmacıyı tercih etti.⁶³ Benzer bir çalışmada randevuya giden ergenlerden partnerinin bardağı tutuşu, dirseklerini masaya koyuşu ya da başını kaşıyışı gibi her hareketinin taklit edilmesini istedi. Kişiler onları, randevularında bağımsız bir şekilde davrananlara göre çok daha fazla sevdiklerini söylediler. Neden farklı bir şekilde hissettiklerinin farkında değillerdir ancak belirli bir düzeyde taklidin iltifat olarak düşünüldüğü açıktır.

Yakınımızdaki biri esnediği zaman bunun nasıl çalıştığını görmek kolaydır. Onunla birlikte esnememek neredeyse imkânsızdır. Bütün izleyicilerin çoğu zaman ağızları açık oturduğu, esneme üzerine derslere katıldım (gerinme gibi sözlü terimleri kullanarak). Esneme bulaşması empatiyle ilgilidir çünkü buna en çok eğilimli olan insanlar aynı zamanda diğer ölçümler üzerinde de en empatik olanlardır ve kadınlar, empati konusunda erkeklere göre ortalamanın üzerinde bir puana sahiptir ve diğerlerinin esnemesine karşı daha duyarlıdır. Öte yandan otizm spektrum bozukluğu gibi engelleri olan çocuklar genellikle esneme bulaşması yaşamazlar. Bu bilgi diğerlerinin esnemesinden nasıl ve ne zaman etkilendiğimizi ve hayvanların da aynısını yaşayıp yaşamadığını anlamamız için birkaç çalışmaya yol açtı. Artık köpeklerin ve atların insanların esnemesine cevaben esnediğini biliyoruz. Köpekler bunu sadece sahiplerinin esnediğini duysalar bile yaparlar ve bu esnemeler maymunlar arasında da yaygındır.

Şempanzelerimize diğer ucunda tutulan Pod'u izlemeleri için bir gözlerini kovadaki deliğe bastırmalarını öğrettik. Bu şekilde onların esneyen maymunların videolarına verdikleri özel reaksiyonu test edebildik. Esnemeleri görür görmez kendileri

63 Annika Paukner ve diğerleri (2009).

de çılgınlar gibi esnemeye başladılar. Bununla birlikte, bunu ancak videodaki maymunları kişisel olarak tanıyorlarsa yaptılar. Yabancıların videoları karşısında soğuk davrandılar. Bu yüzden, bu durum sadece açık ya da kapalı bir ağız görmekle ilgili değildir çünkü videoda esneyen maymunla özdeşleşmeye ihtiyaç duyular.⁶⁴ Aşinalık ile ilgili aynı rol insanlar arasında da bilinmektedir. Restoranlarda, bekleme odalarında ve tren istasyonlarında yapılan gizli bir saha çalışmasında, esneyen bir adamın eşinin yanında durması hâlinde onunla birlikte esnediği tespit edildi ancak esneyen bir yabancıнын yanında durması hâlinde, durumdan etkilenmeyecektir. Empatik reaksiyonlar, karşı tarafla ne kadar çok ortak nokta varsa ve o kişiye karşı ne kadar yakın hissediliyorsa, her zaman o kadar daha güçlüdür.⁶⁵

Tolstoy'un aslan ve köpek yavrusuyla ilgili hikâyesini bitirmeme izin verin. Zavallı köpek yavrusu büyük kediyle karşılaştığında deli gibi kuyruğunu sallarken hızla arkasını döndü. Bu teslim olma eylemi aslanı yatıştırmış olmalıydı çünkü köpeğin üzerine atlamaktan kaçındı. Sadece bu kadar da değil; ikisi iyi arkadaş oldular. Bu durum çok mantıksız gibi görünse de fil ve köpek, baykuş ve kedi, hatta aslan ve sosis köpek gibi garip hayvan arkadaşlıklarıyla ilgili günümüzden yeterince örnek vardır. Bu, aslanın karnının ne kadar dolu olduğu ve köpeğin yuvarlanması gibi, bedenlerin her zaman nasıl etkileşime girdiğini özetler.

Bamtelini Öpmek

Beden kanalı, duygunun bir bireyden diğerine yayılmasına yardımcı olduğu zaman, bu artık sadece esneme ya da taklit etmekle ilgili değil; ayrıca diğerlerinin hissettiği şeyi hissetmekle ilgilidir. Hâlâ bedensel bağlantılara dayanıyor olsa da burada gerçek empatiye yaklaşıyoruz. Bilindiği gibi, *duygusal bulaşma* bir

64 Matthew Campbell ve Frans de Waal (2011).

65 Ivan Norscia ve Elisabetta Palagi (2011).

bebeğin ağladığını duyan diğer bebeklerin ağlamaya başlaması gibi, doğumla birlikte başlar. Bebekler bazen uçaklarda ve doğumhanelerde kurbağalar gibi koro oluştururlar. Her türlü gü-rültüye tepki olarak ağladıklarını düşünebilirsiniz ancak bu test edilmiştir. Bebekler özellikle aynı yaştaki bebeklerin çığlığına tepki verir ve kız bebekler zaten erkek bebeklerden daha fazlasını yapar. Toplumun duygusal tutkalının yaşamda bu kadar erken ortaya çıkması biyolojik doğasını ortaya koymaktadır. Bu, tüm memelilerle paylaştığımız bir yetenektir.

Çocuğunun çaresizlik içindeki inlemelerini duyan vahşi bir orangutanın gerçek yaşam örneğini ele alın. Genç bir insansı maymun, uzun bir ağaçtan diğerine ustalıkla sallanan annesini takip etmeyi başaramaz. Yere inmek yerine, her ikisi de ağaçların arasındaki boşluklar küçük olanlar için çok geniş olsa da gölgelikte güvende kalır. Yardım çağrılarını işiten anne, çocuğuna bir köprü oluşturmak için acele ederken kendi kendine sızlanır. Bir eliyle bir dal ve diğer eliyle ya da ayağıyla başka bir ağaçtan bir dal daha alır. Daha sonra kendini aralarına asarak, çocuğunun onun bedenini kullanıp üstünden geçmesi için canlı bir köprü gibi iki ağacı birbirine yaklaştırır. Bu gündelik dizi, annenin problemi anlaması ve bir çözüme ulaşmasını sağlayan, zekâ ile birleştirilmiş duygusal bulaşma tarafından yönlendirilir.

En şaşırtıcı olan ise negatif duyguların çekilmesidir. Korku ve sıkıntı sinyallerinin son derece sinir bozucu olacağını düşünürdünüz ancak son zamanlarda yapılan bir çalışmada farelerin aslında acı çeken diğer farelere çekildiğini tespit etti.⁶⁶ Bu duruma genç al yanaklı şebeklerde oldukça aşınayım. Bir keresinde bir yavru kazara onu ısıran bir dişinin üzerine düştü. O kadar çok bağıırıyordu ki kısa bir süre içinde diğer yavrular etrafını çevreledi. Bu bebek topluluğunda sekiz tanesini sayabildim; hepsi birbirini kenara itip çekiştirerek kurbanın üstüne tırmanıyordu. Bu durumun, yavrunun korkusunu yatıştırma

66 Jeffrey Mogil (2015).

konusunda çok az işe yaradığı gayet açıktı ancak maymunların tepkisi sanki kurbanın kendisi kadar öfkeliymiş ve kendilerini yatıştırmaları gerekiyormuş gibi otomatikti.

Bununla birlikte, hikâyenin tamamı bu olamaz. Eğer bu bebek maymunlar kendilerini yatıştırmaya çalışıyorlarsa, neden annelerine koşmak yerine kurbanın yanına gitmeye gerek duysunlar ki? Aslında konfor alanlarını garantiye almaktan ziyade, huzursuzluğun gerçek kaynağını araştırdılar. Bebek maymunlar ne olduğunu bilmezler ancak bunu her zaman yaparlar. Ateşe atlayan pervaneler gibi diğerlerinin yaşadığı huzursuzluğa çekilirler.

Bu tür davranışlarla ilgili endişeyi okumayı severiz ancak muhtemelen ilk yavruya ne olduğunu tam olarak anlamayız. Böyle problemlili durumlara bodoslama atlamayı *endişe öncesi* şeklinde tanımlıyorum. Bu, doğanın çocuklara ve pek çok hayvana basit bir kural bahşetmesi gibidir: “Eğer bir başkasının acı çektiğini hissederseniz, gidin ve onunla temasa geçin!” Bunu fark etmek iyidir ancak kendini korumayla ilgili herhangi bir teori tam tersini savunur. Eğer etrafınızda birileri çığlık atıyor ya da ağlıyorsa, çok büyük ihtimalle tehlikededir. Bu yüzden, yapılacak en akıllıca şey kendinizi oradan kurtarmaktır. Aynı durum korku dolu sesler için de geçerlidir. Eğer kulaklarınızı patlatacak ölçüde çığlıklar duyarsanız, kulaklarınızı kapatıp, oradan uzaklaşmanız mantıklı olacaktır ancak hayvanların çoğu tersini yapar; hatta sesler belirli belirsiz duyulduğu zamanlarda bile, ne olup bittiğini anlamak için daha çok yakınlaşırlar. Bu, tamamen diğerinin durumuyla ilgilidir. Farelerin, maymunların ve diğer pek çok hayvanın sıkıntı içinde olanları arayıp bulması bencil senaryolara uymaz ve 1970’lerde ve 80’lerde popüler olan sosyobiyolojik teorilerdeki hatayı kanıtlar.

Kıyasıya bir rekabet olarak doğanın tasvirlerinde, bütün davranışlar bencil genlerle özetlenir ve kendine hizmet eden eğilimler değişmez bir biçimde ‘en güçlünün kanunu’na ithaf edilirdi. Gerçek nezaket konu dışıydı çünkü hiçbir organizma

diğerine yardım etmek için tehlikeyi görmezden gelecek kadar aptal olamazdı. Eğer böyle bir şey gerçek olsaydı ya bir illüzyon ya da 'yanlış' genlerden dolayı olurdu. Bu çağın utanç verici özet cümlesi şudur: "Fedakâr bir kişiyi tırmala ve ikiyüzlü bir kanamayı izle!"⁶⁷ Bir miktar keyifle tekrar tekrar alıntılandı: "Fedakârlık bir aldatmaca, yapmacık bir şey olmalı!" denildi. Bu dize, insanlığın iyiliğine inanan, başkalarının sorunlarına içtenlikle yaklaşan kişileri ve arzulu düşünürleri reddetmek için kullanıldı. Hiç tesadüfi değil ki bu aynı zamanda 1987 yapımı *Wall Street* filmindeki kurgusal karakter Gordon Gekko'nun yanı sıra Ronald Reagan ve Margaret Thatcher dönemi idi: Gekko, açgözlülüğün dünyayı döndüren şey olduğuna inanıyordu. Hemen hemen herkes, insanların da dahil olduğu sosyal hayvanların doğal seleksiyonla şekillendirildiğine dair basit bir düşüncenin peşinde koşuyordu.

Neyse ki 'bencil genler' ile ilgili artık çok fazla şey duymuyoruz. Bir yığın taze veri sayesinde toprağa gömülen bu düşünce, utanç verici bir ölüme mahkûm oldu. Bilim, işbirliğinin en azından iç grubun üyeleri arasında bizim türümüzün ilk ve en önemli eğilimi olduğunu kanıtladı. İnsan davranışlarıyla ilgili Martin Nowak tarafından 2011 yılında *SuperCooperators: Altruism, Evolution, and Why We Need Each Other to Succeed* başlıklı bir kitap yayınlandı. Nörogörüntüleme deneyinde kendilerinden bencil ve fedakâr iki kişi arasında seçim yapmaları istenen deneklerden çoğu ikinciye seçti. Bencil seçeneğini tercih edenler, sadece işbirliğinden kaçmak için iyi nedenleri olan kişilerdi.⁶⁸ Çoğu çalışma, geri durmamıza neden olacak herhangi bir şey olmadıkça diğerlerine karşı nazik ve açık olmaya eğilimli durduğumuzu söyleyerek bu düşüncüyü destekler. Bazen, Rus Amerikalı romancı ve filozof Ayn Rand'ın kendi davasını savunmak için hissiz karakterlerle dolu çok sıkıcı ve kalın ciltli bir kitaba ihtiyaç duymasının nedeninin bu olması gerektiğine

67 Michael Ghiselin (1974)

68 Alan Sanfey ve diğerleri (2003).

dair espriler yaparım. Gerçekte vurgulamak istediği nokta bizim tam anlamıyla bireyci olduğumuzdu ancak bizi ikna etmek için çok çalışmak zorunda kaldı çünkü herkes derinlerde bir yerde böyle olmadığını bilir. Rand, türümüzün bir tanımından ziyade, sezgilere aykırı ideolojik bir yapı sundu.

İnsan primatların varsayılan modu, spor müsabakalarına katılmaktan tutun da partilemek ve sosyalleşmek için koroda şarkı söylemeye kadar en çok sevdiğimiz aktivitelerde yansıtıldığı gibi, yoğun şekilde sosyaldır. Birbirlerine yardım ederek hayatta kalmayı başarmış grup hâlinde yaşayan hayvanlardan türediğimiz göz önüne alındığında, bu eğilimlerin tamamı kesinlikle mantıklıdır. Tek başına yapmak bizim için asla işe yaramaz.

Nadia Ladygina-Koths, evlat edindiği şempanzesi Joni'de huzursuzluk işaretlerini çekmesi de dahil olmak üzere, primat akrabalarımızın toplum yanlısı doğasının tipik bir örneğini sundu:

Eğer gözlerimi kapatıp ağlıyormuş gibi yaparsam, Joni hemen oyunu ya da yaptığı herhangi bir aktiviteyi bırakır, heyecanlı ve hızlı bir şekilde bana doğru koşar. Beni üzen kişiyi ararmış gibi aceleyle etrafımda dolaşır, yüzüme bakar, çenemi nazikçe avucuna alır, ne olduğunu anlamaya çalışır gibi parmaklarıyla hafifçe yüzüme dokunur ve yumruklarını sıkarak çevremde dolaşır.⁶⁹

Bir maymun, kendisine sallanan yiyecek için evin çatısından inmeyi reddederken, acı içindeki sahibini görmesi üzerine bir anda bunu yapabiliyorsa, insana benzeyen maymun sempatisi açısından daha iyi bir kanıt ne olabilirdi ki? Koths ağlıyormuş gibi yaptığı zaman, Joni onun gözlerinin içine bakar ve 'ne kadar acı dolu ve avutulamaz bir şekilde ağlarsa, onun da sempatisi o derece artar'. Elleriyle gözlerini kapadığında, dudaklarını onun yüzüne doğru uzatıp dikkatli bir şekilde bakarak ve hafifçe inleyip sızlanarak ellerini çekmeye çalışır.

69 Nadia Ladygina-Kohts (1935)

Hayvanlar ya da çocuklar huzursuzluk içindeki bir kişiyi anlamaya başladıkları zaman, basiretsiz bir etkilenmeyi geride bırakır ve *empatik bir endişe* sergiler. Joni'nin Koths'a yaptığı gibi, acıyı yatıştırmaya çalışırlar. Bu durum aynı zamanda insan ebeveynlerin çocukları dizlerini yaraladığında, kafalarını çarptığında ya da bir başka çocuk tarafından ısırıldığında veya vurulduğunda gösterdikleri reaksiyondur. Ağlamayı bırakmaları için başvurdukları en hızlı yöntem, acıyan noktayı öpmektir.

Bu davranışın erken gelişimi, bizim türümüzde çocukları evlerinde filme alarak incelenir. Araştırmacı, yetişkin bir aile üyesine çocuğun ne yapacağını görmek için ağlıyormuş gibi yapmasını söyler. Filmde çocuklar acı içindeki yetişkine yaklaşırken endişeli görünürler. Yetişkin bireye nazik bir şekilde dokunur, sever, sarılır ve öperler. Kızlar bunu erkeklere nazaran daha fazla yapar. En önemli bulgular bu tepkilerin iki yaşından önce, hayatın ilk yıllarında ortaya çıktığıydı. Yeni yeni yürümeye başlayan çocukların empati ifadesi onun anlık olduğunu açıklamaktadır çünkü herhangi birinin ona nasıl tepki vermesi gerektiğini öğretmesi mümkün değildir.⁷⁰

Benim açımdan gerçekten şaşırtıcı olan durum, çocukların tam olarak insansı maymun gibi davranmasıydı. İnsansı maymunlar da huzursuzluk içindeki bireye sadece yaklaşmaz, aynı zamanda dokunma, sarılma ve öpme gibi aynı rutini de sergiler. İnsanlar hakkındaki çalışmayla ilgili bir filmi izledikten sonra, bu zamana dek incelediğim şeyin empatik endişe olduğunu fark ettim çünkü neden farklı bir terminoloji benimsemem gereksin ki? Köpeklerden kemirgenlere, yunuslardan fillere kadar pek çok hayvan, her tür kendi jestlerini kullansa da yatıştırıcı tavırlar sergiler. Aslında çocukların filme alındığı aynı evlerde, psikologlar rastlantısal bir şekilde köpeklerin de kafalarını onların kucaklarına koyarak ya da yüzlerini yalayarak huzursuzluk yaşayan kişiye tepki verdiklerini keşfetti. Bu davranış, sonrasın-

70 Carolyn Zahn-Waxler ve Marian Radke-Yarrow (1990)

da daha amaçlı çalışmalarla doğrulanmıştır.⁷¹

Beklenildiği üzere, köpeklerin ve maymunların empatik olarak tanımlanmasından herkes hoşlanmadı ancak yıllar içinde bu direnç kırıldı. Hayvanların empatik olduğuyla ilgili düşünce artık son derece yerleşti. Her şeyden önce, hiç kimse köpeklerin insanların diğerlerini anlamak için kullandığı zihinsel becerilere sahip olduğunu iddia etmiyor. Pek çok farklı seviye empatiyi gösterebilir ancak biz kesinlikle köpeklerin diğerlerinin duygularına yönelik hassasiyetini, benzer duyguların benimsenmesini ve endişe ifadesini fark ederiz. Bu durum aslında neden köpeklerin, insanların en iyi arkadaşı olduğunu göstermektedir. Primatlarda empati o kadar açık ve yaygındır ki şimdiye kadar yapılan düzinelerce çalışma, acı verici bir deneyimden geçen kişileri rahatlatma eğilimi olarak ifade edebileceğimiz 'teselli'yi inceledi. Primatların nasıl teselli ettiğini belgelemek için sadece onlara baskı yapan bir olayın ortaya çıkmasını bekledik -bir kavga, düşme ya da öfkelenme- ve ardından diğerlerinin onları nasıl teselli ettiğini gözlemledik. Bedensel temasla teselli etmenin yatıştırıcı bir etkisi vardır ve yakın sosyal ilişkilerde karakteristik bir durumdur. Ayrıca çok etkilidir. İsteddiği yiyeceği alamadığı için ciğerleri patlayana kadar bağırmasını ve gürültülü bir öfke nöbetiyle yanlarına vururken istikrarsız kol hareketleriyle kendini tokatlamasını izlemek çok ilginçtir. Sonraki anda bir arkadaşı onu sıkıca kucaklarken, çığlıkları yumuşak inlemelere dönüşür.⁷²

Teselli davranışı bonobolar ve şempanzelerle sınırlı olmadığı için, bir gün ekibime fillerle ilgili çalışmak istediğini söyleyen bir öğrencinin katılması beni çok mutlu etmişti. Josh Plotnik ile birlikte sosyal bağ ve karşılıklı yardım özellikleriyle iyi bilinen en büyük kara memelisini gözlemledik. Kurtarılan Asya fillerinin yarı özgürlükle dolaştığı Kuzey Tayland'daki bir açık

71 Deborah Custance ve Jennifer Mayer (2012).

72 Teresa Romero, Miguel Castellanos ve Frans de Waal (2010).

hava sığınağında, Mae Perm adında bir fil, ne zaman ihtiyacı olsa Jokia isimli kör arkadaşının yanına koşardı. Mae Perm, kör fil için tam anlamıyla 'rehber bir köpek' gibi hareket ederdi. Gürleyerek ve bağırarak her zaman sesli şekilde birbirleriyle iletişime geçerlerdi. Eğer Jokia üzgünse ya da kabadayı bir filin gürlemesinden ya da uzaktaki trafik sesinden irkildiyse, her iki fil de kulaklarını iki yana açar ve kuyruklarını kaldırır. Mae Perm güven veren cıvıtlı sesler çıkarır ve hortumuyla Jokia'yı okşar ya da hortumunu Jokia'nın ağzına yerleştirirdi. Bu, onu son derece savunmasız bıraktı (bir fil için hiçbir şey hortumunun ucundan daha hassas ve önemli değildir) ancak diğerine olan güvenini onayladı. Jokia da hortumunu Mae Perm'in ağzına yerleştirerek aynısını yapardı. Dolayısıyla güven karşılıklıydı.

Eğer diğer filler etraftaysa, kuyruklarını kaldırarak, kulaklarını sallayarak, bazen cıvıtlı sesler çıkarırken işeyerek ve dışkılayarak Jokia kadar telaşlı bir şekilde tepki verebilirdi. Kendilerini onun etrafında koruyucu bir çembere konumlandırırlardı.

Josh, bu kalın derili hayvanlarda duygusal bulaşma ve teselli açısından çok fazla kanıt buldu.⁷³ Çoğu insan onun varlığının çok açık olduğunu düşünür. Bu yüzden ona neden bu konuda çalışma yapmaya ihtiyaç duyduğunu sordular. Herkes zaten fillerin empati kurabildiğini bilmiyor mu? Ben, bir bakıma bu soruyu duyunca heyecanlandım çünkü hayvanlarda empati yeteneğinin olduğu düşüncesinin ne kadar iyi yerleştiğini gösterir. Bilim devasa bir şüpheciliğin ortasında ilerler ancak bu fikre karşı gösterilen şiddetli direnci hatırlayan herhangi biri -bende de kesinlikle olduğu gibi- somut veriler olmadan bunun asla tutunamayacağını farkındadır ancak kalbin kan pompalaması ve dünyanın yuvarlak olması gibi somut verilerin olduğu gayet açıktır. İnsanların aksini düşündüğünü hayal bile edemiyoruz.

Bununla birlikte, memelilerin duygusal hassasiyeti açısından bu noktaya ulaştıktan sonra bile, nasıl çalıştığını ve hangi ko-

73 Joshua Plotnik ve Frans de Waal (2014)

şullar altında ifadeyi bulduğunu öğrenmek için hâlâ çalışmalara ihtiyaç duyarız çünkü empati hiçbir zaman tek seçenek değildir. Örneğin, Mae Perm onun yemeğini çalmak için Jokia'nın durumundan faydalanmanın ötesine geçmedi.

Bir başkasının güçsüzleştiğini kavramak aynı zamanda size onu sömürmenin yollarını da sunar.

İyi ve Kötü

Mantiğa aykırı olarak, insanların birbirine karşı bu kadar akıl almaz ölçüde zalim olmasının nedeni empatiyle ilişkilidir. Bir başkasının duygularına karşı hassasiyet, bir başkasının durumunu anlama olarak ifade edilen empatinin genel tanımı, mükemmel olmakla ilgili hiçbir şey söylemez. Zekâ ya da fiziksel güç gibi tarafsız bir kapasitedir. Kişinin niyetlerine bağlı olarak iyi ya da kötü için kullanılabilir. Mesela, etkili bir işkenceci olmak, en çok neyin acıttığını bilmeyi gerektirir. İkinci el araba satan biri sizinle ancak berbat bir arabayı size çok pahalıya satmak için sizinle empati kurabilir ya da şakalaşabilir. Terimi çevreleyen pembe renkli varsayımlara rağmen, empati çok amaçlı bir beceridir.

Yine de çoğu zaman empatinin olumlu sonuçlardan yana olduğu doğrudur. Başlangıçta ebeveyn bakımı, diğerkâmlığın prototip formu ve diğer bütün türler için ayrıntılı plan olarak diğerlerine yardım etmek için gelişti. Memelilerde babalar tercihe bağlı bırakılırken, anneler çocuklara bakmaya zorlanır. Memelilerin yavrularını beslemesi gereklidir ve yalnızca bir cinsiyet bunu yapmak için donatılmıştır. Bu yüzden dişilerin erkeklerle göre daha besleyici ve empatik olması hiç şaşırtıcı değildir. Yatıştırıcı davranış dişilerde erkeklerden daha normaldir ve aynı durum bizim türümüz için de geçerlidir. Mağaza soygunlarının gözetim kamera görüntülerine ilişkin son bir analiz bu olayların kurbanlarının kadınlardan erkeklerle oranla daha

fazla fiziksel destek aldığını doğrulamaktadır.⁷⁴ Bu cinsiyet farkı, şu ana kadar incelenen tüm memeliler için geçerli ve bizim türümüzde empati farklılıkları bilimde bile düşünülür. Sayısız kişi apansız ortaya çıkan ve özel dikkat gerektiren şaşırtıcı bir şeymiş gibi diğerkâmlık 'bulmacası' ile ilgili yazdı. Diğerkâmlığı, o kadar mantık dışı bir şey olarak düşünürler ki neden ve nasıl geliştiğiyle ilgili öğrenilmiş spekülasyonlarla dolu kütüphanelerimiz vardır. Bu kaynak anne bakımını görmezden gelir çünkü yeterince şaşırtıcı değildir. Kişinin kendi neslinin lehine olan davranışının ne kadar kolay açıklandığı göz önüne alındığında, neden bunun üzerine kafa yoruyorsunuz ki?

Bunun tam tersine, diğerkâmlık bulmacasına kendini kaptırmış tek bir kadın biliminsanı tanımıyorum. Kadınlar annenin beslemesini ve onun gerektirdiği endişe ve dikkati dışarıda bırakmayo zor bulurlar. İşbirliği üzerine yazan Amerikalı antropolog Sarah Hrdy, çocukların bakımı ile ilgili insanların kolektif bir takım ruhuna göre davranmasını ifade eden "Bir çocuğu büyütmek için bir köy gerekir!" teorisini ortaya attı.⁷⁵ Benzer bir şekilde, nörobilimde son derece deneyimli olan Amerikalı filozof Patricia Churchland, insan ahlakını çocuk bakımı eğilimlerinin artması olarak görür. Kadın bedeni, gençlerin ihtiyaçlarını içerecek şekilde kendi işlevlerini düzenleyen sinirsel devrenin, neredeyse ekstra bir uzuv gibi davranmasını sağlar. Çocuklarımız nörolojik olarak bizim bir parçamız olduğu için, tıpkı bedenimize yaptığımız gibi, onları düşünmeden korur ve besleriz. Aynı beyin devresi uzak akrabalar, eşler ve arkadaşları hedef alan bakım da dahil olmak üzere diğer besleme çeşitleri için de zemin oluşturur.⁷⁶

Bu maternal köken hayatın ilk yıllarında başlayan empatide

74 Marie Rosenkrantz Lindegaard ve diğerleri (2017).

75 Sarah Blaffer Hrdy (2009).

76 Patricia Churchland (2011).

yaygın cinsiyet farklılığını açıklar. Doğumda kız bebekler, mekanik oyuncaklara daha uzun bakan erkeklere göre yüzlere daha uzun bakarlar. Hayatın ilerleyen yıllarında kızlar erkeklerden daha fazla toplum yanlısı, yüz ifadelerini okumada daha iyi, seslere karşı daha uyumlu, birini incittikten sonra daha çabuk pişman olan ve karşı tarafın bakış açısını kavrama konusunda daha iyi hâle gelirler.⁷⁷ Aynı farklılıklar insan yetişkinlerle ilgili özbildirim çalışmalarında da bulundu. Ayrıca hem kadınların hem de erkeklerin burun kanallarına oksitosin sıkarak empatinin artırılabilirliğini, dolayısıyla anne hormonu ile kandırabileceğimizi biliyoruz. Sonuç olarak, neslimiz adına kendi günlük çabalarımızı nadiren fark ederiz. Uzak akrabalar ve arkadaşlar daha az yardım alır ancak altında yatan memnuniyet aynı kalır. 18. yüzyıl İskoç filozofu Adam Smith, kişisel çıkar arayışının ‘dostluk hissi’ ile temellendirilmesi gerektiğini anladı. Ekonomiyle ilgili disiplinlere dayanan ikinci çalışması kadar popüler olmayan *The Theory of Moral Sentiments* (1759) isimli kitabında bunu söyledi. İlk kitabında mükemmel bir açılış yaptı:

“İnsan, ne kadar bencil olursa olsun, onun doğasında bazı ilkeler olduğu son derece açıktır ki bu onun diğerlerinin kaderiyle ilgilendiğini ve onların mutluluğunun kendisi için gerekli olduğunu gösterir ancak onu görme zevki dışında bundan hiçbir şey çıkarmaz.”

Hayatta kalmak için yemek yemeye, sevmeye ve beslemeye ihtiyaç duyarız. Doğa, bütün bu aktiviteleri hoş bir hâle getirir, bu yüzden bunlarla kolay ve gönüllü bir şekilde ilgileniriz. Doğa, iyi bir şey yaptığımızda iyi hissetmemizi sağlayarak aynı şeyi empati ve karşılıklı yardım için de geçerli kılar ki bu diğerkâmlık etkisinin ‘yumuşak bir pırıltısıdır.’ Diğerkâmlık, hayatta kalmamızın bağlı olduğu toplulukları kurarken, bize yakın olanlara göz kulak olmamıza yardımcı olarak memelilere ait en eski ve gerekli beyin devre sistemlerinden birini aktif hâle getirir. En eski ve en ikna edici ifadelerde insanlara özgü di-

77 Simon Baron-Cohen (2005).

ğerkâmlığın kaynağını ararken, bulmacayı çözeriz. Hayvan empatisinin ardındaki sinirlerle ilgili mekanizmaları daha az biliriz çünkü benzer çalışmaları insansı maymunlar, filler, yunuslar ve diğer hayvanlar üzerinde uygulamak imkânsızdır. Sıradan bir beyin tarayıcısına uyum sağlamazlar ya da hâlâ uyanırken test edilmek için oturmazlar. Diğer yandan kemirgenler nörobilimde her zaman kullanılırlar. Burada, çalıştığım Emory Üniversitesi'nde, James Burkett Kuzey Marika'ya özgü çayır farelerinin stresli durumlar sırasında birbirlerini yatıştırdığını keşfetti. Bu küçük kemirgenlerde, erkekler ve dişiler birbirlerine monogam (tekeşli) olarak bilinen bir bağla bağlıdır ve çocuklarını birlikte yetiştirirler. Eğer eşlerden biri herhangi bir şeye üzülmüşse, diğeri de eşit ölçüde durumdan etkilenir. Diğeri o stresli an yaşanırken orada olmasa bile, bu durum doğrudur. Sonra, erkeğin kanında kortikosteron olarak adlandırılan stres hormonunun seviyesi eşininkiyle ya da tam tersi sırayla kusursuz bir şekilde eşleşerek, güçlü bir duygusal bağ olduğunu gösterir. James, eğer içlerinden biri stresliyse birbirlerini daha fazla tımarladıklarına ve bu aktivitenin onları sakinleştirdiğine dair daha fazla veriye ulaştı. Öte yandan eğer çayır fareleri oksitosine karşı bağışıklık kazanırsa, diğerlerinin stresli durumlarına artık tepki vermezler ki bu da oksitosinin hayati bir öneme sahip olduğunu ortaya koyar. Bu, çayır farelerindeki empatiyi beyinde de insanlara özgü empatiye benzer hâle getirir.⁷⁸

İnsanlardaki duygusal bulaşma çayır farelerindeki benzer şekilde stres hormonlarını ölçerek test edildi. Ortalama bir insan, topluluk önünde konuşmaktan ölümden daha fazla korktuğu için, çalışmadaki kişilerden bir seyirci kitlesine hitap etmeleri istendi. Katılımcıların hepsi biliminsanlarına endişeyle ilişkili bir hormonu çıkarmalarını sağlayacak bir fincana tükürmeye davet edildi. Kendinden emin konuşmacılarla dinleyicilerin kendilerini rahat hissederek her kelimeyi takip ettiğini ancak gergin ko-

78 James Burkett ve diğerleri (2016).

nuşmacılardaki huzursuzluğun dinleyicileri de huzursuz ettiğini keşfettiler. Konuşmacıların ve dinleyicilerin hormon seviyeleri, çayır fareleri ve eşleri arasındakile aynı yöne yaklaştı.⁷⁹ Bu benzerlikler biyologların *türdeşlik* olarak adlandırdığı ya da ortak bir atamızdan türeyen özellikleri ima eden şeylerdir. Bizim ellerimizin primatların elleriyle türdeş olması gibi, memeli empatisi de aynı şekilde işlev göstermesi ve ortak bir evrim kökenine sahip olması bakımından bu türlerle türdeşir.

Adam Smith'in döneminde de olduğu gibi, biz *empati* terimini bulmadan önce bunların hepsi *sempati* terimi altında yer alırdı ancak günümüzde sempatinin anlamı çok başka bir şeydir. Empati karşımızdaki kişiyle ilgili bilgi arayıp, bize onun durumunu anlamamız konusunda yardımcı olurken, sempati diğer kişiyle ilgili gerçek bir endişeyi ve onun içinde bulunduğu durumu iyileştirme arzusunu yansıtır.⁸⁰ Örneğin, benim primat gözlemcisi olarak yaptığım iş, sempatiye değil, çoğunlukla empatiye bağlıdır. Kendimizi onlarla özdeşleştirmeden, onların alçalıp yükselmeleriyle ilişkili olarak, herhangi bir yükselip alçalma hissetmeden hayvanları saatlerce izlemek korkunç derecede sıkıcı olurdu. Yakın bir arkadaşınızın aniden ölümü, sağlıklı bir bebeğin dünyaya gelmesi, favori yiyeceğinizi elde etmeniz; bunların hepsi gözlem yapan kişi üzerinde de bir etki bırakır. Biliminsanları genellikle amaçlarının tarafsızlık olduğunu iddia eder ancak naçizane bu fikre katılmıyorum. Bize verilen tek şey hayvanlarla ilgili soğuk, mekanik bir düşüncedir. Bilim objektif olabilir ancak hayvan duygularıyla ilgili noktayı tam anlamıyla kaçırır. Hayvan davranışlarıyla ilgili çalışmalarda en büyük öncülerden bazıları, deneklere daha fazla yakınlaşma ve onlarla özdeşleşme ihtiyacını vurgulayarak bu yaklaşımı reddetti. Japon primatolojisinin kurucusu Kinji Imanishi ve Konrad Lorenz empatinin hayvan zihnine açılan bir kapı olduğunu

79 Tony Buchanan ve diğerleri (2012).

80 Lauren Wispe (1991).

öne sürdü. Hatta Lorenz, bir köpekle yaşayan ve köpeklerin de bizim gibi hisleri olduğuna *ikna olmamış* herhangi birinin psikolojik olarak dengesiz, hatta tehlikeli olduğunu söyleyecek kadar ileri gitti.⁸¹

Empatinin benim ekmeğim, aşım olduğunu düşünüyorum çünkü deneklerimin derisine nüfuz ederek pek çok keşif yaptım. Bu, yine birçok çalışma yaptığım sempatiyle aynı değildir. Empatiye göre daha spontan, öngörüler için daha öznelidir. Başboş evcil hayvanları kurtaran ve sağlıklarına kavuşana dek onlarla ilgilenen insanlar, hayvanlar için sınırsız sempati gösterir. Abraham Lincoln'un yolculuğuna ara verdiği ve ciyaklayan bir domuzu çıkarmak için çamura bulaştığı ortadaydı. Sempati eylem odaklıdır. Çoğu zaman köklerinde empati vardır ancak onun ötesine geçer. Sempati tanımı itibariyle olumluyken, empatinin böyle olması gerekmez, özellikle de eğer diğerlerini anlama kapasitesi onlara karşı dönerse. Köpekbalıkları ve yılanlar gibi küçük beyinli hayvanlar muhtemelen bunları kasıtlı olarak yapma konusunda yeteneksizdir. Bu hayvanlar diğerlerini incitme ve onlara zarar verme konusunda mükemmel becerilere sahiptir ancak etkisinin en ufak farkında olmadan. Doğadaki en büyük 'vahşet' bu türdedir. Sonuçları zalimcedir ama kasıtlı değildir. Öte yandan insansı maymunların beyinleri bile bile acı vermek için yeterince karmaşıktır. Kapasitelerini onlara işkence etmek amacıyla diğerlerini anlamak için kullanırlar. Erkek çocuklarının su birikintisindeki ördeklere taş atması gibi, insansı maymunlar da zaman zaman sadece eğlenmek için diğerlerine zarar verir. Bir oyunda genç bir laboratuvar şempanzesi çitin arkasındaki tavukları ekmek kırıntılarıyla kandırdı. Saf bir tavuk her yaklaştığında, şempanzeler ona bir çubukla vurdu ya da sert bir kablo parçasıyla dürttü. Şempanzeler sıkıntıyla başa çıkmak için tavukların oynayacak kadar aptal olduğu (onlar için oyun değil) bu 'Tantalus' oyununu icat etti. Bu oyunu, bir maymu-

81 Konrad Lorenz (1980).

nun kızdırdığı, diğerinin ise insanlara vurduğu bir noktaya kadar geliştirdiler.

Kendi çalışmalarımızda, daha az zalim olsa da bununla ilişkili bir şey gördük. Şempanzenin yiyecek bolluğunu duyurmak için çaldığı ısıklar ve çıkardığı homurdanma sesleriyle ilgileniyorduk. Bu yüzden açık küçük bir pencere olan bir binada içinde elma dolu bir kutuyu keşfeden şempanzeler için bir test geliştirdik. Dışarıdaki arkadaşlarının çoğu içeriye bakıp ne olduğunu görebilirdi. Pencerede toplanır, kollarıyla yetismeye çalışırken birbirini iterek açık elleriyle elmalar için yalvarırlardı. Genellikle yetişkin yiyecek sahipleri aslında hepsini kendilerine saklayabilecekken, onlara da birkaç meyve verirdi ancak genç şempanzeler tam tersine, bunu dışarıdakilerle alay etmek için mükemmel bir fırsat olarak gördü. Pencereye kısa bir mesafede otururken, parlak kırmızı bir elmayı herkesin görebileceği bir şekilde tutar ve birisi ona yetismeye çalışır çalışmaz hızlı bir şekilde geri çekerlerdi. Zengin çocuklar fakir çocuklarla dalga geçiyordu.⁸²

Doğada şempanzelerin sincaplar ve yaban fareleri gibi küçük hayvanlara eziyet ettiği gözlemlenmektedir. Bundan zevk alıyor-muş gibi görünürler çünkü bunu yaparken sanki çok komikmiş gibi kahkaha atarlar. Japon bir saha çalışanı olan Koichiro Zamma Tanzanya'daki Mahale Mountains National Park'ta yetişkin bir dişi olan Nkombo'nun, hayvan çığlıklar içinde son nefesini vererek ölene kadar bir sincabı yaklaşık altı dakika boyunca nasıl sürüklediğini ve salladığını anlattı. Zamma: "Tıpkı bir boğa güreşi gibiydi. Nkombo bir matador gibi boğanın (sincap) önünde kırmızı bir kumaş (daha alçaktaki kolu) parçasını salladı ve onu ısırды. Bu hareket, alayın karakteristik özelliklerini taşıyan bir çeşit sosyal oyun gibi görünüyordu çünkü Nkombo sincabın karşı atağına izin verdi ve oyun yüzünü gösterdi." diye

82 Sarah Brosnan ve Frans de Waal (2003).

yazdı.⁸³ Sincap öldükten sonra Nkombo'nun davranışı önemli ölçüde değişti. Onu provoke etmeyi bıraktı ve daha önceden yaptığı gibi kuyruğundan değil, bedeninden tuttu ki bu, Zamma'ya göre Nkombo'nun hayvanın durumundaki değişimi anladığını ifade ediyordu. Onu yemeden sincabın bedenini bir kenara bıraktı.

Bizim dışımızda bir türün sadece empatik değil ayrıca bilinçli bir şekilde kötü niyetli olma ihtimali vahşi doğada gözlenen öldürmelere daha fazla ağırlık verir. Hayvan krallığındaki pek çok erkek gibi, erkek şempanzeler toprak üzerine savaşır ancak aynı zamanda bilinçli olarak bir rekabeti bitirmek için onların yolundan çekilir. Birkaç tanesi bölgenin çevresinde yürüyüşe çıkar, bir meyve ağacında onu şaşırtmak için tam bir sessizlik içinde kurbanın arkasından gider, daha sonra onu ölüme terk edecek şekilde kapasitesinin yok olduğu bir noktaya getirerek düşmanını ısırır ve ezene dek vurmaya devam eder. O sırada bir kaza ya da yaşam koşullarının bir eseri olduğu ifade edilen emaskulasyon da dahil olmak üzere, esaret altında da benzer türden bir şiddete tanık oldum ancak şimdilerde vahşi şempanzelerin aynısını yaptığı bilinen bir gerçektir. Aslında benim gördüğüm ürkütücü saldırı türler için normaldir. Ölümü ve kastrasyonu insan insana bir savaşın yan ürünü olarak görmek yerine, artık her ikisinin de bilinçli olduğunu düşünmeye eğilimliyim. Bu hayvanların, konumlarının takdir edilmesine dayalı olarak diğerleri için endişelenme yeteneğine sahip olduklarını göz önünde bulundurduğumuzda, neden sadece öldürmek için öldürdükleri, dolayısıyla cinayet konusunda da yetenekli oldukları düşünülmesin?

Eleştirmenler şempanzelerdeki empati fikrini geçersiz kılmak için bu tür bir vahşeti ortaya çıkardıklarında (Bilirsiniz işte, bu türler birbirini öldürür, öyle değil mi?) dikkatlerini bizim kendi güzel türümüz üzerine çekerim. Hiç kimse empati

83 Koichiro Zamma (2002)

açısından insanın kapasitesine karşı çıkamaz çünkü bazı koşullar altında insanlar öldürebilir. Davranışlarımız bize dünya üzerinde hem en nazik hem de en çirkin hayvan olma şerefini bahşederek, durumlara göre değişiklik gösterir ama yine de bu çelişkinin çoğunu anlamıyorum çünkü endişe ve vahşetin bizim düşündüğümüzden daha fazla ortak noktası vardır. Aynı bozuk paranın iki yüzü gibidirler.

Üçüncü yüzyılda ilk Hristiyan teolojistlerden Tertullian Carthage, cennetle ilgili sıra dışı bir bakış açısına sahipti. Cehennem bir işkence yeriymiş, cennet kurtulanların cehennemi izlediği, dolayısıyla kaderine terk edilmiş ruhların ateşte yanmasının tadını çıkardığı bir balkondur. Ne kadar tuhaf bir düşünce! Pek çoğumuz için diğerlerinin acı çektiğini izlemek, kendimizin acı çekmesinden çok daha zordur. Tertullian'ın balkonu bana cehennemin kendisi kadar sevimsiz gelir.

Peki, ya rakiplerimiz? Onlarla ilgili de aynı şekilde mi hissediyoruz? Bu konuyu araştıran bir Alman nörobilimci olan Tania Singer bir başka ilgi çekici cinsiyet farklılığını keşfetti. İnsanlar beyin tomografisi çektirirken bir başka insanın elinin hafif bir şekilde sarsıldığını izlediği zaman, onların kendi beyinlerindeki ağrı bölgeleri, diğerinin acısını paylaştığını göstererek yanmaya başlar. Bu, tipik bir empati durumudur ancak bu durum yalnızca deneyin tomografi seansından önce dostane oyunlar oynadığı, yani sevdiği bir partneri söz konusuysa meydana gelir.

Diğer yandan eğer partner seansından önce onunla düşmanca bir şekilde oynadıysa, denek aldatıldığını hissetti ve diğerini acı içinde görmeyi etkisi çok daha azdı. Burada empati kapıları kapandı. Kadınlar için ise hâlâ kısmen açıktı çünkü her şeye rağmen ılımlı bir empati örneği gösterdiler ancak erkekler için bu mesele tam anlamıyla kapanmıştı. Aslında adil olmayan oyuncunun şok olduğunu görmek, beyindeki *memnuniyet* merkezlerini harekete geçirdi. Empatiden adalete doğru yol aldılar ve diğerinin cezasını hoş karşıladılar. Onların temel düşüncesi

Schadenfreudeydi (kötü sevinç).⁸⁴

Eğer bir Tertullian cenneti varsa bu, düşmanlarının yandığını izleyen erkekler olmalı.

Sıçan Sempatisi

İnsan sempatisiyle ilgili en sevdiğim hikâye *Parable of the Good Samaritan*'dır. Bir papaz ve bir Yahudi'nin yolun kenarındaki bir kurbanı bir saniye bile durmadan duyarsız bir şekilde geçip gitmesiyle başlar. Onlar bizi komşularımızı sevmeye teşvik eden bütün metinlere aşinadır ancak farklı öncelikleri olduğu son derece açıktır. Toplumdan dışlanmış mutaassıp biri olan Samaritan bu kurbana şefkat duyar ve ona yardım elini uzatır. Hikâyenin vermeye çalıştığı mesaj etik kurallarla ilgi kalbimize karşı değil, kitaba karşı ihtiyatlı olmak gerektiğidir. Bu, alimler ya da politikacılar sanki onlar olmadan da yapabirmişiz gibi hassas duyguları küçümsediği zaman aklımızda bulundurmamız gereken bir mesajdır. Kim aynı duyguları paylaşmaya ihtiyaç duyar? Psikolog Paul Bloom *Against Empathy* başlıklı, mantıklı varlıklar olduğumuzu, dolayısıyla ahlakı mantık ve muhakeme üzerine temellendirmemiz gerektiğini savunan sağlam bir kitap yazdı. Tercihen bilimin rehberliğinde yeterince iyi düşünersek, doğru ve yanlış arasında kusursuz bir şekilde tasarlanmış seçimlerle sonuçlanacak. Tarafsız bir ahlaktan daha iyi ne olabilir ki?

Bu pozisyon yakın tarihin ışığında olumlu olacak şekilde de korkutucudur. Bilim ve muhakeme, iğrenç uygulamaların da dahil olduğu herhangi bir şeyi doğrulamak için kullanılabilir. Mahkûmların kobay olarak kullanması için tıbbi gerekçelerin yanı sıra kölelik için sağlam ekonomik argümanlar sunmaktalar. Onlar bizi zoraki sterilizasyon ve soykırımla insan ırkını geliştirmeye teşvik etti. Uzun zaman önce öjenik, dünya üzerindeki bütün üniversitelerde saygı duyularak öğretilen bir

84 Tania Singer ve diğerleri (2006).

bilimdi. Aşağı ırkları ayıklamak kendi ırkını üstün görenlere mantıklı geldi. Bu, mantıklı kurallar ve kalp, eşitliğin dışında bırakıldığında elde ettiğiniz şeydir. Bu rasyonel düşüncenin sonuçlarını II. Dünya Savaşı'nda öğrendik. Açlıktan ölmek üzere olan mahkûmları gizli bir şekilde beslediler ya da zulme uğramış grup üyelerini çatılarda ve bodrumlarda sakladılar. Polonyalı bir hemşire olan Irena Sendler Varşova'daki gettoda yüzlerce Yahudi çocuğu birer birer çıkardı. Bunu, yüce bir ahlaki ilkeye dayalı olarak değil, doğal bir empatinin sonucu olarak yaptı ancak rasyonalistlerin çoğu empati ve sempatiyi zayıflık olarak görmektedir.

Onların bakış açısına göre bu eğilimler çok düşüncesizce ve başa çıkılamazdır fakat onların gücü aslında tam olarak bu değil midir? Empati bizim diğerlerine karşı olan ilgimizi besler. Şirkette çalışırken aldığımız zevk ve diğerlerinin iyi olması bizim biyolojimizin bir parçasıdır. Bu, bizim kim olduğumuzu gösterir dolayısıyla herhangi bir ahlaki doğrulamaya ihtiyaç duymaz. Aynı zamanda illüstrasyonlar için de İncil'e ihtiyaç duymayız çünkü nezaketle ilgili şaşırtıcı eylemlerin raporları her gün elimize ulaşır. İnsanlar, yabancıları kurtarmak için buzlu nehirlere atlar, karşıdan gelen trenin altında kalmaması için raylardan sürükler ya da açılan ateşe karşı kendilerini siper ederler. Bu fedakarlıklar sonuçları düşünülmeden yapılır ki işte kahramanların çok dikkat çektiklerinde şaşırmaları bu yüzdendir. Onlar zihninde sadece yapması gereken şeyi yapmıştır. Bir köpeğin yaralı bir arkadaşına yardım ettiğini, bir filin, bir fil yavrusunun nehre düşmesini engellediğini ya da kambur balinaların bir foku yağmacı balinalardan kurtardığını gösteren bir videoyu İnternet'te görmediğimiz neredeyse bir gün bile yoktur. Bu yardımların pek çoğu huzursuzluğa dair işaretlere yönelik reaksiyonlardır. Bu, tehlikedeki bir yavrunun hatırına bir memelinin yardım cevabıdır ancak diğerlerine hatta zaman zaman farklı türlere karşı da geliştirilebilir.

Çok daha ilgi çekici olanı ise, yardımın herhangi bir kolay

anlaşılır işaret olmadığı zamanlar yapılmasıdır. Artık yardımcıların durumunun içinde yer almaktan ne tür bir eylemin gerektiğine göre takdire ihtiyaç duyarlar. Daha açık ifade etmek için San Diego Hayvanat Bahçesi'ndeki bonobo barınağından bahsetmeme izin verin. Bir gün bakıcılar temizlik için hendeğin suyunu tahliye etti ve yeniden doldurmak için hazırды. Vanayı açmak için mutfığa gittiler ancak bir anda grubun alfa erkeği Kakowet çılgınlıkla atıp kollarını sallayarak mutfak penceresinin önünde belirdi. Bakıcılar; "Sanki konuşuyor gibiydi." dediler. Daha sonra birkaç tane genç bonobonun kuru hendeğe atladığı ancak oradan çıkmayı başaramadığı anlaşıldı. Eğer akan su durdurulmazsa boğulacaklardı çünkü insansı maymunlar yüzmeye bilmez. Bakıcılar bir merdiven getirdi. Kakowet'in kendisi tarafından çekilen en küçük bonobo hariç insanların yardımıyla bütün bonobolar çıkmayı başardı. Kakowet'in delirmiş gibi hareketlerle yaptığı müdahale, onun su akışının nasıl kontrol edildiğini, bunu kimin kontrol ettiğini ve hendeği doldurmanın ne kadar feci sonuçlara yol açacağını farkında olduğunu gösterdi. Herhangi bir acil durum ortaya çıkmadan harekete geçmişti ya da diğer bireylerin bazen yaşlanan eş grubuna su veya yiyecek getirmesini ele alalım. Bizim şempanze kolonimizde bunun bazı günler çok zor yürüyen, hatta musluğa kadar bile gidemeyen eklem romatizmalı dişi şempanzemiz Peony'ye olduğunu gördük. Daha genç şempanzeler ağızlarını su ile doldurup Peony'e getirerek onun ağzına tükürürlerdi. Başka bir örnekte daha genç bir dişi, iki elini arkasına yerleştirip onu iterek tırmanma sırasındaki tımarlama grubuna katılmasına yardım ederdi. Vahşi doğada, ağaçlara tırmanma kabiliyetini kaybeden yaşlı bir dişiye meyveler kızı tarafından getirildi.

Lousiana'daki Chimp Heaven Barınağı'nda birlikte çalıştığım şempanzeler büyük ormanlık adalarda yaşar. Onlar araştırma laboratuvarlarından 'emekli' oldular ki bu onların çoğu zaman çimenler, ağaçlar ve açık alanlarla ilgili tecrübesiz oldukları anlamına gelir. Deneyimli şempanzeler bunları deneyimsiz

şempanzelere öğretir. Bir keresinde Sara adındaki dişi bir şempanze en yakın arkadaşı Sheila'yı zehirli bir yilandan kurtardı. Yılanı ilk önce Sara gördü ve alarm verir gibi sesli bir şekilde bağırdı, böylece herkes yılanı gördü ancak Sheila yılanı bir göz atmak için giderken, Sara onu kolundan tutarak şiddetli bir şekilde sürüdü. Sara test etmek için bir çubukla yılanı dürterken, Sheila'yı tutmaya devam etti. Sheila'nın yılanı yakalamak istediğini anlamış olmalıydı ki bunu yapmak ölümcül bir hata olurdu.

Primatlar için de en azından yunuslar, köpekler, kuşlar ve diğerlerinde olduğu gibi daha düzinelerce örnek sunabilirim. Özellikle filler çamur dolu çukurun içine girip hortumlarıyla zavallı küçük yavruyu kaldırarak onu o ölümcül çukurdan kurtarma şekilleriyle zengin bir materyal sunar. Güney Kore Hayvanat Bahçesi'nde çekilen bir video, bir fil yavrusunun havuza düştüğünü ve bunun üzerine annenin kenarda paniklediğini gösteriyordu. Yavrunun teyzesi hızla oraya geldi ve anneyi havuza giden basamaklara doğru başıyla kuvvetli bir şekilde dürttü. Daha sonra ikisi birlikte suya girdi, yavru file doğru yüzdü ve onu tırmanması için aynı basamaklara doğru yönlendirdi. Hortumunu bir şnorkel gibi kullanan yavru, aslında mükemmel bir yüzücü olduğu için, yetişkinlerin paniği biraz abartı gibi görünür ki işte tam da bu yüzden Uzman Joyce Poole bu olay üzerine "Filler tam bir drama kraliçesidir!" yorumunu yapmıştır. Bana göre en ilgi çekici kısım yavruyu havuzdan nasıl çıkaracağını bilmesine rağmen, bunu yapması için anneyi dürtmesiydi.

Türlerin çoğu diğerlerinin ihtiyaçlarını anlıyormuş gibi görünür ve anında onların lehine hareket etmeye başlar ancak daha fazla hikâye anlatmak yerine, birkaç deney üzerine odaklanmak istiyorum çünkü bunlar kanıtları garantiye almanın tek yoludur. Gözlemler kesin sonuçlara ulaşamayacak kadar çok açık uçludur. Deneyler, hayvanların potansiyel ilgilerini ortaya çıkarırken, çeşitli seçeneklere sahip oldukları kontrollü durumlar

sunarlar. Son zamanlara kadar *yardımcı davranış* üzerine yapılan deneyler neredeyse yok gibiydi çünkü biliminsanları yaygın bir şekilde sadece insanların, diğerlerinin iyiliğini umursadığını düşünüyordu. Hayvanların, diğerlerinin kaderine karşı kayıtsız olduğu söylenir. Biliminsanları bazen bunu insan doğasının soyluluğunu vurgulayarak ya da göreceli olarak geçmişteki evrimsel 'kıvılcımın' bizim atalarımızı farklı kıldığını iddia ederek bunu önemli ölçüde vurguladı. Kilise papazlarının Gelileo'nin teleskopundan bakmayı reddetmesi görülecek bir şey olmadığına dair ikna etse de biliminsanları geçen yüzyılın büyük kısmında maddi olanakları kısıtlı hayvan davranışı araştırmasıyla ilgili düşük beklentilere sahipti. Neden hayvanları sahip olmadıkları yeteneklerinden dolayı test ederler? Bununla birlikte, bir şeyler değişmeye başladı. Yardım davranışı da dahil olmak üzere, insanların yaptığı her şey diğer türlerde paralelliklere ya da geçmişe sahip olduğundan, artık ikincisi saygı duyulan bir çalışma konusu hâline gelmiştir.

Amerikalı antropolog Brian Hare ve diğer meslektaşları tarafından yapılan bir dizi çarpıcı test, en empatik insansı maymun, bonobo ile ilgiliydi.⁸⁵ Bonobolar bize şempanzeler kadar yakındır ancak çok daha hassas ve naziktir. Onların gerilimi dağıtmak için cinsel teması kullanma şekli beni çok önce onları 'Savaşma-Seviş' primatları olarak etiketlemeye teşvik etti. Hare'nin yaratıcı deneylerinde, şöhrete ulaşılar. Araştırmacılar bir testte genç bir bonoboya kendi başına yiyebileceği bir kucak dolusu meyve verdi. Eğer yalnız bırakılırsa, hepsini tüketebilirdi ancak insansı maymunlar çoğu zaman nasıl açacaklarını bildikleri bir kafes kapısının arkasındaki arkadaşlarını gördüler. Çoğu bonobonun yaptığı ilk şey, o kapıyı açmak ve diğerinin içeriye girmesine izin vermektir. Bu hareket sahip oldukları şeyin yarısına mal oldu çünkü artık paylaşmak zorundaydılar. Öte yandan, eğer kapının arkasında kimse olmasaydı, nadiren ona dokunurlardı. Hatta daha çarpıcı olanlar, insansı maymunla-

85 Brian Hare ve Suzy Kwetuenda (2010), Jinghzi Tan ve Hare (2013).

rın kendilerine hiçbir şey almadan, diğerlerine yiyecek üretmek için bir şans verildiği testlerdi. Başka bir bonobonun meyvelere erişebilmesi için kapıyı açacak ipi çekebilirler ancak kendileri bu festivale katılmazlardı. Bununla birlikte, bu manzarayı izlemenin verdiği zevk dışında hiçbir şey elde etmemelerine rağmen, ipi çekmeye devam ederlerdi.

Bu tarz testler sadece çeşitli yollarla ortaya çıkan diğerkâmlıkla ilgili değildir; aynı zamanda hayatı diğerleri için daha iyi hâle getirme niyeti olarak tanımlanan *toplum yanlısı* eğilimlerdir. Ekibimin üyelerinden biri olan Vicky Horner, kontrollü koşullar altındaki şempanzelerde bencil seçimlere karşı toplum yanlısı özellikleri keşfetti. Vicky iki şempanzeyi Biliş Binası'na çağırır ve onları aralarında bir tel örgü ile yan yana yerleştirirdi. Bizim ilk testimiz yaşlı Peony ve ilgisiz dişi Rita ile ilgiliydi. Peony yarısı yeşil, diğer yarısı kırmızı olan bir kova dolusu plastik jeton aldı. Bir defada bir jeton seçip onu bize uzatması gerektiğini daha önce öğrenmişti ancak bu iki renk hakkında hiçbir şey bilmiyordu. Hangi rengi verirse versin, karşılığında bir ödül alırdı. Tek fark Rita'nın ne alacağıydı. Yeşil jetonlar, her iki partnere de ödül getirdiğinden 'toplum yanlısı'yken, kırmızı jetonlar sadece Rita'ya ödül sağladığı için 'bencil'di. Pek çok kez seçim yaptıktan sonra Peony, üç seçenekten ikisinde yeşil jetonları tercih etmeye başladı. Diğer şempanze çiftleri on prososyal⁸⁶ seçenekten dokuzunu tercih ettiler. Diğer yandan, eğer şempanzeyi tek başına test etseydik, renkler onlar için hiçbir anlam ifade etmeyecekti. Prososyal tercih ancak partnerlerden biri bu kazanımı edinirse gelişebilir.⁸⁷

Bardağın yarısı dolu yarısı boş tartışması da aynı kalır: İnsansı maymunların prososyallikinden büyük ölçüde etkilenmiş olsak da eleştirmenler onların her zaman prososyal kalmakta

86 Prososyal davranış, bir başkasının iyiliğini gözeterek yardım etme, işbirliği yapma, empati kurma, paylaşma, koruma, teselli etme, rahatlatma, dahil etme gibi davranışları içerir.

87 Victoria Horner ve diğerleri (2011).

başarısız olduklarını vurguladı. Şempanzeler 'kötü niyetli' yaratıklar olmalı dediler, aksi takdirde neden partnerlerinden kasıtlı olarak ödülü saklasınlardı ki? Bununla birlikte bu, sadece insanların diğerlerini önemseydiği iddiası için kaybedilen zamanın bir kısmını düzeltmek için bir girişimdir. Şempanzeler, davranışlarını sürekli değiştiren karmaşık varlıklardır. Nasıl işlediğini kusursuz bir şekilde bilseler bile yüzde yüz yaptıkları tek bir iş bile bilmiyorum. İnsanlar da farklı değildir. Bizim performansımız da koşullara, ruh hâlimize, dikkatimize ve partnerlerimize göre değişiklik gösterir. İnsanın prososyal seçimini okuduktan sonra, şempanzeler arasında da aynı değişiklikleri keşfettik. Örneğin, yedi sekiz yaşlarında bir çocuk zamanın sadece dörtte üçünde prososyaldır ki bu geri kalan dörtte birlik zamanda bencil seçimler yaptıkları anlamına gelir. Diğer çalışmalar da aynı şeyi iddia eder. İnsanlar da şempanzeler gibi asla kusursuz bir biçimde prososyal değildir.

Japonya'da Shinya Yamamoto şempanzelerin ancak karşı tarafın bakış açısını benimsediklerinde birbirine yardım edebildikleri bir test uyguladı. Onun ulaştığı sonuçlar şempanzelerin diğerlerinin su ve yiyecek ihtiyacını ya da yılanı karşı yapılacak aptalca bir hamleyi anlamasıyla ilgili yukarıda anlatılan anekdotlara benzerdir. Yummamoto bu tür bir anlayışlı yardımı deneysel kontrol altına aldı. Bir insansı maymuna portakal suyunu alması için iki yol sundu: Konteyneri yakına getirmeye ya da portakal suyunu içmek için bir pipete ihtiyacı olacaktı fakat iki seçenek için de elinde hiçbir alet yoktu. Yanına, bütün araçlara sahip başka bir şempanze oturdu. Onun problemine şöyle bir göz attıktan sonra, iş için gerekli olan doğru aracı seçti ve küçük pencereden ona uzattı. Bununla birlikte, eğer onun durumunu görme konusunda başarısız olsaydı, neye ihtiyacı olduğuyla ilgili hiçbir fikri olmadığını göstererek, ona rastgele bir araç verirdi. Bu yüzden şempanzeler hâlihazırda diğerlerine sadece yardım etmez; aynı zamanda onların özel ihtiyaçlarını da

hesaba katacak kadar yeteneklidirler.⁸⁸

Bu kapasitelerle ilgili hâlâ çok az şey biliyoruz ancak insansı maymunların düşündüğümüz kadar bencil olmadığı son derece açıktır ve aslında mevzu insan davranışlarına geldiğinde ortalama bir rahibe ya da Yahudi'ye karşı üstün gelebilirler. Bununla birlikte hem uygulamalı hem de etik nedenlerden dolayı, bireylerin diğerlerine yardımcı olmak adına kendi hayatlarını riske etmesiyle ilgili neredeyse hiçbir deney yoktur. Hiçbir bilimsanını bir başka şempanzenin onu kurtarıp kurtarmayacağını test etmek için bir şempanzeyi kasıtlı olarak nehre atmaz ancak biz gerçek gözlemlerden onların bunu yapacağını biliriz. Hayvanat bahçeleri genellikle hendeklerle çevrelenen adalarda insansı maymunlara kalacak yer sağlar ve onların bazen her ikisi içinde ölümcül sonuçlar doğuracak olsa da hendeğe düşen arkadaşlarını kurtarmak için çaba sarf ettiğini gösteren raporlarımız vardır. Beceriksiz bir anne tarafından suya düşürülen bir bebeğe ulaşmak için suya dalan bir erkek şempanze hayatını kaybetti. Bir başka hayvanat bahçesinde yavru bir şempanze elektrik kablo-suna çarpıp panikleyince, annesinin üzerinden suya zıpladı ve annesi yavruyu kurtarmaya çalışırken ikisi birden boğuldu ve dünyanın ilk dil eğitilmiş şempanzesi olan Washoe bir dişi çığ-lığı duyduğu zaman, vahşi bir şekilde debelenen kurbanı ulaşmak için normalde insansı maymunları kontrol eden iki elektrik kablolarını aceleyle geçti. Washoe hendeğin köşesindeki kaygan çamura daldı, zedelenmiş kollarından birini kavradı ve onu güvenli bir alana çekti ki kurbanı neredeyse hiç tanıımıyordu.⁸⁹

Çarpıcı bir motivasyon olmadan bunun üstesinden geline-meyeceği son derece açıktır. Mental hesaplamalar açısından açıklamalar ona son vermez. (Ona şimdi yardım edersen, gelecekte oda bana yardım eder!) Neden herhangi biri, böyle şüpheli bir tahmin için hayatını riske atsın ki? Yalnızca anlık duygular, tıpkı empatinin iki kişinin duygusal durumlarını iliş-

88 Shinya Yamamoto, Tatyana Humle ve Masayuki Tanaka (2012).

89 Roger Fouts (1997).

kilendirerek yaptığı gibi, insana risk aldırabilir. Amerikalı psikolog Martin Hoffman, empatinin 'başka bir kişinin talihsizliğini kişinin kendi huzursuzluk duygusuna dönüştürmeyle ilgili benzersiz bir özelliği' olduğunu söyler.⁹⁰

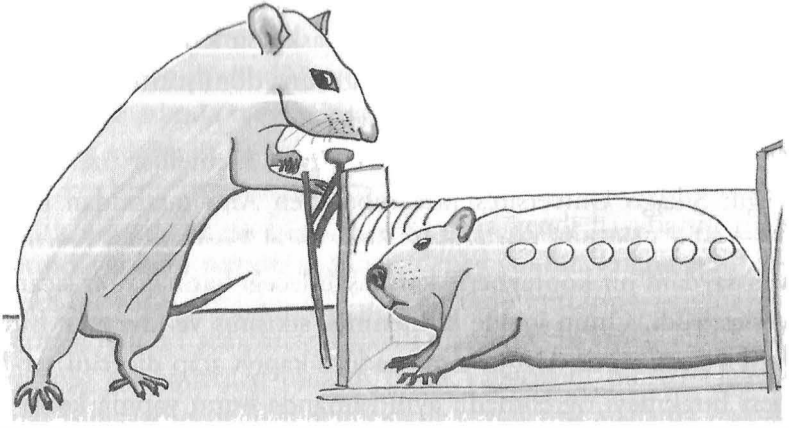
Bu mekanizma primatlar ya da büyük memeliler üzerinde değil; Şikago Üniversitesi'nde Inbal Ben Ami tarafından kemirgenler üzerinde test edildi. Biraz reçel kavanozuna benzeyen saydam bir konteynerle karşılaşabileceği barınağa bir sıçan yerleştirildi. Onun içinde kilitlenmiş, sıkışmış ve kıvranan bir başka sıçan vardı. Özgür sıçan sadece kapıyı açıp diğerini serbest bırakmayı öğrenmedi; aynı zamanda bunu yapma konusunda çok istekliydi. Bu konuda hiç eğitim almamış olsa da bunu doğal bir şekilde yaptı. Daha sonra ondan biri en sevdiği yiyecek olan çikolatalı cips, diğeri ise tutsak edilmiş arkadaşı arasında bir seçim yapmasını istedi. Özgür sıçan genellikle ilk olarak arkadaşını kurtardı ki bu da huzursuzluğu azaltmanın lezzetli bir yiyeceğe ulaşmaktan daha önemli olduğunu ortaya koymaktadır.⁹¹

Bu sıçanların arkadaşlarını dostluk için özgür bırakmış olmaları mümkün mü? Bir sıçan kilitliken, diğerinin oyun oynama çiftleşme ya da tımarlama için hiç şansı olmaz. Onlar sadece iletişim mi kurmak ister? Orjinal çalışma bu soruya değinmekte başarısız olsa da farklı bir çalışma sıçanların gelecekte herhangi bir etkileşim şansı olmadan birbirini kurtarabildiği bir durum yarattı.⁹² Hâlâ bunu yapıyor olmaları, itici gücün bir sosyal olma arzusu olmadığını doğruladı. Bartal bunun duygusal bulaşma olduğuna inanır: Sıçanlar diğerlerinin huzursuz olduğunu fark ettiği zaman, kendileri de huzursuz olur ki bu durum onları harekete geçirir.

90 Martin Hoffman (1981)

91 Inbal Ben-Ami Bartal, Jean Decety ve Peggy Mason (2011).

92 Nobuya Sato ve diğerleri (2015).

Laboratuvar sıçanlarının empati özelliği kendilerine cam bir konteynerde bir eş verilerek test edildi. Tutsak edilmiş sıçanın huzursuzluğuna cevap olarak, özgür sıçan onu özgür bırakmak için bilinçli bir çaba gösterdi. Eğer özgür sıçana diğerinin duygusal durumuna karşı gösterdiği hassasiyeti yatıştıran bir ilaç verilirse bu davranış ortadan kalkar.

Buna karşılık battal sıçanlara, onları mutlu hippilere dönüştüren kaygıyı azaltıcı ilaçlar verdiğinde, çikolatalı cipslere ulaşacakları kapıyı nasıl açacaklarını bilseler bile sakın bir ruh hâlinde kalırlar ve tutsak sıçanı kurtarmaya ilgi göstermezler. Daha az umursadıklarından değil, insanların da ağrı kesici ya da Prozac içtikten sonra yaşadığı bir çeşit duygusal körleşmeyi gösterirler. Bu durumda sıçanlar diğerinin acısına karşı duyarsız hâle gelir ve ona yardım etmeyi bırakırlar. Bu sonuç, anlık bilgiye dayalı açıklamalardan ziyade, empati odaklı yardım ya da sempati düşüncesiyle çok daha iyi uyushmaktadır.⁹³

Burada anlık kelimesi hayati bir önem taşımaktadır çünkü hiç kimse empatinin uzun vadede herhangi bir amaçtan yoksun olduğunu iddia etmiyor. Biz biyolojide kişinin kendi ilgilerine hizmet etmesiyle ilgili iki yolu keskin bir şekilde ayırırız. Bi-

93 Inbal Ben-Ami Bartal ve diğerleri (2016).

rincisi, evrimsel düzeyde, eğer bir avantaj sunmasaydı empati asla gelişmeyecekti. Empati muhtemelen karşılıklı çıkarlar ve hayatta kalmanın değerleriyle dolup taşar. Kendi ilgimizin ikinci anlamı psikolojiktir. Yani bireyin peşinden gittiği amaçlardır. Evrimsel amaçlar bireysel aktörler için genellikle bilinmezdir. Aynı şekilde genç kuşların türlerinin göç rotalarını nedenini bilmeden takip etmesi ya da hayvanların üretken sonuçlarının bilincinde olmadan cinsel birleşme yaşamaları gibi örneklerde de görüleceği üzere, doğa motivasyonun bir parçası olmayan evrilmiş çıkarlarla doludur. Psikolojik açıdan konuşursak, hayvanlar tamamen bencil olmayabilir. Eğer boğulan bir dişiyi kurtaran insansı maymun Washoe'yi ya da kankasına rehberlik eden Mae Perm isimli fili tırmalarsak, kanayan ikiyüzlüler görmemiz pek mümkün değildir. Daha ziyade diğerlerinin vaziyetine karşı son derece hassas iki tür keşfederiz.

Yine de âlimler, ekonomi ya da davranışçılığın, dürtülerin insanların ya da hayvanların yaptığı her şeyi yönlendirdiği konusunda beyinlerini yıkadığı için, bencil dürtülerle ilgili obsesif bir tutum takınmaya devam ederler ancak ben bunun tek bir kelimesine bile inanmıyorum ve çocuklar üzerinde yapılan son yaratıcı deney bunun nedenini görmemi sağladı. Alman psikolog Felix Warneken genç şempanzelerin ve çocukların yetişkin insanlara nasıl yardımcı olduğunu keşfetti. Deneyciler bir araç kullanıyorlardı ancak işin ortasında bunu bıraktılar. Deneycilerin elleri doluydu. Onlar için dolabı açacaklar mı? Her iki türlü de bunu deneycinin problemini anladıklarını göstererek istekli bir şekilde yaptı, bununla birlikte Warneken yardımlarından dolayı çocukları ödüllendirmeye başladığı zaman, onlar daha az yardımcı oldular. Öyle görünüyor ki ödüller onları sakar deneycilere karşı sempati beslemekten alıkoydu.⁹⁴ Bunun gerçek hayatta nasıl işleyeceğini anlamaya çalışıyorum. Bir meslektaşına ya da komşuma her yardım eli uzattığımda, onun için kapıları

94 Felix Warneken ve Michael Tomasello (2014).

açmak ya da mektuplarını almak gibi, gömleğimin cebine birkaç dolar sıkıştırdılar. Tek umursadığım paraymış gibi kendimi çok aşağılanmış hissedirdim! Ve bu beni onlara daha fazla yardımcı olmam konusunda cesaretlendirmede. Hatta çok manipülatif olduğu için onlardan kaçmaya başladım.

Çoğu zaman görünüşte ödüllerin hiçbir yerde olmadığı göz önünde bulundurulduğunda, insan davranışlarının bütünüyle somut ödüllerle güdülendiğini düşünmek ilgi çekecektir. Alzheimer hastası eşine bakan bir kişinin ödülü nedir? Birinin iyi bir amaç uğruna gönderdiği paradan elde ettiği getiriler nelerdir? İçsel ödüller (kendini iyi hissetmek) çok etkili olabilir ancak bunlar sadece diğerinin durumunun iyileşmesi yoluyla işe yarar. Bunlar doğanın kendimiz odaklı olmaktan ziyade karşı odaklı olduğumuzdan emin olmamızı sağlamanın yollarıdır. Eğer bunu bencillik olarak adlandıırırsak, o zaman kelime bütün anlamını kaybeder. Mevzu diğer türlere geldiği zaman da aradıkları tek şeyin öz kazanım olduğu düşüncesi onların sosyalliğine yönelik bir aşağılamadır.

İnsanlar, ne yaşadıklarıyla ilgili bedenler aracılığıyla içselleştirebileceğimiz bir noktaya kadar diğerlerinin duygusal durumlarını yansıtmak için evrildi. Bu en iyi ihtimalle, destekleyici ve rahatlatıcı bir şeyi garantiye alan bütün hayvanların ve insan topluluğunun tutkalı, yani sosyal bir bağlantıdır.

4 Bizi İnsan Yapan Duygular

Nefret, Utanç, Suçluluk ve Diğer Huzursuzluklar

Kraliçe Victoria Londra Hayvanat Bahçesi'ndeki insansı maymunlardan iğrenmiş olabilirdi ama peki ya maymunların kendisi? Hayvanlardan hiç iğrenilir mi ve neye göre? Köpekler testislerini yaladığında, dışkılarını yediğinde ya da pis kokulu çamurda yuvarlandığında, bunun, onların iğrenme veya utanç gibi duygulardan yoksun olduğu anlamına geldiğini düşünürüz ancak aynı argüman bizim alışkanlıklarımızla da ilgili olabilir. Mesela portakal yemeyi ve taze limon sıkmayı severiz ancak köpeğimize bir narenciye meyvesi sunar sunmaz (tavsiye edilmez), ekşi tadın etkisiyle dudaklarını büzüştürür, salyaları akar ve tiksintiyle geri çekilir. Bizim sağlıklı olduğunu düşündüğümüz bir meyve, başka bir türü iğrendirir. Köpekler insanların iğrenmeyi bilip bilmediğini merak ediyor mudur?

Geri çekilme reaksiyonları insansı maymunlar arasında yaygındır. Bizim Yerkes'deki şempanze kolonimizde her zaman gözü kara olan Katie bir şeyler çekip çıkarmak için büyük bir traktör tekerinin altında çamuru kazıyordu. Yumuşak 'hoo' sesleri çıkardı ve bulduğu nesneyi tıpkı insanların sigara içerken yaptığı gibi orta ve işaret parmakları arasında tutarak kendinden uzaklaştırdı. İlk önce kokladı, daha sonra çevirdi ve kolunu yukarıya doğru kaldırarak "Şuna bir bakın!" der gibi annesinin

de aralarında olduğu kalabalığa gösterdi. Bu muhtemelen kurtlarla kaplanmış ölü bir sıçandı. Annesi onun bu hareketine bir çift 'wawww' çığlığıyla cevap verdi.

Bir şeyden iğrendikten sonra burun kırıştırma, genellikle gözlerin kısılması ve kaşların çatılmasıyla (sağ) birleştirilen evrensel bir insan ifadesidir. Bu, kötü bir yiyeceğe ya da diğer hoş olmayan durumlara karşı gösterilen bir reaksiyondur ancak aynı zamanda insanların yanlış davranışlarının onaylanmamasını da ifade eder. Şempanzeler de rahatlamış bir dişinin sağanak bir yağışa (orta) cevaben takındığı sözde yağmur yüzünde olduğu gibi aynı ifadeye sahiptir.

Böyle nesnelerin dramatik değerinin farkında olduğu için, Katie'nin daha küçük kuzeni Tara bedeninden uzak tutmaya dikkat edip, uyuyan bir arkadaşının başına ya da sırtına gizlice yerleştirmek için kuyruğunda sıçanın cesedini taşıma gibi yaramaz bir alışkanlık geliştirdi. Kurbanı, ölü hayvanı ya da kokusunu hisseder hissetmez, bu çirkin şeyden kurtulmak için bedenini sallayarak çığlıklar içinde zıplayacaktı. Hatta kokunun gittiğinden emin olmak için avuç dolusu çimle bedeninde cesedin geldiği noktayı ovalayacaktı. Tara sıçanı hızlıca alıp, bir sonraki hedefine doğru fırlatacaktı. Tara'nın, 'neden bunu eğlenceli bir oyun olarak düşündüğü' ve 'neden biz insanlar mizah değerini hemen görürüz' sorusunun dışında, benim asıl ilgimi çeken şey karmaşık bir şöhrete sahip olan iğrenme duygusudur.

Diğer yandan iğrenmenin evrensel bir şekilde ilkel olduğu düşünülür. Çoğu zaman kokuya dayalı olduğu ve zararlı yiyeceklerin tüketimini engellemeye hizmet ettiği için, iğrenme temel bir duygu, hatta bazen 'ilk' duygu olarak düşünülür. Buna karşılık iğrenme üzerine gelişmekte olan bir literatür bunun kültürel olarak yapılandırılmış ahlaki onaylamama için kullanılan ayırt edici bir insan hassasiyeti olduğunu düşünür. Örneğin, Amerikalı nörobilimci Michael Gazzaniga, *Human: The Science Behind What Makes Us Unique*'de iğrenmeyi, bizi diğer bütün hayvanlardan ayıran beş duygusal modülden biri olarak sınıflandırır.

Tara, kesinlikle bu kitabı okumuş olamaz.

Susamış At

Hangi duyguların bizi insan yaptığını merak eden herhangi biri için, bazı meslektaşlarımla çok daha ileri gittiğini fark etmiş olsam da utanç ve suçluluk gibi en çok kendine dönük olanlarla ilgilenirdim. Onlar hayvanların sadece bir avuç dolusu duyguya sahip olduğunu, bunları asla karıştırmadığını ve bu duyguları bizim hissettiğimiz gibi hissetmediğini savunurdu. Bunların hepsi sadece spekülasyondur ancak Jose Ortega y Gasset şempanzelerin her sabah sanki kendilerinden önce başka hiçbir şempanze var olmamış gibi uyanması bakımından bizden farklılaştığını iddia etti. İspanyol filozof her şempanzenin bir gecede yaratıldığını mı iddia ediyordu? Niye böyle bir şey söylerler ki? İnsanları ayrı tutma konusundaki arzularında, önemli alimler bazıları uydurma, diğerleri doğrulanamayan en çılgın önerilerle ortaya çıktı. Bunları, hayvanların ne hissettiğini ya da hissetmediğini de ilgilendiren pek çok durumla birlikte ele almalıyız.

Yine de akademik döngüde hâlâ hüküm süren 'sadece insanlar X sahibidir' fikrine utanç ve suçluluğu feda etmeye hazırımdım. Her iki duygunun da diğer türlerin yoksun olduğu belirli bir farkındalık düzeyi gerektirdiğini düşünürdüm. Artık

bundan pek emin değilim. Aşına olduğumuz bütün duyguların o veya bu şekilde bütün memelilerde bulunabileceğine ve farkın sadece detaylarda, uygulamalarda ve yoğunlukta olduğuna daha da çok inanıyorum. Problemin bir parçası insan dilidir. Hissettiğin şeyi tanımlamanın çok büyük bir avantaj olduğunu düşünebilirsiniz ancak bu duygularla ilgili çalışmayı derin bir sıkıntıya sürükleyen karmaşık bir lütuftur.

Bu durum Ekman'ın deneklere yüz fotoğrafları gösterip, 'öfke mi', 'üzüntü mü', 'neşe mi' olduğunu sorduğu yüz ifadelerini etiketleme süreciyle başladı. Kahkaha atan bir kadının resmini gördüğünüzde, hiç tereddüt etmeden 'neşe' ile eşleştirirsiniz. Bütün dünya üzerinde böyle yapıldığı için, insanlar sınırlı bir duygu grubu üzerinde aynı fikirde olur. Hepsi kusursuz denecek kadar mantıklı ve bilgilendiricidir. Peki, ya deneklere hiçbir etiket vermeseniz ve duyguyu kendi kelimeleriyle ifade etmelerini isteseniz? En açık olanını dışarıda bırakarak bir etiket listesi verseniz, bir alternatifle değiştirecekler mi? Kusursuz ışık koşulları altında çekilen yüz fotoğrafları olmasa ne olacak? Aktörler, kahkaha atmak gibi başka hiçbir şeyle karıştırılması mümkün olmayan basmakalıp yüzler sergiler ancak 'vahşi doğada' insanlar çok daha az basmakalıp, anlık ve düşük yoğunluklu yüz ifadeleri kullanır. Uzaklara bakarken, sakız çiğnerken, gözlerimizi kırparken, karanlıkta otururken vb. durumlarda belirli belirsiz ifadelere dalarız. Bütün bunlara ek olarak yapılan pek çok araştırmadan sonra, yüz ifadelerini nasıl yorumladığımız artık son derece açıktır. Gördükleri şeyi tanımlama özgürlüğü verildiğinde, denekler bunları her zaman standart bir şekilde değerlendirmez. Çoğunluğun aynı fikirde olduğu birkaç şey vardır ancak sonuç bir zamanlar düşünüldüğü kadar homojen değildir.⁹⁵

Üstelik duyguların etiketlenmesi oldukça anlamsız bir uygulamadır çünkü duygular dilin dışında var olur. Güneşli bir terasta

95 Bölüm 4: Bizi İnsan Yapan Duygular
Kerstin Limbrecht-Ecklundt ve diğerleri (2013).

bir fincan kahve eşliğinde yakın bir arkadaşla sohbet ederken, zihnimde buna eşlik eden bir kelimeye bile ihtiyaç duymadan onun yaptığı her yüz ifadesine ve beden hareketine milisaniyeler içinde reaksiyon veririm. İnsanlar birbirinin beden diline ve koordineli hareketlerle 'dans' edişine sürekli olarak reaksiyon gösterir. Arkadaşımla konuşurken, aynı fikirde miyim, değil miyim, sevdim mi, onayladım mı, şaşırdım mı vb. duygularımı gösterecek şekilde kaşlarımı kaldırır, gözlerimi devirir ya da 'hımmmm' gibi sesler çıkarırım. Göz bebeklerim arkadaşımınkiyle senkronize bir şekilde büyür ve bedenen duruşum onunkiyle aynıdır ancak daha sonra bana arkadaşlarımla ne tür yüz ifadeleri gösterdiğini sorarsanız, bunu bilemeyebilirim çünkü sözel etiketleme duygusal iletişimin bir parçası değildir. Dil, bizim duyguları tartışmamıza yardımcı olur fakat nasıl üretildikleri, ifade edildikleri ya da hissedildikleri üzerinde çok fazla rol oynamazlar. Yine de modern duygu araştırması dili merkeze yerleştirmektedir.

Daha sonra, yüz ifadelerinin bağlamı gelir. Kocaman açılmış ağzı ve dişleriyle tenis yıldızı Serena Williams'ın zoom yapılmış bir fotoğrafını gördüğünüzde, rakibine öfkelenildiğini düşünebilirsiniz ancak rakibi, kendinden geçmiş bir hâlde zafer çiğliği atan çok sevdiği ve onu bu maçta yenen kız kardeşi Venus olabilir. Oldukça önemli olan bu farklılığın sadece yakınlıktan kaynaklandığını söylemek çok zordur ya da gözü yaşlı bir kadın görürsünüz ancak bunun düğündeki mutluluk gözyaşları mı yoksa cenazedeki acı gözyaşları mı olduğunu söyleyemezsiniz. Uncle Joe bir gülümseme girişiminde mi yoksa bütün gücüyle şarap şişesinin tıpasını mı açmaya çalışıyor?

Bu yüzler en iyi şekilde, duyguların zihinsel olarak yapılandırıldığını iddia eden Amerikalı psikolog Lisa Feldman Barrett tarafından son noktasına getirilen bir bağlamda değerlendirilebilir. Açık beden işaretleriyle çok iyi bir şekilde tanımlanmış bir dizi duyguyla doğmak yerine, hissettiğimiz şeyin kendimizi içinde bulduğumuz durumu nasıl değerlendirdiğimizden ibaret olduğunu savunur. Onun konumu, her şeyin temelini Ek-

man'ın altı duygusu olduğuna inanan biliminsanları ile çatışır. Temel duygular ekolü fark edilebilir duygular açısından basit etiketleri sever; buna karşılık Barret, ifade ediş biçimimizden her zaman açık bir şekilde anlaşılmayan duygularımızı değerlendirme şeklimizin çeşitliliğinden etkilenir.

İnsanlar üzgünken güler, mutluyken çılgık atar, hatta acı içindeyken kahkaha atar. 1970'lerdeki *Mary Tyler Moore Show*'da, Mary bunun uygunsuz olduğunu bildiği hâlde bir cenaze töreninde gülmekten kendini alamamıştı. Dışarıda ifade edilenle içerde hissedilenin kusursuz bir şekilde eşleşmemesi ya birinin ya da diğerinin şüpheli olduğu anlamına gelmez. Bütün dünya üzerinde insanların anlaşılan evrensel yüz ifadelerini düşünmek ve ifadelerle duygular arasındaki bire bir ilişkinin yokluğunu kabul etmek arasında hiçbir tezat yoktur. İkisi her zaman aynı fikirde değildir ve böyle olmasına ihtiyaç duymaz.

Aynı sebepten dolayı, ne hissettiklerini bilmediğimiz için hayvan duygularıyla ilgili konuşmamamız gerektiği düşüncesini reddediyorum. Korkunun amigdala aracılığıyla işlediğini dünyaya öğreten korku inceleme şampiyonlarından biri son zamanlarda bu argümana kendini o kadar çok kaptırdı ki bütün hayatı boyunca incelediği sıçanlarda 'korku' ile ilgili konuşmayı reddetti. Amerikalı nörobilimci Joseph LeDoux korkmuş sıçanlar ve insan fobileri arasında pek çok kıyaslama yaptı ve bunu yaparken çoğunlukla *sıçan* ve *korku* kelimelerini aynı cümlede kullandı. Bununla birlikte artık hayvan duygularıyla ilgili herhangi bir imadan kaçınmamızı ister çünkü duygusal terminoloji sıçanların bizimle aynı şekilde hissettiğini ima etmeden kullanılmaz. Üstelik LeDoux, korkuyla ilgili düzinelerce farklı kelimeye sahip olduğumuz için (*fobi*, *endişe*, *panik*, *telaş*, *ürkme vb.*) ve sıçanlar bu kelimelerin herhangi birine ya da hiçbirine sahip olmadığından, onlar için duygu tonlarını bizim kadar deneyimlemek imkânsızdır.⁹⁶

96 Joseph LeDoux (2014).

Dilin duyguların kökeninde yattığını varsayan bu argüman bana postmodern antropolojistlerin dile, bilimsel metottan daha fazla güvenildiği, cinsel davranışlar üzerine düzenlenen bir workshop sırasındaki bir karşılaşmayı hatırlatır. Duyguların, kelimeler olmadan hissedilmediğini savundular ve *orgazm* kelimesinden yoksun bir dildeki insanların cinsel anlamda zevk hissetmesinin imkânsız olduğunu iddia ettiler. Bu desteksiz iddia biliminsanlarını o kadar çok üzdü ki kendi aramızda “İnsanlar oksijen kelimesinden yoksun olsaydı, nefes alabilirler miydi?” gibi soruları birbirimize sormaya başladık. Duygular hem evrimde hem de insan gelişiminde açık bir şekilde dile öncülük eder, bu yüzden dil o kadar da önemli değildir. Bir yere tutuşturulur. Yapılan tek şey içsel durumları etiketlemektir ancak kim bize bunun onları ayırt etmemize yardımcı olduğunu söyler ki? Almanca öfke ve iğrenme için iki farklı kelimeye sahipken, Meksika’da konuşulan bir dil olan Yucatec Maya her iki duyguyu da tek bir kelimeyle ifade eder ancak her iki kültürden insanlar yüz ifadelerinden öfke ve iğrenmeyi ayırt etmekte çok iyidirler. Duygularla ilgili bilginin kelimelerin çok ötesinde olduğu son derece açıktır.⁹⁷

LeDoux *korku* kavramından o kadar çok korktu ki artık sıçanlarda bu duygunun olduğunu inkâr ediyor. Bunun yerine, onlara varoluşsal tehditlere cevap tepki vermelerini sağlayan beyinde ‘hayatta kalma devreleri’ bahşeder. Bu argümana son derece aşınayım çünkü etoloji (hayvan davranışlarıyla ilgili eğitim aldığım Avrupalı okul) benzer fonksiyonel yorumlamaları tercih etti. Benim etoloji profesörüm hayvanlarla ilgili *duygu* kelimesi ortaya çıkar çıkmaz, deyim yerindeyse iğrenmiş suratları çekerdi -diğer hayvanlarla paylaştığımız duygusal bir ifade- ve bir davranışın hayatta kalmaya nasıl yardımcı olduğuyla ilgili fonksiyonel hikâyelerle çok daha rahat hissettiler.

97 Disa Saunter, Oliver Le Guen ve Daniel Haun (2011).

Sıçan duygularına geri dönecek olursak, duyguların ve hislerin birbirinden farklı şeyler olduğunu hepimiz biliriz. Duygular bedenlen ifade edilirler dolayısıyla gözlemlenebilir ancak hisler özel kalır. Burada yeni olan bir şey yok. O zaman sıçanların ne hissettiğini bilemediğimiz için, en iyisinin onların duyguları ile ilgili konuşmaktan kaçınmak olduğunu neden sadece şimdi duyuyoruz? O zaman neden aynı argümanı kendi davranışlarımıza genişletmiyoruz? Korkuyla ilgili pek çok kelimemiz olabilir ancak bu, bizim bu durumu bir başkasında anlamamıza gerçekten yardımcı olur mu? Bütün bu kelimelerin kesin anlamlarını biliyor muyuz ve bunlar hissedilen şeyi yeteri kadar ifade edebiliyor mu? Örneğin, size babanızın ölümüyle ilgili ne hissettiğinizi sorsam, bana 'üzüldüğünüzü' söyleyebilirsiniz ancak bu ifade gerçekten benim sizin duygularınızı anlamamı sağlar mı? İçinize giremem. Kim sizin üzüntünüzün benimki gibi olduğunu ve sizinkinin rahatlık, öfke ya da konuşmamayı tercih ettiğiniz diğer duygularla karışık olmadığını söyleyebilir? Kendinize bile itiraf edemeyeceğiniz duygular olabilir.

Duygular çoğu zaman bilinçaltında kalır. Öğrenciyken, Endonezya'daki Sumatra yağmur Ormanları'nda orangutanları görmek için ilk kez uçağa binmek üzereydim. Yılanlar ve kaplanlar ya da belki ormanda gezinen milyonlarca sürüngele ilgili endişeli olduğumu düşünebilirsiniz ancak ben ilk tropikal yolculuğumu dört gözle bekliyordum ya da en azından öyle düşünüyordum. Bununla birlikte tarih yaklaştıkça, daha çok karnım ağrımaya başladı. Bunun nereden geldiğini bilmiyordum ama karnım haftalardır ve uçağa bineceğim gün de dahil olmak üzere düğüm düğümdü ancak uçak Medan'da karaya indiğinde bütün semptomlar mucizevi bir şekilde yok olmuştu. Bir gün sonra en iyi ruh hâlimle ormana vardım ve harika bir gece geçirdim. Geçmişe baktığımda, uçak kazasında ölmekten korktuğum ancak vahşi orangutanları görme hayalimi gerçekleştirdiğim için bu duyguyu bastırdığım sonucunu çıkardım. Uygun olmayan duygularla ilgili farkındalığı engellemek için

prefrontal korteksi⁹⁸ zorlayan tek kişinin ben olduğunu düşünmüyorum. İnsanların duygularıyla ilgili bize söylediği şeyler genellikle tam değildir, bazen az da olsa yanıltır ve her zaman topluma göre değiştirilerek aktarılır.

Bu bir problem için yeterli değilmiş gibi, en doğru tanımlamalar bile bana sizin hissettiğiniz şeyi hissettiremez. Hisler özel deneyimlerdir ve onlarla ilgili istediğimiz kadar konuşabiliriz ancak onlar yine de özel kalır. Bu yüzden, insan bir hemcinsinin hislerini, birlikte çalıştığım hayvanların hislerinden daha iyi bildiğim konusunda şüpheliyim. Bana sizin duygularınızı tahmin etmek şempanzelerinkinden daha kolay gibi görünebilir ancak nasıl emin olabilirim ki? Tabii ki hayvanların hiçbir duygusu olmadığını varsaymadıkça. Bu durumda LeDoux'un önerisine katılır ve hissedilen duygularla ilgili çıkarımı tamamen atlarız ancak bu, hayvan ve insan bedenlerinde kendilerini gösteren duyguların ne kadar benzer olduğunu ve bütün memelilerin beyinlerinin sinir taşıyıcıları, nöral organizyon, kan akışı vb. detaylara kadar nasıl benzerlik gösterdiği düşünüldüğünde son derece mantıksız bir iddiadır. Bu tıpkı insanların ve atların sıcak bir günde susamış gibi göründüğünü söylemeye benzer ancak bu durumu atlarda 'su ihtiyacı' olarak adlandırmalıyız çünkü herhangi bir şey hissedip hissetmedikleri açık değildir. Daha sonra, eğer susuzlukla ilgili işaretler sadece bedensel bir ihtiyaca karşılık geliyorsa bir atın bir içeceğe ihtiyacı olduğuna nasıl karar verdiği sorusu ortaya çıkar. Atın bedeni içsel değişiklikleri sezer ve kandaki sodyum konsantrasyonunu izleyen hipotalamusa bilgi gönderir. Eğer bu seviye belirli bir limitin üzerine çıkarsa, kan çok tuzlu bir hâle gelir ve beyin güçlü bir su yudumlama arzusuna neden olur. Arzular, hissedilerek harekete geçer. At, karşı konulamaz bir şekilde nehre ya da yalağa doğru

98 Frontal lobun korteksi ve altında bulunan beyaz cevher en üst düzeydeki davranışların bütün bileşenlerinin bağlantılarını yapan ve onları bütünleştiren, önemli duyu ve motor sistemlerinin arasındaki geri bildirim döngülerinin ve bağlantılarının yer aldığı alandır.

yönlendirilir. Bu sezgi sistemi, varoluşun en eski sistemlerinden biridir ve bizim kendi türümüz de dahil olmak üzere pek çok türde önemli ölçüde aynıdır. Birisi, çöldeki uzun bir yolculuğun ardından kovboyun su konusunda atından farklı hissettiğine gerçekten inanır mı? Atları susamış, sıçanları korkmuş olarak adlandırmam, hangisinin ortaya çıktığına dair davranışa ve koşullara bağlıyken, onların hissettiği şeyi hissedemeyeceğimin, yalnızca tahmin edebileceğimin tamamen farkındayım. Bana göre bu durum insan duygularını ilgilendiren şeyden radikal olarak farklı değildir. Mesele duygulara geldiği zaman, emin olduğum tek şey kendimin ne hissettiğidir ve orada bile hüsnükuruntu, inkâr, seçici hafıza, bilişsel uyumsuzluk ve diğer zihinsel hilelere ne kadar eğilimli olduğum göz önüne alındığında kendi izlenimlerime güvenmem. Pek çoğumuz sürekli kendi duygularını analiz eden ve onlara yakından aşina olan Fransız romancı Marcel Proust gibi değildir. Bununla birlikte, Proust bile “Kendi kalbimi açık bir şekilde gördüğümü düşünmekte yanılmışım!” (romantik bir partner ile ilgili) sonucuna vardı.⁹⁹ Yapamazdı çünkü kalp çoğu zaman ne hissettiğimizi zihinden daha iyi bilir. Bu, kalbe dair bilimsel olmayan bir yaklaşımdır ve bedene bir bütün olarak atıfta bulunmak daha iyi olabilir ancak kendi duygusal hayatımıza girmekte problem yaşadığımız inkâr edilemez. Bu bizi onu her zaman dikkatle incelemekten ve tartışmaktan alıkoymaz ancak hayvan duygularıyla ilgili bilimin çekingenliğini ortaya koyan çok kaygan bir mesele üzerine tonlarca dikkatsiz söz söylemek bir hayli orantısız görünür.

Göze Göz Dişe Diş

Biliminsanları yetişkin insansı maymunları genellikle çocuklarla kıyaslar çünkü ‘şempanzelerde dört yaşındaki bir çocuğun zihnine sahiptir’ düşüncesi vardır. Böyle ifadelerle ne yapmam gerektiğini asla bilemem ancak yetişkin bir şempanzeye

⁹⁹ Marcel Proust (1982)

bir çocuk gibi bakmak bana son derece imkânsız gelir. Bir erkek insansı maymun güç ve cinsellikle ilgilenir ve bunun için öldürmeye hazırdır. Eğer yüksek bir rütbedeyse, düzeni korumak ve altındakileri savunmak da dahil olmak üzere bir liderlik rolü benimseyebilir. Güç mücadeleleriyle ilgilenen erkekler bazen içlerindeki karmaşayı ifade eden sürekli çatık kaşlı bir ifade takınırlar ve aşırı yüksek stres seviyeleriyle bilinirler. Diğer yandan dişiler temel olarak çocukları, yiyecek bulma, besleme, yırtıcıları ve kendi türünün agresif üyelerini vazgeçirme gibi anneliğin getirdiği görevlerle ilgilenir. Aynı zamanda arkadaşlarını tımarlayarak, karmaşalardan sonra onları yatıştırarak ve eğer ihtiyaç duyarlarsa çocuklarına göz kulak olarak her gün çalışırlar. Yetişkin insansı maymunların hayatları yetişkinlerle ilgili endişelere odaklanır, bu yüzden çocuğun kaygısızlığını çok az paylaşır.

Genç insansı maymunlar yiyecek yüzünden didişirler ve yetişkin insansı maymunlar bir önceki gün daha erken alanlar kendi arasında sırayı değiştirirken, nazik bir şekilde paylaşırlar. Burada da en iyi kıyaslama insansı maymunlar ve insan gençler ya da insansı maymunlar ve insan yetişkinler arasındadır. Duygularla ilişkilendirildiğinde bu önemlidir çünkü gençlerde bulunanlardan ziyade daha büyük takdir gerektiren özellikle bazı duygular yetişkinlerde normaldir. Yetişkinler bunu yapamazken, gençler anda yaşar. Umut ve endişe gibi bazı duygular gelecek odaklıyken, intikam, bağışlama ve minnettarlık geçmişle bağlantılıdır. *Zaman-programlı* şeklinde adlandırmayı sevdiğim bütün bu duygular bazı diğer hayvanlarda olduğu gibi, yetişkin insansı maymunlarda da var gibi görünür.

Şempanzelerde yiyecek paylaşımı; tımarlama, seks, kavgada destek ve diğer tür yardımları da içeren al-ver ekonomisinin bir parçasıdır. Bütün bu iyilikler minnettarlık duygusuyla birbirine bağlanmış büyük bir değiş tokuş sepetine atılır. Minnettarlık, değiş tokuş dengesini devam ettirmek için işlev gösterir; bireyle-ri, kendilerine iyilik yapanları aramaya teşvik eder ve -eğer olay

ortaya çıkarsa- onların yaptığı iyiliğe karşılık verirler. Binlerce gözleme dayanarak, şempanzelerin özellikle geçmişte kendilerine iyilik yapanlarla yiyeceklerini paylaştıklarını keşfettik. Her sabah, insansı maymunlar tırmanma sırasında sabırlı bir şekilde bir diğerinin tüyüyle ilgilenirken, kimin kimi tımarladığına dikkat ederiz. Öğleden sonra onlara kavun gibi birkaç paylaşabilecekleri yiyecek veririz. Kavun sahipleri kendilerini tımarlayanların kavundan parçalar almasına izin verirken, sabah etkileşime girmekte başarısız oldukları bireylere izin vermez, onlara direnebilir ve hatta bazen onları tehdit edebilirler. Bu yüzden paylaşma kalıpları bir önceki tımarlamanın dağılımına bağlı olarak gün gün değişiklik gösterebilir. İki olay arasındaki zaman birkaç saat olduğu için paylaşma, hoş giden hizmetle ilgili pozitif duygular ve geçmiş karşılaşmalarla ilgili hafıza gerektirir. Bu kombinasyonu minnettarlık olarak biliriz.¹⁰⁰

Mark Twain bir keresinde, “Eğer açlıktan ölmek üzere olan bir köpeği alıp doyurursanız, sizi ısırmaz. Bir köpekle insan arasındaki temel fark budur.” demiştir. Kendi evimde baktığım evsiz köpekler her zaman onlara sunduğumuz yiyecekler ve şefkat için en büyük minnettarlığı gösterir. San Diego’da bulduğum pirelerle dolu kedi yavrusu, Diego adında muhteşem bir erkek kediye dönüştü. Diego, on beş yıllık uzun hayatı boyunca her beslendiğinde haddinden fazla mırıldandı; neredeyse hiçbir şey yemediği zaman bile. Onun bu davranışını minnettarlık olarak yorumladık ancak katıksız mutluluğu bunun dışında tutmak çok zordur.

İnsansı maymunlarda memnuniyet işaretleri daha açık olabilir. İki şempanze bir yağmur fırtınası sırasında barınaklarının dışında kalmışlardı. Alman öncülerden Wolfgang Köhler yürürken yağmurdan sıırıslıklam olmuş titreyen bu iki şempanzeyi buldu. Onlara kapıyı açtı ancak şempanzeler kuru alana girmek için onu kenara itmek yerine, profesörü büyük bir memnuni-

100 Frans de Waal (1997a).

yetle kucakladı.¹⁰¹

Onların tepkisi, ölümün kıyısında kaçak avcılardan kurtarılan ve Congo-Brazzaville'da Tchimpounga Rehabilitasyon Merkezi'nde tıbbi yardım alan Wounda'nın tepkisine benzer.¹⁰² 2013 yılında yeniden ormana salındı. Bu video serbest bırakma anına katılan Jane Goodall ile Wounda arasındaki duygusal etkileşimden dolayı viral hâline geldi. Başlangıçta Wounda uzaklaştı ancak daha sonra aceleyle kendisine bakan insanları kucaklamak için geri döndü. Ayrılmadan önce, karşılıklı uzun bir kucaklaşma için özel olarak Goodall'a döndü. Bu gerçekten büyüleyiciydi çünkü Wounda ilk önce kendi yoluna gitmişti, daha sonra sanki hayatını kurtaran ve ona bakan bu insanlardan öylece çekip gitmenin hiç hoş olmayacağını fark etmiş gibi geri döndü.

Benzer olaylar ağa takılmış ya da sahile vurmuş yunuslarda ve dalgıçların ağdan kurtarıp yeniden okyanusa bıraktığı balinalarda da olur. Memeli deniz hayvanları yüzerek uzaklaşmadan önce kurtarıcılarına geri döner ve onları sudan havaya atarlar. İnsanların var olduğu bütün bu durumlarda bu etkileşimler memnuniyet işareti olarak düşünüldü.

Mama'nın en yakın arkadaşı Kuif'in ona bebeğini biberonla nasıl besleyeceğini öğrettiğim için bundan nasıl etkilendiğini anlatmıştım. Roosje'yi almasına izin verdiğimiz andan itibaren bana ailesiymişim gibi davrandı ki bunu daha önce hiç yapmamıştı. Bunu, emzirmedeki başarısızlığından dolayı birkaç bebeğini kaybetmekten, Roosje'yi başarılı bir şekilde büyütmesine ve biberon kullanmakla ilgili aynı becerileri daha sonra kendi yavrularına da uygulamasını sağlayarak onun hayatını daha iyiye yönelik değiştirdiğim için bana duyduğu minnettarlık olarak gördüm.

Minnettarlığın çirkin kız kardeşi intikamdır; hesapları ka-

¹⁰¹ James Henry Leuba (1928)

¹⁰² <http://news.janegoodall.org/2017/11/21/tchimpounga-chimpanzee-of-the-month-wounda/>

patmakla eşit ölçüde ilgili bir duygudur ancak olumsuz anlamda. İnsan ahlakının evrimiyle ilgili bize ilk fikirleri veren Finlandiyalı antropolojist Edvard Westermarck, insanları hizada tutmada cezanın değerini vurguladı. Bu eğilime sahip tek türler olduğumuzu düşünmedi ancak onun zamanında hayvan davranışlarıyla ilgili çok az araştırma vardı. Bu yüzden duyduğu anekdotlara güvendi ve bu anekdotlardan biri de Morocco'da yanlış yöne girdiği için on dört yaşındaki bir çocuk tarafından feci şekilde dövülen bir deveyle ilgiliydi. Hayvan pasif bir şekilde cezasını aldı ancak birkaç gün sonra aynı kılavuzuyla yolda yüksüz giderken talihsiz çocuğun başını vahşi ağzıyla yakaladı ve havaya kaldırarak kafatası aşağı gelip parçalanacak şekilde yeniden yere çarptı. Çocuğun beyni yerde paramparça oldu.¹⁰³ Özellikle filler (meşhur hafızalarıyla) ve insansı maymunlar başta olmak üzere kinci hayvanlarla ilgili hikâyeler hayvanat bahçelerinde sıkça duyulur. İnsansı maymunlarla çalışan her yeni öğrenci ya da bakıcıya onları rahatsız etmemeleri ya da aşağılamamaları söylenmelidir. Aşağılanmış bir insansı maymun bunu hatırlar ve intikamını almak için her zaman doğru fırsatı kollar. Bazen çok uzun sürmez. Bir gün bir kadın, şempanzelerden gelen bir taşla oğlunun vurulduğundan şikayet ederek hayvanat bahçesinde çalıştığım yere geldi. Buna karşılık çocuk şaşırtıcı bir şekilde sessizdi. Olaya tanık olanlar daha sonra bize taşı ilk çocuğun attığını söyledi.

Şempanzeler kendi aralarında da misilleme yapar. İyi bir dönüşün başka birini daha hakettiği kuralını izleyerek, kavgada birbirlerini desteklerler. Deneyler bu eğilimi doğrulamaktadır. Bir şans verildiğinde, pek çok hayvan bir dengeleyiciyi çekerek ya da yiyecek veren bir jeton seçerek partneri için iyilik yapmaya hazırdır. Partnerleri pasif bir alıcı olduğu müddetçe bunu ortalama bir düzeyde yaparlar ancak partnerleri karşılığında bir iyilik yaptığı zaman onların cömertliği önemli ölçüde ar-

103 Edvard Westermarck (1908)

tar. Her iki taraf da kazandığında, yeni bir aşamaya geçerler. Bu aynı zamanda gerçek hayatta da işlerin nasıl yürüdüğünü gösterir.¹⁰⁴ Şempanzelerde eşsiz olan davranış, negatif eylemlere karşı benzer bir kısasa kısas kuralı uygulamalarıdır. Onlara karşı olanlardan intikam alma eğilimindedirler. Örneğin, eğer hakimiyet sahibi bir dişi başka bir dişiye saldırırsa, ikincisi ona kendi başına saldırmaz ama en uygun anı bekler. Kendisine zarar veren kişi diğerleriyle kavgaya tutuşursa, o da kavgaya katılır ve kargaşaya katkıda bulunur. Nikkie, Burgers Hayvanat Bahçesi'ndeki şempanze kolonisinde yeni alfa erkeği olduktan sonra, düzenli olarak stratejik misillemeler yaptı. Hakimiyeti henüz tam olarak kabul edilmemişti ve asları bir araya toplanıp etrafında dolaşüyor; yaralarına vurarak üzerinde baskı kuruyorlardı ancak Nikkie pes etmedi ve birkaç saat sonra soğukkanlılığını yeniden kazandı. Günün geri kalanında, yalnız başlarına kendi işleriyle meşgulken onları birer birer ziyaret ederken, kendine direnenleri seçmek için büyük adanın etrafında dolaştı. Ona karşı gelmeden önce iki kere düşünmeleri gerektiğini ifade eder gibi gözleriyle korkuttu ya da vurdu. Kısasa kısas eğilimi şempanzelerde o kadar önemlidir ki istatistiksel olarak veri tabanımızda binlerce gözlemle gösterilmektedir.

Misilleme, hoş olmayan bir davranışa yönelik ödenecek bedelleri ilişkilendiren 'eğitimsel' bir reaksiyondur ancak insansı maymunların kendi kendilerine bu sıraları düşünüp düşünmediği belirsizdir.¹⁰⁵ Onlar muhtemelen sadece bizimle ortak paylaştıkları bir duygu olan intikam alma dürtüsünü izlerler. Her şeye rağmen intikamı, sanki lezzetli bir şeymiş gibi 'tatlı' olarak ifade ederiz. Deneyciler insan deneklere kendilerini aşağılayan insanları temsil eden voodoo bebekleri verdiği zaman, bu bebeklere iğneleri batırmaları izin verildiğinde ruh

104 Malini Suchak ve Frans de Waal (2012).

105 Frans de Waal ve Lesleigh Luttrell (1988).

hâlleri çarpıcı ölçüde gelişti.¹⁰⁶ Bizim yargı sistemlerimiz bir adım daha ileri gitmeye özlem duyar. Bir cinayet kurbanının ailesinin ya da dolandırılan insanların, kendilerine zarar veren kişilere zarar vermek için derin bir arzuyla yanıp tutuştukları inkâr edilemez.

Şempanzeler de misilleme için kendilerine alan sunan hiyerarşileri sayesinde aynısını yapar. Bunun aksine mamaklar ve babunlar o kadar despot hiyerarşilere sahiptir ki bir ast için üstüne karşı gelmek neredeyse intiharla eş anlamlıdır. Yıldırma ve cezalar, hiyerarşide her zaman aşağı doğru işler ki bu da intikam alma fırsatlarını ortadan kaldırır ancak bu maymunlar bile nasıl misilleme yapacaklarını bilir, opluma hâkim olan akrabalık bağlarına güvenirler. Büyükanneleler, anneler ve kız kardeşler, annelik soyu olarak bilinen sıkı bağlar kurmak için birlikte çok zaman geçirirler. Bir kavganın kurbanı olan bir maymun muhtemelen hislerini saldırganın bir akrabasına yönlendirir. Yapamayacağı bir misillemenin yerine, zarar vermesi çok daha kolay olan saldırganın soyundan daha genç bir üye arar. Bazen çok güçlü hafızaları olduğunu göstererek uzun bir gecikmenin ardından düşmanca tavırlarını ortaya koyarlar.¹⁰⁷ Bu taktik açık bir şekilde maymunların, hangi maymunun hangi aileye mensup olduğunu farkında olmasını gerektirir ve biz onların bunun farkında olduğunu biliriz. Bu durum, patronumun beni azarlamasına karşı onun küçük kızının saçlarını çekmem gibi bir şeydir. Ast üst ilişkisine karşı değilim ancak yine de failimi cezalandırırım.

Geçmiş olaylarla ilgili son duygu bağışlamadır. Bütün hayatım boyunca primat misillemesini inceledikten sonra, şempanzelerin daha önceki düşmanlarını nasıl öpüp kucakladığını, maymunların onları nasıl tımarladığını ve bonoboların sosyal gerilimleri küçük bir seksle nasıl çözdüğüne pek çok kez şahit olduk. Bu tür davranışlar sadece primatlarla sınırlı değildir. Bunun diğer sosyal

106 David Chester ve Nathan DeWaal (2017).

107 Flippo Aureli ve diğerleri (1992).

memelilerde ve kuşlarda var olduğunu gösteren yüzlerce rapor mevcuttur. Herhangi biri o veya bu şekilde türlerin kavgadan sonra *uzlaşmadığını* iddia etseydi, çok şaşırdık.

Çatışma çözme, sosyal hayatın bir parçasıdır. Karmaşık duyguların gerçek nedenini bulmak çok zordur ancak daha olumlu bir tavıra izin vermek için öfke ve korkunun -yüzleşme sırasında normal duygular- yumuşatılması minimum gerekliliktir. Bu ani değişiklik mantığa aykırıdır. Dominant bir saldırganla girdiği savaşı henüz kaybeden biri şimdi dost canlısı bir yeniden birleşme için ona yaklaşmak amacıyla cesaretini toplamaya ihtiyaç duyar. Bu arada, saldırgan düşmanlığı aniden bitirmek zorundadır ki bu da mantıksızdır ancak pek çok hayvan, sanki zihinlerindeki bir kontrol butonu düşmanlıktan dost canlısı bir hâle geçirmiş gibi, bu gibi duygusal değişikliklerden hızlı bir şekilde geçerler.

Eğer büyük bir aile ya da pek çok çalışanın olduğu bir işyeri gibi çatışmaya eğilimli bir çevrede yaşıyorsak, biz insanlar da aynı duygusal butonu çevirmekte çok iyiyizdir. Bu yerler her gün uzlaşma ve bağışlama gerektirir. Bağışlama hiçbir zaman kusursuz değildir çünkü çoğu zaman 'bağışla ve unut' desek bile, unutmak kısmı son derece problemlidir. Hafızamızı azıcık bile silemeyiz ama devam etmeye karar verebiliriz. Grup hâlinde yaşayan pek çok hayvan da aynı şeyi yapar çünkü onlar da barışçıl bir varoluş ve işbirliğine bağlıdır. Misilleme gözlemlenebilir bir süreçken, bağışlama içsel olarak deneyimlenir. Bu mekanizmanın evrimsel eskiliği göz önünde bulundurulduğunda, bizim ve diğer türlerin arasındaki duyguların radikal biçimde farklı olmasını hayal etmek son derece zordur.

Minnettarlık, bağışlama ve intikam gibi üç duygu, bireyler arasındaki yıllara dayanan, bazen küçük birer çocukken birlikte oynadıkları zamana kadar giden sosyal ilişkinin devamını sağlar. Bu duygular arkadaşlığa ve rekabete hizmet eder, güveni artırır ya da ona zarar verir ve herkesin avantajına yönelik toplum

fonksiyonunu devam ettirir. Hayvanlar, onların bu gerilimleri çözmesini ve iyilik alışverişini gerektiren dengeleyici eylemde son derece iyidir. Artık maymunların (muhtemelen diğer hayvanların da) sosyal bilgiyi işlemekte kendilerine yardımcı olan özel beyin ağlarına sahip olduklarını biliyoruz. Bu nöral ağlar test edilmektedir: Maymunlar televizyonda yayınlanmış sahneleri izleyip, hemcinslerinin sosyal ilişkilere girdiğini gördüklerinde, aktifleşirler ancak fiziksel ve ekolojik sahnelerde pasif kalırlar. Hayvan davranışlarıyla ilgili çalışan öğrenciler uzun zamandır sosyal zekânın özel durumu konusunda ısrar etmektedirler: Nörobilim artık bizi destekliyor.¹⁰⁸

Gelecekle ilgili olan duygular da var mı? İnsansı maymunların ve bazı büyük beyinli kuşların sadece şimdiki zamanda yaşamadığı iyi bilinen bir gerçektir. Vahşi şempanzeler kanatlı karınca tepesine ya da arı kovanına varmadan önce bu yerlerde kullanacakları araçları saatler öncesinden toplama planı yaparlar. Onları toplarken, nereye gittiklerini biliyor olmak zorundalar. Benzer bir planlama önündeki çıkarlardan faydalanmak için anlık memnuniyeti göz ardı edebileceğini gösteren primatlarda ve kargagillerde de ispat edilmiştir.¹⁰⁹ Bir seçenek sunulduğunda, insansı maymunlar, daha iyi bir ödül için saatler sonra kullanabileceği bir aracın hemen yanına yerleştirilmiş sulu bir üzümünden vazgeçebilirler. Bu, otokontrol gerektiren bir şeydir. Erkek şempanzeler arasındaki siyasi savaşlar son derece açık olsa da sosyal egemenlikte planlamayı kanıtlamak çok zordur. Genç yetişkin bir erkek herkesçe tanınan bir patrona meydan okursa, neredeyse her yüzleşmeyi kaybedebilir ve sık sık yara almaya devam eder. Yine de herhangi bir anlık ödül almadan her gün devam eder. Yalnızca aylar sonra en nihayetinde bir çığır açar ve düşmanını devirmesine yardımcı olacak diğerlerinden destek alır. Bundan sonra bile, Nikkie'nin durumunda

108 Julia Sliwa ve Winrich Freiwald (2017)

109 Mathias Osvath ve Helena Osvath (2008).

olduğu gibi, genç erkek tamamen kabul görmeden önce hâlâ bir dirençle karşılaşır. Pozisyonu gerçekten güven altına alınmadan önce yıllar geçer. Onun planının tamamı bu muydu? Eğer değilse, neden bu cehennemden geçer? Kariyerim boyunca pek çok kez yaptığım için bu stratejileri izlemek ve umut üzerine inşa edildiklerini düşünmemek çok zordur.

'Umut' hayvanlara nadiren ithaf edilir ancak 'beklenti' ile ilişkili düşünce bir asır önce öne sürüldü. Amerikalı psikolog Otto Tinklepaugh bir makağın, bardak altına yerleştirilen bir muz izlediği bir deney uyguladı. Maymuna odaya giriş izni verilir verilmez, tuzak bardağa doğru koştu. Eğer muz bulsaydı, dümdüz ilerlerdi ancak deneyci muz bir parça marulun altına gizlice saklasaydı, maymun ona sadece bakardı. Sinsi deneyciye kızgın bir şekilde bağırırken, delirmiş gibi muzun saklandığı yeri arardı ancak uzun bir duraklamadan sonra hayal kırıklığını yaratan sebzedeki dolaylı sakınlaşır. Tinklepaugh, lokasyon ve ödül arasındaki basit ilişki yerine, maymunun gizlenen şeyi gördüğünü hatırladığını gösterdi. Onu büyük ölçüde üzen bir ihlalin beklentisi vardı.¹¹⁰

Primatlar ve köpekler, insan sihirbazlar bir şeyleri mucizevi bir şekilde yok ettiğinde benzer bir şaşkınlık yaşar. İnsansı maymunlar kahkaha atarken ya da şaşırırken, köpekler zihinlerindeki gerçekliğin farklı olduğunu göstererek çıldırmış gibi gözden kaybolan şeyi ararlar.

Adam Smith'in 'hiç kimse köpeklerin adil olduğunu ve bir kemiği başka bir kemik karşılığında bir başka köpekle bilinçli olarak değiştirdiğini görmedi'ğini iddia etmesine rağmen, beklentiler aynı zamanda köpekler arasında iyi bilinen kısasa kısas takasını besler.¹¹¹ Smith, köpekler hakkında haklı olabilir ancak Guinea'daki vahşi şempanzelerinin seks satın almak için papaya

110 Otto Tinklepaugh (1928).

111 Adam Smith (1776)

tarlasına akın ettiği bilinmektedir. Yetişkin erkekler genellikle biri kendilerine, diğeri genital bölgesi şiş dişiye olmak üzere büyük meyveleri çalarlar. Erkek, seks sırasında ya da seksten sonra vermek üzere ona getireceği lezzetli meyve için kendisini çiftçilere karşı riske atarken, dişi sessiz bir noktada bekler.¹¹²

Takas primatların ikinci doğasıdır. Bu resimde ergen bir bonobo, yetişkin bir erkeğin elinde iki greyfurt olduğunu fark etmiştir. Çifileşme sırasında orgazm ifadesini göstererek cinsel ilişki için acele etmiştir. Daha sonra erkek meyvenin bir tanesini onunla paylaşmıştır.

Kısasa kısas ile ilgili bir başka örnek de, bazı Bali tapınaklarındaki uzun kuyruklu makakların turistlerden değerli nesneleri çalma alışkanlığıdır. (Güney ve Güney Doğu Asya'daki uzun kuyruklu birçok maymun türü aynı özelliğe sahiptir.) Tapınak girişlerinde, yazılı işaretler turistleri gözlüklerini ve mücevher-

112 Kimberly Hockings ve diğerleri (2007).

lerini çıkarmaları konusunda uyarır ancak turistlerin çoğu bu bölgede maymun mafyasının ne kadar inanılmaz bir şekilde hızlı hareket ettiğinin farkında olmadığı için bu konuda önlem almakta başarısız olur. Bir maymun gözlüklerini kapıp kaçmak ya da akıllı telefonlarını yürütmek için turistlerin omuzlarına atlar. Kelimenin tam anlamıyla turistlerin ayağından parmak arası terliklerini çalarlar. Bu materyallerle oynamak ya da onları alıp götürmek yerine, maymunlar ulaşamayacakları bir kenarda sabırlı bir şekilde oturur ve kurbanın eşyasını geri almak için ne kadar ödemeye istekli olacağını beklemeye başlar. Birkaç fıstık işi çözmez. Maymunlar eşyayı geri vermeden önce en az bir çanta dolusu kraker ister. Bu gasp oyununu inceleyen primatologlar maymunların, insanların hangi eşyaya en fazla değer verdiğini çok iyi bildiklerini keşfetti.¹¹³

Gelecek odaklı davranışların varlığı göz önüne alındığında, köpekler verilen bir görevle yüzleşirken, ya 'iyimser' ya da 'kötümser' olarak sınıflandırılır. Sahipleri onu evde yalnız bırakıp gittiğinde ciddi şekilde üzülen -kendilerini rahatlatmak için evi darmadağın eden ya da öfkeli bir şekilde havlayan- köpekler kötümser olarak düşünülür. İçeriğini bilmedikleri bir kâse yiyecek verildiğinde, tereddüt ederler ve yavaş bir şekilde yaklaşır, belki de kâsenin boş olduğunu düşünürler. Öte yandan ayrılıktan daha az rahatsız olan köpeklerin iyimser olduğu düşünülür: Mutlu bir şekilde dolu olduğunu düşündükleri kâseye koşarlar. *Bilişsel önyargı* olarak adlandırılan bu durum insanlarda da yaygındır. Rahat insanlar hayatta her şeyin iyi gideceğini umut ederken, depresif olanlar her şeyin yanlış gideceğine inanır.¹¹⁴

Bilişsel önyargı bize, çiftlik hayvanlarının yaşam düzenlemeleriyle ilgili nasıl hissettiğini test etmek için nadir fırsatlar sunar. Her şeyden önce, küçük kafeslerde stres altında yaşayan

113 Fany Brotcorne ve diğerleri (2017).

114 Michael Mendl, Oliver Burman ve Elizabeth Paul (2010)

domuzlar, başlarına çok az iyi şey geleceğine inanır ancak eğlenmeli bir çevrede yaşayan, yeterli vücut ısısı ve fiziksel kontağın tadını çıkararak saman yığınları içinde uyuyanlar çok daha iyi bir ruh hâlinde olabilir. Bir çalışmada, grup domuzlarına ya beton zeminlerde küçük kafesler ya da her yerde taze samanların ve oynamak için kartların olduğu büyük kafesler verildi. Bütün domuzlar iki farklı ses üzerinde eğitim aldı: Olumlu ses bir dilim elmayı, olumsuz ses ise maymunun yüzüne sallanan sadece plastik bir manav çantasını ifade ediyordu. Zeki oldukları için, domuzlar pozitif sese gitmeleri gerektiğini çabucak öğrendi.

Bu eğitimden sonra, domuzlara iki ses arasında belirsiz bir ses dinletildi. Peki, ne yaptılar? Bu tamamen onların yaşam koşullarına bağlıydı. Zenginleştirilmiş bir çevrede yaşayan domuzlar iyi şeylerin olacağını umut etti ve belirsiz sese doğru istekli bir şekilde yaklaştı ancak kurak bir çevrede yaşayanlar olayları aynı açıdan görmedi. Uzak durdular, belki de aynı aptal plastik çantayı beklediler. Eğer evleri daha iyi ya da daha kötü şekilde değiştirilseydi, domuzların belirsiz sese gösterdiği tepkiler günlük hayatlarının dünyayı nasıl algıladıklarını etkilediğini gösterecek şekilde izlerdi. Bilişsel önyargı testi bilgilendiricidir ve Fransızlar'ın meşhur peyniri *La vache qui rit* (gülen inek) gibi mutlu hayvanlardan gelen ürünlerin reklamını yapan şirketlerin iddialarını doğrulamamıza olanak sunar. Test gerçekten bu hayvanların güleceği bir şey olup olmadığını bize söyler.¹¹⁵

Arzu edilen bir şeyleri dört gözle bekleme durumuna 'umut' deriz. Bir maymun kârlı bir ticaret arıyor, bir şempanze durumunu geliştirmeye çalışıyor, bir yunus kayıp yavrusu için okyanusu arıyor, kurtlar av için yola çıkıyor ya da bir fil sürüsü çöldeki son su kuyusunu bilen yaşlı bir maderşahiye takip ediyor ki bunların hepsi de umudu deneyimlemektir. Çiftlik hayvanlarında da vardır ya da yoktur. Pek çok hayvan da bizim gibi geçmişte ve gelecekte onlara karşı olan her şeyi değerlendirir. Hayvanların dört gözle bekleme,

115 Catherine Douglas ve diğerleri (2012).

iyilik değiş tokuşu ve kısasa kısas mücadeleleri gibi özel olaylarla ilgili anıları hatırladığına dair onca kanıt göz önüne alındığında, tarih şeridindeki duygular artık inkâr edilemez.

Gurur ve Önyargı

Jamaikalı atlet Usain Bolt, bir koluyla uzağı işaret ederken diğerini dirsekten bükerek 'şimşek işareti' ile zaferlerini kutladı. Pek çok önemli insan zafer duruşlarında onun imzasını taklit etti. Avrupalı ünlü oyuncular gol attıktan sonra çimde dizleri üzerinde kayarken, kolları açık, kalabalığın haykırışlarını özümseyerek karın kaslarını göstermek için tişörtlerini kaldırır. Genellikle bir zaferden sonra daha büyük görünürüz, genişleriz, yanaklarımız kalkar, göğsümüz dışarı, omuzlar geri, kollar bedenden ayrı hareket eder ve sürekli gülümseriz. Bununla uyumlu olan duygu gururdur. Hayvanlarda genellikle hakimiyet olarak adlandırılır ancak ilke aynıdır: Kazanan hayvanlar tüylerini kaldırıp, bacakları ayrı yürüyüp, başlarını yukarıda tutup, gövdelerini gererek daha büyük görünürler. Bu aşırı övgü, daha büyük boyutta bir illüzyon yaratır, bu yüzden insanlar her zaman en büyük olanın kazandığı yönünde yanlış bir düşünceye kapılabilir.

Atletler kazananın kendileri olduğunu göstermek için zaferi vücutlarını kabartarak ve kollarını kaldırarak kutlarlar. Bu gurur ifadesi insanlar arasında evrenseldir. Zafere dair benzer işaretler rakibini yenen hayvanlar arasında da bilinmektedir.

Filler üzerinde uzman olan Amerikalı Caitlin O'Connell, Namibia'daki Etosha Ulusal Park'ında birinci sınıf bir fil olan Greg ile ilgili şunları yazar:

*Onu, diğerlerinden ayıran daha derin bir şey vardı; karakterini sergileyen ve onun çok uzaktan bile görülmesini sağlayan bir şey. Başını yukarıda tutuşu ve kasılarak yürümesinde kraliyet ailesine özgü bir güven var: Kral gibi yaratılmış. Diğerlerinin onun kral rütbesinde olduğunu kabul ettiği açıktır çünkü kasıla kasıla su içmeye her gittiğinde onun pozisyonu kuvvetlenir.*¹¹⁶

Baskın bireylerden gelen güç sinyalleri evrim zamanlarına dayanır. Balıklar bütün yüzgeçlerini yayarak tehlike gösterileri yapar. Bazı kertenkelelerin boyunlarının çevresindeki tüyleri genişler ve bir sürüde ilk olarak hakimiyet sahibi horoz öter. İçlerinde belki de en iyi bilineni gri yabani kazların *Triumph-geschrei* (zafer çığlığının Almancası)'dır. Erkek kaz, davetsiz bir misafirin peşinden gittikten sonra, yüksek ve tiz sesler çıkarırken açtığı kanatlarıyla yeniden eşine koşar. Daha sonra ikisi de boyunlarını paralel olarak gerip gürültülü bir şekilde birbirlerine seslenerek rakiplerini uğrattıkları yenilgiyi kutlamak için bir bağlanma ritüeli yaparlar. Onların bağı başka bir meydan okuma için hayatta kalmayı başarmıştır.

Amerikalı psikolog Jessica Tracy, 2016 yılına ait *Take Pride: Why the Deadliest Sin Holds the Secret to Human Success* kitabında insanın zafer gösterilerini belgeledi. Kaybetme ya da kazanma karşısında nasıl tepki verdiklerini belirlemek için dünya çapındaki atletlerin yüzlerce fotoğrafını analiz etti. 2004 Olimpik Judo Yarışı'nda her müsabakadan hemen sonra kazananların çekildiği fotoğraflar aynı gurur ifadesini gösterdi: Beden genişler, kollar yukarıda ve yumruk yapılmış eller. Batılılar'ın

116 Caitlin O'Connell (2015)

genellikle kendi niteliklerini ve başarılarını vurgulayarak, bireysel başarıyla daha fazla ilgilendiklerini düşünürüz ancak aslında atletlerin kültürel özgeçmişini sorun değildi. Milliyet gazetemesinin bütün kazananlar aynı davranışı gösterdi. Yine, bunun dünyanın homojenize yapısından dolayı olup olmadığını sorabilirsiniz. Atletler, zaferi nasıl ifade edeceğini diğer atletleri izleyerek mi öğrenir? Tracy bu soruyu, doğuştan kör atletlerin Paralimpi Oyunları'nda çekilmiş bir dizi fotoğrafını analiz ederek anlattı. Kazanan kör atletler de zaferlerini tıpkı görme engeli olmayan atletlerin kutladığı şekilde kutladı. Dolayısıyla Tracy gurur ifadesinin diğerlerinden kazanılmadığı sonucunu çıkardı. Onların diğer türlerle benzerliğiyle daha fazla desteklenen bir düşüncedir, biyolojiktirler.¹¹⁷

Bununla birlikte Tracy, aynı gurur duygusunu hayvanlarda fark etmedi; onun yerine benim etoloji profesörlerimin seveceği bir çeşit fonksiyonel açıklama sundu. Hayvanların kendilerini daha büyük göstermesinin nedeninin blöf yapmak, tehdit etmek ya da rahatsızlık vermek olduğunu iddia eder. Hayvanlar bu tür davranışı yüzleşmelerden önce ya da yüzleşme sırasında gösterirken, insanlar bir rakibini yendikten sonra, dolayısıyla farklı bir nedenden dolayı gösterir. Yalnızca insanlar bir başarı duygusu hisseder. Tracy, 'özün değişmez bir bütünlük olduğu, zamanla sürekli hâle geldiği, kim olduğumun ve ne yaptığımın dün kim olduğum ve ne yaptığım ve gelecekte kim olacağım ve ne yapacağım ile ilişkili olduğuna dair bir anlayış gerektirdiği' sonucuna vardı.¹¹⁸

Ortega y Gasset'in, bir şempanzenin her sabah kim ya da ne olduğu ile ilgili hiçbir fikri olmadan uyandığı iddiasının bir yankısını mı duyuyorum? Şaşkınlığım çünkü pek çok hayvan açısından, bugünün davranışı dünün doğrudan devamıdır ve

117 Jessica Tracy (2016), Tracy ve David Matsumoto (2008).

118 Jessica Tracy (2016)

yarının davranışını da tahmin eder. Onların hiyerarşisini ve sosyal ağını her gün yeniden anlayarak başlamak zorunda olduğunuzu hayal edin! Gerçekte, hayvan toplumunun her bireysel üyesi devamlı bir role sahiptir. Hayvanlar da tıpkı bizim gibi, kim olduklarını ve nereye uygun olduklarını kesinlikle bilirler. Onların arkadaşlığı çoğu zaman hayat boyu devam eder. Buna ek olarak statü gösterileri daha üst bir el edinme yolundan çok daha fazladır. Bazen doğal olarak bir zaferi izleyen kazların kazanma seremonisi ya da erkek kazın rakibinin peşinden gitmesi gibi yakın tarihle ilişkilendirirler. Bu seremoni erkek kazın gururlu olduğunu göstermez mi? Benzer bir şekilde yerdeki bir başka kır kurdunu başarılı bir şekilde sıkıştıran bir kır kurdu zıplayarak yürürken, kaybeden taraf yüzüstü yere serilir. Evcil kediler arasındaki kavgalardan sonra, zafer sahibi genellikle kaybedenin görebileceği şekilde sırt üstü yuvarlanır. Sakızağacı yengeçlerinde, yarışmaların ardından zafer gösterileri yaygındır. Kazanan erkek, bir pençesini şiddetli bir şekilde diğerine sürter, dolayısıyla başarısını kutlamak için bir şarkı cıvıldar.¹¹⁹ Kurtlardan tutun da atlara, maymunlara kadar diğer bütün hayvanlarda, kazanma ya da kaybetme tarihini öğrenmek için bireye yalnızca bir kez bakmaya ihtiyaç duyarsınız. Bu, hepsinin üzerinde yazılıdır. Filimiz Greg'in öz güven dolu majestik yürüyüşünün geçmiş performanslarına dayalı olduğu son derece açıktır.

Bir şempanze alfa erkeği, diğer bütün erkeklerden farklı olduğunun anlaşılmasını kolaylaştırmak için neredeyse tüylerinin hepsini sonuna kadar diker. Kolları gevşek, bedeninden ayrı, yıkılacak bir şeymiş gibi bedenini bir sağa bir sola sallayarak, 'iki ayaklı bir kasıntı' gibi durur. Ayrıca bir kayayı ya da çubuğu, tehlikeli bir şekilde elinde tutuyor olabilir. Bu, o kadar ukala bir duruştur ve o kadar fark edilebilirdir ki izleyicilere eski ABD başkanının yanından yürüyen silahlı soyguncuyla neredeyse tı-

119 Paul Chen, Roman Carrasco ve Peter Ng (2017).

patıp aynı dimdik duruşlu kasıntı erkek şempanzenin bir fotoğrafını gösteririm.

Ben, Abraham Maslow'un yüksek ve düşük statülü primatlar arasındaki tutumsal farklılıklarla ilgili düşünme şeklini tercih ederim. Kısa bir süre önce bu Amerikalı psikoloğun ihtiyaçlar hiyerarşisiyle ilgili meşhur olduğu -şimdilerde psikoloji kitaplarında ve yönetim eğitimde bir içerik- çok az bilinen bir gerçektir. Primatların sosyal hakimiyeti üzerine mezuniyet sonrası araştırmasını yaptı. Yirmi yıl sonra makakları gözlemlediğim Wisconsin, Madison'daki Vilas Park Hayvanat Bahçesi'nde çalıştığı için buna çok aşinayım. Maslow, ukala, kendine güvenen ve baskın maymunları tanımladı. Al yanaklı şebeklerde alfa erkeği bütün gün kuyruğu havada yürür ve diğerleri alfa erkeği ortalarda olmadığı zamanlarda kuyruklarını kaldırmaya cesaret etse de böyle yapan yalnızca odur. Alfa, düzenli olarak ağaçlara zıplar, şiddetli bir şekilde dalları sallar ve herkesin patronun kim olduğunu bilmesini sağlar. Maslow'un 'öz saygı' kavramı, onun primatlarda 'baskın duygu' olarak ifade ettiği terimden ortaya çıktı. Başlangıçta, maymun davranışında insan psikolojisinin nasıl köklerinin olduğunu vurgularken, her iki terimi de değiştirilebilir şekilde kullandı. Bu yüzden Maslow, üstünlük algıları da dahil olmak üzere, yüksek statülü primatlarla ilgili öz güveni değerlendirdi.¹²⁰

Tracy ve Maslow'un bakış açıları arasındaki fark, diğer hayvanlara bahşetmeye istekli olduğumuz öz bilinç seviyesine indirgenir ancak bunu bu şekilde ortaya koymaktan nefret ediyorum çünkü eğer kurallara uygun bir tanımdan kaçan bir kapasite varsa, o da bilinçtir. Tamamen olmasa da gözlemlenebilir davranış başlangıç noktası olduğu için, varsayımlarla çalışmak zorunda kaldığımız anlamına gelir.

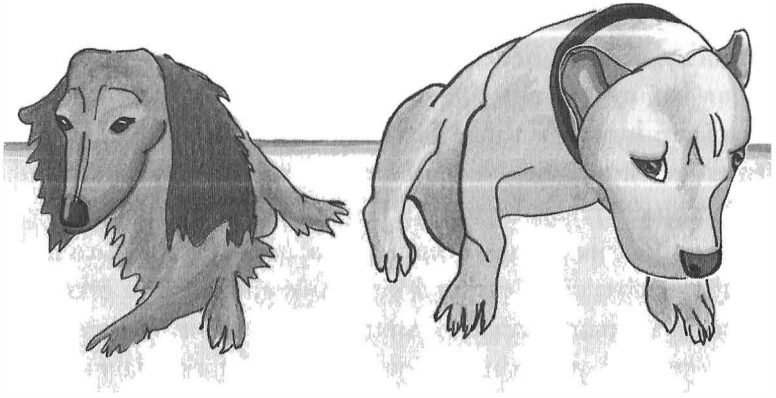
Gözlemlenebilir davranış açısından, insan ve diğer hayvanlar arasında, davranışlardaki benzerlikler çarpıcıdır. Darwin, kendinden emin bir köpeğin beden duruşunun (kalkık başı,

120 Abraham Maslow (1936).

sert bacakları, kabarık tüyleri) itaatkâr bir köpeğin duruşunun (çömelmiş, kuyruklar aşağıda, tüyleri inmiş) tam tersi ya da 'antitezi' olduğunu fark etti. Böyle duruş işaretlerinin evrensel olduğu göz önüne alındığında, altında yatan duyguların aynı olduğunu varsaymamız gerekmez mi? Evrimsel olarak konuşmak gerekirse, alakalı türler benzer şekilde her hareket ettiğinde en güvenli iddia budur. Elimizde hiç kanıt olmayan, işte bu yüzden Maslow'un insan ya da hayvan olsun sistematik olarak diğerlerine üstünlük sağlayan bireylerin muhtemelen radikal olarak farklı bir öz değerlendirmeye varacaklarına dair düşüncesine katılıyorum. Önemli duygusal farklılıkları şart koşarak gurur ve önyargıyı öncelemek istemeyiz. Kendilerini iyi hissederler ve davranışlarında bunu gözler önüne sererler. Sadece gurur ifadeleri uzun bir evrimsel mirasa sahip değildir; aynı zamanda ilişkili duygular da öyledir.

Köpek Olarak Suçluluk Duygusu

Tracy'nin çalışmasında, müsabakayı kaybeden judocular küçülür, omuzları düşer ve utanç ve başarısızlığın bütün işaretlerini sergileyerek başlarını eğerler. Bu aynı zamanda insanlar bir beklentiyi karşılayamadığında ya da bir kuralı ihlal ettiğinde verdikleri olağan tepkidir. *Utanç* kelimesinin 'örtmek/saklamak' anlamına gelen daha eski bir kelimeden türediği düşünülmektedir. Yüzümüzü düşürür, diğerleriyle göz temasına girmekten kaçınır, dizlerimizi bükür, gözkapaklarımızı indirir ve genellikle bitkin görünürüz. Ağzımız sarkar ve kaşlarımız tehditkâr olmayan bir ifadeyle dışarıya doğru kavislenir. Dudaklarımızı ısırır ve sanki 'yerin dibine batmışız' gibi yüzümüzü elimizin arkasına saklarız. Utandığımızı söyleriz ancak aynı zamanda insanların bize kızdığını ya da en azından irrite olduğunu ve hayal kırıklığına uğradığını biliriz.

Evcil hayvan sahipleri eve gelip çiğnenmiş ayakkabı, lime lime edilmiş yastık gibi olaylarla karşılaşp kuralların çiğnendiğini keşfettiği zaman, bunu kimin yaptığını söylemekte zorlanmaz. Suçlu köpek (sağ) azarlandığında sahibine doğru bakmayı reddeder ve itaatkâr bir duruş pozisyonu alır. Ancak suçlu gibi hareket etmesine rağmen, gerçekten pişmanlık hissedip hissetmediği belirgin değildir. Daha ziyade başının dertte olduğunu bilir.

Utanmış bir atletin içine çekilmiş bedeni ve görünmez olma arzusu primatlardaki itaatkâr davranışa paraleldir. Şempanzeler liderleri için tozda sürünür, ona bakmak için bedenlerini eğer ve onları savunmasız bırakacak şekilde arkalarını dönerler. Bas-kın şempanzeler kelimenin tam anlamıyla astlarına doğru yürüyerek ya da yukarıdaki bir kolunu sırtında hareket ettirirken onun yanından koşarak, onlara cenin pozisyonundan başka bir seçenek bırakmadan tezadı vurgular ancak insanlara ve hayvanlara uygulanan farklı dilin farkına varın. Bunu, insanlar için kullandığımız gurur ve diğer türler için kullandığımız hakimi-yet kelimelerinde zaten gördük. Benzer bir şekilde, diğerleriyle sıkıntı yaşayan ya da bir yarışı kaybeden insanın utandığı söylenirken, aynı koşullar altındaki bir şempanzenin yalnızca itaatkâr olduğu ya da bir ast gibi hareket ettiği söylenir. Hayvanlar için fonksiyonel terimleri tercih ederken, kendimiz söz konusu

olduğunda davranışın arkasındaki hislere odaklanırsınız. Hayvanların aynı hislere sahip olduğu ya da herhangi bir hisleri olduğunu kabul etmeye isteksizsinizdir ancak duyguları dahil etmek zorundayız. Zaten neden farklı olsunlar ki? Eğer evrimsel atalardan bağımsız olarak duygu sadece insana özgüyse, o zaman insanların bunu hayvanlardan oldukça farklı bir şekilde ifade etmesi gerekmez mi? Neden biyologların itaatkâr olarak sınıflandırdığı davranışa benzesin ki? Hem sadece biyologlar değil: İnsanın utanma duygusu konusunda uzmanlaşan antropolog Daniel Fessler, onun evrensel küçülmüş görünüşünü öfkeli bir baskının itaatkâr yüzüyle kıyaslar. Utanç, birinin ya diğerlerini ya da kendini aptal durumuna düşürdüğü farkındalığı yansıtır. Bu yüzden yatıştırma ve açıklama sıralıdır. Onun hiyerarşik şablonu son derece açıktır.¹²¹

Bu, insanın utanmasının tam olarak itaatkârlığa benzediği anlamına gelmez. Bizde, kesinlikle diğer primatlardan daha geniş bir alana yayılır. Küçük şempanzelerin annelerinden utanıldığını ya da şişman fillerin kilolarına takıntılı olduğunu hiçbir zaman görmedim. Biz insanlar, kuşaklararası alanlar da dahil olmak üzere, utanç açısından insana özgü zeminler oluşturarak, sürekli değişen alışkanlıklar, normlar ve modalar ortaya çıkarmakta harikayız. Örneğin, gençler aileleri modaya uygun değilse onlardan utanır, aynı gençler aileleri evdeyken hiçbir problem yoktur ancak arkadaşları ortaya çıkar çıkmaz işler değişir: *Beni bu ilkelilerle yürürken görürlerse ne düşünürler?* İlk bakışta, birinin ebeveyninden utanması hiyerarşiden ziyade benzerlikle ilgilidir ancak en nihayetinde her şey gencin şöhretine dayanır.

Yalnızca bir utanç gösterisi bizim türümüz için yenidir ve dolayısıyla ya daha derin ya da yeni bir duyguyu ima eder: Kızarma, deri altındaki kılcıl damarlardan dolayı artan kan akışından dolayı yüz ve boyun bölgesinde kızarma. Bunun, insana özgü olduğunu zaten söylemiştim. Charles Darwin buna o

121 Daniel Fessler (2004).

kadar çok şaşırdı ki insanların her yerde kızarıp kızarmadığını anlamak için dünyadaki bütün misyonerlere ve sömürgeci yöneticilere mektuplar yazdı. Deri renginin (Kızaran bir yüz daha açık bir yüze karşı daha fazla öne çıkar.) etkisi, utanç ve ahlaki duruşun rolü ile ilgili tahminlerde bulundu. Bizim türümüzde kızarmanın doğuştan ve evrensel bir reaksiyon olduğu temel sonucuna vardı.

Yüzün kızarması, istem dışı olsa da son derece iletişimseldir. Gözyaşları bile yüzün kızarmasından daha kolay bir şekilde aldatılabilir. Komut vererek yüzümüzü kızartamayacağımız gibi, kızarmasını istemediğimiz zamanlarda da kızarmasına engel olamayız. Aslında kızardığımızın ne kadar farkında olursak, ortadan kaldırmakta da o kadar zorlanırız. Neden bizim türümüz diğer türlerin yoksun olduğu bir utanma işaretine ihtiyaç duyar ve doğa neden bize bu konu üzerinde daha fazla kontrol bahşetmedi?

Buradaki esas mesele güvendir. Utanç ya da suçlulukla ilgili en ufak bir işaret bile göstermeyenlerden ziyade, duygularını yüzlerinden okuyabildiğimiz insanlara daha fazla güveniriz. Aynı kalıba uygun başka bir karakteristik özelliğimiz daha vardır: Gözlerimizin etrafındaki beyaz sert katman. Bunlar bizim göz hareketlerimizi, gözleri siyah ve kaş çizgilerinin gölgesine gömülmüş şempanzelerinkinden daha belirgin hâle getirir. Bir şempanzenin sadece gözlerinden nereye baktığını söylemek imkânsızdır ancak insanlar gerginliklerini açığa vuran kararsız hâllerini saklamakta ya da bakış yönlerini engellemekte sorun yaşarlar. Bu, bizim diğerlerini manipüle etmemizi engeller. İnsan evrimi sırasında, güven o kadar önemli bir değer olmuş olmalı ki aldatıcı yetenekler engellenmek zorunda kalmış olmalı. Bu durum bizi ebeveyn olarak daha çekici hâle getirdi. Yüzümüzün kızarması belki de bize yüksek seviyede işbirliği ve ahlak sunan aynı evrimsel paketin bir parçası olabilir.

Utanma aynı zamanda toplumda bedenin belirli yerlerini örtmek için hissedilen bir zorunluluk ya da mahremiyet arzusunda

olduğu gibi, cinsiyeti de çevreler. Bunlardan bazıları tamamen kültürelidir. Mesela ben Amerika'nın göğüslere düşkünlüğüne hiçbir zaman alışamadım. Bu ülkedeki ilk kültür şokumu halk içinde çocuğunu emziren bir annenin tutuklandığını bir sabah gazetede okuduğumda yaşamıştım. Hollanda'da böyle bir şey asla sorun olmazdı; üstelik ben bir primatoloğum ve göğüste bir bebeğin olmasından daha doğal bir şey olamaz. Bununla birlikte, bütün dünya üzerinde insanlar cinsiyet ve üremeyle ilgili görsel olarak sınırların olmaması için belirli alanlar ilan etti. En uç hâliyle, insanlar ışıklar açıkken sevişemez.

Bu tabulardan bazılarını anlamak çok zordur ancak muhtemelen hepsi aileyi korumakla ilgili bir ihtiyaçla başladı. İnsan toplumları anne ve babaları dahil eden birliklerden karakterize edilir ve her ikisi de bağlarını güvence altına almakla meşgul olur. Kuşların ve diğer pek çok hayvanın bu meseleyi ele aldığı gibi, bir alana yerleşip geri kalan herkesi dışında tutmak yerine, bizler pek çok seks partneri ve muhtemel rakiple birlikte yaşarız. Elbette evlilik dışı ilişki kıtlığı da yok ancak aynı zamanda onları kontrol ya da en azından bir radar altında tutma ihtiyacı vardır. Bu bizim ve hiçbir nükleer ailesi olmayan diğer hominidler arasındaki büyük bir farklılıktır. İnsansı maymunlarda dişiler çocuklarını kendileri yetiştirir. Bazı erkekler ve dişiler bir diğerrinin eşliğini tercih etse de onların bağı özel değildir. Şempanzeler açısından seks, erkek ve dişilerin rakiplerin kıskançlığıyla ilgili endişelendiği zaman, toplumun gözünden uzakta yaşanmalıdır. Çalılıkaların arkasında buluşur ya da toplumun geri kalanından uzakta bir yere giderler ki bu da bizim mahremiyet arzumuzun köklerindeki kalıba benzer. Biyologların dediği gibi 'Gizli Birleşme' hayvanlar arasında oldukça yaygın bir olaydır. Seks, yarış ve şiddetin önemli bir kaynağı olduğu için, barışı sürdürmenin tek yolu bu eylemin görünürlüğünü sınırlandırmaktır. İnsanlar bu ihtiyacı sadece proaktif eylemi saklayarak değil, aynı zamanda bedenin heyecan uyandıran bölümlerini en azından toplum içinde kapatarak şempanzelerden bir adım daha ileride yaşar.

Bonobolarda bunların hiçbirisi olmaz. Bu yüzden insansı hayvanların genellikle cinsel olarak 'özgür' olduğu düşünülür ancak mahremiyet ve psikolojik baskı onların aşırı hoşgörülü toplumunda bir mesele olmadığı için, özgürlük de bir mesele değildir. Rakipleriyle herhangi bir problem yaşamaktan kaçınma arzularından başka hiçbir sınırları ve alçakgönüllülükleri yoktur. İki bonobo çiftleşirken, küçükler bazen detayları daha yakından izlemek için onların üzerine atlar ya da bir yetişkin bu eğlencede yer almak için harekete geçer ve seks partnerlerinden birine karşı cinsel organına dokunur. Bu türlerde cinsellik yarışmaktan daha fazla paylaşılr. Bir dişi, herkesin gözü önünde mastürbasyon yapabilir ve hiç kimse gözünü kırpmaz. Parmaklarını vulvada hızlı bir şekilde aşağı yukarı hareket ettirir ancak aynı zamanda yavrusunu tımarlamak ya da meyve yemek için ellerini serbest bırakarak başka bir işe devam eder. Bonobolar aynı anda birkaç işi yerine getirme konusunda çok iyidir.

Suçluluğu, duygusal anlamda utanca yakın buluruz ancak suçluluk bir eylemle ilgiliyken, utanç daha çok aktörle ilgilidir. *Bunu yapmamalıydım!* Suçlu bir insanın hissettiği şeyken, utanç daha çok *"Bana öyle bakma! Ben işe yaramazın tekiyim!"* gibidir. Utanç, bir grubun yargısıyla ilgiliyken, suçluluk kişinin yargısıyla ilgilidir. Bununla birlikte, dışsal işaretlere göre hareket ederek iki duyguyu ayırt etmek çok zordur ve hayvan paralelleri her ikisi için de eşit ölçüde güçlüdür. İşte bu yüzden pek çok köpek sahibi evcil hayvanlarının suçlu hissettiğine ikna edilmiştir. İnternet'te, biri kedi maması yiyen, diğeri ise masum iki köpekle ilgili çok sayıda video vardır. Cezanın başını belaya soktuğunun farkında olduğuna dair bütün işaretleri gösteren "Denver, The Guilty Dog" benim favorimdir.¹²² Hiç kimse köpeklerin sıkıntılı bir durum içinde olduğunu bildiğinden şüphe etmez ancak gerçekten suçlu hissedip hissetmedikleri bir tartışma konusudur.

122 Denver, the guilty dog: www.youtube.com/watch?v=B8ISzf2pryI.

Amerikalı Uzman Alexandra Horowitz, köpekleri yanlış hiçbir şey yapmadıkları zaman öfkeli bir sahip ya da gerçekten mutfağı birbirine katıp güzel ayakkabıları mahvettiklerinde de (ya da Horowitz'in deneyinde sahibin kesinlikle dokunmalarını söylediği bisküvileri yiyen) böyle bir dizi testin ardından rahat bir sahiple karşılaştırdığı testler yaptı. Bu testlerin ardından Horowitz, köpeklerin suçlu bir hâle bürünmesinin -bakışlarını indirme, kulaklarını geriye doğru bastırma, bedenlerinin çökmesi, kafalarını başka yöne doğru çevirme, kuyruklarını bacaklarının arasında hızlı bir şekilde sallama- emirlere uyup uymamalarıyla ilişkili olmadığı sonucuna vardı. Bu, onların ne yaptığıyla değil, sahiplerinin nasıl tepki verdiğiyle ilgilidir. Eğer sahipleri onları azarlarsa, suçlu gibi hareket ederler. Azarlamazsa, her şey yolunda ve mükemmeldir. Aslında köpeklerin işlediği suçların çoğu sahipleri eve gelmeden çok önce olur. Bu yüzden onların zihinlerinde yer eden ilişki davranış ve ortaya çıkan sorun arasında değil, sahip ve sorun arasındadır. İşte bu yüzden köpekler genellikle parçalanmış bir oyuncak ayı ya da lime lime edilmiş lastik pabuç gibi kötü hareketlerinin kanıtıyla hemen önünüzden mutlu bir şekilde geçip giderler.¹²³

Bir suç işledikten sonra köpeklerin davranışı bir suç ifadesi olarak değil, öfkeli bir dominantın varlığında hiyerarşik bir türün üyesinin normal davranışı olarak düşünülür: Saldırı ihtimalini azaltmaya hizmet eden itaat ve bastırmanın karışımı. Evde yalnızca kediler var, yavru köpeklerim. Bu yüzden evcil hayvanlarımda kedilerin hiyerarşik doğasıyla daha az ilgili olması gereken suçluluğun en ufak bir işaretini bile hiçbir zaman görmedim. Köpekler kuralların ihlal edilmesine karşı daha duyarlıdır ve onları daha iyi anlar. İnsanlar ceza korkusunu kendi kendimizi suçlayacağımız bir dereceye kadar içselleştirse de suçun orijinal şablonu sosyal hiyerarşide kalır. Yapmamamız gere-

123 Alexandra Horowitz (2009).

ken ya da yapmamız gereken ama başaramadığımız bir davranışla ilgili kötü hissederek kendimizi kınarız. Düzeltmek ya da cezayı kabul etmek gibi telafiler için hazır oluruz.

Bu tür içselleştirmeler diğer türlerde yoktur ya da çok nadirdir. Buradaki problem, bize mükemmel gelen ancak muhtemelen onlar için bu anlamı ifade etmeyen “O koltuğa zıplama!” ya da “Tırnaklarını deri koltuğuma geçirme!” gibi kurallar kullanarak çok fazla insan merkezli testler yapmamızdır. İnsanlar en garip yasaklarla ortaya çıkarlar! Hayvanlar için bu kuralların konuyla ilişkisini kavramak benim Singapur’da neden sakız çiğneyemediğimi anlamam kadar zor olmalı.

Belki de bunun yerine hayvanları kendi türleri de dahil olmak üzere herhangi bir standarda göre yanlış bir davranış üzerine test etmeliyiz. Konrad Lorenz köpeği için kusursuz bir örnek verdi. Bully, sahibini asla ısırmasına dair temel kuralı çiğnedi. Bully, bu kuralı daha önce hiçbir zaman çiğnemediği için, bundan dolayı cezalandırılmamıştı ancak Lorenz o zamana dek gördüğü en sert köpek kavgasını ayırmaya çalışırken, köpeği kazara elini ısırды. Bully’i azarlamamasına ve onu hemen sakinleştirmeye çalışmasına rağmen, köpek yapmış olduğu şeyden dolayı derin bir üzüntü duydu ve bir sinir krizi geçirdi. Günler geçtikten sonra da neredeyse felç geçirmiş gibiydi ve yemeklerini ihmal etti. Yaralanmış ruhundan gelen derin bir iç çekişle bölünen yüzeysel nefeslerle halının üzerinde uzanıyordu. Ölümcül bir hastalığa yakalanmış olduğunu düşünebilirdiniz. Bully haftalarca bastırılmış bir şekilde kaldı. Türünün üyeleri ya da ataları arasındaki doğal bir tabuyu ihlal etmişti ve sürüden kovulma gibi hayal edebileceği en kötü sonuçları yaşayabilirdi. Burada, muhtemelen suçluluktan çok uzağa koyamayacağımız derin bir duygusal ve fiziksel acıya yol açan içselleştirilmiş bir durumun ihlaline yaklaşmış gibi görünmekteyiz.¹²⁴

Peki, ya yakın akrabalarımız primatlarda durum ne? Onla-

124 Konrad Lorenz (1960).

rın toplumunda en iyi bilinen dış düzenleyicilerden biri yüksek rütbeli erkeklerin düşük rütbeli olanların seks hayatı üzerindeki etkisidir. Uzun kuyruklu makaklarla çalışan bir öğrenci olarak, iç bölüme bir tünel aracılığıyla bağlı olan bir grup kafesinin dış bölümündeki aktiviteleri izledim. Alfa erkeği her iki tarafa da göz kulak olabilsin diye tünele otururdu. Bununla birlikte, içeri doğru hareket eder etmez, diğer erkekler dışarıdaki dişilere yaklaşırdı. Normal şartlarda bunu yapsalar çok büyük sıkıntı olurdu ama artık rahatsız edilmeden çiftleşebildiler ancak ceza korkusu tam anlamıyla ortadan kalkmadı. Ani bir şekilde dönmesinden endişe ettikleri içerdeki alfabayı kontrol etmek için düzenli olarak tünel girişine göz atmaya gittiler. Eğer gizli bir birleşmeden kısa bir süre sonra karşılaşılsalar, alfa erkeği ne olduğunu bilmemesine rağmen, düşük rütbeli erkeklerin yüzüne gerginliklerini attığını gösteren geniş bir sırtma ifadesi yayılırdı. Bu tür bir durum bir deneyde sistematik olarak test edildiğinde, araştırmacıların "Hayvanlar onların sosyal rolleriyle ilişkilendirilen davranışsal kurallarla birleşir ve sosyal kodun algılanmış bir ihlalini kabul eden bir tavırla cevap verir!" gibi duygusuzca bir sonuca ulaşmasına yol açan aynı reaksiyonlar gözlemlendi.¹²⁵

Sosyal kurallara sadece dominantların varlığında uyulmaz ya da yokluğunda bu kurallar unutulmaz. Eğer onlar varsa, düşük rütbeli erkekler, görünürde olmadığı zamanlarda alfa erkeğinin nerede olduğunu kontrol etmeye ihtiyaç duymaz ya da çiğnediği yasaklardan sonra ona abartılı bir şekilde itaat ederdi. Kuralları belirli bir dereceye kadar içselleştirirler. Daha karmaşık bir ifade Arnheim şempanze kolonisinde beta erkeği Luit'in alfa erkeği Yeroen'i yendiğinde meydana geldi. Kavga, her iki erkek de gece kafeslerinde yalnız başınayken başladı. Ertesi sabah koloni, savaşın şok edici fiziksel sonuçlarını keşfetmeleri için adaya salındı.

125 Christopher Coe ve Leonard Rosenblum (1984)

Mama, Yeroen'in yaralarını fark ettiğinde yuhalamaya başladı ve yere baktı. Luit yıkılmış, çığlıklar atıp bağırırken, diğer bütün insansı maymunlar sorunun ne olduğunu anlamak için yaklaştı. Maymunlar onun etrafında kalabalık olup 'suçlu' diye yuhalarken, Luit de çığlık atmaya başladı. Bir dışiden diğerine koştu, onları kucakladı ve onlara arkasını sundu. Daha sonra günün büyük bir bölümünü Yeroen'in yaralarıyla ilgilenerek geçirdi. Yeroen'in ayağında bir kesik, yanlarında ise Luit'in güçlü köpekdişlerinin neden olduğu iki yara vardı.¹²⁶

Luit'in durumu, hiyerarşinin büyüsunü bozması bakımından köpek Bully'nin durumuna benziyordu. Yıllar boyunca hiç kimse Yeroen'i yaralamamıştı. Grubun verdiği tepki *Ne kadar korkunç bir şey yaptı!* şeklindeydi. Luit durumu iyileştirmek için elinden gelenin en iyisini yaptı ancak Yeroen'i baskı altına alma stratejisini bırakmadı. Olayı izleyen haftalar içerisinde bastırdı ve en nihayetinde Yeroen'i zirvedeki yerinden emekli olmaya zorladı. Luit'in yaralarla ilgilenmesi içsel bir kurala dayanan suçluluk hissinden dolayıysa, nasıl davranması gerekir ya da sadece endişelendiyse, koloni nasıl tepki verirdi?

Burada bonobolar şempanzeleri aşar. Şiddet bu türde o kadar nadirdir ki onları daha fazla rahatsız eder. Saldırganlar, eylemleriyle ilgili pişmanlığı empatiyle karıştırmış gibi görünürler çünkü hemen arkasından telafi etmek için acele ederler. Buna karşılık diğer primatlarda uzlaşma doğal olarak alt sınıftakiler tarafından başlatılır. Bonobolar, eğer yaralanmaya sebebiyet verdilerse özellikle pişman görünen baskın bireyler olmaları itibariyle farklıdır. Onlardan birinin kurbanına döndüğünü ve hasarı incelemek için hiç tereddüt etmeden ısırıldığı parmağa ulaştığını hatırlıyorum. Onun bu davranışı, ne yaptığının ve zararı nereye verdiğinin kesinlikle farkında olduğunu gösterdi. Benim açımdan, eğer pişmanlığı ima eden bir durum varsa, baskın bonoboların neden oldukları yaraları yarım saat ya da

126 *Chimpanzee Politics* (de Waal, 1982)

daha fazla yalamak ya da temizlemek için koşarak yeniden kurbanlarının yanına geldiği sahnelerdir.

Bonoboların ne hissettiğinden emin olmak çok zordur ancak benim daha klinik anlarda insan suçluluğuyla ilgili çok benzer sorular sorduğumu eklemek zorundayım. İçselleştirmenin gücünü önemsemiyor muyuz? Savaş, kıtlık ya da siyasi huzursuzluk sırasında koşullar değiştiği zaman insanların sınırlamalarından nasıl kurtulduğuna bakın. Yakalanma riski az olduğunda ya da kaynaklar çok sınırlıyken, çoğu doğru dürüst vatandaş yağmalar, çalar ve hiç vicdan azabı çekmeden öldürür. Uzak bir yere seyahat etmek gibi durumlardaki daha az dramatik değişiklikler insanları kendi vatanlarında düşünmesi bile imkânsız olan acayip şekillerde (cinsel taciz, toplum zehirlenmesi) hareket etmeye teşvik edebilir.

Suçlu hissettiğini söyleyen ve kötü hareketlerinden dolayı özür dileyen insanlar beni her zaman ikna etmez. Aslında ben sessiz suçluluğu tercih ederim. Halktan şahısların dilediği özürler o kadar sahte duygu ve gözyaşıyla doludur ki sorumluluğu gerçekten kabul etmeksizin özür formunda bir ifade olarak tanımlanan ‘yalancıkdan özür’ olarak bilinirler. 1988’de Amerika’nın önde gelen televizyon misyonerlerinden Jimmy Swaggart bir fahişeye yakalandı. Daha sonra televizyonda günahlarını bağışlaması için Tanrı’ya ve topluma yalvararak o kadar çok ağladı ki yüzü bir gözyaşı nehrine döndü. Birkaç yıl sonra yeniden yakalandı. İnsanlarda suç duygusu olarak kabul edilen şey genellikle, köpeklerde de olduğu gibi, doğru ve yanlış arasında derin bir şekilde hissedilen farka dair kanıttan ziyade, olumsuz sonuçları ortadan kaldırmak için bir yoldur.

İnsanların bu farkı bulabileceğini ya da gerçek suçluyla ilgili yetenekli olduğunu inkâr etmiyorum ancak bu ve itaat arasındaki fark, bizim düşünmeyi istediğimiz kadar keskin değildir.¹²⁷ Suçluluk genellikle din ve kültür ürünü olarak tanımlanır ya da bizi verdiğimiz zararı tamir etmeye veya düzeltmeler yapmaya

127 June Tangney ve Ronda Dearing (2002), Petra Michl ve diğerleri (2014).

teşvik eden bir duygu olarak düşünülür. Bunların hepsi gerçekten çok güzel ve hiç şüphesiz doğrudur ancak korku faktörünü önemsiz göstermemeliyiz. Suçluluk ve endişe birbirini besleyerek çoğu zaman birlikte ilerler. Bunun altında kültür ya da dinden çok daha temel bir şey yatmaktadır. Herhangi bir sosyal hayvan için suçluluk ve utancı besleyen şey bir hayatta kalma meselesi ve derin bir ait olma arzusudur. Altta yatan en büyük endişe bir grup tarafından reddedilmektir. Bu, Luit'i yarısı etrafında toplanan diğer dişilere sarılmaya güdüleyen, Bully'i depresyona sürükleyen, gençlerin ebeveynlerinden utanmasına neden olan şey budur. Diğerlerini üzme ve onların sevgi ve saygılarını kaybetme endişesi en nihayetinde insanları utanç ve suçluluğa iten şeydir.

Bu korku diğer türlerde benzer davranışların altında yatmaktadır. 1930'larda Winthrop ve Luella Kellogg'un evinde yetiştirilen genç şempanze Gua'nın kendisini evlat edinen ebeveynlerinin azarlarına karşılık verme şeklini tanımlamama izin verin. Aslında Gua'nın tepkilerini utanma ya da suçluluğun kanıtı olarak görmüyorum ancak bana göre her iki duygunun kökeninde yer alan ait olma ve bağışlanma arzusunu ortaya koyar. Kelloglar eğer her şey iyi giderse Gua'nın nasıl sürekli derin ve rahat nefes aldığını tanımladı:

Gua duvarı ısırma, bir boşaltma hatası yapma ve diğer benzer gaflardan dolayı cezalandırıldığında ya da genellikle azarlandığında, 'oo-oo' diye ağlar ve kollarımıza koşmaya çalışırdı. Eğer onu uzaklaştırırsak, daha şiddetli inlemelere ve çığlıklara boğulur ve ancak onu bağışlamaya istekli olduğumuza dair sinyaller verirse sakinleşirdi. O zaman çıkardığı sesler 'oo-ooing' gibi hızlı ritimlere dönüşür ve aynı zamanda kollarını uzatmış bir şekilde hızla bize doğru koşardı. Kendini omuzlarımıza doğru çeker, yüzünü bizim yüzümüze doğru yaklaştırırdı. Bir sonraki tepkisi uzlaşma öpücükleriydi. Eğer razı olur ve onun davetine cevap verirse, bir metre ya da daha uzaktan duyulabilecek kadar derin bir iç geçirirdi.¹²⁸

128 Winthrop ve Luella Kellogg (1933), s. 171.

İğrenme Faktörü

İğrenerek burnunuzu kırıştırmak yağmurlu bir günde normaldir. Bunu, şempanzenin 'yağmurlu yüzü' olarak adlandırıyorum. Sağanak yağmur başlar başlamaz yaşlı genç bütün şempanzeler üst dudaklarını burunlarına yaklaştırıp alt dudaklarını biraz dışarıya doğru yapıştırarak çirkin bir yüz ifadesi takınır. Gözleri yarı kapalı, dişleri görünürdür. Şempanzeler ellerinin ıslanmasından nefret ederler, bu yüzden temiz elleri göğüslerinde katlı iki ayaklarıyla ıslak çimlerde yürüyüp, bitap bir hâldeyken de bu yüzlerini gösterirler. İnsanlarda da aynı yüz ifadesine aşınayım çünkü Hollanda bir numaralı bisiklet ülkesidir. Büyük şehirlerdeki büyük kalabalıklarda, yağmurda, güneşte binlerce bisikletçi okula ya da işe bisikletle giderler. Ne zaman yağmur yağsa, bisikletçiler yağmurluklarının içinde havadan ve günün geri kalanında kıyafetlerinin ıslak kalmasından rahatsız bir şekilde kötü bir yüz ifadesi gösterirler.

İğrenme ve hoşnutsuzluk en eski ve özel bir beyin bölgesiyle ilişkilendirilebilecek birkaç duygu arasında yer alır: İnsular korteksi. Aynı zamanda insula olarak da bilinir. Bu bölgenin aktif hâle gelmesi, kişinin ağzının içindeki herhangi bir şeyden dolayı güçlü bir iğrenme duygusundan dolayıdır. Bu yüzden zevkten dört köşe olmuş bir şekilde fıstık yiyen bir maymun, insulası uyarılır uyarılmaz ağzındakileri tükürür. Aynı zamanda yüz ifadesi de değişir. Yiyecekleri ağzından çıkarmak için dilini kullanırken, üst dudağını ve burnunu aynı anda kırıştırır.¹²⁹ İnsan deneklere dışkı, kokuşmuş çöpler ya da kurtlu lavralar gibi iğrenmelerine neden olan şeyler gösterildiğinde, aynı insula harekete geçer. Biz de gözlerimizi kısıp, kaşlarımızı kırıştırırken üst dudağımızı burnumuza yaklaştırırız. Karakteristik burun kırışıklığı pis havanın esmesi gibi yaklaşan tehlikeye karşı göz-

129 FFausto Caruana ve diğerleri (2011).

leri ve burun deliklerini koruyan kas büzüşmelerinin ritüelleşmesidir. Buna bir şeye 'burun kıvrırmak' deriz.

Yüz benzerliği ve maymunlarda, insansı maymunlarda ve insanlarda aynı beyin bölgesinin işin içinde olması, hepsinin aynı duygu olduğunu ima eder. İğrenme, primatlardan daha eskidir çünkü bütün organizmalar tehlikeli maddeleri ve parazitleri reddetmeye ihtiyaç duyar. Sıçanlar, midelerini bulandıran kokmuş yiyecekler karşısında kusma eğilimiyle ağızlarını kocaman açarlar. Kediler parfüm kokusundan uzak dururlar ve yapışkan bir yüzeye dokunduktan sonra delirmiş gibi patilerini sallarlar. Köpekler, ekşi tatlar karşısında büzüşürler. Kediler, ölü bir karafatma gibi kötü kokan bir nesneyle karşılaştıkları zaman, etrafta hiç kir olmamasına rağmen pis nesneyi örtmek için pençeleriyle etrafı kazarlar. Bütün bu reaksiyonlar, zararlı maddelere karşı kendini korumaya indirgenebilir. 'İçgüdüsel iğrenme' bilindiği gibi, bağışıklık sisteminin davranışsal bir uzantısıdır. İçimizin çok derininden gelir ve kontrol etmesi neredeyse imkânsızdır.

İlginç bir dönüşle iğrenme duyguların Sindrellası oldu. Mütevazı başlangıçlara rağmen, ahlakla olan bağlantısından dolayı, günümüzde hiçbir duygu psikologlardan daha fazla sevgi ve dikkat görmez. Bizler iğrenmeyi ensest ilişki, zalimlik, siyasi yozlaşma, vatan hainliği, dolandırıcılık ve riyakarlık gibi belirli davranışlarda hissederiz. Bağış yapmaları için İnternet'te insanlara kanser olduğunu söyleyen bencillerle ya da yetkili olmadıkları alanlara park eden insanlarla karşılaştığımızda, onlara 'iğrenç' deriz ve 'ağzımızda kötü bir tat bıraktıklarını' söyleriz. Siyasetçiler ne zaman bizleri belirli etnik gruplar gibi insanlara karşı doldurmak isterse, iğrenç kartları oynarlar. Bu insanların bizim nefret ettiğimiz hayvanlara benzediklerini ya da onlar gibi koktuklarını söylerler. Hatta onlarla ilgili konuşurken burun kıvrırırlar. Diğer taraftan, temizliği erdem ve iyi şeylerle eş tutarız. Kötü bir olaydan sonra 'ellerimizi yıkadığımızda', temizliğin masumiyete eşit olduğunu ifade eden 'Pontius Pilate'

deriz.¹³⁰ ‘Ahlaki iğrenme’ üzerine mevcut literatür bazen orijinal duyguya neredeyse sonradan akla gelen bir düşünce gibi davranarak ilerler. İnsan iğrenmesini kültürel bir olguya, sadece patojenlerden kaçınarak edinilmiş bir tada yükseltir.

Bize itici gelen yiyeceklere genellikle ‘iğrenç’ deriz. Kendi kültürümüzde yeme alışkanlıklarını diğerlerinden öğreniriz. Bu yüzden başka bir kültürde favori yiyeceğimiz bile olsa hiç hoşlanmayabiliriz. Bir zamanlar Sapporo’da bir barda kötü kokulu mayalı bir soya fasulyesi yemeği olan ‘*natto*’dan yarım kâse yiyen ilk Batılı olarak ayakta alkışlandım ya da bana öyle söylediler. Kendimle gurur duydum ancak daha sonra birisi bana gelip yemeği nasıl bulduğumu sordu. Diplomatik bir cevap vermeden yüz ifadem duygularımı ele verdi. Herkes kahkahalara boğuldu. Diğer yandan Japonlar her zaman soyarak yedikleri elma ve armutların kabuklarına katlanamazlar ki bu bana çok ilginç gelir. Biz insanların tatları ve iğrenmeyi sonradan edindiğimiz gayet açıktır. Hayvanlar bunun gibi kültürel farklılıklar göstermezler ya da argüman bu şekildedir çünkü onlar ne yiyip ne yemeyeceklerini içgüdüsel olarak bilirler.

Bir diğer popüler düşünce iğrenmenin onların bedenlerini ve ürünlerini iğrenç olarak sınıflandırarak kendimizi onlardan ayırmamıza yardımcı olduğunu iddia eder. Çürüyen bitkiler ve meyveler bizi çürüyen hayvan cesetleri ve onların yüzleri, kanları, menileri, bağırsakları vb kadar rahatsız etmez. Teori, midemizi bulandıran sadece hayvanların görüntüsü ya da kokusu değildir diye devam eder; bize kendi faniliğimizi hatırlatırlar. Ölümden o kadar çok korkarız ki hayvanlarla paylaştığımız bu ortaklığı ve onların kırılgan varlığını vurgulayan her şeyden nefret ederiz. Hayvanlardan uzaklaşmak bizim, bazı bilim insanlarının neden iğrenmenin bir uygarlık işaretinden daha az bir şey olmadığını düşünmesini açıklayan varoluşsal sorularla

130 Paul Rozin, Jonathan Haidt ve Clark McCauley (2000), Joshua Tybur, Debra Leberman ve Vladas Griskevicius (2009).

ilgilenmemize yardımcı olur!

Tehlikeli maddeleri uzakta tutmak için gelişen açık bir duyguyla ilgili bu şatafatlı düşüncelerden başım dönüyor. Akademisyenler kendi süslü detaylarında kaybolmaya eğilimlidir. İğrenmenin olağan kaynağına giden yolları şaşırtmayı o kadar etkili bir şekilde başardılar ki bu sanki yepyeni bir duyguymuş gibi görünmeye başladı ve sadece bir duygu değil, soylu başarılarımızı da açıklayan zihinsel bir operasyon olarak düşünülür ama yine de bütün psikologlar bu şekilde düşünmez ve bazıları benim gibi hisseder. Eğer iğrenme duygusunun derinlerine inersek, ahlaki çevreye uygulandığında bile, insulaya yerleşmiş ve burun kıvrırma ile ifade edilen aynı duyguyu buluruz.

Hayvanları çok seven ve her gün onlarla çalışan biri olarak benim özellikle ilgimi çeken şey, onlardan nefret etmenin uygarlığı bir şekilde ileri taşıyacağı düşüncesidir. Eğer öyleyse neden düzenli olarak temizlemek zorunda kaldığımız dışkılarına rağmen onları tıpkı aileleriymiş gibi bir dediklerini iki etmediğimiz evlerimize alıyoruz? Kedi severler çöp kovaları, köpek severler dışkı toplama küreklerinden vazgeçmez At severlerin yapmak zorunda oldukları şeylerden söz etmeye bile gerek yok. İnsanlığın hayvanlara ne kadar bağlı olduğuna bir bakın. Onları sadece yiyecek olarak değil, sabanla tarla sürmek, orduları taşımak, mektup göndermek (posta güvercini) uyuşturucu koklatmak, avlanmak, hastalığı yatıştırmak, kemirgenleri yakalamak, polenleri yaymak vb. pek çok şey için kullanırız. Eğer insanlar, hayvanlar tarafından ayaklandırılıyorsa, o zaman neden hayvanat bahçeleri sadece Amerika Birleşik Devletleri'nde yılda tahmini 175 milyon ziyaretçi alıyor? Facebook'da herkesin izlediği bütün hayvan videolarını düşünün. Çocuklar için yapılan animasyon filmleri konuşan hayvanlarla doludur. Oyuncak dükkânları çocukların uyurken sarıldığı pelüş ayılar, filler, dinozorlar vb. pek çok oyuncak satar. Aslında insanlar hayvanlardan aşırı derecede etkilenir ve onları 'aslan kadar cesur', 'bir baykuş kadar akıllı' ve 'bir kun-

duz kadar meşgul' gibi ifadelerle göklere çıkarır. Batı'da biz kendimizi hayvan krallığından ayrı tutmayı severken, doğayla daha iç içe yaşayan atalarımız aynı düşünceden muhtemelen hoşlanmıyordu. Büyük ihtimalle yazıyı kullanmayan toplumların halen yaptığı gibi hayvan tanrılara tapılar. Bu yüzden insanın iğrenme duygusunun hayvanlığımızı inkâr etmekle herhangi bir ilgisi olduğunu düşünmüyorum.

Bu duygunun kültürel bir kaynağının olduğunu düşünülmesi, diğer türlerin kültürü hakkında bildiğimiz şeylerin ışığında merak uyandırıcıdır. Hayvanların da kültürel iğrenmeleri olduğu kuvvetle muhtemeldir. Belki de bütün gün katır kutur bambu yiyen büyük pandalar ve sadece okaliptüsle beslenen koalalar gibi tek bir besine güvenen bazı türler ne yemeleri gerektiğini içgüdüsel olarak bilir ancak bu çok nadir bir durumdur. Tropikal yağmur ormanları primatların yapraklarını ve meyvelerini yediği binlerce çeşit bitkiyle doludur. Bu bitkilerin büyük çoğunluğu yenmez, bazıları zehirlidir ve diğerleri de mide bulandırır. Peki, primatlar hangilerini yiyeceklerini nasıl bilir? Ne yiyecekleri ve hangi uygunluk aşamasında yiyecekleri konusunda çok dikkatlidirler. Aslında, primatlarda renk görüşünün bu farklılıkları ayırt etmelerine yardımcı olmak için geliştiği düşünülmektedir. Ayrıca şempanzeler kendi avladıklarıyla önemli ölçüde et tüketirler. Çürümüş leşlere karşı bizimle aynı hassasiyete sahip olmalılar çünkü kendi öldürmedikleri ölmüş hayvanların cesetleriyle beslenme fırsatlarını es geçerler. Bu tikslenme, Tara'nın sıçan kadavrasıyla oynadığı oyunun neden bu kadar işe yaradığını gayet iyi açıklamaktadır.

Zengin içerikli araştırmalardan küçük şempanzelerin büyüklerinden sadece ne yiyeceklerini ve ne yemeyeceklerini değil, aynı zamanda ulaşması zor yiyeceklere nasıl ulaşacaklarını da öğrendiklerini biliyoruz. Kanatlı karıncaları nasıl avlayacaklarını, nasıl fındık kıracaklarını ve arı kovanlarından nasıl bal toplayacaklarını öğrenirler. Bizim kendi deneylerimiz insansı maymunların, kendi doğal ortamlarında kültürel olarak kazanılmış yiyecek tercihlerine dönüşen mükemmel taklitçiler

olduğunu ortaya koyar.¹³¹ Günümüzde kültür incelemeleri kuşlardan balıklara, yunuslardan maymunlara kadar pek çok farklı türü içermektedir. Bu iğrenme durumu Güney Afrika'daki oyun rezervlerinde yapılan kusursuz bir alan deneyiyle açıklığa kavuşturulabilir.

Hollandalı primatolog Erica Van de Waal, bu siyah yüzlü gri vahşi vervet maymunlarına çok sevdikleri bir yiyecek olan mısırlarla dolu açık plastik kutular verdi ancak bir aldatmaca vardı. Tanelerin bazıları mavi, bazıları ise pembeydi. Bir grup için, aloe ile kaplanmış pembe taneler iğrençken, mavileri yemek güzeldi. Başka bir grup için durum tam tersiydi: Maviler iğrenç gelirken, pembeler lezzetliydi. Hangi renk mısırın lezzetli hangisinin lezzetli olmadığına bağlı olarak, çağrışımsal öğrenmeyle bazı maymunlar mavi, bazı maymunlar pembe mısırları yemeyi öğrendi ancak daha sonra araştırmacılar lezzetsiz işlemi bütün tanelerden çıkardı ve yeni yavruların doğmasını bekledi. Birkaç maymun grubu artık her iki renkte de lezzetli taneler aldı ancak hepsi de inatçı bir şekilde kazanılmış tatlarına bağlı kaldılar ve geliştirilen alternatif tadı hiçbir zaman denemediler. Yeni doğmuş yirmi yedi yavrunun sadece bir tanesi yiyeceklerin iki rengini de yemeyi öğrendi. Tıpkı anneleri gibi, yavruların da geri kalanı yiyecek kolayca ulaşılabilir ve diğeri kadar lezzetli' olsa da diğer renge asla dokunmadı. Bazı yavrular tercih edilen türle mutlu bir şekilde beslenirken, reddedilen mısırların olduğu kutunun köşesinde oturdu. Tek istisna, annesi rütbece çok düşük ve son derece aç olan bir yavruydu ki bu yüzden o yavru genellikle yasaklı meyvenin tadına baktı. Hatta bu yavru, annesinin beslenme alışkanlıklarını izledi.¹³²

Uyumluluğun gücü çok büyüktür. Savurgan olmanın dışında, son derece yaygın bir uygulamadır. Annesinin ne yemesi

131 Victoria Horner ve Frans de Waal (2009).

132 Erica van de Waal, Christele Borgeaud ve Andrew Whiten (2013).

ve ne yememesiyle ilgili örneklerini izleyerek, yavrular her şeyi kendi kendilerine öğrenmek ve zehirlenme riskine girmek yerine, hayatta kalmak için daha iyi bir şans elde ederler. Hayvanlar da iğrenme duygusunu kazanabilir. Yetişkin maymunlar lezzetsiz mısırları reddederler ve daha sonra bu tercihi çocuklarına aktarırlar. Yavruların, annelerinin yemeyi reddettiği mısırlardan gerçekten midesinin bulanıp bulanmadığını söylemek çok zordur ancak davranışsal olarak konuşmak gerekirse, bir türün cazibesine kapıldıkları, diğerine karşı ise isteksiz oldukları gayet açıktır.

Japonya'da Koshima'nın alt tropikal adasında, Fransız primatolog Cecile Sarabian vahşi makakların 'öğk!' tepkisini inceledi. Kumsalda, birbirinin yanına üç farklı materyal koydu: Maymun dışkıları, gerçekçi görünen plastik atıklar ve kahverengi plastik bir defter kapağı. Daha sonra her bir nesnenin üzerine ya bir buğday tanesi (maymunların yediği ancak çok coşkulu tüketmediği) ya da yarım fıstık yerleştirdi. Bu maddeleri keşfederken, maymunlar atıklara dokunduktan sonra bazen ellerini şiddetli bir şekilde ovalamalarına rağmen bütün fıstıkları topladı ve hepsini yedi. Onlar ayrıca plastik defter kapağından bütün buğday tanelerini topladılar ve gerçek ve sahte atıklardan tanelerin neredeyse yarısını aldılar. Yani, maymunlar dışkı yığınlarından, buğday tanelerinden vazgeçecek kadar iğrendiler ancak mevzu fıstıklara geldiği zaman, onların arzusu galip geldi. Pis yiyeceklerle beslenmeye isteksizlik ve fıstıklarda daha yüksek olan besin değeri arasında her zaman dengeleyici bir eylemdir. Sarabian şimdilerde ne tür pisliklerin şempanzelerin çeşitli yiyecekleri reddetmemesine neden olduğunu anlamak için onlara benzer testler uygulamaktadır.¹³³

İğrenme yiyecek hiçbir şey olmadığı zaman pislik ve kirden tetikleniyor olabilir. Yağmur pis değildir ancak insansı maymunlar gibi biz de yüzümüzü buruşturacak kadar hoşlanmayız.

133 Cecile Sarabian ve Andrew MacIntosh (2015), Valerie Curtis (2014).

Tıpkı diğer insanların leş içindeki banyoları gibi, kirli bir taksinin içi de bizi iğrendirir. Sabahları duş alıp dişlerimizi fırçalarız çünkü genel anlamda sağlığımızı önemseriz (fonksiyonel yönü) ve kirli olmaktan (duygusal yönü) nefret ederiz. Hayvanlar bedensel hijyeni sadece sağlık çıkarlarından dolayı değil, aynı zamanda temizlik arzusu ve kirliliğe karşı yoğun bir isteksizlikten dolayı gözetir. Tüylerini yalayan bir kuşun gagasıyla kendini nasıl dikkatli bir şekilde temizlediğine bakın; özellikle kanatlarında ve kuyruklarındaki uzun tüyler. Onların hijyenine hayran olmamak çok zordur.

Üstelik bu onları mutlu eder. Öğrencilik günlerime dönecek olursam, haftada bir kez evcil cüce kargaların yurttaki odama, yerde bulunan büyük su kovaşından su sıçratmasına izin verirdim. Sabahın geri kalan saatlerinde, vücutlarındaki her bir tüyü düzeltirlerdi. Sonunda bütün tüyleri kabarmış hâlde tertemiz vücutlarından kaynaklanan mükemmel bir ruh hâliyle bir 'şarkıya' (Tırnak işaretiyle yazdım çünkü cüce kargalar çok hoş sesler çıkaramaz.) başlardı. Aynı titizlik, yüzlerini ve vücutlarının diğer yerlerini dikkatli bir şekilde yıkayan kedilerde de görülebilir. Takipçi hayvanlarda temizlik, kokularını avdan saklamalarına yardımcı olur. Ev kedilerinin uyanık oldukları zamanın yüzde 25'ini tertemiz bir duruma ulaşmak için kendilerini tımarlayarak geçirdiği söylenir.

Bedenin dışında temizlik ve paklık arzusu çoğu türde yaygındır. Yuva yapan hayvanlar genellikle düzeni ve çer çöpün olmadığı bir çevreyi tercih eder. Erkek çardak kuşu dişileri etkilemek için kulübesinin içine yüzlerce küçük süs yerleştirir (çiçekler, böcekler, sert kanatlar) ve onları sürekli yeniden düzenler. Ötücü kuşlar, civcivlerinin yok ettiği dışkılarını (mukoza zarının altındaki dışkılar) titizlikle keselerinden dışarı çıkarır. Gagalarındaki beyaz keseyi alırlar ve yuvalarından uzağa atmak için uçarlar. Yer sıçanlarının tünel sisteminde özel tuvalet odaları vardır ve başka bir yere yenilerini kazarken, eskilerini toprakla tıkarlar. Temizliğin avantajları yeterince açıktır. Temiz

tüyler uçuşu ve vücut izolasyonunu teşvik eder. Temiz bir yuva parazitleri ve yırtıcıları yuvadan uzak tutar ancak muhtemelen ait olmayan herhangi bir şeye karşı güçlü bir isteksizliği içeren altta yatan duygulara daha fazla dikkat etmeye ihtiyacımız vardır. Kirlilikten iğrenme tonlarca türü işaret eder.

Sonuç olarak, psikologlar insanlar arasındaki tartışmaya çok düşkün olduğu için, iğrenme doğada hayvanlar arasında da sosyal olabilir. Diğer primatlar aslında sosyal eylemler ya da belirli bireyler tarafından kapatılabilir. Aklıma gelen ilk örnek Amerikan İşaret Dili'nde eğitilen Washoe adındaki şempanze hakkında bir anekdottur. Lekelenmiş mobilya ve kıyafetleri 'kirli' olarak işaret etmeyi öğrenmişti. Bir gün bir makak tarafından ciddi bir şekilde kızdırıldığında, sürekli "Kirli maymun! Kirli Maymun!" diyordu. Bu, kelimenin yeni bir kullanımıydı ve daha önce öğretilen bir şey değildi. Washoe için sosyal isteksizliğin kirlilikle uğraşmak gibi hissettirdiğini iddia eder.

Daha yaşlı erkekler dişilere kur yaptığı zaman, bireylerde iğrenmenin cinsel bir bağlamı vardır. Yaşlı bir erkek kendileriyle seks yapmaya kalkıştığında, ergen dişilerin kelimenin tam anlamıyla kaçıp gittiğini gördüm. Çiftleşme mevsiminde al yanaklı dişiler de bazen kendilerine doğru yaklaşan daha yaşlı bir erkeği görür görmez bulundukları bölgeyi terk eder. Muhtemelen genç dişiler babaları olacak yaştaki erkeklerden hamile kalmaktan kaçınmaya çalışıyor ancak kesinlikle dehşete düşmüş gibi hareket ediyorlar. Yaklaşan erkek, kendi akrabalarından biri olduğunda, kuvvetli tepki çok daha açık görülüyor. Vahşi bir şempanze kendi oğlunun cinsel ilerleyişlerini reddetti. Ancak kendisini rahatsız etmeye başlayınca en sonunda boyun eğdi. Bunu protesto altında yaptı ve 'süreç boyunca çığlıklar atarak boşalmadan önce uzağa doğru zıpladı.'¹³⁴

1960'larda, Gombe Ulusal Park'ında çocuk felci patlaması yaşandı. Jane Goodall durumu, engelli şempanzelerin bacaklarının felç olduğu ve onların ormanda hareket etmesini ve

134 Jane Goodall (1986a)

ağaçlara tırmanmasını engellediği şeklinde tanımlar. Hareket yeteneğinin tuhaf kalıplarına girmeye zorlandılar. Toplulukta-ki sağlıklı şempanzeler onların varlığından son derece rahatsız oldular. Onlara yaklaşıyor ancak daha sonra yumuşak *hoo hoo* sesleri çıkararak bir adım geriye kaçıyorlardı. Engelli bir üyeye nadiren dokundular ve onları asla tımarlamadılar ki bu oldukça sıra dışı bir durumdu. Onun işlevsiz bacaklarına rağmen, yetişkin bir erkek ağaçta birbirini tımarlayan iki erkeğe katılmak için aşırı bir efor sarf etti ancak ikisi de ona eşlik etmeden oradan uzaklaştı.¹³⁵

Dışkıdaki hayvan iğrenmesinde bile sosyal bir bileşen vardır. İnsansı anne maymunlar genellikle bütün gün yanlarında taşıdıkları yavruları tarafından kirletilir. Bunu, işlerinin bir parçası gibi gayet sakin bir şekilde karşılarlar. Çoğu zaman bir yavrunun davranışından boşaltım yapılacağını ve onları bedenlerinden biraz uzakta tutmaları gerektiğini anlarlar. Eğer çok geç kalırlarsa, sadece birkaç yaprak alıp pisliği temizlerler. Buna karşılık eğer bir şempanze diğerine saldırıyorsa, korkudan kaynaklı ishali olan şempanze saldırganı kirletir. Bu durumda ikincisi beklenmedik lekelenmeden dolayı çok üzgün olduğu açıkça belirli olan hızlı hareketlerle lekeyi siler. Rahatsız eden sadece kaka değil, aynı zamanda onun kaynağıdır.

Dış grubun üyelerine karşı gösterilen iğrenme reaksiyonları çok daha güçlüdür ve onlarla ilişkili cansız nesnelere bile uzanabilir. Eğer sınırlarının korunması sırasında erkek şempanzeler ormanın onlara ait kısmına komşu erkekler tarafından inşa edilen bir gece yuvası görürlerse, bunu doğal olarak bir aşağılama gibi algırlarlar. Birkaç erkek ağaca tırmanarak yuvayı dikkatli bir şekilde koklar ve inceler. Ardından yuva darmadağın olana kadar her dalı bir bir kırarlar. Düşmanın onun topraklarında dolaştığını ve kasıtlı olarak işediğini gören bir köpeğin aynı tepkiden güdülendiğini düşünüyorum. Bununla ilgili komik bir hikâye var: Bir gece, Afrika ovalarındaki bir çalışan botlarını

135 Jane Goodall (1986b).

çadırının dışına yerleştirdi. Ertesi sabah botların içinde leopar dışkısı olduğunu anladığı yumuşak bir şey hissetti. Büyük kedi onun ayak kokusunu tiksindirici bulmuş ve onu mahvetmeye karar vermiş olmalıydı.

Bizim, ahlaki iğrenme olarak adlandırdığımız şeye eşit olacak şekilde diğerlerinin *davranışlarından* tetiklenen iğrenme ile ilgili çok fazla hayvan örneği yoktur ancak bu, böyle bir şeyin olmadığı anlamına gelmez. Bir avuç inceleme dışında primatların diğerlerinin 'karakterini' nasıl değerlendirdiğine hiç kimse bakmıyor. Kyoto Üniversitesi'ndeki biliminsanları bir kişinin plastik bir konteyneri açarken sorun yaşarmış gibi yaptığı ve bir deneyciden yardım istediği olaya kapuçin maymunlarının nasıl tepki verdiğini test etti. Deneyi yapan kişi nazik bir şekilde yardım etti. Bir sonraki sahnede ise kişi farklı bir deneyciden yardım talebinde bulundu ve deneyci bu isteği görmezden geldi. Maymunlar iyi insanları mı yoksa kaba insanları mı seviyordu? Unutmayın, budeney, deneyi yapan kişinin maymunlara değil, başka bir insana davranışıyla ilgiliydi. Onların önünde oynanan sahneleri izledikten sonra maymunlar, düşük düzeyli işbirliğinden hoşlanmadıkları kötü deneyciyle herhangi bir şey yapmayı reddettiler.¹³⁶

Giderek daha sık uygulanan böyle deneyler, ahlakın evrimiyle ilgilidir. Bu, daha önceki kitaplarda değindiğim benim içime işleyen bir konudur. Bununla ilgili söyleyebileceğim çok şey var ancak şempanzeler arasındaki sosyal norm ihlali ile ilgili bir hikâye anlatmama izin verin. Bu olay Yerkes Field Station'daki koloninin alfa erkeği Jimoh'un ergen bir erkekle favori dişilerinden birinin gizlice ilişkiye girdiğinden şüphelenmesiyle meydana geldi.

Olayın tamamını barınağın her köşesini görmemi sağlayan ofis penceremden izledim. Bununla birlikte, alandaki şempanzeler açısından manzara pek çok engelle kapanmıştı. Bu, genç

136 James Anderson ve diğerleri (2017).

erkek ve dişinin geçici bir süre için Jimoh'un görüş açısından kaçmasını kolaylaştırdı. Alfa erkeği bir şeyler döndüğünü anladı ve onları aramaya gitti. Normalde sadece suçlunun peşinden giderdi ancak bazı sebeplerden dolayı -belki de aynı dişi o sabah onu reddettiği için- tamamen eğilmiş bir şekilde genç şempanzenin arkasından gitti ve ona hiç merhamet göstermedi. Yetişkin erkekler genellikle etraflarındaki çocukları tokatlasa ve neredeyse onları ezse de bu kolonide dişiler onlara köpek dişlerini kendilerine geçirme izni vermedi. Burada bir sınır çiziyorlardı ancak Jimoh çıldırmıştı ve kurbanında bir paniğe neden olarak genç erkeği barınağın çevresinde takip etti. Onu yakalamaya ve cezalandırmaya niyetli gibi görünüyordu.

Bununla birlikte, bu noktaya ulaşmadan önce dişiler *woaow* haykırışlarına başlamak için olay yerine yaklaştılar. Bu kızgın ses, saldırgana ve davetsiz misafire karşı uyarı çağrısıdır. İlk başta, çağrışı yapanlar diğer herkesin nasıl tepki vereceğini görmek için etrafa baktı. Diğerleri katıldı, özellikle de alfa dişi ve onların çağrısının yoğunluğu, deyim yerindeyse herkesin sesi duyulana kadar yükseldi. Bu, grupta oylama yapma izlenimi yarattı. Protestoların şiddeti giderek artınca, Jimoh yüzünde gergin bir sırıtişla saldırıyı aniden kesti: Mesajı almıştı.

İşyerinde ahlaki bir hoşnutsuzluk görüyormuş gibi hissettim.

Duygular Organlar Gibidir

Radikal bir öneriyle başlamama izin verin: Duygular organlar gibidir. Hepsine ihtiyacımız vardır ve hepsi diğer memelilerle ortak özelliğimizdir.

Mevzu organlara geldiğinde, bu gayet açıktır. Hiç kimse kalp, beyin ve akciğerler gibi bazı organların başlıca olduğunu ancak pankreas ve böbrek gibi diğer organlara daha az ihtiyaç duyulduğunu savunmaz. Pankreasında ya da böbreklerinde problem yaşayan herhangi bir insan, bedenimizde her organın vazgeçilmez olduğunu bilir. Üstelik organlarımız sıçanların,

maymunların, köpeklerin ve diğer memelilerin organlarından temel olarak farklı değildir. *Mammalia*'yı ayrı tutan meme bezleri hariç, kurbağalar ve kuşlar da dahil olmak üzere omurgalılar arasında bütün organlar ortaktır. Öğrenciyken pek çok kurbağa inceledim ve yenileyici organlar da dahil olmak üzere böbrekler, ciğer, kalp vb. her şeyleri vardır. Omurga bedeni belirli bir makine gerektirir ve eğer herhangi bir parçası kaybolur ya da başarısız olursa, ölür.

Duyguları göz önüne aldığımızda da düşünme açık bir şekilde farklıdır. İnsanların hayatta kalmak için gerekli olan sadece birkaç 'temel' ya da 'başlıca' duyguya sahip olduğu düşünülür. Sayı, ikiden on sekize kadar bir yerde biliminsanlarına göre değişir ancak genellikle yarım düzine civarındadır. Açık temel duygular korku ve öfkedir ancak kibir, cesaret ve memnuniyet gibi başka duygular da vardır. Bazı duyguların diğerlerinden daha önemli olduğuyla ilgili düşünce Aristo'ya dayanmaktadır ve Temel Duygu Teorisi (BET) olarak bilinir. Bir duygunun 'temel' olarak düşünülebilmesi için, dünyadaki bütün insanlar tarafından fark ve ifade edilmesi ve doğuştan olması gereklidir. Temel duygular biyolojik olarak ilkindir ve diğer türlerle ortaktır.¹³⁷

Bir diğer yandan insan duyguları 'ikincil' ya da hatta 'üçüncül' olarak bilinen basmakalıp ifadelerden yoksundur. Hayatımızı zenginleştirirler ancak onlar olmadan da hâlâ iyi olabiliriz. Üstelik bütününü kendimizdir ve kültüre göre değişiklik gösterir. İkincil duyguların listesi son derece uzundur ancak sizin de fark edeceğiniz gibi, hatta var olduklarıyla ilgili bütün önerilerle ilgileniyorum. Bu, bedenimizdeki her organın önemli olmadığı düşüncesi kadar kusurludur. Artık apandisit bile (kör bağırsağa bağlı tek tarafı kapalı küçük tüp) 'gerek-siz' olarak adlandırılmaz çünkü bağımsız bir şekilde o kadar çok geliştirdi ki onun hayatta kalma değerinden şüphe edilmez. Onun muhtemel fonksiyonu, sindirim sisteminin yeniden

137 Andrew Ortony ve Terence Turner (1990), Liah Greenfeld (2003).

başlamasına yardımcı olan iyi bakterileri barındırmasıdır. Koler ve dizanteri gibi ciddi bir hastalıktan sonrasını buna örnek verebiliriz. Bedenimizin her bir parçasının bir amaca hizmet ettiği gibi, her duygu da bir nedenden dolayı gelişti.

İlk olarak gurur, utanç, suçluluk, intikam, memnuniyet, bağışlayıcılık, umut ve iğrenmede gördüğümüz gibi, diğer türlerde de bu duyguların var olduğunu görmezden gelemeyiz. Bu duygular bizde daha fazla gelişmiş olabilir ya da daha geniş bir yelpazedeki koşullar altında kullanılabilir ancak bunlar temel olarak yeni değildir. Bazı kültürlerin bunlardan bazılarını diğerlerinden daha fazla vurgulaması biyolojik bir kökene dayanmaz.

İkinci olarak, herhangi ortak bir duygunun işlevsiz olması muhtemel değildir. Bir şeyle ilgili bu kadar galeyana gelmenin ve tutkulu olmanın bedeli göz önüne alındığında ve bu durumların karar vermeyi ne kadar etkilediğine dikkat edildiğinde, yersiz duygular inanılmaz bir yük oluşturur. Bizi yanıltabilirler ki bu kesinlikle doğal seçimin taşımamıza izin vereceği türden bir yük değildir. Dolayısıyla benim düşüncem bütün duyguların hem biyolojik hem de gerekli olduğu ile ilgilidir. Hiçbiri diğerinden daha temel değildir ve hiçbirisi yalnızca insanlara özgü değildir. Bana göre, duyguların bedene ne kadar bağlı olduğu ve bütün memelilerin bedenlerinin temelde aynı olduğu dikkate alındığında, bu mantıklı bir durumdur. Bu yüzden insan deneklere sadece onların çağrılarını dinleyerek sürüngenler, memeliler, amfibi hayvanlar ve diğer kara hayvanlarının duygusal uyarılma durumlarını tahmin etmeleri istendiğinde, bu konuda çarpıcı bir biçimde iyi işler çıkardılar. Bütün omurgalıların duygularını benzer yollarla ifade etmesine imkân tanıyan 'akustik tümeller' var gibi görünür.¹³⁸

Burada, anlaması duygulardan daha zor ve daha çeşitli olan hislerle ilgili konuşmadığıma dikkat edin. Kişinin kendi duygularının öznel değerlendirilmesi olan hisler kültürden kültüre

138 Piera Filippi ve diğerleri

değişiklik gösterebilir. Hayvanların ne hissettiğini bilmek çok zordur; onların hislerine ulaşılmazlığın iki yönü olduğunu fark etmek iyidir. Ne hissettiklerini sadece tahmin edebiliriz ancak bunun herhangi bir özel his olduğunu kabul edemeyiz. İkinci uyarının ne kadar sıklıkla göz ardı edildiği dikkate alındığında, dikkati davranışsal fonksiyonlara ve sonuçlara dönüştüren hayvan hislerini reddetmenin standart yoluna kısaca geri dönme izin verin. İki hayvanın birbirini sevdiğini iddia ettiğinizde, böyle bir şeye ihtiyaç duymadıkları çünkü bütün meselenin üremek olduğunu söyleyecekler. Eğer onların gururlu bir ifade takındıklarını söylediğinizde, sadece gösteriş yapmak için kendilerini büyüttüklerini duyacaksınız. Bir hayvanın korktuğunu söylerseniz, tehlikeden kaçmayı başardıkları sürece korkmaları gerekmediğini duyacaksınız. Bu, her zaman davranışın sonucuna indirgenir.

Bu, son derece gizli bir manevradır çünkü yararlı sonuçlar duyguları asla dışarıda tutmaz. Bu durum biyolojide öğrencilerimizi uyardığımız analiz seviyeleri arasındaki kafa karışıklığı olarak bilinir. Duygular, davranışın arkasındaki motivasyona aitken, sonuçlar onun fonksiyonuyla ilgilidir. Bu ikisi el ele hareket eder: Her davranış hem motivasyon hem de fonksiyon tarafından belirlenir. Biz insanlar hem sever hem de yeniden üretiriz, gurur ve korku hissederiz, susarız ve su içeriz, korkarız ve kendimizi koruruz, öğreniriz ve kendimizi temizleriz. Bu yüzden hayvan davranışlarının fonksiyonel yönünü vurgulamak bizi hiçbir şekilde duygularla ilgili bir soruya yaklaştırmaz.

Birisinin, hayvanların sadece üremek için seks yaptığını iddia ettiğini düşünün. Bütün hikâye bundan ibaret olamaz. Karşı cinsin üyeleri yine de bir araya gelir, birbirine çekilir, birbirine güvenir ve uyarılırlar. Her duygunun kendi mekanizması vardır ki orası duyguların ortaya çıktığı yerdir. Birleşme, doğru hormonal koşulları, cinsel arzuyu, eş tercihlerini, uyumluluğu ve hatta aşkı gerektirir. Bu bizim için olduğu kadar hayvanlar için de doğrudur.

Ne kadar ilginçtir ki sevgi ve bağlılık temel insan duygu-

ları olarak nadiren listelenir ancak bana göre sadece seks bağlamında değil, bütün sosyal hayvanlar için gereklidir. Pek çok kuşta ve bazı memelilerde güçlü ve hayat boyu süren eş bağlar buluruz. Bu bağlar cinsiyet gözetmeksizin (uzun mevsimler de dahil olmak üzere) devam eder. Anne-çocuk bağı memelilerde normaldir ve bir anne yavrusunu kaybettiğinde derin bir üzüntüye neden olabilir. Onu havaya kaldırıp nazik bir şekilde döndürerek yavrusuyla oynayan bir anne insansı maymuna ya da yavrularına karşı aşırı özen gösteren anne fillere bakıp da sevgiyi görmemek imkânsızdır. Sevginin temel bir duygu olarak sınıflandırılmamasının tek sebebi yüzde ifade olarak ortaya çıkmamasıdır. Öfke ve iğrenme gibi ifadelerde olduğu gibi, yüzümüzde sevgiyle ilgili bir ifadeye sahip değiliz. Bana göre bu, yüzle ilgili esneklikten yoksun pek çok hayvanla ilişkili olarak güçlü bir şekilde hissedilen yüzdeki geleneksel odağın sınırlarını göstermektedir.

Duyguların nasıl sınıflandırılacağı ya da hatta duygunun ne olduğu ile ilgili asla bitmeyen tartışma bana esas işimizin bitki ve hayvanları sınıflandırmak olduğu biyolojideki bir bölümü hatırlatır. *Sistematik* olarak bilinen bu alan 18. ve 19. yüzyıllarda altın çağını yaşadı. “Bir tür, kendi kendine bir tür olmayı hak eder mi yoksa bir alt tür olarak düşünülmesi daha iyi mi olur?” tartışmasından daha ateşli (ya da daya faydasız) birkaç tartışma vardır. Nörobilimin duyguların sınıflandırılmasına yardımcı olduğu şekilde, DNA bu tartışmaların çoğunu yatıştırıyor. Eğer suçluluk ve utanç gibi iki duygu beyinde aktivasyonları paylaşır ve aynı yollarla ifade edilirse, açık bir şekilde birbirine aittir. Onların farklılığına odaklanmayı sevsek de onlar aynı öz değerlendirici duygunun iki alt türüdür. Diğer yandan, çok az beyin aktivasyonu ve bedensel ifade paylaşan neşe ve öfke gibi duygular, duygu ağacının farklı dallarına aittir. Herkes her duygunun kendi nöral imzasına sahip olduğuna ikna olmasa da, bütün beyin alanlarını ve devrelerini

çizmek, hayvan ve bitki familyalarının taksonomlarını çizmek için DNA karşılaştırmalarını kullandığımız şekilde duygularla ilgili bilime dayalı nesnel bir taksonomi oluşturmak açısından en iyi iddiamızdır.

Nörobilim ayrıca türler arasında hangi duyguların homolog olduğunu belirlemeye yardımcı olur. Ödül bekleyen köpekler ve iş insanları arasındaki beyin benzerliklerini zaten biliyoruz ve bir sonraki adımımız, suçu düşünmesi istenen insan deneklerde olduğu gibi, aynı beyin devrelerinin aktif olup olmayacağına karar vermek için ‘suçlu’ köpeği MR’a sokmak olabilir.

Bu beni yeniden insulaya ve onun lezzetsiz yiyecekler, ahlaksız davranışlardaki iğrenme rolüne ve engelli Gombe şempanzelerinin durumuna götürür. Her çeşit iğrenmeyi farklı bir duygu olarak düşünmek yerine, neden hepsi aynı kabul etmiyoruz? İğrenme tetikleyicileri türler, koşullar ve hatta kültürlerde çeşitlilik gösterebilir ancak duygunun kendisi ve belki de ilişkili hisler ortak bir nöral alt katman içerir. Amerikalı primatolog ve nörobilimci Robert Sapolsky komik bir ilk insan sesinde, var olan bir duyguya bağlayarak evrimin ahlaki iğrenmeyi nasıl ürettiğini tanımlar:

Hmmmm, ortak davranışsal normların şiddetinden temin edilmiş aşırı negatif etki. Haydi görelim! Kim herhangi bir geçerli deneyime sahip? Biliyorum, insula! Aşırı olumsuz duyuşsal uyarılara neden olur -hepsi bu- bu yüzden onun görevini ahlaki iğrenme meselesini dahil edecek şekilde genişletelim. Bu işe yarayacak. Bana bir ayakkabı çekeceği ve biraz selobant verin.¹³⁹

İnsan duygularının bütün hikâyesi bu olabilir: Onlar, diğer memelilerle paylaştığımız eski duygular üzerindeki değişimlerdir. Darwin, evrimi değişimle geçiş (modifikasyon) olarak tanımladı, bu da evrimin nadiren tamamen yeni bir şey yarattı-

139 Robert Sapolsky (2017)

ğını söylemenin başka bir yolu. Evrimin bütün yaptığı, onları mevcut ihtiyaçlara uygun hâle getirerek eski özellikleri yeniden tazelemektir. İşte bu yüzden duygularımızın hiçbirisi tamamıyla yeni değildir ve hepsi hayatımızda önemli bir rol oynar.

5 Güç Arzusu

Politikalar, Cinayet, Savaş Hâli

Temmuz 2017’de, o zaman Beyaz Saray basın sekreteri olan Sean Spicer’ın muhabirlerin sorularından kaçmak için çalılarının arasında saklanırken yakalandığında, Washington politikalarının gerçekten primatolojik olduğunu biliyordum. Birkaç hafta önce James Comey mavi perdelerle karışıp gitsin diye bir odanın arkasında beklerken kasıtlı olarak mavi bir takım elbise giymişti. FBI yöneticisi fark edilmemeyi ve başkanlara özgü bir sarılmadan kaçınmayı umut etmişti ancak taktik başarısız oldu.

Çevreyi yaratıcı bir şekilde kullanmak, rezil halk kitlelerinin üzerinde bir tahtta oturmak ve aralarına bir asansörle inmek ya da Saddam Hüseyin’in icat ettiği bir ritüel olan astlar koltukaltınızı öpsün diye kolunuzu yukarı kaldırmak, beden dilinin rolünde olduğu gibi en iyi ihtimalle primat politikalarıdır. Tartışma performanslarının üst düzey değerlendirmeleri ve adayların uzunlukları arasındaki ilişki iyi bilinir. Daha uzun adaylar desteklenir. Bu avantaj kısa adayların neden grup fotoğrafları sırasında üstünde durmak için yanlarında bir kutu getirdiğini açıklamaktadır. Fransa başkanı Nicolas Sarkozy bir fabrikayı ziyaret ettiği zaman, fotoğraf çekimi sırasında onların arasında daha uzun durabilsin diye bir otobüs dolusu kendisinden

daha kısa insan getirdi. Örnek konusunda sıkıntı yok ancak benim listem ABD'de 2016 son başkanlık seçiminde Donald Trump'ın sahneye çıkmasıyla daha da genişledi.

Bir Alfa Erkeği Gibi

Trump'ın erkek rakiplerine karşı zorbalık yetenekleri efsaneviydi. Cumhuriyetçi primer sırasında Trump, kendini şişirip, sesini alçaltıp, "Düşük enerjili Jeb" ve "Küçük Marco" gibi aşağılayıcı takma isimler kullanarak bütün zayıf rakiplerini sıkıştırdı. Erkek bir şempanze gibi kasılarak yürürken, ortamı hipermaskülen bir beden dili yarışına çevirdi. O günün siyasi meseleleri ikinci plandaydı. Hatta elin boyutunun, bedenin diğer bölümleriyle ilgili bir şeyler söylediği konusunda varsayımlara dayalı anatomik kıyaslamalar bile duyduk. Amerika tarihinde hayal edilmeyen bir noktada, kazanmaya en yakın koşucu ellerini kaldırdı ve seyircilere onların küçük görünüp görünmediğini sordu. Böylece bedeninin geri kalanının da benzer boyutlarda olduğunu garanti altına almış oldu.

Trump'ın en zekice hareketlerinden biri 2012 Cumhuriyetçi adayı Mitt Romney tarafından yapılan eleştiriye verdiği cevapta ortaya çıktı. Trump seyircilere dört yıl önce Romney'i mahkemeye verdiğini hatırlatarak öfkeleni: "Onun ne kadar sadık olduğunu görebilirsiniz, benim desteğim için yalvarıyordu. 'Dizlerinin üzerine çök!' diyebilirdim ve o da dizlerinin üzerine çökerdi."¹⁴⁰ Bir saldırıda Trump, düşük rütbeli bir şempanzenin bir alfa erkeği için tozda süründüğüne benzer şekilde perişan bir portresini yaratarak, Romney'i güvenilmez olarak tanımladı.

Trump'ın T'ye kadar bir yılgınlığı olsa da bu durum ona genel seçimlerde kadın rakibine karşı yardımcı olmadı. Cinsiyetler arasında bütün iddialar hükümsüzdür. Savaşma davranışı kurallara bağlıdır. Hayvanlar birbirini öldürme konusunda yeteneklidir

140 Bölüm 5: Güç Arzusu

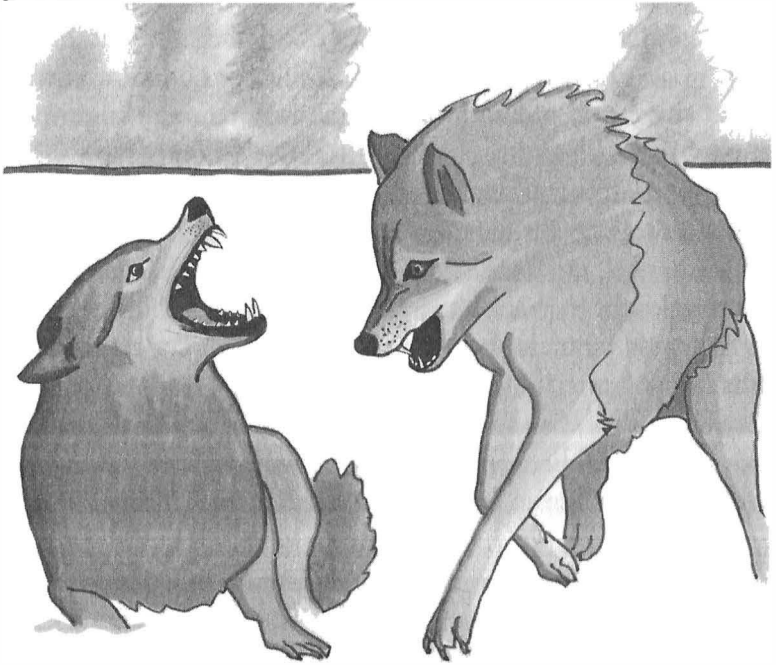
Mother Jones, 3 Mart 2016.

-yırtıcılar, zehirli yılanlar, toynaklı hayvanlar- ve dövüşme standartlarını izlerler. Tamamen dışarı çıkmak yerine, illé de birbirini devirmeden güç ve kurnazlığı test eden ritüel hareketlerden geçerler. Bütün bunlarda, erkek erkeğe ve erkek dişiye karşı kurallar önemli ölçüde farklıdır çünkü bir erkek için başka bir erkeği öldürmek bir şeydir ancak bir dişiye öldürmek aptalca bir şeydir. Evrimsel olarak konuşmak gerekirse, bir erkeğin zirveye ulaşmaya çalışmasının nedeni, birlikte çocuklar yapabileceği bir dişiye sahip olmaktır. Bizim siyasi sistemimizde diğer türlerden oldukça farklı bir sosyal düzene imkân veren kadınların oy kullanması ve en önemli pozisyonlarda yer alabilmesine rağmen, savaş kuralları neredeyse hiç değişmedi. Bunlar milyonlarca yılda evrildi ve fırlatıp atılamayacak kadar kökleşti. Bir erkek, bir dişiyle yüzleşirken çoğu zaman gücüne gem vurur. Bu, insansı maymunlar ve insanlar için olduğu kadar atlar ve aslanlar için de geçerlidir. Bu sınırlamalar psikolojimizde o kadar derin bir şekilde bağlıdır ki şiddete karşı güçlü bir şekilde reaksiyon gösteririz. Örneğin, filmlerde bir kadının bir erkeğe tokat attığını görmek bizi çok üzmezken, aksi durumda korkuyla sineriz.

Bu, Trump'ın ikilemidir: Bir erkeği yenebileceği şekilde yenemeyeceği bir rakiple karşı karşıyaydı. Ronald Reagan'dan beri her başkanlık tartışmasını izledikten sonra, 9 Ekim 2016'da Trump ve Hillary Clinton arasındaki ikinci tartışma kadar garip olanını hiç görmemiştim. Gürültülü hareketleri ve düşmanlığı ile cehennem gibi bir tartışmaydı. Trump'ın beden dili rakibini yere sermeye hazır yaralı bir ruh gibiydi ancak tek bir hareketinin bile onun adaylığını bitireceğinin farkındaydı. Sabırsız bir şekilde volta atarak ya da koltuğunu sıkı sıkı tutarak, devasa bir balon gibi Clinton'ın arkasına sürüklendi. Endişeli izleyiciler Clinton'a uyarı niteliğinde "Arkana bak!" gibi tweetler attı. Daha sonra Clinton, Trump onun boynunda nefes alıp verirken kelimenin tam anlamıyla 'derim karıncalandı' yorumunda bulunmuştu.

Trump'ın tutumunda neredeyse hiç öfke yoktu, açık bir tehdit vardı: Onun başkanlığında özel bir savcının Clinton'u hapse

atacağını söyledi. Eğer erkek bir şempanze olsaydı, o sandalyeyi havaya savurur ve herkesten üstün gücünü gözler önüne sermek için masum bir izleyicinin üstüne fırlatırdı. Trump, Clinton'ın eşine ek olarak Başkan Obama'yı da eleştirerek aynı partiden seçime katılan arkadaşını da otobüsün altına itti ve dış politika-dan bir soruyla baş başa bırakarak elindeki en iyi şeyi yaptı. Erkek hedeflere karşı daha huzurlu hissettiği çok açıktı. Aslında tartışma başlamadan önce, Bill Clinton'a karşı suçlamalarda bulunan birkaç kadını gösteren bir konferansa katılmıştı ancak bunların hiçbirisi karşı cinsten siyasi bir liderle nasıl başa çıkacağına dair ikilemi çözmedi.

Alfa erkeği terimi, anlamı basitçe zirvedeki kişi demek olan kurt araştırmasından gelir. Darwin'in antitez ilkesini takiben, dominant (sağ) ve itaatkâr (sol) kurtlar zıt duruşları benimser. Dominant olan tüylerini kabartır ve kulaklarını diker; bacakları üzerinde yükselerek yürürken, teslim olmaya hazır, kulakları geride zar zor işitilen sesler çıkaran itaatkâr kurdaki doğru homurdanır.

Eleştirmenlerin çoğuna göre Trump'ın kaybettiği tartışmadan hemen sonra, İngiliz politikacı Nigel Farage, Trump'ın 'gümüş sırtlı bir goril' gibi davrandığını söyleyerek, göğüs vuruşunun güçsüz bir versiyonunu taklit etti. Birkaç beden dili uzmanından da primat paralelleri aldık. Buradaki varsayım bir alfa olmak için kişinin büyük ve güçlü; rakiplerini alt etmeye hazır olması gerektiğidir. Trump'ın oğlu Eric, babasının bir kadınla ilgili çapkın şakalarını 'alfa kişilikleri'nin normal sohbetlerinde olduğu gibi mazur gördüğü zaman alfa referanslarının bu kadar özgürce etrafa savrulduğunu hiç duymamıştım. *Alfa erkeği* kavramının bu kadar popüler olması benim 1982 yılındaki *Chimpanzee Politics: Power and Sex Among Apes* kitabımın Newt Gingrich tarafından milletvekillerine önerilmesinden sonra, alfa erkeği olmanın tam olarak ne anlama geldiğini anlatma ihtiyacı hissettim.

Hayvan araştırmalarında alfa erkeği sadece bir grubun üst rütbeli erkeğidir. Bu kavram 1940'larda İsviçreli etolojist Rudolf Schenkel tarafından yapılan kurtlarla ilgili incelemelere dayanmaktadır ve hâlâ kullanımdadır. Bununla birlikte, siyasal konuşma tarzında, belirli bir kişilik türünü ifade eder. Çok daha fazla öğretici, öz güveni, kasılarak yürümeyi ve amacı vurgulayarak, nasıl bir alfa olunacağını bize öğretir. Alfalar sadece kazananlar değildir, çevrelerindeki herkese şiddetle vururlar ve onlara her gün kimin kazandığını hatırlatırlar. Yumuşamazlar. Gerçek bir alfa yalnız hareket eder ve kuzuların arasındaki bir aslan gibi yarışı kazanır. Bununla birlikte bu öğreticiler sadece insan toplumu için değil, aynı zamanda kurtlar ve şempanzelerle ilişkili olarak kavramın bütünüyle ilgili sahte bir versiyonu desteklerler. Alfa erkeği olarak doğmazlar ve bulundukları pozisyonu sadece boyutlarına ve mizaçlarına dayanarak elde etmezler. Primat alfa erkeği bir zorbadan çok daha karmaşık ve sorumludur.

Acımasız zorbalar bazen bir şempanze topluluğunda zirveye yükselebilir ancak benim tanıdığım alfalar bunun tam tersiy-

di. Bu pozisyondaki erkekler illaki en büyük, en güçlü ya da en bencil olanlar değildir çünkü zirveye genellikle diğerlerinin yardımıyla ulaşırlar. Eğer doğru destekçilere sahipse, en küçük erkek de alfa erkeği olabilir. Alfa erkeklerinin çoğu ezilen kişileri korur, barışı sağlar ve huzursuz hissedenlere yeniden güven verir. Bir bireyin kavgayı kaybeden diğer bireyi kucakladığı bütün örnekleri analiz ettiğimizde, dişiler genellikle diğerlerini erkeklerden daha fazla yatıştırırsa da çarpıcı bir istisna vardır: Alfa erkeği. Bu erkek, acı içindeki diğer herkesi sakinleştirerek iyileştirici bir güç gibi hareket eder. Üyeler arasında bir kavga patlak verir vermez, bu konuyu nasıl çözeceğini görmek için herkes ona döner. Uyumlu sağlamaya niyetli son belirleyicidir. Olaylar yatışana kadar kolları yukarda birbirine bağırان gruplar arasında etkileyici bir şekilde dikilir.

Burası Trump'ın gerçek bir alfa erkeğinden önemli ölçüde ayrıldığı yerdir. Empati ile mücadele etti. Ulusu birleştirmek ve sabitlemek ya da bastırılmış ya da acı çeken taraflar için sempati ifade etmek yerine, fikir ayrılıklarını ateşledi. Bu, onun engelli bir gazeteciyle alay etmesi ve beyaz üstüncüleri açık bir şekilde desteklemesiyle başladı. Primatolog için, alfa primatları ile Trump'ın davranışının kıyaslamaları sınırlıdır.

Bu arada Trump aralarında Emanuel Macron gibi daha genç isimlerin de bulunduğu çeşitli dünya liderlerine tehlikeli el sallamalarla fiziksel anlamda gözdağı vermeyi sürdürdü. Bu beceriksiz çatışmalar arasında bazen vücut geliştirmeden siyasete dönen Arnold Schwarzeneger gibi isimlerin adaylığına izin verilmesini dilerdim. O, siyaseti olduğundan daha ilkel bir manzaraya dönüştürerek, fiziksel gücüyle Trump'la alay edebilen ve onun 'kız gibi adam' yakıştırmasını yerle bir edebilen tek kişidir.

Siyasi Öfke Patlamaları

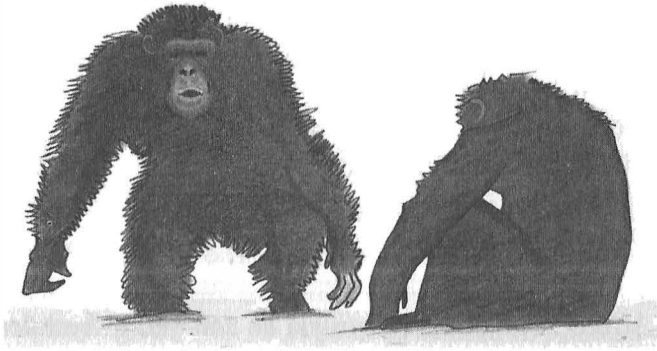
Aristo, bizim türümüzü *zoon politikon* (siyasi hayvan) olarak etiketlediğinde, bu düşüncüyü bizim zihinsel kapasitemizle ilişkilendirdi. "Sosyal hayvanlar olmamız o kadar özel değil!" dedi

(arılara ve turnalara atıfta bulunarak) ancak bizim toplum hayatımız insan mantığı ve doğruyu yanlıştan ayırt edebilmemiz açısından farklıdır. Kısmen haklı olsa da, Yunan filozof insan politikasının yoğun duygusal yönünü gözden kaçırmış olabilir. Rasyonelliğe ulaşmak çoğu zaman zordur ve gerçekler bizim düşündüğümüzden çok daha az önemlidir. Politikalar korkular ve umutlar, liderlerin karakterleri ve onların hissettirdikleri ile ilgilidir. Korku tellallığı yakındaki meselelerden uzaklaşmak için önemli bir yoldur. Çok önemli demokratik kararlar bile genellikle dataların dikkatli bir şekilde tartılmasından ziyade duygusal bir yol izler. Buna İngilizler'in 2016 yılında Avrupa Birliği'nden ayrılma yönünde oy kullanmasını örnek verebiliriz. Bu kararın ekonomiyi mahvedeceğini açıklayan ekonomistlerden gelen uyarılara rağmen, göç karşıtı düşünce ve ulusal kibir galip geldi. Sonraki gün İngiliz poundu tarihinin en kötü düşüşünü yaşadı.

En çarpıcı olan ise, insan politikalarının arkasındaki güdüleyici güçleri kuşatan edebi adlandırmalardır: Liderlerin güç arzusu ve takipçilerin liderlik özlemi. Çoğu primat gibi biz de hiyerarşik bir türüz. O zaman neden bunu kendimizden saklamaya çalışıyoruz ki? Etrafımız, çocuklarda hiyerarşinin erken yaşlarda ortaya çıkması (günlük bakım merkezindeki açılış günü bir savaş alanı gibi görünebilir), para ve statü takıntımız, küçük organizasyonlarda birbirimize bahsettiğimiz sevimli ünvanlar ve zirveden tepetaklak düşen kocaman adamların bebekler gibi üzülmelerine benzer kanıtlarla doludur ancak mesele hâlâ bir tabudur. İşimden dolayı pek çok sosyal psikoloji kitabı görürüm ve yeni bir tanesi her geldiğinde *güç* ve *hakimiyet* kavramları için içeriği araştırırım. Nadiren bu kavramlara rastlarım. Önemli görülmedikleri açıktır. Bir psikoloji konferansında insan gücünü vurguladığımda, onaylamayan yorumlar kafamı karıştırmıştı. Onlara pornografik bir şeyler gösterdiğimi düşünürdünüz! Güç dürtüsünü saklama girişimleri ayrıca, kurumsal yöneticilerin kontrollü olma ihtiyacı ile ilgili talepte bulunan bir incelemede ortaya çıktı. Güce karşı duyulan özlemi hepsi fark etmiş olsa da hiçbirisi bu içgüdüyü ken-

disine uygulamadı. Şirkette kendi rollerini sorumluluk, prestij ve otorite açısından tanımladılar. Güç yağmacıları değişmez bir şekilde *diğer adamlardı*.¹⁴¹

Siyasi adaylar eşit ölçüde isteksizdir. Modern demokrasiye sadece ekonomiyi düzeltmek ya da eğitimi iyileştirmek için katılarak, kendilerini halk hizmetkarı olarak sunarlar. *Hizmetkar* kelimesinin bir laf salatası olduğu açıktır. Gerçekten birisi onların buna bizim adımıza çamur atmak için katıldığına inanır mı? İşte bu yüzden şempanzelerle çalışmak çok tazeleyicidir. Onlar, hepimizin özlem duyduğu dürüst politikacılarıdır. Onları bir pozisyon için yarışırken gözlerken, kişi gizli dürtüler ya da yalan sözler için boşuna bakar. Neyin peşinde olduklarını görmek çok basittir.

Erkek şempanzeler zirve noktaya ulaşmak için güdülenmiştir. Bir alfa erkeği (sol) aynı boyda olmalarına rağmen rakibinden (sağ) iki kat daha büyük görünür. Tüyleri diken diken olur ve diğerini etkilemek için "kasılarak yürümeye" başlar.

141 Mauk Mulder (1977).

Bizim türümüzün güç özlemini içtenlikle vurgulayanlar sadece filozoflardır. Aklıma ilk gelen Niccolo Machiavelli'dir; Thomas Hobbes örtbas edilemez bir güç dürtüsü olduğunu düşündü ve Friedrich Nietzsche insanlığın 'güç arzusu'ndan bahsetti. Öğrenciyken, biyoloji kitaplarımın şempanzelerle ilgili çok az şey anlattığını fark ettiğim için, Machiavelli'nin *The Prince* kitabını almıştım. Borgias, Medici ve papaların insan davranışının gerçek yaşama dayalı içgüdüsel ve süssüz bir tarifi sundu. Bu kitap, hayvanat bahçesindeki insansı maymun politikalarıyla ilgili yazmam için zihnime doğru bir çerçeve yerleştirmemi sağladı ancak bugün bile, insanlar hileli ve vicdansız politikalarıyla ilişkilendirdiği Floransalı filozofu tartışırken buna katlanırlar. Aksi yönde olan bütün kanıtları göz ardı ederek, biz bundan daha iyiyiz der gibi görünürler.

İnsanın güç arzusunun derinliği hiçbir zaman bireyin kaybına verdiği tepkilerden daha açık değildir. Yetişkin erkekler, beklentileri karşılanmayan gençlerle ilişkilendirilen eski ve kaba hâllerine daha sık dönebilirler. Küçük bir primat ya da çocuk her dileğinin gerçekleşmeyeceğini ilk kez fark ettiğinde, gürültülü bir öfke nöbeti ortaya çıkar. Olması gereken hayat bu değildir. Bu vahim adaletsizlik karşısında bütün mahalleyi uyandırmak için hava gırtlaktan bütün gücüyle bırakılır. Yavru primat çığlıklar içinde, kendi kafasına vurarak, ayakta duramadan, bazen kusarak ve dolayısıyla en son yediği besinleri tehlikeye atarak etrafta dolanır. İnsansı maymunlar için yaklaşık dört, insanlar için ise iki yaş olan süttten kesilme döneminde öfke patlamaları yaygın bir durumdur. Güç kaybı karşısında siyasi liderlerin verdiği tepki de son derece benzerdir ki bu yüzden İngilizcede onlara 'güçten kesilmiş' deriz. Richard Nixon ertesi gün istifa etmek zorunda olduğunu fark ettiği gün, dizlerinin üzerine çöktü, hıçkırıklara boğuldu ve yumruklarıyla halıyı dövdü. "Ben ne yaptım? Ne oldu?" Bob Woodward ve Carl Bernstein'in 1976 yılına ait *The Final Days* isimli kitaplarında

anlattıkları gibi, Nixon'ın dışişleri bakanı Henry Kissinger, onu kelimenin tam anlamıyla kollarında tutup, sakinleşene dek bütün başarılarını tekrar tekrar hatırlatarak devrik lideri bir çocuk gibi rahatlatmıştı.

Genç primatlar her insan ebeveyn tarafından da bilindiği üzere istedikleri olmadığında öfke patlamaları yaşamakta uzmandırlar. Yetişkin primatlar, erkek bir şempanze ya da insan bir politika lideri iktidardan düşmediği sürece bu şekilde davranmaz.

Microsoft'un başkanı Steve Ballmer, şirketindeki kıdemli bir mühendisin rekabet için iş değiştirdiğini öğrendiğinde, bir sandalye kaptı ve şiddetli bir şekilde odanın karşı tarafına fırlattı. Bu taşkınlığın ardından, bu f***ing Google erkeklerini nasıl öldüreceğiyle ilgili atıp tutmaya başladı.¹⁴² Duygular ne kadar yoğun olursa, beden için o kadar külfet olur. Kuzey Kore'nin bir önceki "Sevgili Lideri" Kim Jong-il'in bir hidroelektrik ba-

142 Ina Fried (Eylül 5, 2005), CNET News.

raji ziyaretindeki teftiş sırasında geçirdiği bir öfke nöbetinden dolayı öldüğü söylenir. Tamiratlar konusunda emirler verdiği için, bir sızıntı konusunda çok üzölmüş. Kötü bir ruh hâli ile zayıf kalbinin ölümcöl birleşiminin kurbanı oldu.

Bir zamanlar Kissinger'ın söylediği gibi, "Erkekler için güç bir afrodizyaktır." Onu kıskanç bir şekilde savunurlar ve eğer biri onlara meydan okursa bütün sınırlarını kaybederler. Aynı durum şempanzeler için de geçerlidir. Güçlü bir liderin kaybettiğini ilk kez gördüğümde, tepkisindeki ses ve tutku beni çok şaşırttı. Normalde asil bir karakter olan bu alfa erkeği, kendisine doğru büyük kayalar fırlattığı sırada sırtına vuran bir meydan okuyucuyla karşılaştığında anlaşılmaz biri oldu. Alfa erkeği karşı atağa geçtiğinde, meydan okuyucu onun yolundan güçlölkle çekildi. Şimdi ne yapacaktı? Böyle bir yüzleşmenin ortasında alfa erkeği çürük bir elma gibi ağaçtan düşecek, yerde kıvranacak, acı içinde çığlıklar atacak ve grubun diğler üyeleri tarafından sakinleştirilmeyi bekleyecekti. Annesinin göğsünden çekilip alınan yavru bir insansı maymun gibi davrandı ve öfke nöbeti sırasında annesinin yatıştırıcı işaretlerini bekleyen yavru bir maymun gibi, alfa kendisine yaklaşanları not etti. Çevresindeki grup yeterince kalabalık bir hâle geldiğinde, bir anda yeniden cesaret kazandı. Peşindeki destekçileriyle birlikte, rakibiyle yüzleşmeyi yeniden alevlendirdi.

Zirvedeki yerini kaybettiğinde, alfa erkeği kaybetmeye alışık olmadığı her arbededen sonra oturdu ve uzun uzun uzaklara baktı. Yüzünde boş bir ifadeyle çevresindeki sosyal aktivitelere ilgisiz kaldı ve haftalarca yemek yemeyi reddetti. Etkileyici görünüşünün altında sadece bir hayalet gibiydi. Yenik ve hüznöl bu alfa erkeği için, bütün ışıklar kapanmış gibiydi.

Büyük kuruluşlar ve askeriye gibi en işbirlikçi insan girişimleri en iyi tanımlanan hiyerarşilerdir. Kararlı bir eylem gerektiğinde emir komuta zinciri demokrasiye karşı hep galip gelir. Koşullar bunu gerektirdiğinde, spontan bir şekilde daha hiyerarşik bir duruma geçeriz. Eski bir çalışmada yaz kampında bu-

lunan on bir yaşındaki erkek çocuklar birbirine karşı yarışmaları için iki gruba ayrıldı. Sosyal normların ve lideri takip eden davranışın pekiştirilmesinde olduğu gibi, grup içi uyum arttı. Deney, kararlaştırılmış bir eylem gerektiğinde statü hiyerarşilerinin bütünleştirici bir niteliği olduğunu ortaya koydu. Bu, güç yapılarının paradoksudur; insanları birbirine bağlar.¹⁴³

Bir kez yerleştiğinde, hiyerarşik bir yapı çatışma ihtiyacını ortadan kaldırır. Sklada daha alçakta yer alanların yükselmeyi tercih ettiği son derece açıktır ancak önlerindeki en iyi şeyi kabullenirler ki bu da huzur içinde yaşamaktır. Aynı zamanda kendi öfkelerini boşaltmak için kendilerinden daha aşağı seviyede olan halkları ararlar. Statü işaretlerinin sık sık değişmesi, konumlarının altını kaba kuvvetle çizmeye ihtiyaç duymayan patronlara yeniden güven verir. İnsanların şempanzelerden daha eşitlikçi olduğuna inanan insanlar bile toplumumuzun benimsenmiş bir düzen olmadan muhtemelen işlev gösteremeyeceğini kabul etmek zorunda kalacaklar. Biz, hiyerarşik şeffaflığa özlem duyarız. Eğer hiç kimse bizimle ilişkili konumları ile ilgili en ufak bir ipucu bile vermeseydi, ortaya çıkabilecek yanlış anlamaları bir hayal edin. Benzer kıyafetleri giymelerini isterken, verilecek çok önemli bir karar için papazları toplantıya davet etmeye benzerdi. Sonu, yakışsız bir kargaşa olurdu çünkü daha üstün primatlar, renk kodlaması eksikliğini telafi etmek için şamdanlardan sallanarak gösterişli gözdağı gösterilerine zorlanırdı.

Cinayet

1980'de bir gün Burgers Hayvanat Bahçesi'nde kendi türleri tarafından parçalanen en favori erkek şempanzem Luit ile ilgili bir çağrı aldım. Önceki gün hayvanat bahçesinden ayrılırken onun için endişeliydim. Hayvanat bahçesine koşarak döndüğümde, karşılaştığım şey karşısında gerçekten hazırlıksızdım.

143 Muzafer Sherif ve diğerleri (1954).

Normalde gururlu olan ve özellikle insanlara karşı şefkatli olmayan Luit, dokunulmak istedi. Kanlar içinde oturuyordu ve başı gece kafesinin parmaklıklarına yaslanmıştı. Başına nazik bir şekilde vurduğumda, derin bir şekilde iç çekti. En sonunda bağ kuruyorduk ancak en üzücü koşullar altında. Hayati tehlikesi olduğu son derece açıktı. Yine de hareket etmeye çalıştı ancak bedenindeki derin yaralardan dolayı çok miktarda kan kaybetmişti. Bazı el ve ayak parmaklarını kaybetmişti. Kısa bir süre sonra, çok daha hayati parçalarını kaybettiğini keşfettik.

Veteriner gelir gelmez Luit'i sakinleştirdik ve deyim yerindeyse yüzlerce dikiş attığımız bir ameliyata aldık. Bu umutsuz operasyon sırasında testislerini kaybettiğini keşfettik. Derideki delikler, bakıcıların kafesin içindeki samanların üzerinde bulunduğu testislerden daha küçük görünse de skrotal keseden kaybolmuşlardı.

"Ezilmiş." dedi veteriner üzgün bir şekilde.

Luit, anesteziden çıkamadı. Ani yükselişinden öfkelenen iki erkeğe karşı durmasının bedelini bu şekilde ödedi. Onların koalisyonu çöktüğü için sadece birkaç ay önce onların zirvedeki yerini çalabilmişti. Gece kulübesindeki savaş, ölümcül bir sonuç doğuran bu koalisyonun aniden canlandığını gösterdi.

Bir gece önce bakıcılar ve ben bu üç yetişkini ayırmak için geç saatlere kadar ayakta kalmıştık. Hepsi de aynı gece kafesinde olmak istemiş ve onları ayırmak için tuzak kapısını her indirmeye çalıştığımızda, ya kapıyı elleriyle engellediler ya da başaramamamız için birbirlerine tutundular. En sonunda vazgeçtik ve bütün kapıları açık bıraktık; böylece uyumak için birbirine bağlı birkaç odaları olacaktı.

Dolayısıyla, Luit'in ölümüne sebep olan kavg, koloninin geri kalanından izole olmasından dolayı meydana geldi. Tam olarak ne olduğunu hiçbir zaman bilemeyeceğiz. Dişiler açısından, kontrolden çıkan erkek kavgalarını kolektif bir şekilde engellemek sıra dışı bir durum değildir ancak saldırının olduğu akşam dişiler aynı binanın içinde ayrı gece kafeslerindeydiler.

Bu kargaşayı kesinlikle duymuş olmalılar ancak araya girme konusunda çaresiz kalmışlardır.

Ertesi sabah bakıcıların keşfettiği kanlı olay bize diğer iki erkeğin son derece işbirlikçi bir şekilde hareket ettiğini gösterdi. Neredeyse hiç yara almamışlardı. Akabinde alfa olan iki erkekten daha genç olanının birkaç yüzeysel çizdiği ve yarası vardı ancak daha yaşlı olanın hiç yarası yoktu ki bu durum, genç olanın ona zarar vermesi için Luit'i tuttuğunu gösteriyordu.

Karakterini gerçekten çok sevdiğim ve koloni için harika bir alfa erkeğini kaybetmenin verdiği üzüntü bir yana, bu olay yapay koşulların ne kadar suçlanacağı mevzusunu ortaya çıkardı. Bazı yorumcular, "Hayvanlar özgür değilse ne bekliyorsunuz ki? Elbette birbirlerini öldürecekler!" dedi. Sanki özgürlük stres ve kavgadan uzak olmakla aynı şeymiş gibi ki elbette değildir. Artık, aynı korkunç olayların vahşi yaşamda da meydana geldiğini biliyoruz ancak 1980'lere geri döndüğümüzde, böyle bir cinayetin gerçekleşeceğini düşünmek için hiçbir nedenimiz yoktu. Şempanzelerdeki ölümcül kargaşayla ilgili var olan raporların hepsi farklı topluluklardaki erkeklerle ilgiliydi ve doğal bir şekilde kara saldırganlığı olarak tanımlandı. İşte bu yüzden, bu erkeklerin birbirini çok iyi tanıdığını düşündüğümüz için, bir gece önce çok fazla endişelenmemiştik. Eğer birlikte kilitli kalmayı istemeselerdi, ayrılmaları için her fırsat verilirdi.

Geçmişe bakıldığında, kesinlikle aralarındaki gerilimden dolayı birbirlerine umutsuz bir şekilde bağlanmışlardı. Bu durum kulağa mantıksız gibi gelir ancak eğer güç koalisyondan doğuyorsa, yalnız uyuyan her erkek risk altındadır. Diğer ikisi birbirini tımarlayacak, birlikte oyun oynayacak ve yaklaşacaklar ki bundan kesinlikle kaçınmak gerekir. Şempanzeler hem kendi aralarındaki hem de diğerleri arasındaki koalisyonların oldukça farkındadır. Düşman koalisyonların oluşmasını engellemek için her şeyi yaparlar. Bu üç erkekten hiçbirinin bir ilgisi yoktu; bu yüzden diğer ikisi geceyi onsuz geçirdi. Luit diğer iki

erkeği daha önce sahip oldukları yüksek rütbeden indirmiş olsa da en sonunda onların düşmanlığından ziyade desteğine ihtiyaç duyacağının hep farkında olmuş olmalı.

Bana göre, bu şaşırtıcı olayın sonuçları çok fazlaydı. Çok uzun süre o sabahki korkunç olayın rüyasını gördüm. Aynı zamanda ABD'ye taşınmaya çalışıyordum. Her nasılsa bu ikisi, sanki Luit bana geleceğimle ilgili bir mesaj göndermiş gibi düşüncelerimde birleşti. Her çeşit konunun önemini tartarak, önümüzdeki yıllar için bir araştırma ajandası tasarlamakla meşguldüm. Diğer herkes gibi agresif davranışları mı incelemeliydim yoksa eş seçimi, zekâ, iletişim ve diğer konuları mı incelemeliydim?

Uzlaşma konusuyla henüz ilgilenmeye başlamıştım ve bu davranışa hayvanların onsuz yapamayacağı bir lüks ya da bazı meslektaşlarımı 'talih' olarak adlandırdığı bir şey gibi bakmak yerine, artık kesinlikle gerekli olduğunun farkındaydım. Luit'in ölümü bana, eğer çatışma çözmeyle ilgili olağan metotlar başarısız olursa, olayların sarpa sardığını öğretti. Bunu, gelecekteki araştırmamın konusu yapmaya karar verdim. Öyle ya da böyle, başlangıçta davranışsal gözlem aracılığıyla, daha sonra da toplum yanlısı davranış, işbirliği ve adalet üzerine deneylerle bütün kariyerimi buna adadım. Bu karar, duyguların geniş kapsamlı etkisine tanıklık etmektedir. Luit'in ölümü bana cevapları sunacak ama aynı zamanda birçok kişi tarafından soft ve çevresel olarak düşünülecek bu konuyu işlemem için beni harekete geçirdi.

Sadece birkaç yıl sonra, hayvanat bahçesindeki o olayın bizim düşündüğümüz kadar anormal olmadığını öğrendim. Esaret altındaki koşullar saldırının gerçekleşmesine katkıda bulunmuş olsa da bunun nedeniyle neredeyse hiç ilgisi yoktu. Tanzanya'daki Gombe Ulusal Park'ta, vahşi doğadaki benzer bir davranışla ilgili elimize geçen ilk rapor Goblin ile ilgiliydi. Goblin, tam bir serseri gibi hareket eden sıra dışı bir alfa erkeğiydi. 1990 yılındaki kitabı *Through a Window'da* Jane Goodall onu, ortada hiçbir sebep yokken sabahın erken saat-

lerinde diğer şempanzelerin yuvalarını tekmeleyen, yıkıcı bir şempanze olarak tanımlandı. Arkadaş edinmek yerine, herkese terör estiriyordu. Bir gün, kendisine meydan okuyan bir şempanzeye karşı savaşı kaybettikten sonra, bir grup öfkeli insansı maymun üstüne çullandığında hak ettiği cezayı aldı. Yoğun çalılıklardan dolayı asıl saldırıyı görmek çok zordu ancak Goblin bileğindeki, ayaklarındaki, ellerindeki ve en önemlisi testislerindeki yaralarla panik içinde bağııyordu. Yaraları, tıpkı Luit'in yaralarına benziyordu.

Goblin, testis torbası enfeksiyon kapıı ve şiştiı; ayrıca ateşı olduı için muhtemelen ölecekti. Günler geçtikten sonra yavaş bir şekilde hareket ediyor, sık sık dinleniyor ve çok az yemek yiyordu ancak bir veteriner ona antibiyotikler verdi. İyileşirken, kendi toplumundan uzakta kaldı. Ardından, yeni alfa erkeğine blöf yaparak yeniden sahneye çıkmayı denedi. Bu, çok yanlış bir hareketti çünkü yaptıı şey grupta onun peşinden giden diğer erkekleri kıskırttı. Yeniden ciddi bir şekilde yaralanan Goblin, bir kez daha veteriner tarafından kurtarıldı.¹⁴⁴

Japon primatologlardan oluşan bir ekibin on yıllardır orada yaşayan şempanzeleri izlediı Mahale Mountain'dan bu tür şiddet olaylarıyla ilgili daha fazla rapor gelmeye başladı. Tanzania, Tanganyika Gölü'nde yer alan Mahale'yi, alanın kurucusu arkadaşım Toshisada Nishida ile, vahşi yaşamdaki şempanze politikalarıyla ilgili ilk elden izlenim edinmek için bir kez ziyaret etmiştim. Nishida, on iki yıldır eşi görülmemiş bir güçle zirvede yer alan süper alfa erkeı Ntologi'nin çok büyük bir hayranıydı. Ntologi, özellikle rüşvet sayesinde parçala ve hükmet stratejileri konusunda uzmandı. Örneğin, maymunları kendi kendine avlamasa da eti rakiplerinden uzak tutarak, kendi destekçilerine dağıtmak için diğerlerinin etine el koyardı. Et akışını kontrol

144 Jane Goodall (1990).

ederek, güçlü bir siyasi araç kullandı ancak en sonunda, bu ef-sanevi erkek hırçın bir şekilde kovuldu ve yaralarını yalayıp, güçlkle yürürken toplumun dışında yalnız bir şekilde yaşama-ya zorlandı.

Komşuların düşmanlığı ve yalnız bir erkeğin acizliği göz önüne alındığında, durumu oldukça riskliydi. Ntologi, yeniden iyi bir şekilde yürüyene kadar toplum içine çıkmadı. Muhteşem güç ve kuvvet gösterileri yapardı. Daha sonra gözden kaybolur kaybolmaz, eski aksak hâline geri döner ve yaralarını yalamaya devam ederdi. Sanki rakiplerinin onun güçsüz durumuyla alay etmesine neden olacak herhangi bir düşünceye sebebiyet vermemek için topluluk içinde kısa performanslar sergilerdi ve bu durumu Sovyetler Birliği'nde Kremlin'in dedikoduların doğru olmadığını açıklığa kavuşturmak için hasta liderlerini televizyona çıkartmasına benzetebilirdik.

Birkaç geri dönüş girişimi ve daha fazla sürgünden sonra Ntologi, bir gün hiyerarşideki en düşük konumu kabul etmeye zorlanarak yenik bir erkeğe dönüştü. Bir zamanlar Nishida'nın idolü olan erkek, artık çok daha genç bir şempanze ne zaman ona yaklaşıp çığlıklar içinde kaçan bir kum torbasıydı. Bütün itibarını kaybetmişti. Ntologi daha sonra, büyük ihtimalle kendi grup eşlerinin koalisyonuyla, kendi topluluğunun ortasında öldürüldü. Genellikle onu suçlayan şempanzeler etrafını çevirmiş bir hâlde, komada bulundu. Ertesi gün öldü.¹⁴⁵

Buna benzer birkaç olay daha rapor edildi ve normalde bu noktada dururdum (Bu tür davranışlar üzerinde durmaktan nefret ederim.) ancak birkaç yıl önce Amerikalı primatolog Jill Pruetz tarafından rapor edilen oldukça rahatsız edici bir olayı unutamıyorum. Pruetz şempanzeleri Senegal'de bir savanda inceler. Grubun alfa erkeği Foudouko, müttetfiki kalçası kırıldıktan sonra, bir asi ile karşılaştı. Gruptaki diğer şempanzeler

145 Toshisada Nishida (1996).

bu fırsatı onların topraklarının sınırlarına sürülen Foudouko'ya ciddi bir şekilde saldırmak için kullandı. Çoğunluğu kendi kendine olmak üzere beş uzun yıl geçirdi. Geri dönmeyi her denediğinde, daha genç erkekler, belki de onun katı kurallarını hatırlayarak, onu durdurdu. Daha sonra bir gün Pruetz kendi kampından yaklaşık yarım mil uzakta gürültüler duydu. Seslere yaklaştıkça, Foudouko'nun yaralar içinde yere serilmiş ölü bedeninin korkunç manzarasıyla karşılaştı. Diğer şempanzeler neredeyse hiç yaralanmamıştı ki bu onların saldırısının koordineli olduğunu gösteriyordu. Foudouko'nun cesedini kötüye kullanmaya devam ettiler ve boğazını, genital organlarını ısırıp, cesedi küçük parçalarla tüketerek kısmen paramparça ettiler. Pruetz ve çalışma arkadaşları Foudouko'nun cesedini gömdükten sonra, diğer şempanzeler birbirini yatıştırdı ve sanki bedeninden korkmuşlar gibi mezar yönüne doğru gergin çığlıklar atmaya devam ettiler.¹⁴⁶

Burgers Hayvanat Bahçesi'ndeki olaydan beri, yaşlı erkek Yeroen'e bir katil gibi bakıyorum. O, bu zamana kadar gördüğüm en hesapçı şempanze, gerçek bir Machiavellian. İktidarda olduğu sürece çok büyük bir liderdi ancak herhangi biri karşısında durursa acımasız olabilirdi. Daha genç bir erkeği piyon olarak kullandığından ve Luit'e yapılan saldırının arkasında onun olduğundan eminim. Bununla birlikte, bir hayvana 'katil' demek normalde yaptığımız bir şey değildir çünkü bu kavram önceden tasarlamayı gerektirir.

Boynuzları birbirine karışan iki erkek ya da uzun köpek dişleri rakibinde kan kaybına ve enfeksiyona neden olacak derin yaralar açan erkek bir babun gibi, pek çok hayvan savaşın ateşinde birbirini öldürebilir. Çoğu durumda, diğerinin ölümünün kasıtlı olduğu kesin değildir ancak mesele şempanzeler olduğunda, onların kendi türlerine saldırılarına şahit olan insanlardan en sık duyduğum şey, davranışlarının ne kadar

146 JJill Pruetz (2017)

'kasıtlı' görüldüğüdür. Kurbanlarının kanını içen ya da kasıtlı olarak bir bacağını kıran saldırganlar gibi, ses tonlarında aşırı bir zalimlik vardır. Şempanzeler, diğerinin hayatına son vermeye kararlı gibi görünür ve bu amaca ulaşana kadar ilerlemeye devam ederler. Genellikle günler sonra, belki de eserlerinin etkileyciliğini doğrulamak ve rakiplerinin öldüğünden emin olmak için kanlı 'suç' mahalline geri dönerler. Kurbanlarının bedenini bıraktıkları yerde buldukları zaman, hiçbir şaşkınlık ya da panik ifadesi göstermezler ki bu zaten bunu bekledikleri anlamına gelir.

Yırtıcıların her zaman kendi türleri dışındaki türlere yaptığı gibi kasıtlı öldürmelere bu kadar çok şaşırmamalıyız; işte bu yüzden buna cinayet diyemeyiz. Bir yırtıcı çoğu zaman, avı son nefesini verene kadar ona merhamet göstermez. Bir kaplan pençelerini onun boğazına geçirerek devasa bir bizonu boğduğunda, bir kartal bir dağ keçisini ölsün diye uçurumdan aşağı sürüklediğinde ya da bir timsah bir zebrayı nehirde boğduğunda, avlarını kasıtlı olarak öldürmüş olurlar. Eğer avları herhangi bir yaşam işareti gösterirse, yırtıcı saldırmaya devam edecektir. Şempanzeler kendi türlerini öldürmek için aynı kasıtlı tavrı gösterirler; bu yüzden *katil* kavramının uygunsuz olduğunu hissetmiyorum.

Deneyimlerime göre bir lider ne kadar iyiye, hâkimiyeti de o kadar uzun sürer ve zalimce bir şekilde son bulması pek mümkün değildir. Bu konuda iyi istatistiklere sahip değiliz ve istisnaların farkındayım ancak genellikle diğer herkesi korkutarak zirvede kalan bir erkek yalnızca birkaç yıl hüküm sürecek ve neredeyse Benito Mussolini kadar kötü bir şekilde veda edecektir. Zorba bir liderle grup bir meydan okuyucu için bekliyor gibi görünür ve eğer şansı varsa onu istekli bir şekilde destekler. Vahşi yaşamda Foudouko ve Goblin gibi zorba erkekler sürülür ya da öldürülürken, esaret altındakiler kendi güvenlikleri için koloninin dışına çıkarılabilirler. Diğer yandan popüler liderler genellikle sıradışı bir şekilde uzun süre iktidarda kalırlar. Eğer daha genç bir erkek

böyle bir alfa erkeğine meydan okursa, grup ikincisinin yanında yer alacaktır. Dişiler açısından onları koruyan ve grup hayatındaki uyumun devamını sağlayan bir alfa erkeğinin sabit liderliğinden daha iyi bir şey yoktur. Bu, çocuklarını yetiştirmek için son derece doğru bir ortamdır; dolayısıyla dişiler genellikle böyle bir erkeğin iktidarda kalmasını ister.

Eğer iyi bir lider konumunu kaybederse, nadiren kovulur. Sadece birkaç çentik atılır ve daha sonra grubun içinde nazik bir şekilde yaşlanır. Aynı zamanda olayların arkasındaki etkisinin hâlâ tadını çıkarmaya devam eder. Çok uzun yıllardır Phineas adında böyle bir şempanze tanıyorum. Onun alfa konumu gasp edildikten sonra, üçüncü yere yerleşti ve bütün dişiler arasında popüler bir tımarlama partneri olmasının yanı sıra, bir büyük baba gibi etrafında sıçrayıp oynayan genç şempanzelerin sevgilisi hâline geldi. Yeni alfa Phineas'ın kolonideki çatışmaları çözmesine izin verdi ve bunu yapmaktan rahatsız olmadı çünkü eski alfa bu konuda sıra dışı bir şekilde yetenekliydi. Bu yıllar Phineas'ı en rahatlamış ve belki de anlaşılabilir gördüğüm yıllardı çünkü herkes alfa olmanın harika bir şey olduğunu düşünse de aslında çok stresli bir konumdur.

Dışkılardan çıkarılan stres hormonları düşük rütbeli erkeklerin, yüksek rütbeli erkeklerden çok daha stresli olduğunu göstermektedir. Bu, kulağa mantıklı gelir çünkü astlar takip edilir ve dişilerle temasa geçmekten alıkonulurlar. Bununla birlikte, şaşırtıcı olan ise zirvedeki erkeğin, hiyerarşinin neredeyse altındaki erkekler kadar stresli olmasıdır. Bu, sadece en yüksek rütbedeki erkekle ilgilidir çünkü onu yerinden edecek başkaldırı ve itilaf işaretleri için sürekli tetikte durur.¹⁴⁷ Shakespeare, Kral IV Henry'de alfa erkeği babun ve şempanzelerle eşit ölçüde ilgili olan "Taç giyen baş, huzursuz uyur" cümlesini yazmıştı.

147 Laurence Gesquiere ve diğerleri (2011).

Savaş Davulları

Diğer türlerle pek çok duyguyu paylaşıyor olsak da değişmez bir şekilde onların sadece bir alt kümesini tartışırız; güzel olanları: Özellikle de bu duyguları hayvanlara daha fazla değer vermek için bir neden olarak öneriyorsak. Hiç kimse bizden hayvanları önemsememizi istemez çünkü onlar düşmanlarına vahşi bir şekilde saldırırlar ya da avlarını bir çırpıda mahvederler. Farkındalık artıran argümanlar daima bağlılık, karşılıklı yardım, feda etme, çocuklara eğilim vb. ile ilgilidir. Modern zamanlarda, bu becerileri vurgulayan kitaplardan biri 1994 yılına ait Jeffrey Moussaieff'in *When Elephants Weep: The Emotional Lives of Animals*'tır. Bunları aynı zamanda Elizabeth Marshall Thomas, Temple Grandin, Barbara King, Marc Bekoff, Carl Safina ve diğerlerinin güzel eserlerinde de görebiliriz. Primatların barışması ve empati duyguları üzerine kendi çalışmalarım da aynı kalıba uyar. Ancak hayvan duyguları inkâr edilemez bir biçimde onları cinsel kıskançlıktan dolayı rakiplerine saldırmaya, rütbe için savaşmaya, diğerlerinin canı pahasına da olsa topraklarını genişletmeye, yeni doğanı öldürmeye vb. yönlendiren duyguları da içerir. Hayvanların duygusal hayatı her zaman o kadar da sevimli değildir.

Eğer davranışsal spektrumun tamamını düşünseydik, tartışmalarımız daha gerçekçi olurdu. İncelenen ilk hayvan duygusu -1960'larda ve 70'lerde biyologlar için önemli olan tek meseleydi- saldırıydı. O günlerde insan evrimiyle ilgili her tartışma saldırgan içgüdüye indirgendi. Başlı başına duygulardan söz etmeden, biyolojistler 'agresif davranışı', aynı türün üyelerine zarar vermeye eğilimli olan ya da zarar veren davranış olarak tanımladı. Her zaman olduğu gibi sonuç odaklıydı ancak saldırganlığın arkasında insanlarda kızgınlık ya da öfke olarak bilinen ve ayrıca hayvanları da düşmanlığa sürükleyen açık bir duygu vardı. Homurdanmalar, kükremeler, tehditkâr pes sesler gibi bedensel gösteriler, türler arasında aynıdır. Bu sesler bedenin boyutuyla ilişkilendirilir: Hayvanın gırtlığı ne kadar uzunsa,

sesi de o kadar derindir. Onun bir Rottweiler ya da Chihuahua olup olmadığını bilmek için havlayan bir köpeği görmemize gerek yoktur. Benzer bir şekilde, bir gorilin kalp atışları, gövdesinin çevresiyle ilgili bize bir şeyler söyler. Tehditler sırasında hayvanlar omuzlarını kaldırarak, sırtlarını kabartarak, kanatlarını yayarak ve tüylerini dikerek bedenlerini büyütürler. Pençeleri, boynuzları ve dişleri gibi silahlarıyla gösteriş yaparlar.

Türümüzün erkekleri göğüs kaslarını göstermek için göğüslerini dışarıya doğru iterken yumruklarını havaya kaldırırılar. Ergenlik dönemindeki erkeklerde gırtlığın düşmesi ama bunun kızlarda olmaması erkek sesini büyük ve güçlü hâle getirmek için sesi derinleştirir. Bu özelliklerin amacı, yıldırma ya da kışkırtmaktır; böylece saldırgan kendi yoluna gidebilir. Çoğu zaman bunu yapmak etkilidir ancak eğer amaca ulaşılamazsa işler kızışabilir. Öfke genellikle engellenmiş amaçlardan ya da birinin konumuna veya topraklarına meydan okumadan dolayı ortaya çıkar. Öfkeyi göstermek birinin istediği şeyi elde etmesi ve sahip olduğu şeyi savunmasının olağan bir yoludur.

Öfke ve saldırganlık bazen antisosyal duygular olarak tanımlanır ancak aslında yoğun bir şekilde sosyaldirler. Eğer bir şehir haritasında bağırma, çığlık atma, aşağılama, kapıları çarpma gibi örnekleri bulacak olsaydık, önemli ölçüde ailelerin konakladıkları yerlere odaklanılırdı: Caddelere, stadyumlara, okul bahçelerine ya da alışveriş merkezlerine değil; evlerin içine. Polis ne zaman bir cinayeti çözmeye çalışsa, onların ilk şüphelendikleri aile üyeleri, sevgilileri ve yakın arkadaşlarıdır. Saldırganlık, sosyal ilişkilerin koşullarını müzakere etmeye hizmet ettiği için, doğal olarak meydana geldiği yer burasıdır.

Yakın sosyal ilişkiler aynı zamanda en dirençli olanlardır. İnsanlarda ailelerin birbirine bağlı kalmayı başarmasının nedeni de uzlaşmadır ve bu ilişkilerde en yaygın olanıdır. Eşler, çocuklar ve arkadaşlar ilişkilerini konuşmak için sürekli çatışma ve uzlaşma döngüsünden geçerler. Kendinizi ifade etmek için öfkenizi gösterir, daha sonra öpücük ve biraz sarılmanın yardı-

mıyla baltaları gömersiniz. Diğer primatlar, çatışmanın yıkıcı etkilerine karşı bağlarını korumak için aynı şeyleri yaparlar: Savaşlardan sonra birbirlerini öperler ve tımarlarlar. Onlar için de uzlaşma en yakın olanlarla en kolaydır.

Bununla birlikte, kesinlikle farklı sonuçlara yönelen saldırganlığın sıradan ve uzlaşmanın nadir olduğu bir çevre vardır. Bu çevre 1996'da Konrad Lorenz *On Aggression*'da savaşa yol açabilen saldırgan bir dürtüye sahip olduğumuzu, dolayısıyla savaşın insan biyolojisinin bir parçası olduğunu savunduğunda çok büyük dikkat çekti. Pek çok kişi bunu II. Dünya Savaşı sırasında Alman Ordusu'nda hizmet vermiş bir Avusturyalı'dan gelen sindirmesi zor bir düşünce olarak gördü. Bu ateşli ve genellikle ideolojik tartışma günümüze kadar devam etti. Bazılarına göre sonsuza dek savaşmak kaderimizken, diğerleri bunun mevcut koşullara bağlı olduğunu düşünmektedir.

Modern savaş da inkâr edilemeyecek biçimde bizim türümüzün saldırgan iç güdülerinden birkaç adım uzaktadır. Bu, gerçekten aynı şey değildir. Savaşa gitme kararı genellikle siyaset, ekonomi ve egolara dayanan bir başkentteki daha yaşlı erkekler tarafından verilirken, daha gençlere kirli işleri yapmaları söylenir. Bu yüzden marş marş yürüyen bir orduya bakarken, ille de işteki saldırgan içgüdüyü değil; daha ziyade sürü içgüdücü görürüm: Kortejdeki binlerce erkek ve kadın, kurallara uymaya isteklidir. Napolyon'un askerlerinin Sibiry'a'da öfkeli bir ruh hâlinde donarak öldüğünü hayal edemiyorum ya da Vietnam gazilerinin oraya kalplerinde öfkeyle gittiklerini söylediğini hiç duymadım ancak ne yazık ki insan savaşının inanılmaz derecedeki karmaşık meselesi, hâlâ çoğu zaman saldırgan içgüdüye indirgenmektedir.

Yakın tarihte, savaşlardan dolayı kadar çok katliam gördük ki savaşın bizim DNA'mızda yazılı olduğunu düşünmek çok doğaldır. İngiltere başbakanı Winston Churchill bunu yazarken kesinlikle böyle düşünmüş olmalı. "İnsan ırkının hikâyesi

savaştır. Kısa ve istikrarsız aralar dışında dünyada hiçbir zaman barış olmamıştır ve tarih başlamadan önce kanlı mücadeleler evrensel ve sonsuzdu.”¹⁴⁸ Ne yazık ki ya da neyse ki Churchill açısından doğanın savaş yanlısı durumuyla ilgili çok az kanıt vardır. Bireysel cinayetle ilgili arkeolojik işaretler birkaç yüz bin yıl öncesine dayanırken, savaş açısından benzer kanıtlar (mezarlara iskeletlerle birlikte gömülmüş silahlar gibi) 12000 yıl öncesinden tamamen yoksundur. Hayatta kalmanın yerleşmeye ve hayvancılığa bağlı olduğu Tarım Devri'nden önce savaş açısından sıfır kanıtımız vardır. Savaşla ilgili ilk işaretlerden biri olduğu düşünülen ve Eski Ahit'de yıkılmasıyla ünlü Jericho'nun duvarları bile temel olarak çamur seline karşı koruma olarak hizmet etmiş olabilir.

İncil zamanlarından çok önce atalarımız, hepsi sadece iki milyon insandan oluşan az nüfuslu bir gezegende yaşadı. Mitokondrial DNA incelemeleri 70.000 yıl önce dağınık küçük gruplar hâlinde yaşadığı için soyumuzun tükenme tehlikesinde olduğunu iddia eder. Bunlar, sürekli savaşı teşvik eden zorlu şartlardır. Göçebe avcı toplayıcılar -atalarımızın nasıl yaşamış olduğuna dair model olarak görülen- genellikle dostça ticaret, yakın akrabalar arası evlenme, avların değiş tokuşu ve toplumsal festivallerle meşguldürler. Geçen yıllarla ilgili en çarpıcı analizlerden biri, Tanzanya'da Hadza'nın dostlukları kendi gruplarının ve akrabalarının ötesinde, oldukça geniş bir iletişim ağının tadını çıkardığını göstererek haritalandı.¹⁴⁹ Atalarımız için savaş her zaman bir seçenek olsa da muhtemelen Churchill'in tahmin ettiğinin tam tersi olan Hadza'nın modelini izlediler. Çok büyük ihtimalle, uzun barış ve huzur ortamları şiddetli yüzleşmelerden dolayı kısa aralarla bölündü.

148 Winston Churchill (1924).

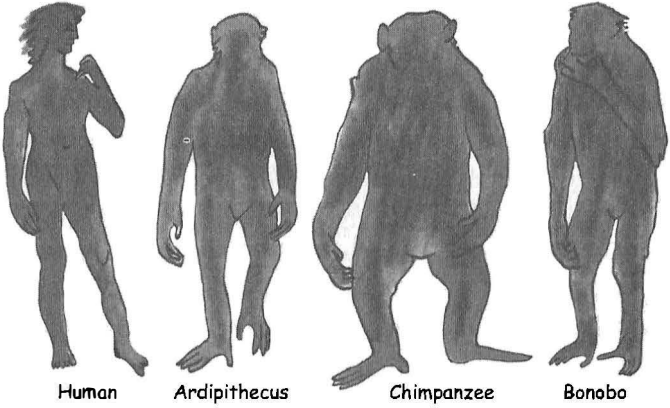
149 Coren Apicella ve diğerleri (2012).

İnsansı maymunlar en başından beri bu tartışmada önemli ölçüde yer almıştır. Başlangıçta bizim barışçıl soyumuzun poster çocukları olarak görüldüler çünkü yaptıkları tek şeyin tıpkı Rousseau'nun Noble Savage'ının meyve yiyen versiyonu gibi ağaçtan ağaca dolaşmak olduğu düşünülüyordu. Bununla birlikte 1970'lerde birbirini öldüren, et yiyen, maymunları avlayan vb. şeyler yapan şempanzelerle ilgili şok eden alan raporları gelmeye başladı. Diğer türleri öldürmek hiçbir zaman mesele olmasa da, şempanze gözlemleri bizim atalarımızın kanlı canavarlar olmuş olduğunu ifade etmek için kullanıldılar. Yukarıda tanımlandığı gibi, liderlerini öldüren şempanzelerle ilgili olaylar, en vahşi şiddetlerini uyguladıkları diğer grupların üyelerine ne yaptığıyla kıyaslandığında sıra dışıdır. Sonuç olarak, insansı maymun davranışı Lorenz'in tutumuna karşı bir argüman olarak hizmet etmekten kendi lehine bir 'Delil A' olma yoluna gitti. İngiliz primat uzmanı Richard Wrangham, *Demonic Males: Apes and the Origins of Human Violence*'da, "Şempanze tarzı şiddet, modern insanı 5 milyon yıllık ölümcül saldırganlığın hayatta kalan sersemeleri hâline getirerek, insanlık savaşı açısından öncü oldu ve yolu açtı."¹⁵⁰ sonucuna vardı. Wrangham, bunu esnek bir özellik, bizim için bir seçenek olarak göstermek için elinden gelenin en iyisini yapmaya çalışmasına rağmen, bizi doğrudan savaşın doğuştan gelen bir özelliğimiz olduğu düşüncesine götürdü ancak insan tarihi ve tarih öncesi dönem boyunca bize 'sürekli' savaş sunan bir özellik nasıl esnek olabilir?

Bu iddia gerçek gibi görünse de arkeolojik destekten yoksundur. Savaşın gerçekten en eski atalarımıza kadar dayanıp dayanmadığını bilmiyoruz. Ayrıca bu ataların şempanzelere benzeyip benzemediği belirsizdir. Yağmur ormanlarındaki zayıf fosilleşmeden dolayı, atalarımızın boyutu ve şekli bilinmez. İnsansı maymun oldukları kusursuz bir tahmindir ancak o zamandan beri sadece kendi soyumuz değil, diğer insansı maymunlar da değişti.

150 Richard Wrangham ve Dale Peterson (1996)

Bugün, etrafımızdaki türlerin hiçbiri bize nereden geldiğimizi söylemez. Bütün bildiğimiz, çoğunlukla 'eksik bağlantı' olarak bilinen insan ve maymunların son ortak atası şempanzeye, bonoboya, orangutana ya da başka bir şeye benzemiş olabileceğidir. Bazı uzmanlar aynı zamanda bir insansı maymun türü olan jibon (uzun kollu ve kuyruksuz bir tür maymun) üzerinde de ısrarcıdır. Jibonlar kollarından sarkıp ağaçlarda sallanan brakiatörlerdir.

Bütün büyük insansı maymunlar arasında kol ve bacak orantısı olarak insana en çok benzeyen bonobolardır. Bu dört hominid silüetinde de açıkça görüldüğü gibi, bizim Ardipithecus'a çarpıcı bir şekilde benzemektedir.

Bu ihtimallerle ilgili, barışçıl yatkınlığı da göz önüne alındığında belki de en ilgi çekici olanı bonobodur. Bir şempanzenin diğerini öldürdüğü ile ilgili doğrulanmış pek çok rapor olmasına rağmen ne esarete ne de vahşi doğada aynı davranışı sergileyen hiçbir bonobo yoktur.¹⁵¹ Aksine, alan çalışanları bonobo toplulukları arasında şiddet karşıtı bir tutum tanımlar. İnsansı maymunlar karşılaştıklarında birbirlerine seslenir ve başlangıç-

151 Michael Wilson ve diğerleri (2014).

ta saldırganlık gösterebilir ancak kısa bir süre sonra birbirine yaklaşır, seks yapar ve birbirini tımarlarlar. Anneler çocuklarını diğer grubun çocuklarıyla ya da hatta yetişkin erkeklerle oynaması için serbest bırakır. Bonobolar muhtemelen onların yerleşik topluluklarının ötesine uzanan sosyal ağlara sahiptir. Farklı grupların üyeleri birbirini gördüğü için çok mutlu görünür ve bütünüyle rahatlamış gibi hareket eder. Hatta yakın zamandaki bir alan raporu toprak sınırları arasındaki et paylaşımını belgeledi.¹⁵² Bu, sadece düşmanlığın çeşitli seviyelerini bilen şempanzelerde hayal edilemez bir şey olurdu. Bonobo gruplarının yaptığı samimiyeti ve güveni göstermezler ve gruplar arası karşılaşma sırasında her anne şempanze mümkün olduğunca uzak durmaya çalışacaktır çünkü en genç yavrusu önemli bir risk altındadır. Bu, bizim en yakın iki primat akrabamız arasındaki çarpıcı bir zıtlıktır: Ormandaki şempanze toplulukları kanlı savaşlarla meşgulken, bonobolar mutlu pikniklerin tadını çıkarır.

Kongo Demokratik Cumhuriyeti'nde Kinshosa yakınlarındaki Lolla ya Bonobo Barınağı'nda ayrı yaşayan iki bonobo grubu sadece sosyalleşmeyi teşvik etmek için birleştirmeye karar verildi. Sonuç muhtemelen kan gölü olacağı için hiç kimse şempanzelerle böyle bir şey yapmaya cesaret edemezdi. Onun yerine bir cümbüş yarattı. Bonobolar özgür bir şekilde yabancıların amaçlarına ulaşmasına yardımcı olduğu için, araştırmacılar onları *xenophilic* (yabancılar çekilen) olarak adlandırırken, şempanzelerin *xenophobic* (yabancılardan korkan ya da nefret eden) olduğu düşünülür.¹⁵³ Bonobo beyni bu farklılıkları yansıtır. Bir başkasının huzursuzluğu ile ilgili algılamaya dahil olan alanlar -amigdala ve anterior insula gibi- bonobolarda şempanzelere kıyasla genişletilmiştir. Bonobo beyinleri aynı zamanda saldırgan dürtüleri kontrol etmek için daha gelişmiş yollar içerir. Bonobolar, bizler de dahil olmak üzere bütün hominidler-

152 Barbara Fruth & Gottfried Hohmann (2018).

153 Jinghzi Tan, Dan Ariely ve Brian Hare (2017).

deki en empatik beyne sahiptir.¹⁵⁴

İlginç olduğunu düşünebilirsiniz ancak bilim bonoboları cidiye almayı reddeder. Son derece barışçıl, anaerkil ve gönül almayı bilen ve erkek egemenliği, av ve savaşa dönen insan evriminin popüler hikâyesine uymayacak kadar naziktirler. Biz, 'avcı erkek' ve 'katil maymun' teorisine sahibiz. Gruplar arası yarışın bizi işbirlikçi yaptığını ve beyinlerimizin bu kadar genişlediğini düşünürüz çünkü kadınların zeki erkekleri sevdiği fikrine sahibiz. Kaçış yoktur: İnsan evrimiyle ilgili teorilerimiz her zaman erkeklerin etrafında döner ve onları başarılı yapan budur. Şempanzeler bu senaryoların çoğuna uyarken, hiç kimse bonobolarla ne yapacağını bilmez. Hippi kuzenlerimiz değişmez bir şekilde neşeyle selamlanırken, daha sonra hızlı bir şekilde marjinalleştirildi. Çekici türler ama biz şempanzelere bağlı kalalım genel yaklaşımdır.

2009 yılında, 4.4 milyon yıllık hominin fosil *Ardipithecus ramidus* tanımlandığı zaman, onun diş yapısı standart anlatıya uymadı. 'Ardi'nin' küçük köpek dişleri nispeten pasiflik türlerine işaret ediyordu. Bunun aynı zamanda barışçıl ve blunt dişleri olan bonoboya dönmek için mükemmel bir an olacağını düşünürdünüz. Bütün insansı maymunlar arasında, genel vücut proporsiyonları, uzun bacakları, ayakları ve hatta beynin boyutuyla Ardi'ye en çok benzeyen bonobodur ancak insanlığın nezaketini ve onun en yakın akrabalarından biriyle olan empatik potansiyeli vurgulayan yeni bir bakış açısı sunmak yerine, antropologlar Ardi'nin ne kadar sıra dışı olduğu konusunda el sıkıştılar. Nasıl bu kadar nazik bir ataya sahip olabilirdik? Ardi'yi anomali ve bir gizem olarak sunmak hâkim olan maço hikâyesinin el değmemiş şekilde kalmasını sağladı.

Buna göre, 'doğanın durumu'nda (böyle bir şey gerçekten varsa) insanlar sürekli savaş yaparlar. Steven Pinker'ın *The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined* isimli 2011 yılında nereden geldiğimizi anlamak için en iyi modelin şem-

154 James Rilling (2011).

panzeler olduğunu iddia ettiği kitabında yazdığı gibi, bizim tek umudumuz medeniyettir. İçgüdülerimizi kontrol altına almaya ihtiyaç duyarız; aksi takdirde şempanzeler gibi hareket ederdik. Farklı bir şekilde Freud'u andıran bu mesaj (Sigmund Freud uygarlığı, bizim temel içgüdülerimizin terbiyecisi olarak düşündü.) Batı'da derin bir şekilde yerleşmiştir ve oldukça popülerdir ancak bu arada kültürel antropologlar ve insan hakları organizasyonları, yazı icat edilmeden önce kronik şiddet içinde yaşayan insanların kaçınılmaz sonlarından nefret eder. Bu efsane, bu insanların haklarına karşı bir argüman olarak kullanılabilir. Belki de birkaç kabile bu şekilde davranır ancak yalnızca antropolojik kayıttan ciddi toplayıcılar Pinker'ın insanın kökleriyle ilgili kan emici düşüncesini destekler: "Yabaniler, genellikle düşünüldüğü kadar yabani değildir."¹⁵⁵

Bütün medeniyeti kurtarma önerisinin en şaşırtıcı bölümü, modern kaşifler ne zaman yazı icat edilmeden önceki dönemden insanlarla karşılaşsalar, vahşilerin değişmez bir şekilde kendileri olmasıdır. Bu, Seyyahlar Yeni İngiltere'ye ayak bastığı, Britanyalılar Avustralya'yı keşfettiği ve Christopher Columbus Amerika'ya geldiği zaman doğrudur. Yerli insanlar, yabancı ziyaretçilerini hediyelerle ve dost canlısı bir tavırla selamladığında bile, yabancı ziyaretçiler ev sahiplerini katlettiler. Columbus, kılıcın ne olduğunu bile bilmeyen insanlarla karşılaştı ve sadece elli askerle onları ezip geçmeyi başardı. Medeniyetin ahlaken yükselten etkisi ne kadar da büyüktü!¹⁵⁶

Kendi düşüncelerim sadece insanlık tarihine değil, çatışmaları azaltmak için primatların doğal yeteneklerine de odaklanır. Çoğu zaman barışı sürdürme konusunda mükemmeldirler. Evrimsel geçmişimizi tartışırken, hâlâ Freud ve Lorenz'i selamladığımıza inanamıyorum ve Hobbes'dan söz etmiyorum bile. Optimum sosyalliği sadece insan biyolojisini bastırarak başara-

155 Douglas Fry (2013).

156 John Horgan (2014)

bileceğimizle ilgili düşüncenin modası artık geçti. Avcı toplayıcılar, diğer primatlar ve modern nörobilimle alakalı bildiğimiz şeylerle uyumlu değildirler. Ayrıca, ardışık bir düşünceyi teşvik eder (Önce insan biyolojisi vardı, daha sonra uygarlığı elde ettik) ancak gerçekte ikisi her zaman el ele hareket etmektedir.

Uygarlık bir dışı güç değildir: Bu biziz. Biyolojik ya da kültürel olmayan hiçbir insan var olmamıştır. O zaman neden biyolojimizi daima en kasvetli ihtimal ışığında düşünüyoruz? Kendimize iyi çocuk diyebilmek için doğayı kötü çocuk mu yaptık? İşbirliği, bağlılık ve empati gibi, sosyal hayat da bizim primat geçmişimizin çok büyük bir parçasıdır. İşte bu yüzden grupça yaşamak bizim temel hayatta kalma stratejimizdir. Primatlar sosyaldır, birbirini umursar, iyi anlaşılır ve aynısı bizim için de geçerlidir. Uygarlık bizim için harika şeyler yapabilir ancak bunu yeni herhangi bir şey icat ederek değil, doğal kabiliyetlerimizle ortaklaşa çalışarak gerçekleştirir. Bir arada barışçıl bir şekilde yaşamak için çok eski bir kapasitenin de dahil olduğu, önermek zorunda olduğumuz şeyle birlikte işler.

Ardı, bir şeyler söylüyor ve söylediği şeyle aynı fikirde olmasak da bizim için arka planda savaş davulları çalmadan insan evrimini tartışmaya başlamanın zamanı geldi. Doğru; kötü günlerimizde şempanzeler kadar otoriter ve vahşi olabiliriz ancak iyi günlerimizde bonobolar kadar iyi ve duyarlıyız.

Dişi Gücü

Mama, Arnhem şempanze kolonisinde zirvedeki dişiydi. Fiziksel olarak herhangi bir yetişkin erkeği domine etmemesine rağmen, pek çoğundan çok daha güçlü ve etkiliydi. Durumunu nasıl koruyacağını ve etrafındaki erkekleri nasıl iteceğini iyi bilen diğer etkileyici dişileri de biliyorum. Bunlar grup yaşamında o kadar merkezi bir konumdaydılar ki herkes siyasi konumlarından dolayı onların gözüne girmeye çalışırdı.

Bu açıdan gerçek şampiyonlar şempanzeler değil de bonobolardır. Vahşi yaşamda alfa dişisi bir bonobo, arkasında devasa bir dalı sürükleyip, herkesin izleyeceği ancak çekineceği bir gösteri

yaparak uzun adımlarla ortama girecektir. Dişi bonobolar için erkekleri takip etmek ve kendi aralarında paylaştıkları büyük meyvelerde hak iddia etmek sıradan bir durumdur. *Anonidium* meyveler yaklaşık 22 pounds ve *Treculia* meyveler 66 pounds ağırlığındadır ki bu neredeyse yetişkin bir bonobonun ağırlığıyla aynıdır. Bu büyük meyveler yere düştüğü zaman, dişiler değişmez bir şekilde bunları ister ve bunlar için yalvaran erkeklerle paylaşmayı nadiren uygun bulur. Tek erkekler, tek dişileri özellikle de daha genç olanları gölgede bırakabilir ancak kolektif biçimde olduğunda dişiler erkeklere hakimiyet kurar.¹⁵⁷

Bu durum sadece vahşi yaşamda değil, aynı zamanda ziyaret ettiğim her hayvanat bahçesinde geçerlidir. Bir dişi kesin bir şekilde bonobo kolonisinden sorumludur. Eğer bir hayvanat bahçesinde sadece bir erkek ve bir dişi varsa bir istisna olabilir. Erkek bonobolar, dişi bonobolardan daha büyük ve daha güçlüdür ve daha uzun köpek dişlerine sahiptir. Bu koşullarda patron erkektir ancak koloni büyür büyümeyen ve hayvanat bahçesi ikinci bir dişiye dahil ettiğinde erkek hakimiyeti son bulur. Erkek ne zaman onlardan birini rahatsız etmeye kalksa, dişiler bir araya gelir. Daha fazla erkeğin eklenmesi, durumu pek değiştirmez çünkü kolay bir şekilde koalisyon oluşturan şempanze erkeklerin aksine, bonobo erkekler çok işbirlikçi değildir.

Doğal olarak bonobolar var oluşlarından dolayı Life'a teşekkür eden Alice Walker gibi kitaplarında onları şerefliendiren feministler arasında oldukça popülerdir. Şempanzeler cinsel konuları güçle çözerken, bonobolar güç meselelerini seksle çözer. Üstelik, aynı cinsiyetin üyeleri de dahil olmak üzere muhtemel bütün kombinasyonlarla seks yapabilirler ancak biliminsanları ve gazeteciler bonoboların gerçek olamayacak kadar iyi olduğunu düşünürler. Bu, savaşma sevisi türünü 'politik anlamda doğru' bir uydurmasyon, liberal solu tatmin etmek için uydurulmuş bir insansı maymun yapabilir mi? Bir gazeteci, bonoboların yazıl-

157 Takeshi Furuichi (1997, 2011).

diği kadar barışçıl olmadığını kanıtlama girişimiyle Kongo Demokratik Cumhuriyeti'nin tamamını dolaştı. Bununla birlikte, geri dönerken elde ettiği bütün bilgi, bir duikeri (Sahra Altı Afrikası'nda yaşayan, küçük ve orta büyüklükteki antilop türüdür.) takip eden bir bonobonun hikâyesi oldu. Küçük antilop, güvenli bir şekilde kaçtı ancak gazeteci, okurlarına, maymunun onu öldürme ve yutma şeklini çok iyi bir şekilde ele alma ihtiyacını hissetti fakat bunların hiçbirinin elimizdeki hikâyeye ilgisi yoktu çünkü yırtıcılık saldırganlık değildir. Yırtıcılık yarış değil açlık tarafından yönlendirilir. Türlerle aşına olmayan biliminsanları, erkek bonoboları ikincileştirmeye kalkışanları eleştirdiler. Onları 'cesur' olarak adlandırmak daha iyidir dediler çünkü zayıf cinsiyetin gücü açık bir şekilde güçlü cinsiyetin iyi kalpliliğine bağlıdır. Dahası, dişi hakimiyeti yiyecekle sınırlı olduğu için bu kadar önemli olamaz. Bu, şaşırtıcı bir dönüştü çünkü eğer gezegendeki her hayvan için geçerli olan bir ölçüt varsa, bu, A bireyi B bireyini yiyeceklerinden uzak tutuyorsa, A baskın taraf demektir. Bataklık bir ormanda yirmi beş yıldır bonoboları izleyen bonobo öncüsü Japonyalı alan çalışanı Takayoshi Kano, yiyeceğin kesinlikle kadının egemenliğinin konusu olduğunu belirtti. Eğer bu onlar için önemliyse, o zaman insan gözlemciler için de önemli olmalıdır. Kano, eğer etrafta hiç yiyecek yoksa yetişkin erkeklerin zirvedeki dişiye yaklaşmak için itaatkâr bir şekilde davrandığını vurgulayarak konuya devam etti.¹⁵⁸

Kolektif dişi kuralı, bonobo dişilerinin birbiriyle ilişkili olmadığı göz önüne alındığında özellikle şaşırtıcıdır. Onlar akraba değil, arkadaşdır. Ergenlikte bir dişi, komşularına katılmak için doğduğu toplumu terk eder ve orada onu kendi kanatları altına alacak kıdemli bir dişiyle ilişki kurar. Genel olarak ika-met ettiği bölgede akrabalarından yoksundur. Sonuç olarak ben 'gynarchy'yi, *kinici bir kızkardeşlik* olarak adlandıırırım. Dişiler akrabalıktan ziyade ortak bir ilgiye dayalı kız kardeşlere özgü bir dayanışma ile hareket eder. Son zamanlarda vahşi doğada

158 Takayoshi Kano (1992).

savaş yüzünden yıllardır darmadağın edilen bonobolarla ilgili araştırmaların yeniden canlanması sayesinde bu iletişim ağlarıyla ilgili çok daha fazla şey öğrendik. Dünyanın en uzak ormanlarından birinde alan gözlemlerini uygulamak son derece zordur ancak Japon biliminsanı Nahoko Tokuyama, dişilerin birlikte nasıl çalıştığı ile ilgili önemli bilgiler toplamayı başardı. Çoğu zaman, erkek zulmüne cevap olarak böyle davranırlar. Dişi şempanzeler istismara ve bebeklerinin öldürülmesine karşı direnirken, bonobo dişiler bu problemlerin hiçbirinden sıkıntı çekmezler. Yüksek mevkideki daha yaşlı dişiler, herhangi bir erkekle sıkıntı yaşar yaşamaz daha genç olanları destekler. Dişi bonobolar bu samimiyet sayesinde görece kaygısız bir varoluşa sahiptir ki bu erkek şiddetini kontrol altında tutar.¹⁵⁹

Dişilerin kendi aralarındaki hakimiyet ilişkilerini az çok biliyoruz. Genellikle bonoboların durumunda da olduğu gibi genel bir alfa erkeği diğer herkese hakimiyet kurar ancak bu konum üzerindeki yarış şempanze toplumundaki erkekler arasında var olan yarıştan daha az yoğunudur. İşte bu yüzden dişiler açısından her zaman erkeklere nazaran tehlikede olan daha az şey vardır. Evrimsel kavramlarda önemli olan tek şey, onların cinsiyetini kimin devam ettireceğidir. Bu açıdan bakıldığında erkekler bunu herhangi bir dişiden daha iyi yapar çünkü zirvedeki bir konum onların pek çok dişiye hamile bırakmasına imkân sunar. Dişiler açısından evrimsel oyun radikal olarak farklıdır. Rütbeyi ve çiftleşme sayısını bir kenara bırakırsak, bir dişinin bir defada sadece bir yavrusu olabilir. Üremenin çalışma şeklinden dolayı, erkek statüleri daha büyük bir prim taşır.

Bununla birlikte, dişi bonobolar yapabilecekleri en iyi şeyi yapar. Erkek hiyerarşisinde oğullarının fanatik destekçileri konumundadırlar. Bonobo toplumundaki en kötü savaş, dişiler oğullarının statü mücadelelerine dahil olduğu zaman ortaya çıkar. Erkek bonobolar konumlar için annelerinin başkalarına bağlılıkları üzerinden aşık atarlar ki bu yüksek rütbeli annele-

159 Nahoko Tokuyama ve Takeshi Furuichi (2017).

rin torun sayılarını artırmalarına imkân tanır. En az üç oğlu olan ve en yaşlısı alfa konumundaki vahşi alfa dişisi Kame'yi ele alalım. Yaşlılık Kame'yi güçsüzleştirmeye başladığında, çocuklarını savunmakta tereddüt etti. Beta dişisinin oğlu bu durumu mutlaka sezmiş olmalıydı çünkü Kame'nin oğullarına meydan okumaya başladı. Kendi annesi onu destekledi ve onun adına zirvedeki erkeğe saldırmaktan korkmadı. Bu sürtüşmeler iki anneyi birbirini hırpalayacak ve yerde yuvarlanacak dereceye getirdi. Beta dişisi Kame'ye boyun eğdirmeyi başardı. Kame, bu aşağılanmadan sonra asla iyileşemedi ve kısa bir süre sonra oğulları orta pozisyonlara geriledi. Kame'nin ölümünden sonra geri planda kaldılar ve yeni alfa dişisinin oğlu zirveye yerleşti.¹⁶⁰

Bu duruma en yakın insan örneği, şiddetli yarış ve bazıları daha sonra sultanın karısı statüsüne ulaşan Osmanlı İmparatorluğu Haremi'ndeki köle cariyeler arasındaki entrikalardır. Bu kadınlar, bir sonraki sultan olması için oğullarını yetiştirirler. Tahta çıktıkları zaman, kazanan kişi kaçınılmaz bir şekilde erkek kardeşlerinin ölüm emrini verir. Böylece tek adam olurlar. Biz insanlar, bir şeyleri sadece bonobolardan daha radikal bir şekilde yaparız.

Güç, erkekler açısından kadınlara nazaran daha büyük bir takıntı olsa da güç arzusu erkeklerle sınırlı değildir ancak politik hırsları olan kadınların bizim kendi toplumlarımızda belirli güçlüklerle karşılaştığı inkâr edilemez. Birincisi, çekici olmak ve iyi görünmek erkekler için çok önemliyken (John F. Kennedy'i ya da Justin Trudeau'yu düşünün.) kadınlar için eşit ölçüde işe yaramaz. Bu, cinsel yarışın yarı erkek yarı dişi bir seçmenle ne kadar birbirini etkilediği ile ilgilidir. Özellikle doğum yapma yaşında olan çekici kadınlar, diğer kadınlar tarafından rakip olarak algılanır ki bu durum onların oyunu almayı çok zor hâle getirir. John Mc Cain 2008'de Barack Obama'ya rakip

160 Takeshi Furuichi (1997).

olduğunda, kendine eş olarak oldukça genç bir kadın olan Sarah Palin'i seçti. Medyadaki erkekler Palin'i 'ateşli' ve 'seksi' diye nitelendirerek bunu çok akıllıca bir hamle olarak değerlendirdi ancak hiç kimse erkek coşkusunun Palin'in kadınlar arasındaki duruşuna ne kadar zarar verebileceğinin farkında gibi görünmüyordu. Obama erkek oylarını zar zor aldı (49/48) ancak kadın oylarında yarışı alıp götürdü (56/43).

Kadınlar, üreme yıllarını geride bırakarak erkek bakışlarına görünmez olduktan hemen sonra lider olarak cezbetmeye başladılar. Golda Meir, Indira Gandhi ve Margaret Thatcher gibi devletin dışı liderlerinin hepsi post menopoz dönemlerinde lider olmuşlardır. Çağımızın en güçlü kadını Alman Angela Merkel bile mümkün olduğu kadar tarafsız giyinerek hemcinslerinin dikkatini çekmemeye çalışır. Merkel, erkeklere karşı umursamaz, son derece yetenekli ve kurnaz bir politikacıdır. Vladimir Putin onu 2007 yılında Rusya'daki bir kır evinde ağırladığında, Merkel'in köpeklerden korktuğunu çok iyi bilerek, devasa Labrodoruyla tanıştırdı. En sonunda taktiği başarısız oldu çünkü gazetecilere de söylediği gibi köpeği ve Putin arasındaki farkı anlamıştı: "Neden böyle yapmak zorunda kaldığını anlıyorum: Erkek olduğunu kanıtlamak için. Aslında o kendi zayıflığından korkuyor."¹⁶¹ Putin'in taktiği erkeklerin her zaman gözdağı vererek nasıl bir üst el aradığını gösterdi.

Bir erkeği güçten düşürmenin, bir bebeğin üstünden güvenlik battaniyesini çekip almakla aynı tepkiyi tetiklemesi, bu eğilimlerin ne kadar derine işlediğini kanıtlar. Hayatlarımızı ve kuruluşlarımızı düzenleyen duygularımızı hafife almaya eğilimliyizdir ancak onlar olduğumuz ve yaptığımız her şeyin merkezinde yer alır. Diğerlerini kontrol etme arzusu pek çok sosyal sürecin arkasındaki güdüleyici güçtür ve primat toplumları üzerine bir yapı empoze eder. Trump ve Clinton'ın ulusu yönetme arayışından, oğulları üzerinden saç saça, baş başa giren bonobo

161 www.cnn.com/2016/01/12/europe/putin-merkel-scared-dog.

annelere kadar her türde, güç dürtüsü sade ve yaygındır. İlham veren liderlerle birlikte en önemli başarılarımıza ulaşabiliriz ancak aynı zamanda bizim kendi türümüzün de hiç yabancı olmadığı siyasi suikastler de dahil olmak üzere, rahatsız edici bir şiddet kaydı mevcuttur.

Duygular iyi, kötü ve çirkin olabilir ki bu durum bizim için olduğu kadar hayvanlar için de geçerlidir.

Durgun bir savan resminde arkasını gözlemciye doğru dönmüş bir zebra var. Uzakta, bir cinsel ilişkinin tam ortasında odaktan çıkmış iki aslanı daha iyi görebilmek için başını kaldırır. Facebook arkadaşlarım, en iyisi aslanca bir söylem olan başlıklar önerdiler. “Acele et Arthur! Akşam yemeğimizi buldum!”

Bununla birlikte, çiftleşen aslanlar akşam yemeği modunda değildi. Zebra bunu biliyordu ki bu yüzden yola koyulmak için hiç acele etmiyordu. En azından o anda hiçbir korkusu yoktu. Korku, hayatta kalmanın değeri ile ilgili listede zirvede yer alan kendi kendini koruyan bir duygudur ancak korku bile, bir durumun dikkatli bir muhakemesinin ardından uyandırılabilir. Sadece aslanları görmek böyle bir duyguya neden olmaz. Antiloplar, zebra ve Afrika kaplanları, etrafta uzanan, oynayan ya da ilişkiye giren büyük kedilerin yanında oldukça rahat hareket ederler. Kedi davranışlarına aşinadırlar ve düşmanlarının av modunda olduğu zamanı son derece iyi bilirler. Eğer bunu zamanında fark ederlerse, korktukları an o andır.

Beyni Kutlamak

Duygu odaklı reaksiyonlar, reflekse benzer davranışlar üzerinde çok önemli bir dezavantaja sahiptir. *Değerleme* olarak bilinen bir deneyim ve öğrenme.süzgecinden geçerler. Eski etologların şu an çok büyük ölçüde modası geçmiş içgüdü kavramına bağlı kalmak yerine bunu düşünmüş olmalarını dilerdim. İçgüdüler, sürekli değişen dünyada oldukça işe yaramaz, düşünmeden yapılan reaksiyonlardır. Duygular çok daha uyarlanabilirdir çünkü zeki içgüdüler gibi işlev gösterirler. Yine de arzu edilen davranışsal değişim üretirler ancak sadece durumun dikkatli bir değerlendirmesinden sonra. Bu değerlendirme yalnızca saniyenin bir bölümü kadar sürebilir ancak savanadaki zebranın yaptığı gibi mevcut koşullarla geçmiş deneyimleri kıyaslamaya bağlıdır. Örneğin, eğer bir piknik planlıyorsam, yağmura dair bir işaret beni üzebilir ancak evde kalmaya niyetliysem, ıslak Holandalı yanıma ortaya çıkar. Pencereden yağmuru izlemeyi, diğerleri zar zor fark ederken arabalardan çıkan çıldırıltıcı gürültüleri severim. Tasmaşını görene dek havlayan bir köpek sesi bizi korkutabilir. Duygular daima bir değerlendirme süzgecinden geçer ki bu da neden farklı insanların aynı duruma farklı bir şekilde reaksiyon gösterdiğini bize açıklar.

Duygularımız bütünüyle kontrolümüz altında olmayabilir ama elbette ki onların kölesi de değiliz. İşte bu yüzden yaptığınız aptalca bir şey yüzünden asla "Duygularım beni ele geçirdi!" dememelisiniz çünkü duygularınızın kontrolü ele geçirmesine siz izin verirsiniz. Duygusallaşmanın gönüllü bir tarafı vardır. Yanlış kişiye âşık olmaya, belirli kişilerden nefret etmeye kendiniz izin verirsiniz. Açgözlülüğün kıskançlığı beslemesi için muhakeme ve hayal gücünüzü gölgelemesine izin verirsiniz. Duygular asla 'sadece' duygu değildir ve asla her zaman otomatikçe bağlanamaz. Duygularla ilgili belki de en büyük yanlış anlama onların bilişin tam zıttı olduğudur. Beden ve zihin arasındaki düalizmi duygu ve zekâ arasındakine çevirdik ancak aslında bu ikisi birlikte hareket eder ve birbiri olmadan işlev gösteremez.

Portekiz-Amerikalı nörobilimci Antonio Damasio alt orta frontal lob hasarı olan Elliot isimli bir hastayla ilgili rapor yazdı. Elliot konuşkan, entelektüel anlamda sağlam, hatta zeki bile denebilecekken, saatler süren sohbetten etkilendiğine dair hiçbir ipucu göstermeyen duygusal anlamda düz biriydi. Elliot hiçbir zaman üzgün, sabırsız, kızgın veya öfkeli değildi. Bu duygu eksikliği onun karar verme yetisini engelliyor gibi göründü. Nerede ne yiyeceğine karar vermesi bütün bir öğleden sonrasını ya da bir randevuya veya kaleminin rengine karar vermesi yarım saatini alabilirdi. Damasio ve takımı Elliot'ı her açıdan test etti. Muhakeme yetenekleri kusursuz ölçüde iyi görünse de bir göreve bağlı kalmakta ve özellikle de bir sonuca ulaşmakta çok büyük sorun yaşıyordu. Damasio durumu şu şekilde özetledi: "Kusur, muhakemenin son aşamasında, seçim yapmaya yakın ya da olması gereken seçime tepki verme noktasında ortaya çıktı." Elliot'ın kendisi, bütün seçenekleri dikkatli bir şekilde incelediği bir seanstan sonra, "Bütün bunlardan sonra, ne yapacağımı hâlâ bilmiyorum."¹⁶² dedi.

Damasio'nun iç görüşleri ve o zamandan beri yapılan diğer birçok çalışma sonucunda, modern sinirbilim, bütün duygu ve akılcılık fikrini, birbirine karışmayan yağ ve su gibi karşıt güçler olarak başından savdı. Duygular, bizim zekâmızın önemli bir parçasıdır. Ayrı oldukları fikri çok köklü olmakla birlikte, pek çok çevrede bütün kuvvetiyle hayatta kalmaktadır. İnsanlar hâlâ duyguları küçümser ve Darwin'in evliliğin avantajlarını ve dezavantajlarını listelediği karar verme sürecinde olduğu gibi, mantıklı karar vermenin anlayışlı ve sakin olmayı gerektirdiğini düşünür. Bu aldanma, kendileri gibi mantıklı muhakeme yapan adamlara önemli ölçüde hayranlık besleyen ancak bu kapasitenin kadınlarda daha az, hatta hayvanlarda çok daha az olduğunu düşünen Yunan filozoflara dayanmaktadır. Kadınların,

162 Bölüm 6: Duygusal Zekâ
Antonio Damasio (1994),

bedenleriyle daha uyum içinde, duygusal ve sezgisel oldukları düşünülür, dolayısıyla erkekler kadar entelektüel değildirler. Erkekler aylık ruh hâli değişikliklerine karşı bağışıklık kazanır ve dahası tutkuları üzerinde güç kullanabilirlerdi.

Bununla birlikte, filozofları rahatsız eden tek şey -görünen o ki pek çoğunu hâlâ sinirlendiriyor- insan zihninin bir bedene ihtiyaç duymasıdır. Zihin, bir beden olmadan var olamaz. Zihnin maddi durumu en talihsiz olandır çünkü beden kontrol edilemeyen dürtüler ve duygularla sadece kafa ütülemez, bizi düşünmek istemediğimiz şeyleri düşünmeye zorlar. Kovmak ölümcüldür. Tomas İncili'nin insan ruhu ile ilgili şikayetinde olduğu gibi: "Bu büyük servetin, bu yoksullukta nasıl bir yer edindiğine şaşırdım."¹⁶³

Bedeni küçümseme, ezici bir çoğunluğu erkek olan Ortaçağ münzevilerinin neden bunu çürütmeye çalıştığını açıklamaktadır. Sadece yemek bolluğu ve şehvetli kadınların cazibesinden kendilerini korumak için yakınlardaki bir mağaraya ya da çöle kendilerini kapatacaklardı. Bu durum aynı zamanda yine büyük bir çoğunluğu erkek olan zengin insanların neden ölümden sonra kafalarını dondurmak için sıralandığını açıklar. Teknoloji, 'yeniden yüklenebilecekleri' noktaya ulaştığı zaman, beyinleri bunun için hazır olacak. Zihninin, bir bedene ihtiyacı olmadığını düşünerek, şu an zihinlerinde mevcut olan her şeyin bir makineye taşınabileceği ölümsüz bir gelecek için büyük bir servet öderler. Her şeye rağmen zihin bir et platformu üzerinde işleyen sadece bir yazılımdır. Bir bilgisayarla eşit ölçüde iyi çalışabilir. Bilimin, bedensiz bir zihnin nasıl bir şeye benzeyeceği ile ilgili neredeyse hiçbir şey bilmeyişini umursamayın. Beyin açısından bilgisayar metaforu, beynin bedene milyonlarca yolla bağlı olduğu ve onunla ilişkili bir parçası olduğu göz önüne alındığında, derin bir şekilde yanıltıcıdır. İnsan zihni beden ve beyin arasında hiçbir fark gözetmez ve her ikisini de temsil eder.

163 www.sacredtexts.com/chr/thomas.htm.

Buna hiç ikna olmadım, bu yüzden dijital bir formatta uyanmak çok mutlu bir an olacak. Mutluluk içgüdüselidir ve diğer organlardan kopmuş bir beyin muhtemelen hiçbir şey hissetmez.¹⁶⁴

Hayvan duygularıyla ilgili herhangi bir tartışmada karşımıza çıkan şey budur. Biyolojiyle ancak birbirine bağlı, tek bir cinsiyette daha belirgin olan ve daha önce gelen her şeyden radikal bir ayrılma olan boşlukta sallanan insan ruhuna dair bu yanılsamaya sahibiz. Beyinle ilgili olanı kutlarız, 'saf neden' gibi bir şeye inanırız ve duygular, beden ve bize ait olmayan herhangi bir türle ilgili zayıf bir fikrimiz vardır. Kültürel ve dinsel bu önyargılar milenyumda bizimle birliktelerdi, dolayısıyla kolay bir şekilde silinmezler ancak burada tartışacağımız gibi, hayvan duygularının bir zekâ işareti olduğunu ciddi bir şekilde düşünmeden önce, kendimizi bunlardan uzaklaştırmaya ihtiyacımız olacak.

İnsanlar gibi, hayvanların da başka birinin duygularını okuma, duygusal bilgiyi kullanma ve amaçlarına ulaşmak için kişinin kendi duygularını kontrol etme yeteneğine atıfta bulunan popüler psikoloji kavramı olan '*duygusal zekâ*'sı vardır.¹⁶⁵ Burada, duygu ve biliş arasındaki etkileşimi ifade etmek için bu kavramı genel hatlarıyla kullanacağım. Çoğu zaman insan duygusal zekâsını bireysel bir özellik olarak inceleriz. Bazılarımız duygusal kargaşaları yönetmekte ya da nasıl hissettiğimizi avantaja çevirmekte diğerlerinden daha iyidir. Bu durum kişinin yetiştirilme tarzı, becerileri ve kişiliğiyle ilgilidir. Bununla birlikte, mevzu hayvanlara geldiğinde, sosyal hiyerarşilerden tutun da aile hayatına ve yırtıcı karşıtı savunmadan çatışma çözümüne kadar gördüğümüz sonuçları üretmek için el ele hareket eder.

İyi bir örnek adalet duygusudur. Bu, genellikle muhakeme ve mantık ürünü ve yalnızca insana özgü bir ahlaki değer olarak düşünülür ancak diğer primatlarla, köpekgillerle ve

164 Mark O'Connell: (2015), Alan Jasanoff (2018).

165 Daniel Goleman (1995), Peter Salovey ve diğerleri (2003).

kuşlarla paylaştığımız temel duygu olmasaydı asla ortaya çıkmazdı. Adalet duygumuz paylaşılan bu duygunun entelektüel bir dönüşümüdür.

Salatalık ve Üzüm Maymunlar

Yirmi yılı aşkın bir süre Yerkes Ulusal Primat Araştırma Merkezi'nde bir kapuçin kolonisiyle ilgilendim. Bu yakışıklı kahverengi maymunların yaklaşık otuz tanesi onları her gün sosyal zekâ üzerine test ettiğimiz laboratuvarımıza bitişik bir dış alanda hep birlikte yaşadı. Birlikte çalışacakları, yiyeceklerini paylaşacakları, jetonlarını değiş tokuş edecekleri ve benzer pek çok şey yapacakları koşullar oluşturduk. Maymunların hepsi bunları çok büyük bir coşkuyla yaptı. Kapuçinler meşgulken en iyi ruh hâlindedirler. Asla vazgeçmezler. Vahşi doğada, kasları gevşeyene kadar bir istiridyeyi yumruklamaya devam ederler, böylece açabilirler ve laboratuvarında onları ayırt edene kadar dokunmatik ekranda grup arkadaşlarının ve yabancıların yüzlerini seçmeye devam ederler. Uğraştıkları her işte sebat gösterirler. Onları asla içeri girmeye zorlamayız ancak bunun yerine çok daha istekli olsunlar diye seansları kısa ve eğlenceli tutmaya özen gösteririz.

Onlarla ilgili en çok sevdiğim şey belki de geri planda çıkardıkları gürültüydü. Çalışırken, grubun geri kalanıyla 'konuşmaktan' kendilerini alamıyorlardı. Vahşi doğada kapuçinler orman sakinleridir ve bu yapraklar ve ağaçlardan dolayı genellikle birbirlerinin görüş açısının dışında oldukları anlamına gelir. Seslenmeler, grup hâlindeki yaşam çizgileridir. Laboratuvarında, bireyleri geri kalanlardan uzakta ancak her zaman kulaklıkla test ettik. Geri çağrı yapmaları için sürekli ailelerine ve arkadaşlarına seslenirler.

Bu türlere ve ismen tanıdığım kişiliklere o kadar düşkün bir şekilde yetiştim ki onların doğada nasıl davrandığıyla ilgili bir algı edinmek için Brezilya ve Costa Rica'daki kapuçinleri görmeye gittim ve onlar sadece maymun olmalarına rağmen,

neredeyse bütün zihinsel kapasiteleri bizim için fark edilebilir. 'Sadece' maymundurlar cümlesini şaka olarak söylüyorum çünkü insansı maymun davranışında uzman kişiler bazen diğer primatlarla ilgili küçümseyen bir tonda konuşur. Bu yaklaşım biraz, paleontolojistlerin yeni keşfedilen bir fosilin 'sadece' bir insansı maymun olabileceği düşüncesine katlanamamasına ve kaçınılmaz olarak onu Homo cinsi olan yapay yapıya sıkıştır-maya çalışmasına benzer.

Kapuçinler sıra dışı maymunlardır ki bu durum onların ormanda cevizleri kırmak için taşları kullandığı keşfedildiği zaman daha açık görüldü. Taş araç teknolojisi şempanzelerle paylaştığımız sıra dışı bir hominid başarısı olarak takdir edilmişti. Artık taşı klüp kavrayıcı kuyruklarıyla bu küçük maymunları kabul etmek zorunda kaldı. Kedi boyutundaki bedenlerine görece, kapuçin beyinleri şempanzelerinki kadar büyüktür ve oldukça uzun yaşarlar. Benim kolonimdeki en yaşlı dişi olan Mango bugün bile hâlâ hayattadır ve tahminen ellisinde olmalı.

Bir önceki öğrencim Sarah Brosnan ve ben, biyolojik bir olgudan ziyade yaygın bir şekilde kültürel bir olgu olarak düşünülen insan adaleti ile ilgili geleneksel fikirleri yumuşatan kapuçin davranışlarıyla alakalı kazara bir keşif yaptık. Kısmen doğayı tasvir etme şeklimizden dolayı adaleti evrimleşmiş bir özellik olarak hayal etmekte sıkıntı yaşarız. 'En zinde olanın hayatta kalması' ve 'diş ve pençede doğa kırmızısı' gibi çağrışımıcı söz öbekleri kullanırken, yalnızca en güçlünün yanında, adalet için hiçbir alan bırakmadan doğanın zalimliğini vurgularız. Bu arada, hayvanların genellikle birbirine bağlı olduğunu ve işbirliği sayesinde hayatta kaldığını unuturuz. Aslında, çevrelerine ya da birbirlerinden ziyade açlık ve hastalıklara karşı mücadele ederler. İşte bu yüzden natüralist ve anarşist Pyotr Kropotkin 1902'de şu soruyu sordu: "En zinde olan kim; sürekli birbiriyle savaşta olanlar mı yoksa

birbirini destekleyenler mi?"¹⁶⁶ Dondurucu fırtınalara karşı bir araya toplanan ya da zor durumdaki kurtları korumak için etraflarında koruyucu bir çember oluşturan Sibiryâ'daki misk öküzlerini izledikten sonra, Rusya prensi daha kuvvetli bir strateji olarak karşılıklı yardımda karar kıldı. Zamanının çok ötesindeydi.¹⁶⁷

Adalet duygusunu araştırırken kahverengi kapuçin maymunlarına salatalık ve üzüm deneyi yaptık. İki maymun Pleksiglasın arkasında bir test odasına yan yana yerleştirildi. Her iki maymun da salatalığı aldığı anda, neredeyse %100 aynı basit görevini tamamladı. Adaletsizlik, bir maymuna daha çok tercih edilen üzüm verilip diğerine hala salatalık verilmesiyle ortaya çıktı. Kendi ödülü değişmemiş olmasına rağmen, bu durum salatalık verilen maymunu çok fazla üzdü. Performans göstermeyi ve odadan fırlatarak salatalık dilimlerini reddetti.

Laboratuvara geri dönecek olursak, Sarah ve ben kapuçinlerimizin sadece kendi ödülleri tüketmek yerine, aynı zamanda diğerlerinin de göz kulak olmalarına şaşırdık. Böyle bir şey daha önce fark edilmemişti çünkü hayvanlar genel olarak test edi-

166 Pyotr Kropotkin (1902)

167 Lee Dugatkin (2011).

lir. Bir sıçan ödül için bir dengeleyiciye basarak bir kutunun içinde yalnız başına oturur. Sıçan için önemli olan tek şey görevin ne kadar zor, ödülün ne kadar çekici ve ödülün hangi planlamayla verildiğidir. Bununla birlikte, sosyal davranışa karşı olan ilgim sayesinde, laboratuvarım farklıydı. Maymunlar testler sırasında nadiren yalnızdı. Bu sayede diğerlerine giden her lokmayı yakından gözlediklerini fark edebildik. Sanki başkalarının kazandıklarına göre kendi ödülleri değerlendiriyor gibiydiler. Bu durum size saçma gelebilir çünkü sadece kendi performanslarına ve bunun karşılığına odaklanmaları gerekir, değil mi?

İnsan davranışlarıyla ilgili bildiğimiz şeyin ışığında, diğerlerine karşı olan ilgileri kusursuz bir şekilde de anlaşıldı. Sözde Easterlin Paradoksu (ülkelerin ekonomik anlamda gelişmişlik düzeyleriyle ülkede yaşayan insanların mutluluk seviyeleri arasında bir ilişki olmadığını savunan ekonomik kuram), her toplumda zengin insanların fakir insanlara göre daha mutlu olmaya eğilimli olduğunu fark eden Amerikalı ekonomist Richard Easterlin'ın adıyla anıldı. Buraya kadar bir her şey normal ancak Easterlin aynı zamanda eğer bütün toplum zenginleşirse, ortalama refah düzeyinin artmadığını da keşfetti. Başka bir deyişle, zengin bir toplumdaki insanlar kendini fakir bir toplumdaki insanlardan daha iyi hissetmez. Eğer zenginlik mutlu ediyorsa böyle bir şey nasıl mümkün oluyor? Cevap, refahı artıran şey, tek başına zenginlik değil, *bağıntılı* zenginliktir. Mutluluk duyguları diğerlerinin gelirleriyle kendi gelirimizin karşılaştırılmasına bağlıdır.¹⁶⁸

O zamanlarda Sarah ve ben Easterlin Paradoksu'na aşina da değildik. Ödülleri yetersiz geldiğinde maymunlarımızın üzüldüğünü fark ettikten sonra, daha yakından incelemeye karar verdik. Bu durum, kapuçinlerin spontan bir şekilde yaptıkları takas yeteneklerini sömüren oldukça basit bir deneye yol açtı. Eğer kafeslerinde bir tornavida unutursanız, sadece aleti işa-

168 Richard Easterlin (1974).

ret etmeniz ve onlara bir fıstık uzatmanız gerekecek. Böylece tornavidayı size geri verecekler. Takas olayına o kadar düşkünlüdürler ki size bir çakıl taşı karşılığında kurumuş bir portakal kabuğu getirirler ki her ikisi de işe yaramaz şeylerdir. Yine de daha çarpıcı olanı şu ki nesneyi sizin avcunuza yerleştirdikten sonra, sanki “İşte burada, sıkıca tut!” der gibi içe doğru bükmek için küçük elleriyle parmaklarınızı kavramaları ve elinizi kapatmalarıdır. Biz, muhtemelen yiyecek paylaşmakla ilgili olan bu doğal yeteneği maymunlarımızı çalıştırmak için kullandık. Adaletsizlik reaksiyonlarının sadece çabanın dahil olduğu işlerde verildiğini far etmiştik. Eğer iki maymunu farklı yiyeceklerle beslerseniz, bunun çok zor farkına varırlar ancak eğer ikisi de bunun için çalışırsa, birinin diğerine göre ne aldığı mesele hâline gelir. Yiyecek bir maaş görevi görmek zorundadır; tabiri caizse, eşitsizlik konusu hâline gelir.

Deneylerimiz için iki maymunu aralarında ağ ile yan yana oturdukları bir test odasına yerleştirdik.¹⁶⁹ Onlardan birinin bölgesine küçük bir kaya düşürdük, daha sonra ellerimizi açarak kayayı geri istedik. Bunu her iki maymunla da sırayla yirmi beş kez değiştirerek yaptık. Eğer her ikisi de kayalar karşılığında salatalık dilimleri alsaydı, memnuniyetle yiyeceklerini yerken bu değiş tokuşu sürekli yaparlardı ancak birine salatalık vermeyi sürdürürken, diğerine takas olarak üzüm verseydik, o zaman gerçek bir dramanın fitilini ateşlemiş olurduk. Yiyecek tercihleri genellikle süpermarketlerdeki fiyatlarla eşleştirilir. Bu yüzden üzüm salatalığa karşı çok daha üstündür. Partnerlerinin yükseldiğini fark ettikten sonra, salatalık için çalışmaktan kusursuz bir şekilde mutlu olan maymunlarımız aniden greve gider. Sadece isteksiz bir şekilde performans ser-

169 Deneyi on yıl sonra yüz milyondan fazla izlenmeyle İnternet’te hit hâline geldiği zaman bir videoda tuttuk. Bizim test odamızı gördükten sonra bazı yorumcular maymunların her zaman böyle yaşadığını düşünerek koşulları kötüledi. Bununla birlikte, gruplarına dönmeden önce test odasında sadece yarım saat bulunacaklardı: www.youtube.com/watch?v=meiU6TxysCg.

gilemez, aynı zamanda çakıl taşlarını, hatta bazen salatalık dilimlerini bile test odasından dışarı fırlatarak galeyana gelirler. Normalde asla reddetmedikleri bir yiyecek arzu edilenden çok daha azı olur: Lezzetsiz bir hâle gelir!¹⁷⁰

Öfkeleri o kadar yoğunlu ki deneyle ilgili negatif ilişkilendirmeler geliştirmemeleri için onları gruplarına göndermeden önce her iki maymuna da pek çok şekerleme vermeye karar verdik. Açıkçası sadece bu iki maymunu kullanmadık, bir sonuca ulaşmadan önce farklı kombinasyonlarda pek çoğunu test ettik.

Son derece güzel yiyecekleri fırlatıp atmak, ekonomistlerin ‘mantıksız’ dediği şeydir. Her mantıklı aktörün kârını maksimuma çıkarmak için elde edebileceği şeyi alması beklenir. Eğer size 1, arkadaşınıza ise 1000 dolar verirsem, gıcık olabilirsiniz ancak yine de 1 dolarınızı almalısınız çünkü bu hiçbir şey almamaktan iyidir ancak insanlar mantıklı maksimize eden kişiler değildir. Bu sonuç, açgözlülüğümüzü tatmin etmek için mükemmel rasyonel kararlar verdiğimiz, ekonomi kitapları tarafından sunulan türümüzün resmi *Homo Economicus*’un ölümünü çarpıcı bir şekilde ilan ederek ortaya çıkar. İncelemeler, duygusal önyargıların genellikle bizi farklı bir şekilde seçim yapmaya yönlendirdiğini göstererek, bu popüler varsayımı baltalar. Düşünüldüğümüz kadar mantıklı ve bencil değiliz ve tüm arzularımız maddi değildir.

Bununla birlikte, aynısının diğer türler için de geçerli olduğu her zaman fark edilmez. Amerikalı antropolog Joseph Henrich, *Homo Economicus*’u bulmak için girdiği uzun arayışta şu sonuca ulaştı: “En sonunda onu bulduk. Onun bir şempanze olduğu ortaya çıktı.”¹⁷¹ Çok komik ancak onun yorumu şempanzelerin diğerlerinin iyiliğine ilgi göstermekte başarısız olduğu on beş yıl önceki döneme dayalıydı. Olumsuz kanıtlardan şüp-

170 Sarah Brosnan ve Frans de Waal (2003b, 2014).

171 economics.com/scientists-discover-what-economists-never-found-humans.

helenmek için iyi nedenleri olsa da ('kanıtın yokluğu, yokluğun kanıtı değildir' mantrasını¹⁷² takiben) bu ilk buluşlar biraz daha fazla ilgi çekti ancak dayandıkları maymun çalışmaları, şimdi empati ve sosyal eğilimleri ikna edici bir şekilde gösteren pek çok kişi tarafından aşıldı. Aslında çoğu primatın kusur eğilimi işbirlikçidir, bencil değildir. Bu yüzden *Homo Economicus*'un ne doğrudan bizim soyumuzdan ne de primat düzeninde herhangi başka bir yerden evrilmediği sonucuna güvenli bir şekilde ulaşabiliriz. Ölüden daha ölüdür.

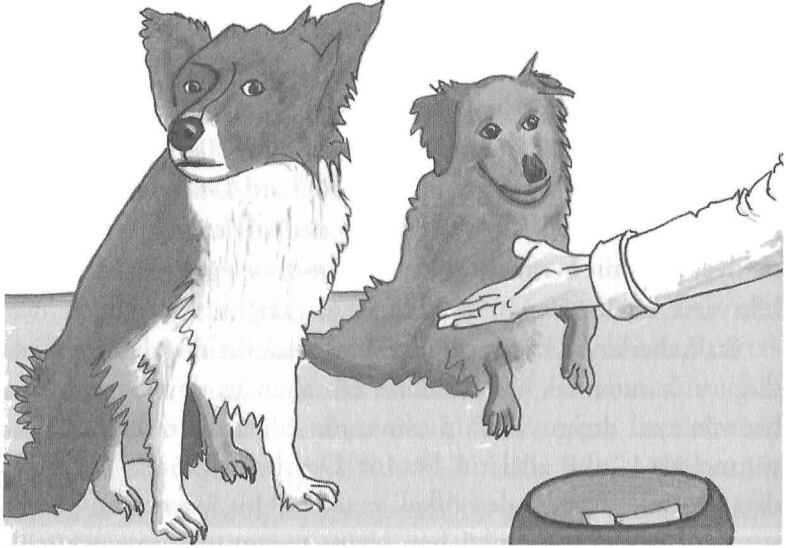
Başlangıçta Sarah ve ben maymunlarda 'adalet' ve 'adaletsizlik iğrenmesi' ile ilgili herhangi bir konuşmadan kaçındık ancak çalışmamızın sözleri tükendiğinde -aynı gün, 2003'te, New York Menkul Kıymetler Borsası Başkanı Richard Grasso'nun, ülkeyi rahatsız eden yüksek tazminat paketi nedeniyle istifaya zorlandı-medya, adaletin evrimsel kökenini tanıdı ve eğer maymunlarda bile varsa, adaletin iyi bir şey olması gerektiğini söyledi.

Bu haberler birkaç kişiyi üzdü ve adaletin doğal bir şey olduğunu kanıtlamak için Marksist olmalıyız ya da maymunların bizimle aynı duyguya sahip olmasının imkânsız olduğunu düşünmeliyiz çünkü adaletin Fransız Devrimi sırasında icat edildiği şeklinde şikâyet eden öfkeli mailler aldık. Bana göre bunlar aptalca şikayetlerdi çünkü ben bizim maymunlarımızın küçük kapitalistler (yiyecek için çalışır ve gelirlerini karşılaştırırlar) olduğunu gözlemliyorum ve Paris'teki bir avuç yaşlı adam tarafından icat edilen ahlaki ilkelere inanmıyorum. Ahlak bundan çok daha derin bir meseledir.

Adalet duygusu, İskoç filozof David Hume'un dediği gibi 'ahlaki duygulardan' tam gelişmiş ahlaki ilkelere nasıl geçtiğimize dair harika bir örnektir. Başlangıç duygusu her zaman bir örnektir. Bu durumda bu duygu kıskançlıktır. Maymunlar arkadaşlarının avantajlı durumunu kıskandı. Onları üzen sadece

172 Meditasyon ya da benzeri ritüellere giriş sırasında akla gelen düşünceleri susturma amaçlı tekrarlanan kelimedir.

iyi kalitedeki yiyecekler değildi çünkü aynı zamanda üzümlerin diğer partnere gitmediği, sadece kâsede görünür bir şekilde durduğu ya da onların yanındaki boş bir kafese atıldığı testleri de uyguladık. Bu durumlara çok daha az reaksiyon gösterdiler ki bu, onların salatalığı reddetmesinin sosyal bir kıyaslama ile ilgili olduğu anlamına geliyordu. Bu durum özellikle birinin daha iyi bir şey elde ettiğini görmesinden kaynaklandı.

Vienna'daki akıllı köpek laboratuvarı bir deneyciye patilerini uzatmalarını isteyerek köpeklerin adaletsizliğe karşı hassasiyetini test etti. Ödül olmadan her iki köpek de bunu sırayla defalarca tekrar etti. Ancak karşılığında birine bir parça ekmek verilirken, diğerine hiçbir şey verilmediğinde, ikincisi (sol) patilerini uzatmaktan vazgeçti ve bunu yapmayı reddetti.

Yine de bunun adalet duygusu anlamına gelmediğini söyleyebilirsiniz çünkü sadece bir maymun üzüldü. Şanslı olan durumu önemsiyor gibi görünmedi. Bu doğrudur ancak ilk maymunun kıskanç tepkisi, açıklayacağım üzere adalet duygusunun merkezinde yer almaktadır. Diğer türlerde meydana gelen benzer reaksiyonları açıklamama izin verin. Bu aynı

zamanda içlerinden biri kardeşlerinden daha küçük pizza dilimi aldığında doğal olarak ortaya çıkan durumdur. ("Bu hiç adil değil!" diye bağırarak.) Köpek sahibi pek çok insan evcil hayvanlarından biri diğerinden daha iyi yiyecek aldığında nasıl tepki verdiğini tanımlamak için yanıma geldi. Aslında Vienna Üniversitesi'ndeki Akıllı Köpek Laboratuvarı'nda köpekler test edildiği zaman, bunun için hiçbir ödül almaları da patilerini pek çok kez kaldırmaya istekliydiler ancak bir başka köpek aynı oyun için bir ödül alır almaz, ilk köpek oyuna karşı ilgisini kaybetti ve patilerini daha fazla kaldırmayı reddetti. İnsanların evlerinde yetişen kurtlar da aynı şekilde davrandı.¹⁷³

Bir başkasının başarısına gücenmek olağan gibi görünebilir ancak uzun vadede kişiyi katakulliyeye gelmekten korur. Bu tepkiyi 'mantıksız' olarak adlandırmak yanıltıcıdır. Eğer siz ve ben çoğu zaman birlikte ava çıkarsak ve siz her zaman en iyi etleri talep ederseniz, o zaman ya bana davranış şeklinize şiddetli bir şekilde karşı çıkar ya da kendime av için yeni bir arkadaş aramaya başlarım. Bundan daha iyisini yapabileceğimden eminim. Ödül dağıtımına karşı hassasiyet her iki taraf için de gelirleri garantiye almaya yardımcı olur ki devamlı işbirliği için gereklidir. Eşitsizliğe karşı en hassas hayvanlar olan kapuçinler, köpekgiller ve şempanzelerin gruplar hâlinde avlanması ve eti paylaşması tesadüf değildir.

Bununla birlikte, gücenme tepkisi bu hayvanlarla sınırlı değildir. Amerikalı psikolog Irene Pepperberg, iki Afrika papağanı gibi birbirleriyle sürekli ağız dalaşına giren, psittacine¹⁷⁴ uzmanı Alex ve onun küçük meslektaşısı Griffin ile sıradan bir akşam yemeği sohbetini anlattı:

173 Friederike Range ve diğerleri (2008), Jennifer Essler ve diğerleri (2017).

174 Bir tür bulaşıcı papağan hastalığı

Alex ve Griffin ile arkadaş olarak akşam yemeği yiyorduk. Akşam yemeği dostlarımdı gerçekten çünkü yemeğimi paylaşma konusunda çok ısrar ettiler. Bezelye ve brokoli seviyorlardı. Benim işim adil bir paylaşım yaptığımdan emin olmaktı aksi takdirde şikayetler yükselmeye başlardı. Eğer Griffin'in bir tane daha fazla aldığını düşünürse Alex "Bezelyee!" diye bağırmaya başlardı. Aynı Grifin için de geçerliydi. ¹⁷⁵

Yine de bunların hiçbiri, bir başkasıyla kıyaslandığında dolandırılmanın rahatsızlığıyla etiketlenmiş, *birinci dereceden adalet* olarak adlandırdığımız merkezîyetçi tepkinin ötesine geçmiyor. İnsansı maymunlarla çalışmaya başladıktan hemen sonra genellikle eşitlikle ilgili olan *ikinci dereceden adalet* konusunda işaretler bulduk. İnsanlar sadece başkasından daha az bir şeyler elde etti diye ayak diremez; bazen fazlasını aldı diye de bunu yapar. Kendi avantajımızla ilgili huzursuz hissedebiliriz. Grasso bu duyarlılığın çoğunu göstermedi -bizim türümüzde oldukça zayıf gelişmiştir- ancak ilke olarak adil sonuçlar sadece yoksullar tarafından değil aynı zamanda zenginler tarafından da aranır.

İkinci dereceden adalet, kendilerine ait olmayan yiyeceklerle ilgili çatışmayı çözerken olduğu gibi insansı maymunların doğal davranışında görülebilir. Bir keresinde iki genç maymunun yapraklı bir dal için tartıştığını görmüştüm. Ergen bir dişi şempanze tartışmayı böldü, dalı onlardan aldı, ikiye böldü ve daha sonra her birine birer parça verdi. Sadece kavgayı durdurmak mı istedi yoksa dağıtımla ilgili bir şey mi anladı? Yüksek rütbeli erkekler de genellikle kendileri için bir şey talep etmeden yiyecek için çıkan kavgaları ayırır. Sadece tartışmayı yatıştırırlar ki bu herkesin paylaşmasına olanak sunar. Biliş laboratuvarında

175 Irene Pepperberg (2008)

test edilen Panbanisha isimli bir bonobo çok miktarda süt ve performans gösterdiği görevin karşılığında kuru üzüm kazandı ancak arkadaşları ve ailesi uzaktan her şeyi izliyordu ve Panbanisha üzerindeki kıskanç gözleri hissetti. Kısa bir süre sonra, kayırılmaktan endişelenmiş gibi kendisine verilen ödülleri reddetmeye başladı. Deneycilere bakarak, onlar da verilen şeylerden alana kadar jestleriyle diğerlerini işaret etti. Sadece birazını aldıklarında kendilerininkini yedi.¹⁷⁶

İnsansı maymunlar ileriye düşünebilir. Panbanisha kendisine verilen ödülleri apaçık bir şekilde yemiş olsaydı, daha sonra diğerlerine yeniden katıldığında hiç hoş olmayan sonuçlar ortaya çıkabilirdi.

Ültimat Oyunu

Varlıklı insanların, evdeki hizmetli personeli ve dadıları üzmemek için mobilyalardan, mutfak aletlerinden ve eve getirdikleri diğer pahalı materyallerden fiyat etiketlerini sessiz bir şekilde çıkardıkları bilinir. Gösteriş yapma konusunda suskundurlar. Sosyolog Rachel Sherman New York'lu zenginlerle röportaj yaptığında, gelir farklılıklarından dolayı rahatsız hissettiklerini ve bu farklılıkları yumuşatmak için girişimlerde bulunduklarını keşfetti. Kendilerini 'zengin' ya da 'üst sınıf' olarak adlandırmaktan kaçındılar ve 'şanslı' olarak düşünülmeyi tercih ettiler. Durumlarının küskünlük uyandıracığını fark etmiş gibi göründüler ki bu kaçınmaktan hoşlandıkları bir şeydi.¹⁷⁷

Bu iyi bir başlangıçtır ancak fiyat etiketlerini çıkarmak sadece bir yara bandıdır. Bu hiç kimseyi aldatmasın. Kıskançlıktan korunmanın tek etkili yolu, kişinin servetini paylaşmak olan Panbanisha'nın seçtiği yoldur. Bu durum küçük ölçekli insan toplumlarında yaygındır. Avcı toplayıcılar, başarılı avcılarının

176 De Waal tarafından Sue Savage-Rumbaugh ile yapılan röportaj (1997)

177 Rachel Sherman (2017).

kendi yetenekleriyle böbürlenmesine bile izin vermeyen, paylaşmayla ilgili aşırı inançlara sahiptir. Aynı durum şempanzeler için de geçerlidir. Birincisi, Sarah Brosnan'ın basit bir görevi yerine getirmesi için bir insansı maymunu bir havuç parçasıyla ödüllendirdiği büyük çaplı bir çalışma sırasında bizde başlamıştı ancak genellikle onlardan birine en sevdikleri ödül olan üzümü verirdi.

Havuç düşkünü olan şempanzelere gelince; eğer onların partneri üzüm aldıysa, görevi yerine getirmeyi reddettiler ya da onların ödülünü attılar ancak hiç kimse üzüm alıcılarının da sorunlu olacağını düşünmemişti. Eğer partnerleri sadece bir havuç aldıysa, bazen üzümü reddettiler ancak partnerleri aynı zamanda üzüm de aldıysa öyle yapmadılar. Bu, insanın adalet duygusuna çok daha yakın olduğu için, şempanzelerle Ultimatom Oyunu oynamak için cesur bir plan geliştirdik. İnsan adaletini değerlendirmede altın standart düşünüldüğünde, bu oyun dünya üzerindeki bütün insanlarla oynanmaktadır.

Başlangıçta, diğer bir kişiyle paylaşması için bir kişiye diyelim ki yüz dolar verilir. Bu kişi, paylaşmanın miktarına karar verir: Elliye elli ya da doksana on gibi herhangi bir paylaşım olabilir. Partner, her iki oyuncunun da para aldığı durumda öneriyi kabul edebilir ancak partner aynı zamanda her ikisinin de elini boş bırakarak öneriyi reddedebilir. Partnerin ret tercihinin anlamı, parayı daha iyi paylaşan kişinin dikkat etmesi gerektiği çünkü partnerin düşük fiyatlı bir öneriden hoşlanamayabileceğidir.

Görünen o ki eğer insanlar mantıklı maksimize etseydi, partnerler asla öneriyi reddetmez, *herhangi* bir anlaşmayı kabul ederdi ancak Fransız Devrimi'ni hiç duymamış insanlar bile düşük önerileri haddinden fazla reddederler. Bir kültür işbirliğine ne kadar güvenirse, üyelerinin düşük önerileri reddetme ihtimali de o kadar yüksektir. Örneğin Lamalera, Endonezya'da balina avcıları her birinde bir düzine adamın olduğu büyük kanolarla açık okyanusta dolaşırlar. Leviathan'ın sırtına zıplayarak

ve zıpkınla saldırarak balinaları yakalarlar. Bütün aileler son derece tehlikeli bu aktivitenin başarısına güvenirler. Bu yüzden avcılar eve bir balinayla geldiği zaman, kazancın dağılımı onların zihninde çok fazla yer eder. Bu avcılar adalete karşı her ailenin kendi arazisinin olduğu bahçıvan kültürler gibi diğer kültürlerle göre daha hassastır. İnsanın adalet duygusu işbirliği ile yakından ilişkilidir.¹⁷⁸

Şempanzeler de hem avda hem de topraklarını savunmada işbirliği yaparlar. Siyasi müttefiklikten söz etmiyorum bile ancak nasıl işlediğini açıklayamadığımız zaman, diğer türlerle Ultimatom Oyunu'nu nasıl oynayabiliriz? Çözüm ya o ya da diğer renkte boyanmış jetonları aynı miktarlardaki yiyeceklerle değiş tokuş etmek için kullanmaktı. Meslektaşımız Darby Proctor iki bireyi çitlerle ayrılmış şekilde birbirinin yanına oturmaya davet etti ve onlardan birine iki farklı renk jeton arasından bir seçim yapmayı önerdi. Eğer seçici bir renk seçtiğinde, Darby ona beş, partnerine ise sadece bir dilim muz verirdi. Eğer diğer rengi seçseydi, her ikisine de üç dilim muz verirdi. Bu yüzden seçimi yapan taraf kendisi için daha iyi, ikisi için en iyi olacak seçimin sonuçları arasında basit bir kararla karşı karşıya kaldı. Ultimatom Oyunu'nda olduğu gibi, önemli kısım, seçicinin partnerinin seçimle 'aynı fikirde olmak' zorunda olmasıdır. Seçimi yapan taraf jetonu doğrudan Darby'e geri veremedi; partnerden gelmek zorundaydı. Bu yüzden seçimi yapan taraf jetonu parmaklıklar arasından onu Darby'e geri vermeyi kabul etmesi gereken partnerine geçirmek zorundaydı.

Şempanzeler, bir seçiciye bencil bir belirteç sunarken, beş kat fazla teklif verdiğinde, partnerin verdiği tepkiden açıkça anlaşıldığı gibi, iki rengin anlamını hızlı bir şekilde öğrendi. Partner parmaklıkların arasından bağırır, hatta memnuniyetsizliğini dile getirmek için ağzındaki suyu tükürürdü.

178 Michael Alvard (2004).

Darby aynı oyunu muz dilimlerinden ziyade çıkartmalarla ödüllendirerek okul öncesi çocuklarla oynadığı zaman, onlar da benzer tepkiler gösterdiler ancak sözlü olarak. Daha az çekici olan jetonu aldıklarında “Sen benden daha fazla aldın!” ya da “Daha çok çıkartma istiyorum!” dediler. İfade etme konusunda bu farklılığın dışında, insansı maymunlar ve çocuklar aynı şekilde davrandı. Denemelerin büyük çoğunluğunda seçiciler eşit ödülleri üreten jetonları tercih ettiler. İlk bakışta bu karar pahalıya mal olmuş gibi görünebilir ancak sosyal ilişkiler bağlamında değerlendirildiğinde ne olur? Çok fazla bencillik dostluğun bitmesine neden olabilir.¹⁷⁹

Şimdi bana insanın adalet duygusuyla şempanzelerin adalet duygusu arasında bir fark var mı diye sorarsanız, ben artık gerçekten bilmiyorum. Muhtemelen birkaç farklılık vardır ancak o ya da bu şekilde her iki tür de eşit sonuçların peşinden gider. Maymunlar, köpekler, kargalar, papağanlar ve diğer birkaç türün birinci dereceden adalet duygusuyla kıyaslandığında önemli bir adım şu ki hominidlerin geleceği tahmin etmede daha iyi olmasıdır. İnsanlar ve insansı maymunlar her şeyi kendilerine saklamanın kötü hisler yaratabileceğinin farkındadırlar. Dolaşısıyla ikinci dereceden adalet faydacı bir bakış açısından açıklanabilir. Sadece birbirimizi sevdiğimiz için değil, aynı zamanda işbirliğini devam ettirmek için de adil oluruz. Bu, bizim takımındaki herkesi korumamızın yoludur.

İşte duygusal zekâ ile anlatmak istediğim budur. İnsan ve insansı maymunların adalet algısı olumsuz bir duyguyla başlar ancak daha sonra onun zararlı etkilerinin farkındalığıyla birleştirir ve onu olumlu bir şeye dönüştürürler. “Arzu etmeyeceksin!” önemli bir tavsiyedir ancak çok daha iyisi, şiddetle isteme nedenlerini ortadan kaldırmaktır. Benim buradaki düşüncem, Amerikalı ahlak filozofu John Rawls’ın 1971’de bu

179 Darby Proctor ve diğerleri (2013).

konu üzerindeki meşhur tezi *A Theory of Justice*'de benimsediğinin tam karşıtıdır. Adalet, adaletsizlikten çok daha iyi olduğu için Rawls'ın sofistike argümanları hayranlık vericiyken, felsefi düşünme türümüzün duygusal çekirdeğini ihmal eder. Rawls, kitabın sonlarına doğru "Hem basitlik hem de ahlaki teori açısından kıskançlığın yokluğunu varsaydım." cümlesini ilan ederek sadece onayladığı duyguları düşünür.¹⁸⁰

Şaşkınlım. Bir insan davranışının analizini ne zaman basit bir şekilde bir duygudan ayırabiliriz? Akli başında hangi insan böyle bir şeyi yapar, özellikle de her dilde yaygın olduğu bilinen bir duygu için? Kıskançlığın bile bir rengi vardır ki Shakespeare *Othello*'da 'yeşil gözlü canavar' demiştir. Rawls adalet ilkelerinin kıskançlık duygusu olmayan insanlar tarafından bilinçli bir şekilde seçilmesi gerektiğine inanır. Peki ama böyle insanları nereden bulacağız? Kıskançlık, Rawls'ın dediği gibi 'kusur' olsa da eğer kıskançlığın olmadığı bir dünyada yaşasaydık adalet ve dürüstlüğü önemsemek için hiçbir sebebimiz olmazdı. Yokluğuna karşı vereceğimiz herhangi bir tepki olmazdı, o zaman niye endişelenecektik? Rawls'ın adaletle ilgili ilkeleri son derece mantıklıdır ve kıskançlığı azaltmaya yardımcı olur ancak asıl önemli olan bu değil midir? 1987'de Alman sosyolog Helmut Schoeck, türümüzü 'daha kıskanç adam' olarak adlandırarak kıskançlıkla ilgili bir kitap yazdı. "Kıskançlık ve onu durdurmak için girişimler olmadan, içinde yaşadığımız toplumları muhtemelen inşa edemezdik." der. Bu duyguyu inkâr etmek ya da iyi düzenlenmiş bir toplum için bir tehdit olarak görmek yerine, bu duyguyu kucaklamalı ve kanalize etmeliyiz. Schoeck, psiko-analizlerin cinselliğin rolünde maskeyi indirdiği gibi, hayatımızda kıskançlığın rolünde 'maskeyi indirme' konusunda bizi teşvik eder.¹⁸¹

Ne yazık ki mantıklı argümanlar, gücünü duygulardan alan

180 John Rawls (1972), s. 530.

181 Helmut Schoeck (1987), ayrıca bkz. George Walsh (1992).

ahlaki ilkelere ulaşma konusunda yetersizdirler. Adaletsizliği damıtmak için yaptığımız devasa yatırım -çığlıklı protestolar, yürüyüşler, şiddet, polis darbelerine karşı direnç, büyük su baskınları, Facebook üzerinden zorbalık- bize bazı ruhsuz zihinsel yapıyla uğraşmayacağımızı hatırlatır. Dürüstlük ve adaletin yokluğu, bizi zarif bir soyutluk muhakemesinin hiçbir şekilde başaramayacağı bir şey olan öze yerleştirir.

Eğer bir şempanzeye beklediği gibi davranılmazsa, kulakları sağır eden bir öfke nöbetine girer ve umutsuz bir şekilde yerde yuvarlanmaya başlar. Bu, oldukça dramatik bir durumdur ancak onun dileklerini önemsemeyi diğerlerine hatırlatmak için önemli bir adımdır. Sonuç olarak, Fil Dişi Sahili'nde Tai Ormanı'nda et paylaşan şempanzeler birbirinin ava katkısının farkındadır. En yüksek rütbedeki erkek bile yalvarmaya zorlanır ve eğer partiye katılırsa sabırlı bir şekilde dağıtımın yapılmasını bekler. Et sahiplerinin etrafını saran avcılar önceliğin tadını çıkarırlar.¹⁸² Bu mantıklıdır çünkü çaba ve ödül arasında hiçbir ilişki yoksa neden yardım etsinler ki? Avı yakalamada yardımcı olan avcılarla paylaşmamak açıkça adaletsiz olurdu. Adaletsizliğe karşı tepkilerin duygusal yoğunluğu aynı zamanda kendi türümüzde de iyi bilinir ve birbirine bağlı insan topluluklarının neden kazanan hepsini alır mantalitesini onaylamadığını açıklar. Avcı toplayıcılar bu mantalitenin gayet farkında gibi görünür ve aktif bir şekilde cesaretini kırar ancak modern toplum hava atmak için bireylere pek çok fırsat sunar. Bununla birlikte, pastadan orantısız bir parça isteme eğilimi oldukça zararlıdır ve hatta fiziksel sağlığı bile etkileyebilir.

Epidemiyolojik veriler, toplumda ne kadar eşitsizlik varsa, vatandaşların o kadar kısa yaşadığını göstermektedir. Büyük gelir farklılıkları karşılıklı güveni azaltıp, sosyal gerilimi tetikleyip ve hem zengin hem de fakir bireylerin bağışıklık sistemini ris-

182 Cristophe Boesch (1994).

ke atan endişeler yaratarak sosyal dokuyu zedeler.¹⁸³ Zenginler güvenli sitelerine çekilirler ancak bu yaklaşım onlara gerginliklere karşı bağışıklık kazandırmaz. Eğer eşitsizlik uç seviyelere ulaşırsa, toplum bir zamanlar Fransız Devrimi örneğinde olduğu gibi patlayıcı bir durumla karşı karşıya kalabilir ki bu durum önemli bir ders içermektedir. İnsanlar oyun alanını dengelemeyi isterler ve eğer bunu gerçekleştirme girişimleri uzun bir süre engellenirse, işin içine giyotini sokabiliriz.

Ben hâlâ kapuçin maymunları üzerinde yapılan bu basit deneyin, insanlığın en çok rağbet gören ahlaki ilkelerinden biri olan adaletle ilgili spekülasyonun beni bu yola yönlendirmesi karşısında şaşkıyım. Niyetim asla bu değildi ancak beklenmedik davranışlar açısından kişinin gözünü daima dört açması gerektiğini gösterdi. Sarah ve benim yapmış olduğum bir dakikalık salatalık ve üzüm deneyi bir anda viral hâline geldi çünkü salatalık maymunu tarafından çıkarılan kafes krizinde insanlar kendilerini gördü. Bazıları maaşları hakkında ne hissettiklerini ifade etmek için videoyu patronlarına ilettiklerini söyledi. Bazıları aynı reaksiyonu komşularının kendilerinden daha iyi bir sözleşme imzaladığını duyan kişilerin verdiğini yazdı. Maymunların kendileri ünleriyle karşı karşıya kaldı.

Birkaç yıl önce laboratuvarımı kapattığımda, maymun arkadaşlarımı giderken görünce çok üzıldüm ancak hepsi için çok iyi evler bulduğumuz için çok mutluydum. Koloninin yarısı uzun tırmanma ağaçlarıyla kuşhaneye benzer bir alanda popüler hâle geldikleri San Diego Hayvanat Bahçesi'ne gitti. Geçenlerde yaptığım bir ziyaret sırasında maymunların ne kadar sağlıklı ve rahat olduklarını görünce içim rahatladı. Hepsini isim isim tanıyan ve yiyecek ve aletlerle meşgul olmalarını sağlayan özenli bakıcılar tarafından şımartılıyorlardı. Bana, videoda salatalık atan maymun Lance'nin hâlâ çok huysuz olduğunu söylediler.

Kolonimin diğer yarısı bilimde kaldı ve şu an Georgia Üni-

183 Richard Wilkinson (2001).

versitesi'nde profesör olan ve sadece kendi türümüz için değil, aynı zamanda genel olarak primatlar için *Homo Economicus* modelinin sınırlarını araştırmaya devam eden Sarah'nın bulunduğu Atlanda'daki ormanlık alana taşındı. Dışarıdaki barınaklarına yaptığım son ziyaretimde, bütün maymunlar yerdeydi. Bu, oldukça çarpıcı bir durumdu çünkü kapuçinler bizden yüksekte kendilerini daha güvenli hissederler. "Seni fark ettiler!" diye bağırdı Sarah ve bu, benim favori dişim Bias'ın kaşlarını kaldırıp başını eğerek, sessiz bir nokta bildiğini iddia eden bir yeri işaret ederek benimle flört etmeye başlamasından önceydi.

Özgür İrade ve B.S.

17. yüzyıl İngiliz şairi John Milton *Paradise Lost*'da yeryüzüne inmiş meleklerin çok fazla vakti olduğunu, dolayısıyla onları tartışacak bir konuyla meşgul etmesi gerektiğini hissetti. Özgür iradeyi seçti. Hepimiz özgür iradeye sahip olduğumuz izlenimini versek de özgür irade açık bir tanımdan yoksundur ve aslında tam bir aldanmadan ibaret olabilir. Polonyalı romancı Isaac Bashevis Singer'ın bir zamanlar dediği gibi, "Özgür iradeye inanmak zorundayız, başka bir şansımız yok." sonu olmayan bir tartışma için mükemmel bir konudur.

Bu tartışma duygularla ilgilidir çünkü özgür irade çoğu zaman onların zıttı olarak ifade edilir. Mantıklı özgür bir seçim yapmak bizim ilk dürtülerimizi bastırmamızı ya da inkâr etmemizi gerektirir. Aslında bütün düşünce zihnimizin ne kadarının bedenimiz tarafından şekillendirildiği üzerindeki tartışmaya dayanmaktadır. Özgür iradeye inananlar bedeni ve onun istemsiz arzularıyla duyguları bir kenara ayırabileceğimizi ve onların üzerine çıkabileceğimizi savunurlar; insanlar -yalnızca insanlar- seçimlerini ve kaderlerini tam anlamıyla kontrol edebilirler. Bunun karşıtı, filozofların amaçsız olarak adlandırdığı öz kontrolden yoksun kişidir. Amaçsız kişi ilk olarak hangi dürtü ortaya çıkarsa, hangi güdü en baskıcı ve memnuniyet vericiyse, hiç geriye bakmadan onun peşinden gider. Pişmanlık, amaçsız

bir kişide bulabileceğiniz bir şey değildir. Küçük çocukların ve bütün hayvanların bu kategoride yer aldığı söylenir.

İnsanın sorumlulukları, ahlakı ve yasaları için bu kadar merkezi bir konumda bulunan bir kavrama, hürmetimizi ifade etmek için 'Özgür İrade'yi büyük harflerle yazabiliriz ancak bunu ölçemiyorsak, o zaman üzerinde nasıl anlaşılmaya varacağız? Bazıları özgür iradenin seçim yapmaya indirgendiğini söyler ancak bakteriler bile seçim yapar ve beyni olan bütün hayvanlar kesinlikle yaklaşma ve kaçınma arasında, tek mi yoksa grupla mı avlanacağı ya da kuzeye mi güneye mi seyahat edeceği vb. konularda bir karar vermek zorundadır. Benim mahallemdeki sincaplar karşıya geçip geçmeyeceklerine karar verirler. Bazen beni sinir ederek bunu tam benim arabamın önünde yaparlar. Yolun yarısına kadar koşarlar ve daha sonra karar veremediğinden yeniden dönerler. Arka bahçemde yuvalarını yapmaya hazır mavi kuş çiftleri defalarca hoplayıp zıplayarak dişi ve erkek nöbetleşe her boş yuvayı ziyaret ederler. *House Hunters* dizisi için mükemmel öznelerdir. Haftalar süren keşiften sonra erkek, yuvalardan birine birkaç dal ya da çim kökleri bırakır, daha sonra kendisi bölgeyi korurken dişinin asıl yuvayı inşa etmesine izin verir. Yorucu karar süreci nihayete erer. Peki, mavi kuşların özgür iradesi var mıdır?

DNA araştırmacısı İngiliz Francis Crick 1994 yılındaki kitabı *The Astonishing Hypothesis*'de insanın özgür iradesinin beynin çok özel bir alanında yer aldığını iddia etti: Ön singular korteks ancak insanlar bu alana sahip tek türler değildir ve bunun aynı zamanda sıçanların karar verme sürecine yardımcı olduğuna dair son derece geçerli kanıtlar mevcuttur. Yine de hayvanların her gün seçim yaptığına yönelik işaretler olsa da özgür iradeleri olduğunu bahsetmeyi reddederiz. Seçimlerinin geçmiş deneyimlerinden ve doğuştan tercihlerinden dolayı zoraki olduğunu ve hayvanların önlerinde yer alan seçeneklerin hepsini tam anlamıyla gözden geçirme yeteneğinden yoksun olduğunu savunuruz.

Aynı argümanın kendi türümüzde özgür iradeye karşı bü-

yük etkiye uygulanmasını boş verin ki zaten bu yüzden Plato, Spinoza ve Darwin gibi tarihin en üst akılları onun varlığından şüphe etti. Özgür irade, 1884'de önde gelen Alman evrimcilerden Ernst Haeckel'in ifade ettiği gibi sadece yaygın materyalist dünya görüşüne uymaz:

İnsanlarda olduğu gibi, hayvanların iradesi de asla özgür değildir. İrade özgürlüğünün yaygın biçimde yayılmış dogması, bilimsel bir bakış açısına göre, tamamen *imkânsızdır*. İnsanlarda ve hayvanlarda bilimsel olarak iradenin aktifliğini araştıran her psikolog, gerçekte iradenin asla özgür olamayacağı ancak her zaman dış ya da iç etkiler tarafından belirleneceği kanısına ulaşmak zorundadır.¹⁸⁴

Bununla birlikte, özgür iradeyle ilgili tanım bolluğu arasından biri, daha ileri bir araştırma açısından benim oldukça dikkatimi çeker. Amerikalı filozof Harry Frankfurt 'kişiyi' sadece arzularının peşinden gitmeyen, aynı zamanda bunların tamamen farkında olan ve farklı olmalarını dileme yeteneğine sahip birey olarak tanımladı. Frankfurt, *bir birey 'arzularının arzu edilebilirliğini' düşünür düşünmez, o kişinin özgür iradeye sahip olduğu düşünülür* iddiasında bulundu.¹⁸⁵ Bu harikadır çünkü onu test etmek için bütün ihtiyacımız olan, hayvanları bir arzularını tatmin etmek isteyecekleri ancak aynı zamanda bir başka arzularını da tatmin etmek için bu konuda eyleme geçmekten kaçınacakları bir fırsatın sunulduğu bir duruma sokmaktır. Hiç ilk arzularını terk ettikleri olur mu?

Bunu yapma konusunda yetenekli olmalılar çünkü her dürtüsüne teslim olan bir hayvan sürekli problem yaşar. Amaçsız olmak hiçbir yaşamsal değere sahip değildir. Maasai Mara'da göç eden Afrika antilopları, karşıya geçmek istedikleri nehre atlamadan önce uzun bir süre tereddüt ederler. Genç maymunlar

184 Ernst Haeckel (1884)

185 Harry Frankfurt (1971).

kavgaya başlamadan önce oyun arkadaşlarının annesi gözden kaybolana kadar beklerler. Kediniz tezgahdaki eti siz arkanızı döndüğünüz zaman tırtıklar. Hayvanlar davranışlarının sonuçlarının farkındadır ki işte bu yüzden arabamın önündeki sincaplar gibi çoğu zaman tereddüt ederler.

Hiyerarşik sistemde en göze çarpan, bazen bir amacı hep birlikte terk etmektir. Bir dişiyle çiftleşmek isteyen genç bir erkek şempanze ona yaklaşır ve bir fırsat kollayarak onun etrafında dolaşır ancak alfa erkeği ona doğru baktığında, işe yaramayacağını bilerek ortamdan arazi olur. Daha çarpıcı olanı, yüksek rütbeli erkeğin ortaya çıktığı ve ereksiyonunu dişiye göstermek için bacaklarını yayan genç erkeği yakaladığı durumlardır. Yüksek rütbeli erkeği gördükten sonra, genç erkek, eğer diğer erkek durumdan şüphelenirse başının derde gireceğinin farkında, hızlı bir şekilde elleriyle penisini kapatır. Bunların hepsi, kişinin dürtülerine üstünlük kurma kapasitesinin yanı sıra diğerlerinin ne bildiği ile ilgili iç görü gerektirir. Burada Frankfurt'un özgür irade tanımına yaklaşıyor muyuz?

Bununla birlikte Frankfurt'un kendisi yetişkin insanlardan başka herhangi bir organizmada özgür irade için hiçbir alan bırakmaz. Kelimenin tam anlamıyla söylemek gerekirse, "İradenin özgürlüğüyle ilgili teorim, bu özgürlüğün kendi türümüzden aşağı herhangi bir türün üyeleri tarafından kullanılmasına izin vermek açısından isteksizliğimizi hesaba katar."¹⁸⁶

Bu B.S!

Sakın beni yanlış anlamayın, bu tür bir ifadeyi sizden daha çok sevdiğim söylenemez ancak Frankfurt, 2005 yılındaki *On Bullshit* isimli kitabıyla ünlendiği için, bu kelimeyi kullanma yetkim olduğunu hissediyorum. Onun kitabı Wittgenstein ve Aziz Augustine'ya atıfta bulunarak konuyu düşünceli ve bilgece bir yaklaşımla ele alır. Saçmalığı, aldatma, yanlış beyan ve boş laflarla nasıl kıyasladığını detaylı bir şekilde açıklar. Saçmalık, Frank-

186 Harry Frankfurt (1971)

furt'a göre "Kişinin ne ile ilgili konuşacağını bilmeden konuşmasını gerektiren kaçınılmaz durumları ifade eden yalan söylemeye yakın yaratıcı abartıdır."¹⁸⁷ Frankfurt, *'bizim türümüzden aşağı' türler ne ile ilgili konuştuğunu bildiğine dair herhangi bir iz olmada kendi arzularını izleyemez* iddiasında bulundu. Bu yüzden muhtemelen saçmalık kategorisinde yer alacağını düşündü. Aynı zamanda zırva da olabilirdi. Belki de onun özgür iradeyle ilgili iddiası, 50 yıl önce ilk kez ortaya attığında mantıklıydı ancak yeni araştırmalar bu iddiayla çelişmektedir. Hayvanlarda ve küçük çocuklarda geleceğe yönelim ve duygusal kontrol hakkında geçmişe nazaran çok daha fazla şey biliyoruz ve durum neredeyse bir zamanlar düşündüğümüz kadar basit değildir.

Her şeyden önce, hayvanların şimdiki zamanın esiri oldukları, bütünüyle şu anda yaşadıklarına dair popüler düşünce 'zamanda yolculuk' çalışmasıyla patladı. İnsansı maymunlar, büyük beyinli kuşlar ve muhtemelen diğer hayvanlar da geçmiş hayatlarındaki özel olayları düşünür ve geleceğe dair planlar yapar. Onların zihinleri zamanda yolculuk yapar. Şempanzeler bazen ormanda bir lokasyonda ağızlarında kamışları taşıyarak, kanatlı karınca tepelerinde böcek avlamak için kullandıkları başka bir lokasyona seyahat etmek için uzun kamışlar toplarlar. Çok büyük bir ihtimalle bütün o yol boyunca amaçları budur. Erkek orangutanlar çoğu zaman bir ağacın tepesinde, Sumatran'ın geniş yağmur ormanlarından duyulabilen, kulakları sağır eden çığlıklar atarlar. Bağırان bir erkeğin bulunduğu bir ağacın altında bekledim ve sizi temin ederim ki bu sesler titremenize neden olabilir. Etraftaki diğer bütün orangutanlar dikkatli bir şekilde dinler çünkü baskın erkek (sadece yanakları iyi gelişmiş, tam anlamıyla olgun erkekler) hesaba katılması gereken bir figürdür. Gece için yuvasını inşa ederken ertesi sabah yola çıkacağı yöne uyumlu olan, her gece farklı ancak daima belirli bir yöne seslenir. Bu, nereye gideceğini 12 saat önceden bildiği anlamına gelir ve diğer herkesin bildiğin-

187 Harry Frankfurt (2005)

den de emin olduğunu garanti eder.¹⁸⁸

Hayvanlarda geleceğe yönelim açısından diğer kanıtlar, primatlara ya da kuşlara sadece bir sonraki gün kullanabilecekleri ya da tüketebilecekleri aletlerin veya yiyeceklerin sunulduğu kontrollü deneylerden gelir. Bu çalışmalara dayalı olarak şimdilerde yaygın bir şekilde bazı hayvanların geleceği düşünen biliş sahibi yaratıklar olduğuna inanılır. Adalet incelemeleri de belirleyici niteliktedir. Eğer şempanzeler, farklı bir seçeneğin kendileri için daha fazla yiyecek getirdiğinin farkında olmasına rağmen, Ultimatom Oyunu'nda bilinçli olarak eşit sonuçları seçiyorsa, bir açıklamaya ihtiyacımız var demektir. Anlık çıkarlarını, iyi ilişkilerini korumak için feda ederler. Eğer doğruysa, sadece geleceği düşünen canlılar değildirler; aynı zamanda hırka bir dizginleme yeteneğine sahiptirler.

Dizginleme yeteneği, marshmallow testi ile daha doğrudan bir şekilde test edildi. Hepimiz, gizli bir şekilde yalayıp küçük ısırıklarından alarak ya da cazibesinden kaçmak için başka yöne doğru bakarak marshmallow yememek için kendini zor tutup umutsuz bir şekilde masanın arkasında tek başına oturan çocukların eğlenceli videolarını izlemiştir. Eğer deneyi uygulayan kişi yokken ilk marshmallowa dokunmazlarsa, ikinciyle ödüllendirilecekleri sözü verilir. Bu marshmallow testi anlık memnuniyete karşı geleceğe ne kadar ağırlık verdiklerini ölçer. İnsansı maymunlar benzer durumlara maruz bırakıldıkları zaman ne yaparlar? Çalışmalardan birinde şempanze her 30 saniyede bir içine bir şekerin düştüğü konteynere sabırlı bir şekilde bakar. İçindeki malzemeyi yalayıp yutmak için herhangi bir noktada konteynerin bağlantısını kesebileceğini bilir ancak bunun aynı zamanda sıvı akışını durduracağının da farkındadır. Ne kadar uzun beklerse kasesine o kadar çok şeker dolar. İnsansı maymunlar, memnuniyeti yaklaşık on sekiz dakika geciktirerek bu açıdan çocuklarla hemen hemen aynı şekilde davranır.¹⁸⁹

188 Carel van Schaik ve diğerleri (2013).

189 Michael Beran (2002).

Peki, kuşlarda durum nedir? Hiç şüphesiz kendilerine hâkim olma ihtiyacı hissetmezler. Pek çok kuş kendi kendilerine yiyebilecekleri yiyecekler toplasa da böyle davranmak yerine aç yavrularına yiyecek taşırlar. Bazı türlerde erkekler, kendileri açken, kur sırasında eşlerini beslerler. Yine kendini kontrol etme kilit noktasıdır. Irene Pepperberg'in Afrikalı gri papağanı Griffin geciktirilmesi bir memnuniyet göreviyle test edildiğinde, uzun süre beklemeyi başardı. Küçük tüneğine yerleştiğinde, beklemesi istenirken önüne de bir kâse mısır gevreği gibi çok daha az tercih edilen bir yiyecek konuldu. Griffin, eğer daha uzun bir süre beklerse kaju cevizi hatta şeker bile elde edebileceğini öğrendi. 15 dakikaya varan gecikmelere dayanarak, zamanın yüzde doksanında başarılı oldu.¹⁹⁰

Frankfurt'un özgür irade tanımıyla ilgili kritik soru, hayvanların cazibeye karşı savaştıklarını anlayıp anlamadığıdır. Kendi arzularının farkındalar mı? Çocuklar marshmallowa bakmaktan kaçındıkları ya da elleriyle gözlerini kapadıklarında, cazibeyi hissettiklerini varsayabiliriz. Ellerini ve ayaklarını kullanarak oyunlar icat eder, şarkı söyler, kendi kendine konuşur hatta bu korkunç derecede uzun bekleyişe katlanmak zorunda kalmamak için uyu-yakalır. Amerikan psikolojisinin babası William James çok uzun zaman önce, 'istek' ve 'egonun gücü'nün öz kontrolün temeli olduğunu savundu. Bu, çocukların davranışının genellikle nasıl yorumlandığı ile ilgilidir. Dikkatlerini o yönden uzaklaştırmak için bilinçli stratejiler kullandıkları söylenir.

Aynı durum insansı maymunlar için de geçerlidir. Örneğin, düşen şekerlerle ilgili yapılan testte insansı maymunlar, eğer oyuncakları varsa çok daha uzun beklerler. Oyuncaklara odaklanmak zihinlerini şeker makinasından uzaklaştırır. Bunu bilinçli bir şekilde yaptıkları, şeker testleri sırasında oyuncakları çok daha fazla kullandıkları gerçeğiyle ortaya konmaktadır.¹⁹¹ Papağan Griffin de aktif bir şekilde önündeki sıradan yiyecekleri engellemeye çalıştı. En uzun bekleyişlerinin yaklaşık üçte bi-

190 Adrienne Koepke, Suzanne Gray ve Irene Pepperberg (2015).

191 Ted Evans ve Michael Beran (2007).

rinde, sadece mısır kasesini odanın karşı tarafına fırlattı. Diğer durumlarda, kâseyi ulaşabileceği yerden kaldırdı, kendi kendine konuştu, tüylerini düzeltti, uzun uzun esnedi ya da uyudu. Ayrıca bazen "Fıstık istiyorum!" diye bağırarak, tüketmeden önündeki ikramı yaladı.

Bazı hayvanlar, tıpkı insanlar gibi duygularını kontrol edebilir. Klasik bir testte, çocuklara eğer ilkin yemezlerse ikinci bir marshmallow ile ödüllendirileceklerinin sözü verilir. Marshmallownun cazibesine karşı mücadele ederler, onu saklarlar ya da dikkatlerini dağıtmaya çalışırlar. Benzer bir şekilde test edilen insansı maymunlar ve papağan Griffin çocukların yaptığı kadar uzun süre marshmallowdan uzak durmayı başardı. Griffin'in önüne bunu yemezse daha iyisini elde edebileceği bir kâse yiyecek konuldu. Kuş da çoğu zaman gözlerini kapattı ve dikkatini yiyecekten uzaklaştırmaya çalıştı.

Çocuklar, şempanzeler ve Griffin arasındaki çarpıcı benzerlik göz önüne alındığında, kişinin kendi arzularının farkındalığı ve bunu bastırmak için bilinçli girişimleri de dahil olmak üzere, ortak bir zihinsel süreç olduğunu düşünmek en iyisidir. Dolayısıyla özgür irade ile ilgili uzun süredir sorulan bu soruya vereceğimiz cevap, eğer kendi türümüz açısından var olduğunu düşünüyorsak, muhtemelen diğer türlere de bahsetmemiz gerekir. Aksi takdirde, hayvanların hem deneysel ortamlarda hem de vahşi hayatta sergiledikleri dizginlemeyle ilgili ne dememiz gerektiği belirsizdir.

Yavrusu dişi bir ergen şempanze tarafından alınan anne şempanzenin durumunu ele alalım. Genç dişiler karşı konulamaz bir şekilde bebeklere çekildiğinden ve daima onları kucaklamak istedikleri için, bu günlük bir senaryodur. Ne yazık ki aynı zamanda sakardılar. Anne bunu bilir ve ağlayıp yalvararak yavrusunu geri almaya çalışırken ergenin peşinden gider ancak ergen dişi ondan kaçmaya devam eder. Anne, çocuğunu kaçıranın bir ağaca tırmanıp değerli yavrusunu tehlikeye atacağı korkusuyla takip etme isteğini bastırır. Aynı nedenden dolayı bebeğini tutamaz. İkisi arasında çılgılık atan bir yavruyu her birinin kendi yanına doğru çekiştirdiği iki dişiye hayal edin! Bunun olduğunu gördüm ve gerçekten çok rahatsız edici bir sahneydi. Bu yüzden anne sakın kalmaya ihtiyaç duyar. Hatta, yakında bir yerlerde oturup, çimleri ya da yaprakları koparıırken hiçbir tehdit unsuru olmadığını göstermek için sanki konuyla hiç ilgilenmiyormuş gibi davranır. Bununla birlikte yavrusu sağ salim üstüne atıldığında, her şey değişir. Öfkeli çılgılıklarla, bütün sinirini serbest bırakarak oldukça uzun bir mesafe ergeni kovalayan böyle bir anne görmüştüm. Bu olay annenin aşırı endişesini ve öfkesini güvenli bir sonuca ulaşmanın hatırına kontrol altında tuttuğu izlenimini verir.

Daha önce de bahsettiğim gibi, ast primatlar, dominant bireylerin varlığında kendi arzularını bastırmak zorundadır ancak aksi de doğrudur. Güney Afrika'daki bir alan deneyi,

bir uzman olması için vahşi vermet maymunlarından oluşan bir gruptaki düşük rütbeli bir dişiyi eğiterek bu testi yaptı. Sağlayıcı olarak adlandırılan ve yiyecek konteynerinin nasıl açılacağını bilen tek kişiyi aradı ancak bunu sadece etrafta onun yiyeceğini çalacak baskın bir karakter olmadığında yapacak kadar zekiydi. Bu yüzden yüksek rütbeliler güvenli bir uzaklıkta kalana dek oyununu oynamayı erteledi. Baskın karakterler sağlayıcının konteyneri açma ihtimali açısından ne kadar uzakta durmaları gerektiğini öğrendi.

Üç farklı maymun grubunda yapılan pek çok tekrarın ardından, araştırmacılar baskın karakterlerin inanılmaz derecede sabırlı ve dikkatli davrandığını belgeledi. Genellikle oradan göz kulak olabilecekleri uzak bir ağaçta bekleyerek, konteynerin çevresinde yaklaşık on metrelik hayali bir 'yasaklı çember'in dışında kaldılar. Sağlayıcı konteyneri açtığında, elleriyle yiyeceği yakalar ve hızlı bir şekilde ağızlarına doldururdu. Yanakları şeffali, kayısı, kuru incirle dolduğunda, diğerleri onun peşinden gitmek için çullanınca, yerinden edilmiş olmayı hiç umursamazdı. Sadece topladığı ganimetin tadını çıkarmak için sessiz bir köşeye çekilirdi. Yüksek rütbelilerin gönüllü dizginlenmesi ve kuyruk yöntemi olmasaydı bu operasyon asla herkesin avantaj sağlayacağı bir şey olmazdı.¹⁹²

Kendini dizginlemek konusunda daha birçok örnek vardır. Evinde büyük ya da küçük köpeği olan herhangi biri, ne zaman birlikte oynasalar bunu görebilirler. Öz kontrolün en çarpıcı ifadelerinden biri tuvalet eğitimidir. Kediler dışkılarına ölçülebilecek yerlerde biriktirirken köpeklerin kendilerini yuvalarının dışından rahatlatmak için doğal bir ilkeleri vardır. Evcilleştirilmiş hayvanlarımızın yine de eğitilmesi gerekmektedir ancak onların doğal eğilimleri çok büyük bir yardımcıdır. Tuvalet eğitimi çocuklar açısından bedensel fonksiyonları ve genel an-

192 Cecile Fruteau, Eric van Damme ve Ronald Noe (2013).

lamda öz kontrolleri üzerinde kontrol sağlamak açısından ilk adımdır. Freud bu konuyla ilgili, rahatlama memnuniyetini ön plana çıkaran id ile toplumun kuralları ve isteklerini absorbe eden süper ego arasında şiddetli bir savaş olduğunu betimleyerek, durumu gereğinden fazla abartır.

Bir diğer yandan, insansı maymunlar açısından bize çok benzer olsalar bile, tuvalet eğitiminin asla işe yaramayacağını düşünüyoruz. Vahşi maymunlar ağaçlar arasında dolaşır ve nereye küçük ya da büyük tuvaletlerini yapacaklarıyla ilgili çok az bir endişe gösterip, sadece yere bırakarak her gece farklı bir yuva inşa ederler ama yine de evde yetiştirilen maymunlarda tuvalet eğitimi denenmektedir.

1930'lu yıllarda Winthrop ve Luella Kellogg, Gua isimli genç bir şempanzeyi evde yetiştirdi ve onun klozet eğitimiyle ilgili yaklaşık 6000 not aldı. Kellogglar aynı notları oğulları Donald için de tuttu. Böylece hem işeme hem de kaka açısından iki 'organizmayı' kıyaslayabilirlerdi. Başlangıçta insansı maymun daha yavaş bir şekilde öğrendi ancak 100 günün ardından, çarpıcı bir şekilde düşmeye devam eden boşaltma hatalarının sayısı ikisinde de eşitti. Guan ve Donald, her ikisi de tuvaletlerini yapmak üzere olduklarını, zamanında bildirebildiklerinde son aşamaya ulaştılar ki ikisi de bunu yaklaşık bir yılda yapmaya başladı. Onların tipik işaretleri sert bir şekilde elleriyle genital bölgelerine bastırmalarıydı. Tek bir fark vardı, o da Gua'nın bunu aynı zamanda iki elinin üzerinde diğer ayağıyla garip bir şekilde topallayarak da yapmasıydı. Manevi ebeveynlerine bu şekilde yaklaşırken, çeşitli sesler çıkarır, daha sonra da sadece onlara seslenerek ihtiyaçlarını bildirirdi. Bunun, normalde bedensel fonksiyonlarla ilişkili olarak uygulamaya ihtiyaç duymayan türlerde irade gücünün en etkileyici hareket olduğunu keşfettim.¹⁹³

193 Winthrop ve Luella Kellogg (1933).

Hayvanlar körükörüne dürtülerinin peşinde koşmazlar. Duygusal reaksiyonları her zaman mevcut seçeneklerin yargısı ve durumunun değerlendirilmesiyle ilerler. İşte bu yüzden hepsinin öz kontrolü vardır. Dahası, cezadan ve çatışmadan kaçınmak için, grubun üyeleri arzularını ya da en azından davranışında etrafındakilerin isteğine göre adapte etmeye ihtiyaç duyar, oyunun adı uzlaşmadır. Dünyadaki sosyal hayatın uzun tarihi göz önüne alındığında, bu uyarlamalar derinlemesine yerleşmiştir ve insanlar ve diğer sosyal hayvanlar için eşit ölçüde geçerlidir. Dolayısıyla kişisel olarak özgür iradeye çok fazla inanmamama rağmen, bilişin içsel dürtüleri baskılama yoluna özellikle dikkat etmeliyiz. Bir eylemde bulunan ve onu daha iyi bir sonuç vadeden başka bir eylemle değiştirmek için dürtüyle mücadele etmek mantıklı bir eylem işaretidir. Aynı zamanda Amerikalı psikolog Roy Baumeister'ın "Belki de ironik bir şekilde özgür irade, insanların kurallara uymasını kolaylaştırmak için gereklidir." demesine neden olan iyi düzenlenmiş bir toplum için önemlidir.¹⁹⁴

Bu yüzden, neden özgür iradenin bizi insan yaptığının varsayıldığını sorarak bu konuyla ilgili ömürlük tartışmayı genişlettiğimizi düşünüyorum. Bizim özgür irademizin olduğundan, ancak diğer türlerin buna sahip olmadığından bu kadar emin olmamızı sağlayan şey nedir? Neden geleceği hakkında karar verme özgürlüğüne sahip olanın tek bizler olduğunu düşünüyoruz? Yukarıdaki kanıtlar göz önüne alındığında, varsayılan farkın nedeni duygularımız ve dürtülerimiz üzerinde kontrolümüz olmaması, hatta kendi arzularımızın farkında olmamamızdır. Bu teste verebileceğimiz bir cevap isterim çünkü şimdiye dek tartışmayı canlandıran önyargılarla asla oraya ulaşamayız. O zamana dek benim ulaştığım geçici sonuç; eğer insanlar özgür iradeyi geliştirdiyse, muhtemelen bizler ilk değildik.

194 Roy Baumeister (2008)

Bana Destek Ol

Nihayet hayvan duygularıyla ilgili konuşmamıza izin verildiğine göre, ne kadar az şey bildiğimizi unutmaya eğilimliyizdir. İnsanlar üzerinde çalışan psikologlarla kıyaslandığında, ışık yılı kadar gerideyiz. Birkaç duyguyu isimlendirir, ifadeleri tanımlar ve meydana geldikleri koşulları belgelendiririz ancak onları tanımlayacak ve neyi iyi yaptıklarını keşfedecek bir çerçeveden yoksunuz ya da belki de o kadar uzağında değildir çünkü insan duyguları da böyle bir çerçeveden yoksundur. Biyologlar her zaman hayatta kalma ve evrim açısından düşünürler. Dolayısıyla duyguların davranışı nasıl etkilediğini sormak bizim için mantıklıdır. Biz duygudan ziyade eylem boyutunu daha fazla önemseriz çünkü duygunun değeri bir bebeğin acıkınca ağlamasından tutun da bir filin öfkeli boşalmasına kadar yarattıkları davranışlardır. Duygular bir nedenden dolayı ortaya çıkar ancak doğal seçim sonuçları olan eylemlere dikkat eden hisleri 'göremez'. Yine de duyguların nasıl evrildiği gizemini korumaktadır.

Daha büyük bir gizem ise, optimal sonuçları garanti etmek için duyguların nasıl düzenlendiğidir. Duygular, organizma için neyin en iyi olduğunu her zaman bilmez. Çoğu zaman yaparlar ancak bazen onları göz ardı etmek ya da davranışımızı farklı bir yöne yönlendirmek daha iyidir. Biz insanlar bu problemi nasıl ele aldığımızı tanımlamak için *yönetici fonksiyon, çabalayıcı kontrol ve duygusal düzenleme* gibi süslü bir terminoloji kullanırız. Bu kapasiteler, hayatımızı nasıl düzenlediğimiz ve planladığımız açısından son derece önemlidir ancak bu terminolojiyi, hayvanların birkaç duygusu olduğu ve onlara itaatsizlik edemediği önyargısına dayalı olarak hayvanlarda neredeyse hiçbir zaman kullanmayız. Bununla birlikte hayvanlar geciktirilmiş memnuniyet testlerinde sadece öz kontrol sergilemekle kalmamış; aynı zamanda genellikle onları farklı yönlerde doğru çeken çelişkili duygularla karşı karşıya kalmıştır. Onlar, savaşmak ve uçmak, bebeklerini süttten kesmek ve onların öfke nöbetlerine

boyun eğmek, saldırgandan kaçmak ve uzlaşmak ya da rakibiyle ciftleşmek ve ona isyan etmek arasında tereddüt yaşarlar.

Erkek öğrencilerimden biri, Klaus isimli erkek bir ergen şempanze tarafından rakip olarak kabul edilme şanssızlığını yaşad. Bu öğrenci ne zaman yürümeye başlasa, Klaus ortaya çıkar ve ona duyduğu derin memnuniyetsizliği ifade ederek çamur ya da bedensel atıklarını fırlatırdı. Klaus bunu hiçbir zaman bana ya da diğer insanlara yapmadı. Aslında, onun sevimli ve oyuncu bir şempanze olduğunu düşünürdük. Bir gün Klaus dışarıda bir dişiye kur yapıyordu ve tam da şansı yaver gidip dişi onun çağrısına cevap verdiği anda, onun insan düşmanı ortaya çıktı. Klaus dişiyi bıraktı ve doğruca öfkeli bir gösteriye girdi. Cinsiyetin cazibesi, diken diken olmuş tüyleriyle, onun gösteriş yapma arzusuyla eşleşmiyordu. Belki de hayatında, kesinlikle hiyerarşideki yerini kanıtlamaya ihtiyacı olan bir noktaya ulaşmıştı. Farklı türler de olsa, aynı yaştan ve cinsiyetten birinden daha iyi kim seçebilir ki? Klaus, kadınla olan denemesinin bekleyebileceğini hesaplamış olabilir.

İnsanların sürekli yaptığı bu hesaplamalara dikkat etmeye başlamalıyız. Bazılarının peşinden gidip, bazılarına direndiğimiz arzularımızı ve duygularımızı ustaca keşfederiz. En iyi karara, genellikle serebral kortekse atfedilen çarpıcı bir kapasiteye ulaşmak için öncelikler belirleriz. Bize, insanların yüksek alınlarını üst bilişin ve dürtü kontrolünün merkezi olan beynin bu bölümünün sıra dışı boyutuna borçlu olduğu söylenir. Alınlarımızın 'asil' olduğunu düşünürüz ve hatta onları ırklar arasında kıyasladığımız kirli ve uzun bir tarihimiz vardır (mesela 'Hint Avrupalı alınları'nda olduğu gibi) ancak alınlar iskelet içeriğiyle ilgili çok az şey söyler ve insan beyni yapısal olarak maymunlardan ve insansı maymunlardan çok büyük farklılık göstermez. Beynin geri kalanına nispeten, bizim serebral korteksimiz sıra dışıdır. En son nöron hesaplama teknikleri bunu desteklemektedir. İnsanlarda serebral korteks beyindeki bütün nöronların yüzde

on dokuzunu tutar ve bu diğer primatlarla aynıdır. İnsanların ve insansı maymunların beyni fetüste benzer boyutta işlev gösterir ancak daha sonra insansı maymunların beyin gelişimi yaklaşık yarıya kadar yavaşlarken, insan beyni gebelik boyunca gelişmeye devam eder.¹⁹⁵ Sonuç olarak, insan beyni üç kat daha büyüktür ve herhangi bir insansı maymundan daha fazla nörona (totalde seksen altı milyar) sahiptir. Farklı bir bilgisayara sahip olmayabiliriz ancak kesinlikle daha güçlü bir şeyimiz var. Hiç kimse insan bilişinin özel olduğunu söylemiyor ancak ön lob boyutlarında yansıtıldığı gibi, zekâ ve duygular arasındaki etkileşimin tüm primatlarda aynı olabileceğini anlama zamanıdır.¹⁹⁶

Duygu düzenlemesinin büyük bir kısmı bilinçsiz bir şekilde gerçekleşir ve sosyal ilişkilerin bir parçasıdır. İşte bu yüzden genellikle psikologların insanları test etme yöntemleriyle ilgili bir problemim vardır. Duygularımızın çoğu sosyal ortamlarda gelişmesine rağmen, denekleri bir bilgisayarın arkasındaki bir sandalyede ya da bir tomografi cihazında yalnız bırakırlar. Duygular bireysel değildir ancak bireylerarasıdır. Amerikalı nörobilimci Jm Coan, yumuşak bir elektrikli şokun geleceğini bildiren bir sinyale verilen nöral tepkileri ölçmek için insan denekleri bir tomografide test ederek farklı bir yaklaşım benimsedi. Beyin görüntüleri, tahmin edilebileceği gibi, insanların yaklaşmakta olan acı için endişelendiğini gösterdi ancak Coan daha sonra ikinci bir kişi daha ekledi. Kadın katılımcılara kocalarının ellerini tutma izni verildi ve böylece korkunun azaldığını ve yaklaşmakta olan şokun sadece küçük bir irkilme yarattığını keşfetti. Dahası, kadınların eşleriyle olan ilişkisi iyileştikçe, tamponlanma daha etkili hâle geldi. Ters test edilmedi ancak muhtemelen aynı sonuçları yaratırdı. Bir başka çalışma, birini desteklemenin her iki taraf arasındaki

195 Tomoko Sakai ve diğerleri (2012).

196 Suzana Herculano-Houzal (2009), Robert Barton ve Chris Venditti (2013).

beyin dalgalarını senkronize ettiğini keşfetti. Bu, bağlanma ve vücut temasının duygusal tepkileri nasıl değiştirdiğinin güçlü bir göstergesidir.¹⁹⁷

Coan tarafından verilen bir derse katıldıktan sonra, onun deneysel tasarımını tebrik ettim. Bana, pek çok psikoloğun biz yalnızken, bizim türümüzün tipik tepkilerinin ortaya çıktığına inandığını söyledi. Onlar yalnız insanı kusurlu durum olarak düşünür. Bununla birlikte Coan tam tersine inanır: Diğerleriyle birlikteyken nasıl hissettiğimiz asıl kuraldır. Birkaçımız hayatın stresiyle tek başımıza uğraşabiliriz. Her zaman diğerlerine güveniriz. Deneylerde kadınlar eşleri ya da sevgililerinin giydiği bir tişörtü kokladıklarında çok daha az stres olurlar. Aşına oldukları bu kokunun rahatlatıcı etkileri, insanların neden evde yalnız kaldıkları zaman genellikle partnerlerinin gömleklerini giydiğini ya da onların uyuduğu tarafta uyuduğunu açıklamaktadır.¹⁹⁸ Batı kültürlerinin özerklik duygusuyla bir aşk ilişkisi vardır ancak kalbimizde ve zihnimizde hiçbir zaman yalnız değilizdir. Biyologların bildiği gibi, insanlar zorunlu olarak sosyaldır. Bir grubun dışında hayatta kalamayız ve eğer yalnız bırakılırsak zihinsel olarak acı çekeriz. Dolayısıyla normumuz, gerektirdiği tüm duygusal tamponlama ile sosyal bir çevrede işleyiş biçimimizdir. Benim kapuçin maymunlarımın durmadan temas kurma çağrısından o kadar da farklı değildir. Bu maymunlar ayrıldıkları zaman bile kendilerini grubun bir parçası olarak düşünür ve sürekli herkesin onlar için orada olduğuna ilişkin garanti arayışındadır. Sesli destekçilerdir.

Duygusal hayatın en derin parçalanması, bireyler büyürken şefkatli bir çevreden yoksun olduğunda ortaya çıkar. Kendimizi, ne kendimizden ne de diğer primatlardan koruruz. Yetiştirmenin duyguları nasıl etkilediğiyle ilgili ilk incelemem Kinshasa

197 Jim Coan, Hillary Schaefer ve Richard Davidson (2006), Pavel Goldstein ve diğerleri (2018).

198 Marlise Hofer ve diğerleri (2018).

yakınlarında Lola ya Bonobo Barınağı'ndaki bütün bonoboları incelediğim sıradaydı. Ne yazık ki buradaki bütün bonobolar travmatik yetimlerdi. Kaçak avcılar ve avcılar vahşi hayvan eti için rutin bir şekilde vahşi bonoboları öldürür (diğer pek çok hayvanı da) ve ölü kurbana sarılı bulunan herhangi bir genç bonobo 'kurtarılır' ve canlı olarak satılır. Bu durum kurallara aykırı olduğu için, bebek insansı maymunlara pazarda kanunen el konulur ve onlara göz kulak olan, taşıyan ve *maman* dediğimiz yerel kadınlar tarafından yetiştirildikleri barınağa getirilirler. Birkaç yıl sonra yeniden vahşi doğaya salınabilecekleri zamanı bekledikleri ormanda çitlerle çevrili bir alanda bulunan koloniye katılırlar.

Meslektaşım Zanna Clay, yetim bonobolar arasındaki empati düzeylerini incelemek için yola çıktı. Empatinin bir indeksi bir kavganın neden olduğu huzursuzluğa reaksiyon gösteren destekleyicilerdir. Yüzleşmenin çığlıklar içindeki kaybedenini kollarıyla sarmalayıp, nazik bir şekilde tutarak ve onlara vurarak yatıştırırlar ve hatta bir eli omuzlarında onlarla birlikte yürürler. Bu hareketler şaşırtıcı bir hızla çığlık atmayı bırakan kaybedenleri sakinleştirir.

Büyük bonobo kolonisinde ne zaman spontan bir kavga patlak verse, Zanna onu videoya kaydetti, böylece biz de durumu detaylı bir şekilde analiz ettik. Yetimlerde empatinin ılımlı seviyelerini gözlemledik ancak bizi şaşırtan, gerçek şefkat şampiyonları kolonide doğan yarım düzine bonoboydu ve kendi anneleri tarafından yetiştirilmişlerdi. Böyle bir geçmişi olan bonobolar huzursuzluk ve acı içinde olanları rahatlatmaya çok daha fazla istekliydi. Kural olarak onların davranışını düşündüğümüzde, yetim olmanın bireylerin empati kurma yeteneğini ciddi bir şekilde zedelediği sonucuna ulaştı.¹⁹⁹

İnsan çocuklar açısından duygu düzenlemesinin ne kadar

199 Zanna Clay ve Frans de Waal (2013).

önemli olduğunu biliyoruz. Empatiyi göstermek için, kendi huzursuzluklarını kontrol etmeye ihtiyaç duyarlar. Başka bir çocuğun ağladığını gören ve duyan küçük bir çocuk kendisi de huzursuz olabilir ki bu da iki çocuğun birden ağlamasına sebep olur. İkinci çocuk ilki kadar derin bir huzursuzluk yaşamaz ancak genellikle üzülmemek için kendini zorlar. Bu durum onun ilk çocuğa dikkat etmesine ve onu rahatlatmasına imkân sunar. Bununla birlikte, kendi duygularını düzenlemekte başarısız olan çocuklar ezilmiştir ve diğerleri için endişe duymakta iyi değildir.²⁰⁰

Empati, bonobolarda aynı şekilde işlev gösterir. Yetimler öz düzenlemede sıkıntı yaşarken, annelerinin yetiştirdiği bonobolar duygusal kargaşaları nasıl yumuşatacağını öğrendiği için böyle bir sorun yaşamaz. Zanna, bireylerin kendi huzursuzluklarını nasıl ele aldıklarını gözlemleyerek bu düşünceyi test etti. Yetimlerin, bir duygusal durumdan diğerine geçişte daha yavaş olduğunu ve annelerin yetiştirdiği bonobolara göre daha uzun süreler üzgün kaldıklarını keşfetti. Bir başkası tarafından ısırıldıktan sonra çığlık atmaya devam edenler, diğerlerini nadiren rahatlatanlarla aynı kişilerdir. Bu durum neredeyse bir kişinin başkasının duygusal evini ziyaret etmeye ihtiyaç duyması gibiydi. Yetimlerin kusuru tamamen anlaşılabilir çünkü çok küçük bir yaşta kaçak avcıların kurşunları ya da kapanlarıyla annelerini kaybederek, insanların elinde hayal edilmesi güç bir istismara maruz kaldılar. Ayrıca kaçak avcılar onları aylarca bir ağaca zincirleyebilirler. Akran bonobolar için hiç empati göstermemiş olmaları son derece çarpıcıdır.

Bu çalışma bana, hayvan duygularıyla ilgili çalışmaya ek olarak, aynı zamanda hayvanların onları nasıl yönettiğini keşfetmem gerektiğini öğretti. Bu, onların kişiliklerini tanımlayarak, bireyler arasında olduğu kadar türler arasındaki farkın da

200 Nim Tottenham ve diğerleri

anahtarı olabilir. Öz düzenleme ayrıca 1989'da Nicolae Ceaușescu'nun iktidardan düşmesinin ardından Romanya'da keşfedilenler gibi, yetim insanlara da uygulanan içeriği zengin bir konudur. Dünya, bu çocukların içinde yaşadığı koşullar karşısında şok olmuştu. İngiliz gazetecilerden Tessa Dunlop, "Siret'in kalbindeki büyük gri binaya girdiğimde, hemen çıkıp gitmek istedim. Yarı çıplak çocuklar kıyafetlerimi tırmalayarak, her yönden üzerime atlıyorlardı ve ben de kusma isteği uyandıran çok yoğun bir idrar ve ter kokusu vardı." dedi.²⁰¹ Bu yetimler sevgi ve şefkat olmadan, daha büyük olanlardan küçükleri dövmelelerini isteyen, şiddet uygulayan ve onları istismar eden müfettişlerin gözetimi altında yetişti. Beyinle ilgili araştırmalardan kurumsal olarak yetiştirilen çocukların büyük ve oldukça aktif amigdaları -beynin duygusal sürece dahil olan bir alanı- olduğunu ve negatif bilgiye aşırı dikkat ettiğini biliyoruz. Çok kolay bir şekilde korkarlar. Onların duygu düzenlemesi ve zihinsel sağlığı geçici olarak zarar görür ki işte bu yüzden Romanyalı yetimler 'ruhların mezbahası' olarak bilinirdi.

Buzağları doğumdan hemen sonra annelerinden ayıran mandıra endüstrisinin korkunç uygulamasında olduğu gibi, yalnız yetiştirilen hayvanlar ile pek çok paralellik vardır. Hem inekler hem de yavruları üzerinde derin duygusal rahatsızlıklar yaratır. Bu buzağlar sosyal olarak daha az yetenekli ve aktiftir ve anneleriyle birlikte kalmalarına izin verilenlere göre çok daha kolay strese girerler: Onların duygusal değerlendirmeleri tükenmiştir ve çabucak dengelerini kaybederler.²⁰² Kısmen hayvan duyguları üzerindeki uzun süren tabudan ve aynı zamanda hayvanların duygusal kontrol olmadan sadece amaçsız olduğuna dair popüler düşünceden dolayı bu süreçle ilgili çok az şey biliriz. Bununla birlikte inekler, bonobolar ve diğer pek çok tür açısından duygusal zekâ son derece önemlidir. Onların botla-

201 www.bbc.com/news/magazine-22987447.

202 Kathrin Wagner ve diğerleri (2015).

rı sadece hisler nehrinde sürüklenmez; onların keşfetmelerine yardımcı olacak dümen ve kürek ile donanmışlardır. Sevgi ve bağlılık olmadan yetiştirilmek bu araçları ortadan kaldırır ki bu yüzden yetimler duygusal dengeyi başarmada sıkıntı yaşarlar.

“Elbette, o zamanlar insansı maymun olarak hissettiğim şeyi, şimdi sadece insani terimlerle yansıtabilirim; bu yüzden yanlış anlatırım.”

Franz Kafka (1917)²⁰³

İnsanlar bana bir filin bilinçli bir varlık olup olmadığını sorduğu zaman, bazen “Bana bilincin ne olduğunu söyler-seniz, ben de size fillerin buna sahip olup olmadığını söylerim!” diyerek sert bir şekilde cevap veririm. Bu yaklaşım, genellikle onların çenesini kapatır. Hiç kimse neyle ilgili konuştuğumuzu tam anlamıyla bilmez.

Verdiğim cevap hem sorana hem de fiillere karşı adaletsiz ve biraz bencilce olsa da aslında bu hantal devlere bilinci bahşetmek isterim. Ekibim Asyalı fillerle çalışırken, fillerin kendilerini aynada fark ettiklerini gösteren ilk kişilerdik ki bu genellikle öz-farkındalık işareti olarak düşünülür.²⁰⁴ Birbiriyle bağlantılı bir görev için yardımcı bir hortuma ihtiyaç duyduklarını çok

203 Bölüm 7: Sezgi

Franz Kafka (1917). *A Report to an Academy*. www.kafka.org.

204 Joshua Plotnik, Diana Reiss ve Frans de Waal (2006).

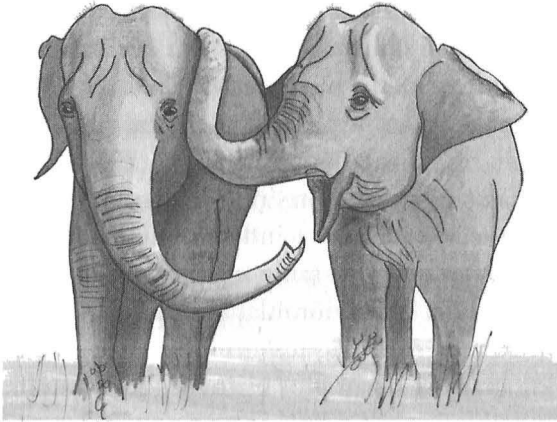
iyi bir şekilde anlamaları gibi, işbirlikçi becerilerini test ettik. Filler de insansı maymunlar kadar ve pek çok hayvandan daha iyi bir iş çıkardılar. Bana onlarla ilgili her şey bilinçli ve zekice yapılmış gibi gelir. Örneğin, Thai ya da Hindistan köylerinde küçük fillerin yerlerini bildirmek için boyunlarının etrafına ziller takıldığında, bazen sesin çıkmasını önlemek için zilin içine çimen koyarlar. Bu şekilde yürüdükleri yön belirlenemez. Bu çözüm, yaratıcılığın varlığını gösterir çünkü kesinlikle hiç kimse onlara bunun nasıl yapılacağını göstermez ve çimler etkisini keşfetmek için zillerin içine tesadüfen girmez. Akıllı çözümlere ulaşmak için biz insanlar zihnimizde bilinçli şekilde neden sonuç ilişkisi kurarız. Eğer bizim yaptığımız şey buysa, filler neden problemi çözmek için kestirme bir yola sahip olmasın ki?

Bir zamanlar bir sempozyumda, önemli bir filozofun, bizim çok sayıdaki nöronumuzun mantıklı bir sonucu olduğunu iddia ederek, insan bilincini açıklayacaktı. "Ne kadar çok nöron etkilеше girerse, o kadar bilinçli oluruz." dedi. Hatta izlemesi gerçekten muhteşem olan dentritlerin büyümesiyle ilgili bir video bile oynattı ancak bilincin nasıl ortaya çıktığını anlamama hiçbir şekilde yardımcı olmadı. En şaşırtıcı sonuç, insan bilincinin diğer türlerle kıyaslandığında standartların ötesinde olmasıydı. Gayet doğal bir şeymiş gibi, bütün yaratıklar içinde en bilinçli olanlar biziz dedi ancak bunların pek çoğuna sahip olan tek tür olmadığımız göz önüne alındığında, onun nöronlar ve sinapslerle ilgili teorisinden böyle bir sonuca nasıl ulaşıldığını anlamadım. Peki, bir kaşoletin sekiz kilogramlık beyni gibi bizim 1.4 kilogramlık beynimizden daha büyüklerine sahip hayvanlar ne olacak?

Yine de her şeye rağmen, insanların daha fazla nörona sahip olduğunu düşündüm ve böylece belki de onun teorisi desteklenir. Saymaya başlayana kadar her zaman bizim beynimizin en fazla nörona sahip olduğu düşünülürdü. Artık fillerin dört kilogramlık beyninin aslında bizimkinin üç katı kadar nörona sahip olduğu açıklığa kavuştu.²⁰⁵ Bu keşif pek çok kişinin kafasının karışması-

205 Suzana Herculano-Houzel ve diğerleri (2014).

na neden oldu. İnsan bilincinin tarihini yeniden mi yazmamız gerekli? Aslında fillerden daha bilinçli olduğumuza dair kanıt nedir? Sadece konuşmadıkları için mi? Yoksa nöronlarının pek çoğu, beynin daha üstün fonksiyonlarla ilişkili olmayan bölümünde yer aldığı için mi? Sonuncusu, beynin her bir parçasının bilince nasıl katkı sağladığını kesin olarak bilmememiz dışında iyi bir argüman gibi görünüyor. Bu hayvanın üç tonluk bir bedeni ve sadece hortumunda dört bin kası vardır; her adımını dikkatli bir şekilde yönetmek zorundadır (Annelerinin ve teyzelerinin bacaklarının arasında yürüyen küçük yavruları düşünün.) ve dünya üzerindeki diğer herhangi bir türe nazaran kokuya adanmış daha fazla geni vardır. Kendi bedeninin ve çevresinin bizden daha az farkında olduğundan emin miyiz? Bedenin karmaşıklığı, hareket eden parçaları ve duygusal girdiler hiç şüphesiz bilincin başladığı yerdir. Bu açıdan filler ikincidir.

Bir fil hortumunu huzursuz bir arkadaşının sırtına dolayarak etrafında homurdanıp onu yatıştırır. Filler son derece empatik, duygusal varlıklardır ancak ne hissettikleri bilim için hala bilinmezdir. Duyguların ve bilincin kişinin beynindeki nöronlara bağlı olduğu tartışıldığından beri, fillerin insanların üç katı kadar nörona sahip olduğunu gösteren araştırma ön yargıları sarsmıştır.

Filozofların hepsi de bilincin büyük bir beyin gerektirdiğini varsayanlarla aynı fikirde değildir. Hayvanlar ve antrozooloji (insan hayvan etkileşimleri ile ilgili çalışma) ile ilgili çalışmaların artmasıyla birlikte pek çok açık görüşlü filozof, daha fazla araştırmaya davet edecek biçimde hayvan bilinçliliğiyle ilgili düşünmeye başladı. Hayvanların ne hissettiğini hiçbir zaman bilemeyecek olsak da, hissettiklerini söyleyebileceğimizi fark ettiler.²⁰⁶ Bilincin ne olduğu ile ilgili açık bir anlayış olmadan, bu ihtimali nasıl yok sayabiliriz? Birçok farklı bilinç türü (öz-farkındalık, varoluşsal bilinç, beden farkındalığı, yansıtıcı bilinç vb.) olduğunu söyleyerek bu sorunu çözmeye çalışan herkes, zaten yeterince bulanık olan bir kavrama, bulanık farklılıklar ekleyerek problemi şiddetlendirmektedir. Bu yüzden biraz korkuyla hayvan sezgiselliği ve bilinçliliğinin güçlüğüne dalmak istiyorum.

Et ve Sezgi

Hayvan bilinçliliği ile ilgili tartışmanın arkasında çoğu bilimsinin kaçınmayı tercih ettiği bir mesele vardır: İnsanlık hayvanlara ne yapar? Açıkçası onlara çok iyi davranmayız. En azından pek çoğuna. Bilimin de çok uzun süre yaptığı gibi, hayvanların duygu ve farkındalıktan yoksun otomatlar olduğunu varsayarak yaşamak bizim için daha kolaydır. Eğer hayvanlar taş gibiyse, onları bir yığının üzerine fırlatıp ayaklarımızla ezebiliriz. Bununla birlikte eğer böyle değillerse, o zaman çok büyük bir ahlaki ikileme karşı karşıyayız. Fabrika çiftçiliği döneminde, hayvanın sezgisi odadaki fildir. Hayvanat bahçelerinde binlerce, laboratuvarlarda milyonlarca ve insanların evlerinde milyonlarca ve deyim yerindeyse çiftlik endüstrisinde milyarlarca hayvan vardır. Dünya üzerinde karada yaşayan bütün omurgalıların, vahşi hayvanlar yalnızca yüzde üçünü, insanlar dörtte birini ve çiftlik

206 Martha Nussbaum (2001), Mark Rowlands (2009), Peter Godfrey-Smith (2016), Kristin Andrew ve Jacob Beck (2018).

hayvanları neredeyse dörtte üçünü oluşturur!

Modası geçmiş çiftliklerde hayvanların isimleri, otlamak için çayırları, yuvarlanmak için çamurları ve kumları vardı. Hayat cennet gibi değildi ama buzağuları ve domuzları çelik sandıklara kilitlediğimiz, tavukları güneş görmeyen kulübelere tıktığımız ve hatta artık ineklerin dışarıda otlamasına izin vermediğimiz günümüz dünyasından çok daha iyiydi. Bunun yerine onları kendi atıklarında tutmayı seçtik. Bu hayvanlar büyük çoğunlukla göz önünde olmadığından, insanlar onların içinde bulunduğu korkunç koşulların nadiren farkındadırlar. Bütün gördüğümüz ayakları, kafaları ve kuyrukları olmayan kesilmiş etlerdir. Bu şekilde, paketlemeden önce etin varlığını düşünmemize gerek yoktur ve burada hayvanları yedigimiz gerçeğinden söz etmiyorum bile; benim asıl ilgilendiğim onlara nasıl davrandığımızdır.

Doğal yaşam döngüsünü sorgulamayacak kadar biyologum. Her hayvan, yiyerek ya da yenilerek kendi rolünü oynar ve biz bu dengenin her iki ucunda da yer alırız. Atalarımız, diğer organizmaları mideye indirerek ve ayrıca yırtıcılara yemek olarak servis ederek etçiller, otçullar ve hem etçiller hem de otçullarla ilgili geniş ekosistemin bir parçasıydı. Bugünlerde artık nadiren av olsakta, hâlâ yaratık sürülerinin çürümüş cesetlerimizi bir çırpıda tüketmelerine izin veririz.

En yakın primat akrabalarımız maymunları ve ormandaki duikerleri yakalamak için yoldan çıkarlar ki bunu üst düzey işbirliğini kullanırken, gözü pek yetenekleriyle yaparlar. Çok büyük bir rahatlama ve mutlu mırıltılarla ziyafet çekerler. Aynı zamanda karıncalar ve kanatlı karıncalar için çubuklarla birlikte balık tutmak için saatler harcarlar. Bazı şempanze nüfusu çok büyük miktarlarda hayvansal protein tüketirken (Bir ormanda kırmızı kolobus maymunlarını neredeyse tükettiler.) diğer popülasyon daha azıyla hayatta kalabilir.²⁰⁷ Erkek şempanzeler, eti seks satın almak için kullanarak çiftleşme başarılarını ikiye katlayabilirler.

İnsanlar da büyük ölçüde severler ve her fırsat bulduklarında

207 Craig Stanford (2001).

yerler. Bazı etçiller gibi keskin dişlerimiz ve pençelerimiz olmayabilir ancak diyetlerimize meyve, sebze, omurgalılar, böcekler, yumuşakçalar, yumurtalar ve benzeri şeylerden protein ekleyen uzun bir evrimsel tarihe sahibiz. Enson antropolojik araştırmalara göre, dünya üzerindeki avcı toplayıcı kültürlerin %73'ü besinlerinin yarısından fazlasını hayvan yiyeceklerinden elde eder.²⁰⁸ Hem etçil, hem otçul, bu özgeçmiş bizim çok fonksiyonlu diş yapımızda, görece kısa bağırsaklarımızda ve büyük beyinlerimizde yansımaktadır.

Ete karşı bu ilgi sosyal evrimimizi de şekillendirdi. Küçük ve etrafa yayılmış meyveleri toplamak, çoğu zaman bireysel bir iştir ancak büyük hayvanların avlanması takım çalışması gerektirir. Tek başına bir adam eve bir zürafa ya da bir mamut getiremez. Atalarımız, kendilerinden daha büyük hayvanları avlayarak karmaşık toplumların kökenini oluşturan bir çeşit karşılıklı bağıllık ve yoldaşlık ilişkileri geliştirerek, insansı maymunlardan ayrıldı. İşbirlikçi doğamızı, yiyecek paylaşma eğilimlerimizi, adalet duygunuzu ve hatta ahlakımızı atalarımızın avcılıktan geçimine borçluyuz. Dahası etçiller, otçullara göre daha büyük beyinli olduğundan ve beyin, büyümek ve işlev göstermek için önemli miktarda enerjiye ihtiyaç duyarken, verimli yiyecek işleme süreciyle (fermantasyon ve pişirme) hayvansal protein tüketimi atalarımızın nöral büyümesinin arkasındaki sürükleyici kuvvetlerdir.²⁰⁹ Hayvansal protein onlara büyük beyinler geliştirmek için yağlar, proteinler ve gerekli B12 vitaminlerinin optimal karışımını sunar. Et olmasaydı, entelektüel anlamda bugün olduğumuz kadar güçlü olamazdık.

Günümüzde bu beslenme şekline devam edebiliriz ya da hiç et yemeyebiliriz. Hayvansal protein abartılmış olabilir. Farklı zamanlarda farklı ihtimallerle yaşarız ve artık ihtiyacı-

208 Loren Cordain ve diğerleri (2000).

209 Richard Wrangham (2009), Suzana Herculano-Houzel (2016).

mız olan bütün vitaminlerin depolandığı sebze ağırlıklı ya da kültür eti (sebze bazlı et) gibi geleceği parlak beslenme alternatiflerine sahibiz.

Aslında et yemekle ilgili hiçbir problemim olmasa bile, hayvanlara nasıl davrandığımız, onları nasıl yetiştirdiğimiz, nasıl taşıdığımız, nasıl temin ettiğimiz ve hayvanları nasıl kestiğimizle ilgili pek çok yanlış vardır. Koşullar çoğu zaman aşağılık ve bazen sadece zalimcedir. Reaksiyon olarak endüstrileşmiş dünyada pek çok genç insan, bu rejim son derece zorlayıcı olsa da etsiz diyetleri deneyimlemektedir. ABD İnsan Araştırma Merkezi tarafından 2014 yılında yapılan bir çalışma kendi iradesiyle bunu yaptığını ilan eden her yedi vejeteryandan birinin, bir yılı aşkın bir süre diyetini sürdürdüğü bilgisine ulaştı.²¹⁰ Bu çabaya hayran olsam da bütün memelilerin etlerini aile mutfağımıza sokmayı yasaklayarak kendim de kusurlu ve dogmadan uzak bir şekilde bu modaya katıldım.

Flexitarianizm (nadiren et yenilen yarı etçil diyet) ve redu-cetarianism (azaltılmış et tüketimi) gibi trendler, çok büyük ivme kazandı. Sebzeye dayalı beslenme devriminin et üreticilerini metotlarını değiştirmeye zorlayacağını umuyoruz. Eğer insanlar, hayvanların hayatlarını önemli ölçüde iyileştirirken, et tüketimlerini yarıya indirirler, bu harika olurdu. Hatta bakteri üretme tabağında merkezi sinir sisteminden ayrı et üreterek hayvanları yavaş yavaş kullanımdan kaldırarak daha ileri gidebiliriz. Bu tarz amaçların ahlaki bir zorunluluk olarak izlendiğini görüyorum ancak bugünlerde çok sık duyulan, vegan olmamız gerektiğine dair masalı döndürüp durmaktan ziyade nereden geldiğimizle dürüst bir şekilde yüzleşebilirsek bunu en iyi şekilde başarabiliriz.

Sürekli devam eden bu tartışmaların sonucu olarak, sezgisellik, hem popüler hem de yüklenmiş bir kavram hâline gel-

210 https://faunalytics.org/wp-content/uploads/2015/06/Faunalytics_Current-Former-Vegeterians_Full-Report.pdf

di. Bu, insanların hayatın bütün formlarına saygı göstermeleri gerektiğine dair üç nedenden biridir. Ekolojik olanlara baskı yapmak dışında, yaşayan bütün canlıların doğasında var olan itibar, hayatın her formunun ilgisi kendi var oluşuna ve hayatta kalmasına, sezgiselliğe ve acı çekme kapasitesine sahiptir. Bu nedenleri teker teker incelememe izin verin. Bunlar, bitki, hayvan ya da başka herhangi bir şey olarak sınıflandırılmamızın bir önemi olmadan bütün organizmalara aittir.

Hiçbir şey insanların itibarı belirli organizmalara atfetmesini gerektirmez, bu yüzden bunu yapmak bize bağlıdır. Belki bu şekilde olmamalıdır ancak yaptığımız şey budur. Herhangi bir itibarı yatak odamdaki sivrisineğe ya da bahçemdeki yabani otlara ithaf etmeyebilirim ancak bunların kendi kendine hizmet eden seçenekler olduğunun farkındayım. Etkileyici bir kelebek ya da yetiştirilmiş bir güle daha fazla saygı duyarım. İtibar atfetme şeklimizin öznel olduğu son derece açıktır. Tek nesnel kriter organizmanın zekâsı ve yaşı olabilir. Genellikle büyük beyinli hayvanların küçük beyinli olanlara nazaran daha üst düzey olduğunu benimseriz ki bu bile kendimizin de büyük beyinli olduğumuz göz önünde bulundurulduğunda insana özgü bir önyargı olabilir. Benzer memelilere karşı eşit ölçüde önyargılıyız. Bir yunusu bir timsahtan, bir maymunu bir köpek balığından daha üstün tutarız. Bu önyargılara karşı her zaman şüpheyi yaklaşıyorum çünkü bilimsel devamlılıktan yoksun eski *büyük varlık zinciriyle* çok güzel bir şekilde uyumludur. Yaş sözü konusu olduğunda, uzun ömürlülüğe hayran olduğumuz doğrudur. Georgia'daki evimin etrafında pek çok beyaz meşe vardır ve bunlardan bazılarının yaşı 200'ün üzerindedir. Yaşlı bir fil, kaplumbağa ya da ıstakoz gibi belirli bir yaştaki bireysel organizmaların hepsine yaptığım gibi, bu yaşlı ağaçlara da önemli ölçüde itibar gösteririm. Avrupa'daki bazı kasabalar, meydanın merkezi bir noktasında genellikle Lindenplatz olarak adlandırılan 1000 yıllık ıhlamur ağaçlarına sahiptir. Doğaya saygısı olan hiç kimse bu kadar güzel bir ağacı sökmeyi düşünmez. Bu, tıpkı bir katedrali yerle bir etmeye benzer.

Hayatta kalmaya duyulan ilgi bu gezegen üzerindeki hayata saygı duymaya yönelik üç nedenden biridir çünkü her organizmayı işaret eder. Bütün yaşam formları aç düşmanları tarafından yenilmemek için ellerinden gelenin en iyisini yapar ve hepsi de hayatta kalmak ve çoğalmak için yollar ararlar. Bunu bilinçli bir şekilde yapmıyor olabiliriz ancak hayata bağlı kalmak, hayatta kalmanın bir parçasıdır. Hiçbir istisnası yoktur. Tek hücreli organizmalar bile zehirli bir maddeden hızlı bir şekilde uzaklaşırlar. Bitkiler, otlayan hayvanlar ya da zararlı böcekler gibi dış tehditlere karşı, kök sistemleri ya da hava aracılığıyla birbirlerini uyarmak veya düşmanlarını püskürtmek için zehirli kimyasallar salgırlar. Organizmaların hayatta kalma ilgileri genellikle çarpışır, bu yüzden bir organizma diğer bir organizmanın çıkarlarını ihlal etmeden hayatta kalmaz. Bu kesinlikle güneş ışığını enerjiye dönüştürme kapasitesinden yoksun olan bütün hayvanlar için geçerlidir. Sonuç olarak hayvanlar, hayatta kalmaları için gerekli olan kaloriyi elde etmek için organik maddeleri sindirmek zorundadır. Bütün hayvanlar diğer organizmalara zarar verir ya da öldürürler. En organik sebze çiftçisi bile vahşi hayvanların yaşam alanlarını çalarak, doğal böcek öldürücülerle böceklerin kökünü kurutarak ve bitkileri insanların tüketimine kurban ederek diğer hayat formlarının çıkarlarını ihlal ederler. Doğanın bir parçası olarak, genellikle kendi çıkarlarımızı diğer organizmaların çıkarlarının üstünde tutarız.

Sezgisellik bu üç sorudan en karmaşık olanıdır. Sezgisellik, deneyim, hissetme ya da algılama kapasitesi olarak tanımlanabilir. En geniş anlamıyla, duvarların içindeki sabit kimyasal denge için mücadele eden ökaryotik hücre gibi her organizmayı karakterize eder. Dengeleşim (homeostaz) aramak hücrenin oksijen, karbondioksit, pH seviyesi ve benzerinin iç konsantrasyonunu algılaması ve dengeyi yeniden depolamak için hangi eylemlere girişeceğini 'bilmeyi' gerektirir. Amerikan mikrobiyoloji uzmanı James Shapiro 'canlı hücrelerin ve organizmaların hayatta kalmayı, büyümeyi ve çoğalmayı garanti etmek için

bilinçli olarak hareket eden ve etkileşime giren bilinçli (sezgisel) varlıklar' olduğunu iddia edecek kadar ileri gitti.²¹¹

Sezgisellikle ilgili geniş anlam, bitkiler için de eşit oranda geçerlidir. Bitkiler son derece yavaş bir şekilde hareket etmesine rağmen ki bu onların 'davranışlarını' keşfetmeyi zorlaştırır, değişiklikleri kendi çevrelerinde algılarlar (ışık, yağmur, gürültü) ve kendi varoluşlarına yönelik tehditlerle savaşmak için önlem alırlar. Mesela bahçe teresi (küçük bir çiçekli ot) kendi yapraklarında zehirli hardal yağı üreterek böceklerle karşı kendini savunur.²¹² Geceleri yönlerini, yeniden ortaya çıkacağı doğuya dönerek güneşin hareketlerini izleyen günebakanların heliotropizmi gibi bitki 'davranışları' son derece karmaşık olabilir. Davranışı tırnak içinde yazdım çünkü çoğu zaman kimyasalların ve yönelimli gelişimin salınmasına indirgenir ancak yapraklarını böceklerin etrafında kapatan venüs sinek tuzağı ya da mimoza gibi temasa tepki veren bitkiler daha hızlı reaksiyon gösterse de memelilerin yapabilecekleri bilinç kaybına paralel olarak bu bitkiler, aynı tıbbi anestetikler hastane hastalarına uygulanmasına cevaben dokunma hassasiyetlerini ve hareketliliklerini kaybederler.²¹³

Bilim, sofistike savunmaları, uyarı sinyallerini ve bitkilerin karşılıklı destek sistemlerini inceledi ki bu durum kesinlikle, bazen ortaya konduğu gibi 'yenilmekten hoşlanmadığını' açığa çıkarır ancak saldırı sırasında bitkilerin gazlarını serbest bırakarak 'acı içinde ağladığını' iddia etmek çok ileri gitmek olur. Tehlikelere karşı aktif dayanıklılık ve hayatta kalmak için mücadele etmekle ilgili konuşmak güzeldir ancak acı hissetmek için bitkilerin kendi durumlarını deneyimlemesi gerekirdi. Bitkilerin iç kısmında hayvanların sinir sistemine benzeyen elektriksel yollar varken, hiç kimse özellikle bunları kaydedecek ya

211 James Shapiro (2011)

212 Heidi Appel ve Rex Cocroft (2014).

213 Ken Yokawa ve diğerleri (2017).

da düşünecek bir beyin olmadığı için, öznel durumlara neden olup olamayacağını bilmez. Biliminsanlarının pek çoğu için beynin yokluğunda bilinçlilik umutsuz bir durumdur. Burası, bitkiler açısından sezgisellik etiketinin sınırlarıyla karşılaştığımız yerdir. Çevrelerine çok iyi bir şekilde reaksiyon verebilirler ve hiçbir şey hissetmeden sıvılar, besinler ve kimyasallarla ilgili iç dengeyi sürdürebilirler. Çevresel değişikliklere tepki vermek onları deneyimlemekle aynı şey değildir.

Dar anlamda sezgisellik, acı ve memnuniyet gibi öznel duygu durumlarını ima eder. Eğer bitkilerin herhangi bir şey hissettiğinden şüphe duyar ve bu tarz bir sezgiselliği inkâr edersek, aynı şeyi merkezi sinir sistemi olmayan hayvanlar için de yapmalıyız. Örneğin, sadece birkaç sinir kordonu ve sinir düğümü olduğunu ve beyinlerinin olmadığını göz önünde bulundurduğumuzda istiridyelerin ve midyelerin içsel durumu deneyimleyip deneyimlemediğini bilemeyiz. Bitkiler gibi onlar da kendi yollarından saparak acı verici durumlardan kaçınabilecekleri bir (istiridyeler) yolları yoktur ya da sınırlıdır (midyeler). Susmak dışında, ağrı duyumlarının anlamlı olacağı davranışsal araçlardan yoksundurlar. Bu yüzden sezgiselliği dar anlamda kabuklulara bahşetmeye istekli değilim.

Ancak bizim düşüncemiz ne olursa olsun, istikrarlı olmalıyız. Ya hem bitki hem de kabuklu sezgiselliğini düşünmeli ya da mantar (ne bitki ne de hayvan olan çok ilginç bir grup), mikroplar, süngerler, denizanası ve benzeri gibi beyni olmayan bütün diğer organizmalar da dahil olmak üzere hepsi için inkâr etmeliyiz. Bütün organik hayatın aynı ilkeler üzerine inşa edildiği göz önüne alındığında, bu organizmaların farklı taksonomi krallıklarına ait olması önemsizdir. Aynı zamanda, bize hayvanları hafife almada bilimin uzun tarihini hatırlamak için hizmet edecektir. Bu noktada, bitkilerle aynı şekilde davranmadığımızın bir garantisi yoktur.

Beyinle donanmış türlere baktığımızda sezgisellik çok daha

mümkündür. Herkes hâlihazırda bunun filler, insansı maymunlar, köpekler, kediler ve kuşlar için geçerli olduğuna inanır ancak aynı zamanda daha küçük beyinli türleri de düşünmeliyiz. Belfast, Queen's Üniversitesi'nde Barry Magee ve Robert Elwood'un laboratuvarında, kıyıdaki yengeçlere parlak ışıklardan saklanmak için karanlık yerler sunuldu. Bununla birlikte bu karanlık sığınaklardan bazılarına girer girmez, elektrik şoku aldılar. Yengeçler kısa bir süre sonra bu noktalardan kaçınmaları gerektiğini öğrendiler. Bu durum refleks benzeri bir iğrenmenin ötesine geçti -bitkilerin kimyasallar salarak talancı böcekleri uzaklaştırmasına benzer şekilde- çünkü yengeçlerin şok deneyiminin bağlamını tam olarak hatırlamalarını gerektirir. Eğer hatırlanabilir bir deneyimleri yoksa neden davranışlarını değiştirsinler ki? Acıyı gerçekten hissetmiş olmalılar. Hatta mesele daha karmaşıktır çünkü keşiş yengeçleri üzerinde yapılan deneyler ortaya koydu ki karınlarını korumak için kabuklarının kalitesine göre farklı davranışlar sergilediler. Görünüşe göre keşiş yengeçlerinin uygun bir evin avantajlarına karşı deneyimlerinin ağır bastığı açıktır.²¹⁴

Eğer eklem bacaklılar bu deneylerde açıklandığı gibi acı hissediyorsa, öznel duygu durumlarına sahip oldukları anlamında onların sezgisel olduğunu düşünmeliyiz. Bu, canlı canlı pişirdiğimiz ıstakozları ve kökünü kuruttuğumuz böcekleri de kapsar. Bu durumların bizimkine ya da diğer memelilerinkine benze-yip benzememesi mesele değildir. Asıl mesele, bu hayvanların hissetmesi ve hatırlamasıdır. Buna bağlı olarak, aksine dair bir kanıt bulmadıkça bu kuralı merkezi sinir sistemi olan bütün hayvanlara uygulamayı önerirdim. Bu yüzden, Kaliforniya'da Salk Enstitüsü'ndeki insan domuz canavarlar (her iki türün hücresel karışımı) yaratan biliminsanlarının insan üretimi bu organizmaları sezgisel olmalarını önlemek konusunda umutsuz olduklarını öğrendiğimde şaşırıştım. Chimera'nın bir insan

214 Barry Magee ve Robert Elwood (2013).

zihnine sahip olmasını önlemek için insan hücrelerinin konakçı beyine yerleşmesini engellemek istiyorlar.²¹⁵ Bu biliminsanları sadece birkaç kaçak insan hücresinin neyi başarabileceğini kestirememekle birlikte domuzların zaten oldukça sezgisel olduğunu gözden geçirir.

Chrysippus'un Köpeği

Milattan önce 3. yüzyıldan Yunan filozof Chrysippus'un bir av köpeğinin üç yolun birleştiği bir noktaya nasıl vardığını anlatığı söylenir. Köpek, taş ocağının geçmediği iki yolu kokladı, daha sonra hiç tereddüt etmeden ve biraz daha koklayarak üçüncü yoldan gitti. Filozofa göre köpek eğer taş ocağı bu iki yoldan geçmiyorsa, kesinlikle üçüncüyü seçmesi gerektiği muhakemesini yaparak mantıklı bir sonuca ulaştı. Büyük düşünürler ve hatta İngiltere Kralı James bile dilin yokluğunda muhakemenin ihtimalini savunmak için Chrysippus'un köpeği örneğini kullandı.

Çayırdaki bir yol ayrımıyla karşılaştıkları zaman fareler genellikle devam etmeden önce birkaç saniye tereddüt ederler. Son araştırmalar, hangi yöne gideceğine karar vermek için bir farenin kendini gelecekte düşünmek zorunda olduğunu iddia eder. Kemirgenlerin beyin çıkıntılarında önceki eylem dizgilerini harekete geçirdiğini biliyoruz. Bu yüzden, çayırdaki yolunu kaybeden bir fare muhtemelen eski rota hatıralarını geleceğe dair düşündükleri ile kıyaslamaktadır. Bunu gerçekleştirmek için deneyimler ve tasarlanan eylemler arasındaki farkı anlamak zorunda kalacaktır ki bu da temel bir benlik algısı gerektirir. En azından, bu deneyleri yapan biliminsanlarının varsaydığı şey budur. Bunun büyüleyici olduğunu keşfettim çünkü bu özenli deneyde, insanların aynı kararı vermek için bir benlik algısına ihtiyaç duyacağını varsaydık ve daha sonra bunu başka bir organizmada benlik algısı açısından bir kanıt

215 Chimera sezgiselliği üzerine: www.inverse.com/article/26995.

olarak ele aldık. Bu deneysel bilgiye dayalı tahmin genellikle memnuniyet vericidir ancak hiç risk taşımaz diyemeyiz çünkü problemi çözmek için yalnızca tek bir yol olduğu varsayımına dayanır.²¹⁶

Chrysippus'un köpeği kesin çıkarımsal muhakemenin önemli bir örneğidir. Bana göre temel soru dilin rolü değildir. Böyle bir muhakemenin bilinçliliği ifade edip etmediğidir. Neyse ki artık çıkarımsal muhakeme testlerine sahibiz. Amerikalı psikologlar David ve Ann Premack şempanzeleri Sarah'ya birinin içine elma, diğerinin içine muz koydukları iki kutu verdiler. Birkaç dakika sonra Sarah deneycilerden birinin ya elmayı ya da muzı yiyişini izledi. Daha sonra bu deneyci odadan çıktı ve Sarah'ya kutuları keşfetmesi için bir şans verdi. Sarah deneycinin meyveyi nereden aldığını görmediği için ilginç bir ikilemle karşı karşıya kaldı. Kutularda meyve olup olmadığından emin olamadı. Bununla birlikte, hiç değişmeyen bir şekilde deneycinin yemediği meyvenin bulunduğu kutuya gitti. Deneycinin meyveyi benzer kutudan aldığı ve ikinci kutuda hâlâ orjinal meyvenin durduğu sonucunu çıkarmış olmalıydı. Çoğu hayvan böyle varsayımlarda bulunmaz, der Premack, sadece deneycinin meyveyi tükettiğini görür, hepsi bu. Bunun tam tersine şempanzeler boşlukları doldurup, mantık arayarak her zaman olaylar dizgesini anlamaya çalışırlar.²¹⁷

Başka bir testte insansı maymunlara sadece bir tanesinde üzüm olacağını öğrettikten sonra iki kupa verildi. Her iki kupanın da ağzı kapatıldı ve çalkalandı. Beklendiği gibi, insansı maymunlar içinde üzümlerin ses çıkardığını duyabildikleri kupayı tercih ettiler ancak daha sonra deneyci hiçbir ses çıkarmayan boş kupayı salladı. İnsansı maymunlar diğer kupayı aldı. Seslere dayanarak, üzümlerin nerede olması gerektiği sonucunu

216 Kristin Hillman ve David Blkey (2010),
Thomas Hills ve Stephen Butterfill (2015).

217 David Premack ve Ann Premack (1994).

çıkardılar.²¹⁸ Bu, tıpkı kokuya bağlı olarak üçüncü yolu seçen köpeğin durumuna benziyordu.

Bir zamanlar Burgers Hayvanat Bahçesi'nde bir başka neden-
sel çıkarım deneyi izlemiştim. Şempanzeler koloninin içinde,
onların odasının dışına açılan bir kapıdan çok lezzetli olduğunu
düşündükleri bir kasa greyfurt taşıdığımızı izliyorlardı. Yeterince
ilgili göründüler ancak binaya boş kasalarla döndüğümüz zaman
kargaşa başladı. Meyvelerin ortadan kaybolduğunu görür gör-
mez, yirmi beş insansı maymun yuhalama ve çılgınlarla ortalı-
ğı birbirine kattı. Greyfurtların birazdan günlerini geçirecekleri
adada olacağı sonucunu çıkarmış olmalıydılar.

Hayvan bilinçliliğini keşfetmek çok zordur ancak yukarıda
verilenler gibi muhakeme örneklerini keşfederek konuya yakla-
şıyoruz. Biz insanlar bilinçsiz bir şekilde hareket edemeyiz. İh-
tiyacımız olan her şeyi bilinçli bir şekilde düşünmeden bir parti
planlayamayız; aynı durum gelecek planı yaparken de geçerlidir.
Nörobilimle ilgili son bulgular bilinçliliğin, bizim geçmiş olay-
lar arasındaki noktaları birleştirme ve geleceği hayal etmemize
imkân veren uyarlanabilir bir yetenek olduğunu ortaya koyar.
Beynimizde olayları bilinçli bir şekilde depoladığımız 'çalışma
alanına' sahip olduğumuz söylenir.²¹⁹ Mesela, sıçanlarda tat iğ-
renmesi örneğini ele alalım. Saatler geçtikten sonra bile, iğrenç
olmasa da sıçanların belirli zehirli yiyeceklerden kaçındığı iyi
bilinen bir gerçektir. Basit ilişkilendirmeler bu durumu açıkla-
makta başarısız olur.²²⁰ Hangisinin onları hasta edeceğine karar
vermek için daha önce karşılaştıkları her yiyeceği düşünerek,
sıçanların zihinlerinde geçmişteki olayları bilinçli bir şekilde
inceliyor olması mümkün müdür? Bizler bunu besin zehirlen-
mesi veya sindirim sistemimizde bir soruna neden olduğuna

218 Josep Call (2004).

219 Stanislas Dehaene ve Lionel Naccache (2001).

220 John Garcia ve diğerleri (1955).

inandığımız özel bir yiyecek düşüncesine bağlarken bilinçli bir şekilde yaparız.

Sıçanların kendi hatıralarını gözden geçirdiği zihinsel bir çalışma alanına sahip olma ihtimali, beyinlerinde geçmiş olaylarla ilgili hatıraları yeniden canlandırdığına dair büyüyen kanıtlar göz önüne alındığında o kadar da zoraki değildir.²²¹ *Eylemsel bellek* olarak bilinen bu tür bir hafıza ilişkilendirici, öğrenmeden farklıdır çünkü bir köpek 'otur' komutuna cevap vermeyi öğrendiğinde, bir kurabiye ile ödüllendirilir. Bu ilişkilendirmeyi pekiştirmek için eğitmen köpeğe hemen bir ödül verir. Böyle bir öğrenmenin aksine eylemsel bellek bazen çok uzun bir zaman önceyi, diyelim ki düğün günümüzde yaşanan bir olayı hatırlama ve düşünme kapasitemizdir. Kıyafetlerimizi, havayı, gözyaşlarımızı, kimin kiminle dans ettiğini hatırlarız. Böylesine kesin bir hafıza Marcel Proust'un *Remembrance of Things Past*'daki gibi çaya batırılmış bir parça kurabiye yedikten sonra çocukluğunu hatırlaması bilinçliliğini gerektirir. Bu anılar renkli ve canlı bir şekilde hatırlanır ve yerleşmiştir.

Eylemsel hafıza her gün bir düzine meyve ağacını ziyaret eden vahşi şempanzelerde de iş başında olmalı. Ormanda rastgele gidebilecekleri çok fazla ağaç vardır. Fil Dişi Sahili'nde Tai Ulusal Parkı'nda çalışırken, Hollandalı primatolog Karline Janmaat insansı maymunların geçmişteki yiyecek deneyimleriyle ilgili harika bir hafızaları olduğunu keşfetti. Çoğu zaman daha önceki yıllarda meyvelerini yedikleri ağaçları kontrol ederler. Eğer olgun bir meyveye rastlarsa memnuniyet dolu bir şekilde mırıldanarak atıştırırlardı ve birkaç gün sonra yine geleceklelerinden emin olurlardı. Janmaat, şempanzelerin gece yuvalarını bu ağaçların güzergahında nasıl inşa ettiğini ve bir leoparla karşılaşma ihtimalleri olduğu için genellikle nefret etseler de şafak sökmeden nasıl uyandıklarını açıkladı. İçlerine yerleşmiş

221 Danielle Panoz-Brown ve diğerleri (2018).

bu korkuya rağmen insansı maymunlar, son zamanlarda beslendikleri incir ağaçlarına ulaşmak için uzun bir yolculuğa çıkarlar. Amaçları sincaplar ve guguk kuşları gibi hayvanların incirleri talan etmesini engellemektir. Şempanzeler çarpıcı bir şekilde yuvalarından uzakta olan ağaçlar için yakında olanlara göre daha erken uyandılar ki her ikisine de yaklaşık olarak günün aynı vaktinde varıyorlardı. Bu durum, mesafeye göre seyahat süresinin hesaplanmasını gerektirir. Bütün bunlar Jamaat'ı, şempanzelerin verimli bir kahvaltı planlamak için önceki deneyimlerini aktif bir şekilde hatırladığına inandırdı.²²²

Cambridge Üniversitesi'nde yapılan klasik bir deneyde Nicky Clayton sakladıkları yiyeceklerle ilgili hafızalarını anlamak için alakargaları inceledi. Kuşlara bazıları çabuk bozulabilen (wax kurtları), bazıları dayanıklı (fıstık) olmak üzere saklamaları için farklı yiyecekler verildi. Dört saat sonra kargalar fıstıklardan önce favori yiyecekleri olan kurtlarla ilgilen-diler ancak beş gün sonra tepkileri tersine döndü. O zamana dek çoktan çürüyen ve bozulan kurtları arama zahmetine bile girişmediler ancak uzun bir zaman sonra bile fıstıkların yerini hatırlamayı başardılar. Bu zeki inceleme kuşların hangi yiyecekleri ne zaman ve nereye koyduklarını hatırladıkları sonucuna ulaşılmasını sağladı. Kuşlar, doğru seçimleri yapmak için hafızalarında bu bilgiyi kontrol etmek zorundaydılar.²²³

Ayrıca *metabiliş* ile ilgili incelemeler de vardır. Diyelim ki biri bana, "1970'lerin pop starlarıyla mı, yoksa bilimkurgu filmleriyle mi ilgili bir soruyu cevaplamayı tercih edersin?" diye sorsa; hemen ilk kategoriye seçerdim çünkü bu daha iyi olduğum bir konudur. Ne bildiğimi biliyorum. Bu tür deneyler ne bildikleri ile ilgili farklı özgüven seviyelerine sahip olduğunu gösteren hayvanlarla (maymunlar, insansı maymunlar,

222 Karline Janmaat ve diğerleri (2014).

223 Nicola Clayton ve Anthony Dickinson (1998).

kuşlar, yunuslar, sıçanlar) uygulanır. Hiç tereddüt etmeden bazı görevleri yerine getirirler ancak diğer zamanlarda şüpheli bir yaklaşım sergileyerek karar veremezler. Çok eskiden yapılan bir çalışmada Natua isimli bir yunustan yüksek ve alçak ses tonları arasında ayırım yapması istendi. Onun kendine güven seviyesi oldukça açıktı. Tonları ayırdetmenin zorluk derecesine bağlı olarak sese doğru farklı hızlarda yüzdü. Ses tonları farklı olduğunda, Natua elektronik cihazları ıslatmakla tehdit eden bir yay dalgasıyla tam hızla yüzdü. Biliminsanları cihazları örtülerle kapatmak zorunda kaldı ancak tonlar benzer olduğunda, Natua yavaşlıyor ve başını sallıyordu. Tekrar denemek için küreklerden birine dokunmak yerine dışarıda kalmayı tercih etti (yeni bir seçenek isteyerek) ki bu muhtemelen görevin başarısız olacağını bildiği anlamına geliyordu. Bu, metabiliştir ve hayvanların kendi hafızalarının ve algılarının doğruluğunu yargılamasını gerektirdiği için bilinçliliği ifade eder.²²⁴

Bu ve diğer çalışmalar bize -Proust'un kendisi hakkında çok iyi yaptığı gibi- hayvanların kendi hatıralarının ne kadar farkında olduklarını doğrudan söyleyemeseler de yaşamları boyunca bilinçli bir şekilde seyahat etme olasılıklarını, hafızalarını ve beyinlerini bilgi ve deneyimleri için kullandıklarını inkâr edemeyeceğimizi göstermiştir.²²⁵ Artık bilincin ne olduğu ve neden evrimleştiği ile ilgili bir fikre sahibiz. Bu argüman, duygusallığın bazı hayvanlar için yeterli bir nitelik olmadığını savunarak duygulara genişletilebilir. Sezgisellik, tamamen bilinçsiz bir şekilde yapılabilen şeyleri deneyimlemeye yönelik genel bir referanstır. Bununla birlikte, bütün memeliler ve kuşlar gibi beyinleri olan türler için bilinci sadece hatıralar ve düşünce için değil duygusal yaşamları için bir seçenek olarak eklememiz gerekir. Bilinçli bir şekilde deneyimlerini ve hatıralarını yorumlama ka-

224 David Smith ve diğerleri (1995).

225 Robert Hampton (2001).

biliyeti olan hayvanlar ayrıca duygudan kaynaklanan bedensel yükselmeleri açık bir şekilde fark etme kapasitesine sahiptir. Bu muhtemelen çevrelerindeki olaylarla ilgili nasıl hissettiklerini anlamalarına ve verdikleri kararlara yardımcı olur.

Her şeyden önce burada tartıştığım şey sezgiselliğin üç seviyesini ayırt eder. İlk seviye geniş anlamda çevreye karşı hassasiyettir. Çevreyle olan uyumu dengeleme, devam ettirme ve yaşamını güvenceye alma içsel duygusudur. Tam anlamıyla bilinçsiz ve refleksif olabilen kendini koruma sezgiselliği her türlü bitki, hayvan ve diğer organizmayı karakterize eder ve daha üst formların evrimsel temeli olabilir. İkinci seviye mutluluğu, acıyı ve hatırlanabilen diğer duyularla ilişkili dar anlamda sezgiselliktir. Öğrenmeye ve davranışın biçimlendirilmesine izin veren bu tür sezgiselliğin, boyutuna bakmaksızın beyni olan her hayvanda en gelişmiş olduğu varsayılır. Üçüncü seviye ise Chrysippus'un hikâyesindeki kahramanın yaptığı gibi içsel ve dışsal durumların sadece hatırlanmadığı, aynı zamanda değerlendirildiği, yargılandığı ve mantıklı bir şekilde ilişkilendirildiği yer olan bilinçtir. Bilinçli sezgisellik hem duygulara hem de problem çözmeye hizmet eder. Bu sezgiselliğin ne zaman ve nerede oluşmaya başladığını bilmiyoruz ancak benim tahminim evrim sürecinin nispeten erken bir dönemine denk geldiği yönündedir.

Evrin Eksi Mucizeler

2016 yılında 2500 metre yüksekliğinde bir dağın tepesinde bulunan eski bir Sicilya kalesi olan Erice'de düzenlenen, insanlar ve hayvanlarda hisler ve duygularla ilgili uluslararası bir konferansın organizatörüydüm. Seans aralarında, muhteşem Akdeniz manzaralı caddelerinde yürürken, Jaak Panksepp ve ben hayvanların hisleri hakkında konuştuk. "Sanırım ben ne hissettiklerini anlayabiliyorum ancak bu bir spekülasyon olmaktan öteye geçemiyor." diyerek kesin hüküm olma konusundaki isteksizliğimi dile getirdim. Jaak, kendine özgü melankolik

tavriyla başını salladı. "İlk olarak Frans!" diye cevap verdi ve "Hayvan duyguları açısından sağlam kanıtlar vardır. İkincisi, birkaç modern tahminin nesi yanlış ki?" dedi. İzlenimlerimle ilgili daha açık olmam gerektiğini söyledi. Şu an onun haklı olduğuna inanıyorum ve onun fikirlerini ve neden bütün hayatı boyunca bunun için savaşmak zorunda kaldığını açıklamaya çalışacağım.

Ne yazık ki bu konferanstan yaklaşık bir yıl sonra vefat eden Panksepp, keşfettiği bir alan olan duygusal sinirbilim için olağanüstü bir öneme sahipti. İnsan ve hayvan duygularını bir sürece yerleştirdi ve hepsini kapsayan bir nörobilim geliştiren ilk kişiydi. Kurumsal yapılara karşı direnmek zorunda kaldı. En korkunç olanı ise insan duygularının alakasız, hayvan duygularının şüpheli olduğunu söyleyen B. F. Skinner'ın davranışçılık ekolüydü. Etki nörobilimini incelemek istediği için alay edildi; dolayısıyla Panksepp çalışması için hiçbir zaman yeterince fon elde edemedi. Bununla birlikte fon eksikliğine rağmen, hayvan duygularını saygın bir konu hâline getirmek için hemen hemen herkesten daha fazla çalıştı ve ultrasonik seslere dayalı olarak sıçanlarda neşe, oyun ve kahkaha ile ilgili çalışmalarıyla tanın biri oldu. 1998 yılındaki başyapıtı *Affective Neuroscience: The Foundations of Human and Animal Emotions* akademik standartlarda best seller oldu. Zamanının çok ötesindeydi ve Temple Grandin ve ben de dahil olmak üzere pek çok hayvan bilimcisini etkiledi.

Eric'e'deki konferansta, Panksepp duyguların dil ve kültürle birlikte değişen zihinsel yapılar olduğunu düşünen Lisa Feldman Barrett ile ayrı düşüler. Onun bakış açısına göre, geçmiş deneyimler ve gerçekliğin şu anki değerlendirmeleri birlikte hareket eder. Sonuç olarak, belirli duyguları açık bir şekilde belirlemek imkânsızdır.²²⁶ Onun görüşü Panksepp'in korteks altı vurgusunun neredeyse tam karşıtıdır. Biliminsanları teslim olmaya hazır

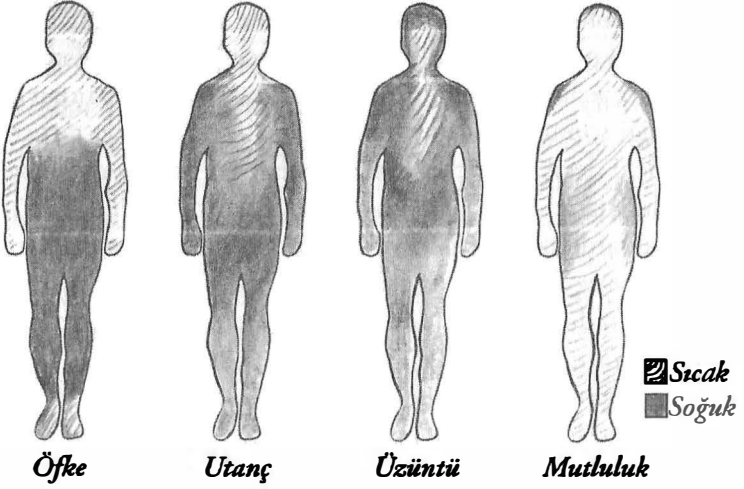
226 Lisa Feldman Barrett (2016).

değildi ve her ikisi de insanların dinlemediği zaman yaptıkları gibi argümanlarını tekrarlamaya devam ettiler. Böylesine ateşli bir karşılaşmaya ihtiyacımız olduğunu düşünmedim çünkü kişi duygular ve hisler arasında keskin bir sınır çizer çizmez, her iki pozisyon da bir anlam ifade eder. Panksepp büyük ihtimalle duygular, Feldman Barrett ise hisler ile ilgili konuşuyordu. Ona göre hisler ve duygular birdi ancak Panksepp ve bana göre ve elbette diğer pek çok biliminsanına göre ayrı tutulmaları gerekliydi. Duygular gözlemlenebilir ve ölçülebilir, bedensel değişikliklere ve eylemlere yansır. İnsan bedenleri dünyanın her yerinde aynı olduğu için duygular, âşık olduğumuzda, eğlendiğimizde veya sinirlendiğimizde, yaşantılarımız da dahil üzere büyük ölçüde evrenseldir. İşte bu yüzden hiçbir zaman, dilini bilmediğimiz bir ülkede bile duygusal olarak kopuk hissetmeyiz. Diğer yandan hisler mekândan mekâna ve kişiden kişiye değişen özel deneyimlerdir. Bir kişinin acı olarak deneyimlediğini, diğeri memnuniyet olarak hissedebilir. Duygular ve hisler arasında bire bir eşleşme yoktur. Her dil, öznel durumları tanımlamak için kendi kavramlarına sahiptir ve insanlar nasıl hissedecekleri ve neden öyle hissedeceklerine dair farklı özgeçmişler ve deneyimler biriktirir ancak beden bundan yoğun bir şekilde etkilenir.

Nasıl hissettiğimizi tanımlarken içgüdüsel bir dil kullanırız, ellerimizi kalbimizin ya da karnımızın üstüne koyarız, yumruklarımızı sıkarız ya da başımızı sımsıkı tutarız. Mesela, ağlamak bir sestten çok daha fazlasıdır. Nefes almakta zorluk yaşarız, kalp atışlarımız düzensizleşir, diyaframımız ağırlaşır, boğazımızda bir yumru hissederiz ve yüzümüz sırlıklam olur. Ağladığımız zaman, bütün bedenimiz ağlar. Hatta William James bedensel değişikliklerin bir duygu ifadesi olmadığını; bir duygu *olduğunu* söyleyerek daha da ileri gitmiştir. Bu konu tartışılmaya devam ederken, Lauri Nummenmaa'nın liderlik ettiği Finlandiyalı bir ekip belirli duygularla ilişkili beden bölgelerini haritaladı. Deneklerden, duygularıyla ilişkilendirdikleri bölgeleri belirtmek için beden haritalarını işaretlemeleri istendi. Sindirim sistemi ve boğaz iğrenme duygusu, bacaklar öfke ve mutluluk, karın

ise korku ve endişe ile ifade edildi. İşaretlenmiş bölgeler üç dil birbirinden oldukça alakasız olduğu hâlde Finlandiyalı, İsveçli ve Tayvanlı konuşmacılarınkiyle son derece benzerlik gösterdiği için, araştırmacılar farklı kültürlerin duyguları aynı yollardan deneyimlediği sonucuna vardı²²⁷ ancak bu duygularımızı tartışma şeklimizdeki değişimi hiçbir şekilde dışlamaz. Fransız akrabalara sahip olduğum için Hollandalılar'ın duygularını ılımlı bir biçimde nasıl aktardıklarını, sakın ve makul görünmeye çalıştıklarını her zaman vurgularım ancak Fransızlar, özellikle de aşk ve yemek söz konusu olduğunda tutkulu bir hâle gelebilirler. Çoğu zaman hâlâ yanlış anlaşılmalara, kahkahalara ya da her ikisine de neden olmasına rağmen, onlarca yıldır birlikte olduğumuz için eşim ve ben bu farklılıklara karşı gayet sakiniz ancak Hollandalılar ve Fransızlar duygularıyla ilgili konuşma konusunda farklı gezegenlerdenmiş gibi görünseler de -dolayısıyla Feldman Barret'in hisler yapılarıdır tezini destekliyor- bedenlerimiz, yüzlerimiz ve seslerimiz söz konusu olduğunda kültürel bariyer azalır. Hollandalı ve Fransız futbol taraftarlarının, takımları kaybettiğinde yaşadıkları hayal kırıklığı kesinlikle aynı gibi görünür.

227 Lauri Nummenmaa ve diğerleri (2014).

Duygular da bedeni zihin kadar etkiler. Belirli duygular ortaya çıktığında vücudun en çok hangi bölgesinin hissedildiği sorulduğunda, üç farklı kültürden insan silüetleri resmedilmiştir. Öfkenin en çok baş ve gövdede, mutluluğun ise bütün vücutta hissedildiği konusunda hemfikir olunmuştur. Bunun aksine utanç yüzü kızartır ve bedenin geri kalanını üsütürken üzüntü esnasında bedenin büyük bir bölümünün uyduğu keşfedilmiştir. Nummenmaa ve diğerleri. (2014)

Bu kafa karışıklığının büyük bir kısmı bilimin insan duygularını incelediği dil çözümlemelerine kadar indirgenmektedir. Dille ilgili nüansları vurgularken kavramlara, ifade etmeleri beklenen hislerden daha fazla dikkat ederek sözel deneyimlere odaklanırsınız. Bununla birlikte, duygular hiçbir zaman onun odak noktası olmamasına rağmen, Panksepp onların sadece insanlar için değil, aynı zamanda sıçanlar için de her zaman var olduğuna ikna olmuştur. Bunlar duyguların bir parçasıdır.

En iyi kanıtlardan biri, hayvanların insanlara zevk veya hoşnutluk hissi veren ilaçlara nasıl tepki verdiğidir. Bu ilaçların insan beynini nasıl etkilediği son derece iyi anlaşılmıştır. Sıçanlar da kesinlikle aynı ilaçlara tepkiyi verirler ve aynı beyin değişimlerinden geçerler. Aslında onların yeni bir ilaca tepki verme şe-

killeri, uygulanması ya da kaçınılması konusunda insanlar için kusursuz bir belirleyicidir. Ortak öznel deneyimleri, düşünmeden açıklamak çok zordur.

Ama herkes bu imadan memnun olmayabilir. Hayvan duygularının önemini küçümsemek hâlâ çok yaygındır. 1949'da İsviçreli psikolog Walter Hess, elektrikle hipotalamuslarını uyararak kedilerde saldırgan tepkilerin yatıştırılabileceğine dair keşfinden dolayı Nobel Ödülü'ne layık görüldü. Elektrik verildiğinde kedi öfkeli bir şekilde kamburlaşıp pençelerini çıkardı ve saldırmaya hazır bir hâlde bekledi. Ayrıca yüksek tansiyon, gözbebeklerinde büyüme ve öfkelenmesine dair diğer belirtileri de gösteriyordu. Bununla birlikte, uyarı kesilir kesilmez kedi sakinleşip yeniden normal pozisyonuna döndü. Ancak Hess, sadece 'sahte öfke'den bahsetti ve kedinin davranışındaki duygusal içeriği görmezden geldi. Emekliliğinin ardından bu yorumundan dolayı pişman oldu ve bu baştan savma terimi sadece olgunlaşmış bir duygunun beynin korteks altı bir bölgesinde uyarılabildiğini kabul etmeyen Amerikalı araştırmacıların gazabından kaçınmak için kullandığını itiraf etti. Aslında Hess, kedilerin gerçek öfkeyi kesinlikle hissettiklerini her zaman söyledi.²²⁸

Hess ve Panksepp gibi Avrupalılar, Amerikalı araştırmacılara ve onların şüphelerine atıfta bulundukları zaman, davranışçılığı kastederler. Bu düşünce ekolu uluslararası bir noktaya ulaşmasına rağmen, etkisi en çok Kuzey Amerika üniversitelerinde hissedilmektedir. Davranışçılık, hem insan hem de hayvan davranışlarını açıklamak için birleştirici bir çerçeve geliştirmek amacıyla yeterince iyi bir başlangıç yaptı. Adını, bilinç, düşünceler ve hisler gibi gözlemlenemeyen olguları küçümseyerek; gözlemlenebilir davranışlara odaklanmasından aldı. Davranışçılar psikolojinin, 'bilinç boyunduruğundan' kurtarılmaya ihtiyacı olduğunu söyledi.²²⁹ Zihinde olup bitenlerle ilgili daha az

228 Jaak Panksepp (1998).

229 John B. Watson (1913).

konuşmalı ya da hiç konuşmamalıyız. Gözlemlenebilir davranışa yönelmeli ve bu konuda konuşulmalıdır.

Bununla birlikte, bu övgüye değer gündemden büyük bir sapma yarım yüzyıl sonra bilişsel devrim gerçekleştiği zaman meydana geldi. 1960'larda psikologlar bizim türümüzde zihinsel süreçleri vurgulamaya ve bilinçliliği ve düşünmeyi keşfetmeye başladı. Çok dar görüşlü olduğu için davranışçılığı eleştirdiler ve kenara ittiler. O zamanlarda davranışçılık ekolü birkaç önemli bilişsel kavramı benimseyerek ve çoğunluğun isteğine uyarak kendini yenileyebilirdi. Bunun yerine, bizim türümüzü hayvan krallığının geri kalanından ayırmayı tercih etti. Davranışçılık, yaklaşımını insanlara daha hafif ve seçici bir şekilde uygularken, hayvanlar üzerinde daha inatçı ve karardıydı. Bunu yaparak, insanlar ve diğer bütün türler arasında sadece zamanla genişleyen bir boşluk yarattı.

Sonuç olarak, dünya üzerindeki bütün psikoloji bölümleri iki farklı yaklaşıma ev sahipliği yapmaya başladı. İnsan davranışı üzerinde çalışanlar, yüksek derecede farkındalığın eşlik ettiği çok çeşitli karmaşık zihinsel süreçleri üstlendi. Diğer taraftan karşılaştırmalı psikoloji olarak bilinen, hayvanlarla meşgul olan yaklaşım, en basit olası hesabı tercih ederek ve zihinsel süreçlerden söz etmekten kaçınarak tam tersi bir yol benimsedi. Hayvan davranışını, hayvanların büyük ya da küçük beyinli, yırtıcı, uçan, yüzen, soğuk veya sıcakkanlı olmasına aldırmadan deneyimleyerek öğrenme bakış açısıyla açıkladılar. Türlerin doğal tarihi ile ilişkili özel yetenekleri hakkında spekülasyon yapmaya cesaret eden biliminsanları, 'etki yasası' istisnalarının kabul edilmediği göz önüne alındığında şiddetli dirence güvendiler. Biyoloji, ekoloji ve evrim, davranışçılığın dışında tutulduğu için, insan bu kadar süre nasıl hayatta kaldığını merak ediyor.

İnanılmaz biçimde cömert varsayımlarda bulunan psikologları ve aşırı derecede cimri davranan hayvan davranış bilimcileri arasındaki ikilik, William James'in, gelişini çok uzun zaman önce gördüğü bir problem yarattı. İnsanlar ve diğer

hayvanlar arasındaki sürekliliği vurguladı:

*Süreklilik talebi, peygamberlere özgü gerçek bir güce sahip olduğunu kanıtladı. Bu nedenle, o zamana kadar var olmayan yeni doğanın yıkımına eşdeğer görünmesin diye bilinçliliğin doğuşunu anlamada mümkün olan her türlü üslubu denemek için içtenlikle düşünmeliyiz.*²³⁰

Ne yazık ki insan ve hayvan zekâsının zıt algılarını uzlaştırmamanın tek yolu 'yıkım' (şiddetli, zorlayıcı bir giriş) oldu. İşte bu yüzden, insan evrimi sürecinde sıra dışı bir sıçramanın meydana gelmiş olduğunu sık sık duyarız. Açıkçası hiçbir modern bilimsenisi, özel bir yaratılıştan bağımsız olarak, bir 'İlahi Kıvılcım'dan bahsetmeye cesaret edemezdi ancak düşünce yeterince tanındıktır. İnsanları neyin farklı kıldığı hakkında yazılmış sonsuz sayıda kitap vardır. Bir kitabın "Bir ayağı birlikte evrildiğimiz yaratıkların arasına sıkı bir şekilde yerleştirilmiş, diğeri evrende yalnız başımıza işgal ettiğimiz öz-farkındalık ve anlayış ile ilgili özel bir yerde duran eşsiz benzersizliğiyle insanlık!" tanımında ortaya çıkar.²³¹ İnsanın sıra dışılığı üzerine yazılan her kitap nasıl bu kadar şanslı olduğumuzla ilgili biraz farklı bir hikâye anlatır: Özel bir beyin süreci, kültür ve uygarlığın etkisi ya da büyük sonuçlarla küçük değişikliklerin bir toplamı. Alman filozof Karl Marx'ın arkadaşı Friedrich Engels bile bize "The Part Played by Labour in the Transition from Ape to Man" isimli bir makale yazdı.

Bununla birlikte, teoriyi dikkate almadan, yavaş ve yumuşak bir evrim sürecinden ziyade hızlı bir değişime inanmamız istenir ancak bu değişiklikler sadece bilim hayvanların hangi konuda yetenekli olduğunu görmezden geldiği için ihtiyaç duyulur. Uzun zamandır hayvanlar hakkında bu kadar minimalist varsayımlara yer verdik, buna karşılık, kendi bilişsel başarıları-

230 William James (1890)

231 Kenneth Miller'ın kitap kapağı üzerine tanıtım metni (2018).

mız tamamen erişilemez görünmektedir. Peki, ya hayvan zekâsı sandığımız kadar en aşağı noktada değilse?

Bugün, kendi türümüzle ilgili gecikmiş bir bilişsel devrimin ortasındayız. Biliminsanlarıyla ilgili daha genç nesil bizi bu kadar zaman geride tutan tabuları terk etti. Diğer türleri yerleştirdiğimiz seviye gün be gün hareket ediyor. İnternet, günlük muhakeme, zihin teorisi, planlama, öz-farkındalık ve kültürel geçişi göstererek, insansı maymunlar, kargagiller, yunuslar, filler ve diğerlerinin çarpıcı videolarının eşlik ettiği evrimsel bilişteki -evrimsel bir perspektiften insan ve hayvan zekâsıyla ilgili bir inceleme- heyecan verici gelişmeleri karakterize eder. Bu yeni araştırma, hayvan zekâsını benimsediğimizi o kadar çarpıcı bir şekilde gösterdi ki insan zihnini açıklamak için artık mucizelere ihtiyacımız yok. Temel özellikleri uzun zamandır etraftadır.

Bu arada sinirbilim, hayvanların, geçmişin öğrenme teorilerine daha da az dayanan problemleri nasıl çözdüklerini açıklayarak, beynin içine bakmak için kara kutuyu açıyor. Davranışçılık, sadece bu gelişmeleri frenlemek için ara sıra başını kaldırarak yavaş bir şekilde yok oluyor. Bu, davranışçılık hâlâ etkiliyken, Panksepp'in bütün hayatı boyunca deneyimlediği frendir.

Batıda, mekanistik metaforlar bizi her zaman büyülemiştir. Anlamakta sıkıntı çektiğimiz biyolojik süreçler makinalarla karşılaştırılır. Makinaları anlarız çünkü onları kendimiz tasarlarız. Kalbin bir pompa, bedenin bir otomat ve beynin de bilgisayar gibi olduğunu söyleriz. Biyolojiyi bütün kalbimizle kucaklayacak kadar karanlık ve pis bulduğumuz için, onu Newton fiziği gibi bir şeye dönüştürmeye çalışırız. Meşhur 17. yüzyıl Fransız filozofu Rene Descartes, tutkuları bu mekanik bakış açısına bürümeye çalıştı:

Sizden, bu işlevlerin (tutku, iştah, hafıza ve hayal gücü dahil) makinanın her bir parçası gibi, bir saatin veya başka bir otomatın hareketleri kadar doğal olarak, kendi ağırlıklarının ve tekerleklerle

*rinin düzenini takip ettiği şekilde olduğunu düşünmezi isterim.*²³²

Saat metaforu çok uzun zamandan beri tartışılmaktadır; biyolojide her şeyin birlikte büyümesi ve gelişmesi ve her şeyle tam anlamıyla ilişkili olması onun açık kusurudur. Beyin, bir makinadan ziyade jelatinimsi bir çorbaya benzer ve her seviyede inanılmaz derecede entegre olan milyarlarca bağlantıya sahiptir. Dahası bu, bedeninin bir parçasıdır ve asla tek başına olduğu düşünülmemelidir. Aksine, insan yapımı makinalar, ayrı ayrı üretilen ve saat ustasının masasında ilk kez karşılaşan farklı parçalar bir araya getirilir. Bir araya getirildikten sonra, önceden belirlenmiş birkaç bağlantı dışında ne sohbet ederler ne de birbirlerine bağlıdırlar. Uzak bir iletişim yoktur. İnsan vücudunu incelerken, her zaman bağırsak mikrobiyomu ile beyin arasındaki bağlantı ya da anne ve fetus arasındaki kardiyak senkronizasyon gibi yeni durumlar keşfederiz.²³³ Bir saatin ise her parçası öyle ya da böyle bağımsızdır, bu yüzden saat parçalanabilir ve daha sonra işlevsel bir bütün olarak yeniden bir araya getirilebilir ancak hiçbir organizma böyle sert bir muameleye izin vermez. Bir parçayı çıkarırsanız -diyelim ki ciğerleri- daha sonra bütünü unutabilirsiniz. Sizin 'makinanız' artık bozuk. Aslında bozuk değil, ölü!

Panksepp'in hayvanların bir dizi sınırlı tepkiye sahip girdi-çıkı sistemleriyle, en iyi şekilde anlaşıldığına dair düşünceyle ilgili çok az sabrı vardı. Organizmaların makinalarla ortak hiçbir yanı yoktur ve bütün bu saat ve makine metaforları belirgin bir şekilde yardımcı olmamaktadır. Bunun yerine, hayvanların iç dünyasına karşı gerçek bir ilgi gösterdi ve her biyolog gibi onların insanlarla birlikte sürekliliğini varsaydı.

Bu düşünceye, hayvanların ne hissettiğini doğrudan belirleyemediğimiz gerçeği hemen hemen hiç engel değildir. Her şeyden önce bilimin, gözlemlenemeyenlerle ilgili çalışmalar

232 Rene Descartes (1633)

233 Peter van Leeuwen ve diğerleri (2009).

hakkında eski bir geleneği vardır. Doğal seçimle evrim ne doğrudan görünür ne de kıta kayması gibi gözlemlenebilir. Ancak bütün bu teoriler o kadar iyi bir şekilde desteklenir ki onlara gerçekmiş gibi davranırız. Psikolojideki zihin teorisini temel alalım. Hiç kimse nasıl çalıştığını görmez ancak çocuk gelişiminin dönüm noktası olduğu düşünülür. Bütün bu durumlarda, kanıtlar toplarız ve bizim teorilerimize nasıl uyum sağladığını görürüz. Dünyanın bir küre olduğu düşüncesi bile, uzaydan gezegenimizin ilk renkli fotoğrafının çekildiği 1967 yılına kadar doğrudan bir ispattan yoksundu. İşte bu yüzden, hayvan duygularının ve bilincinin bilimle sınırlı olmadığını asla kabul etmemeliyiz çünkü onları göremeyiz. Panskepp zekice teşvik etti:

*Eğer bilinç gibi deneysel durumların var oluşuyla eğleneceksek, diğer hayvanlarda, tanımlayıcı kanıtlardan ziyade kanıtların ağırlığı tarafından karara bağlanan argümanların yer aldığı teorik seviyede çalışmaya istekli olmak zorundayız.*²³⁴

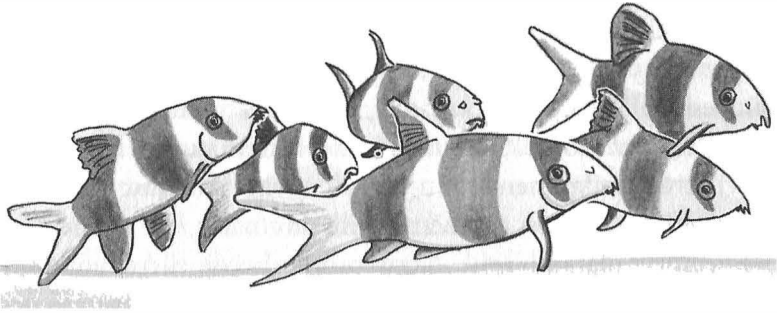
Balık Yok, Ağlamak Yok

Çocukluğumdan beri balıklara hayranlık duyarım. Küçük bir çocukken cumartesileri dikenli balık, salamandra ve her çeşit deniz canlısını yakalamak için bisikletimle dışarı çıkardım. Doğum günü hediyesi olarak ilk akvaryumumu alana kadar bu balıkların hepsini büyük bir kovada tutardım. O zamandan beri asla akvaryumsuz yaşayamıyorum ve şu an evimin duvarlarına yerleştirilmiş iki büyük su tankım var.

Evimdeki balıklar artık neredeyse hiç ölmüyorlar. Yirmi beş yaşın üstünde büyük bir Plecostomus on beş yaşında küçük bir grup çupra balığı var. Çupra balıkları biraz Nemo'ya(film yıldızı bir palyaço balığı) benziyor gibi görünseler de tek ortak noktaları kalın desenleridir: Palyaço balığı okyanusta yaşarken, çupra balıkları farklı bir aileye mensup su balıklarıdır. Büyük

234 Jaak Panksepp (2005)

ve şişman ancak kıvrak yüzücülerdir. Grup hâlinde yüzerken onları izlemek çok eğlencelidir. Her zaman birlikte dolaştıkları için, genellikle küçük çatlaklara birlikte sıkışarak, çok fazla bedensel temas kurarlar. İyi bir tankın sırrı yeterince saklanacak yere sahip olmasıdır ve bir çupra balığı bir arkadaşının onlardan birinde olduğunu görür görmez, onlara katılır. Daha sonra ikisi birlikte sıkışmış bir şekilde dışarıya bakarak otururlar. Genellikle altı çupra balığının hepsi birbirinin üzerinde yığın oluşturur. Ben 'arkadaşlar' diyorum çünkü birbirlerini fark ediyorlar. Bunu, yeni çupra balıklarını tanıştırmayı denediğim birkaç olayda zor bir yoldan öğrendim. Yeni gelenler hiçbir zaman herhangi bir saldırganlıkla karşılanmadı ancak hiçbir zaman gruba entegre olamadılar.

Balıklar sadece büyük gruplarda değil, birbirlerini bireysel olarak fark edebildikleri küçük gruplarda da son derece sosyal olabilirler. Makrakantalar yüzen, takla atan ve birlikte takılan tropikal balıklardır.

Pek çok insanın fark ettiğinden çok daha karmaşık olan bütün diğer balık etkileşimlerini ve çupra balıklarımın sosyalliğini seviyorum. Bazı çiftler çok iyi anlaşır ve nereye giderlerse git-sinler yan yana yüzerler. Bazı çiftler ise her zaman ağız dalaşı yaparlar ve birbirlerinin yemek yemesine güçlükle izin verirler. Böylesine zayıf bir bağla asla yavrulayamayacaklarını biliyorum.

Bazı balıklar yavrularını izler: Çocukken sakladığım dikenli balıkların yaptığı gibi, çoğu çiklet balığı bunu yapar. Döllemeden sonra, baba dikenli balık onlara daha fazla oksijen sağlamak için balıkları havalandırır ve yavruları kuluçkadan çıktıktan birkaç gün sonra bir arada tutarak, başıboş bebekleri yuvalarına geri koymak için içine çeker. Bu etkileşimleri yakından takip etmek, akvaryum uzmanının ayrıcalığı ve aynı zamanda balığın hangi gelişimsel seviyede görüldüğünü asla anlamamamın nedenidir. Sanki daha değersiz bir yaşam formuymuş ve diğer hayvanlar için taşıdığımız endişelere layık değilmiş gibidir.

Sezgisellikle ilgili tartışmalar doğal olarak çoğu zaman, balıkların acı hissedip hissetmediğiyle ilgili soruya dönüşür. Hiç kimse hamile bir köpeği tekmelemez ve sözde ünlü bir Dekartçının yaptığı gibi onun inlemelerini tıkırdayan dişliler olarak yorumlamaz ancak mesele balıklara geldiği zaman insanlar şüpheyle yaklaşır. Kafa karışıklığının bir nedeni, balıkların etrafta çırpındığı ya da tehlikeden kaçtığı zaman acı hissetmediği düşüncesidir. Pek çok hayvan gibi, periferik doku hasarına tepki gösteren nöron aksonlarında reseptörleri vardır. Bu, acının farkına varmadan hemen önce sıcak sobaya dokunduğumuzda parmaklarımızı geri çekmemiz gibi otomatik bir tepkidir ve *nosisepsiyon* olarak bilinir. Nosiseptörler beyne sinyal gönderir, bu da vücuda tehditten kurtulmasını veya uzaklaşmasını söyler. Balıkların bu refleks benzeri acı sistemine sahip olup olmadığı çok uzun zamandır tartışılmaktadır.

Bu, bir oltada kıvranan bir balığın hiçbir şey hissetmediği anlamına mı geliyor? Balık endüstrisi kesinlikle bu şekilde düşünmeyi ister. Pek çok çalışma, balıkların serebral korteksten yoksun olduğu için, acı hissetmediklerini iddia eder. Ek bir karışıklık, tehlikeli durum çağrıları yapmamalarından kaynaklanmaktadır. Biz insanlar acının en iyi işaretleri olarak yüksek perdeden sesleri baz aldığımız için, hiçbir zaman ağlayamıyorlarsa bunun balıklar için ne kadar kötü olabileceğini bilmiyoruz ancak balıklar diğer iletişim yöntemlerine sahiptir. Arka bah-

çemdeki havuzlardan birindeki akvaryum balıkları arasında iyi bir örnek gerçekleşti.

Vahşi yaşamın hepsini sevmeme rağmen, balıkçıl kuşlarına bir sınır koyduğumu söylemek zorundayım. Bu güzel kuşlar mızrak avına adapte olmuştur ve işlerini çok iyi yaparlar. Bunun aksine havuz balığı dikkat çekmesi için yetiştirilir ki bu son derece uyumsuz bir özelliktir. Sonuç olarak, balıkçıl kuşlar kısa sürede balıkları havuzdan avlayabilir. Bir gün, bir balıkçıl kuşu havuzuma yakın bir yerde gördüm ve havuzu bir ağ ile örtmeye karar verdim. Artık orada avlanamadığı için, balıkçıl kuş geri dönmedi ancak havuz balıklarından biri kısmen suda asılı kalarak ağa takıldı. Gevşetmek için kestim ancak bundan önce bu balık bir süre mücadele vermiş olmalıydı. Ağ onun altın pullarını çıkarmış ve derisi zarar görmüştü. Sonradan diğer bütün balıklar sıra dışı bir şekilde ürkekti ve yiyecek için bile olsa günlerce saklandıkları yerden çıkmadılar. Arkadaşlarının verdiği mücadeleyi fark etmiş olmalıydılar ki bu mücadele muhtemelen saatler sürmüştü ancak ilginç bir şekilde, birincisinden ayrı olarak ikinci havuzumdaki balıklar da eşit derecede korkmuştu. Onlar da derinde kaldılar. Telepatiye inanmadığımı göz önüne aldığımızda, bu hiç anlamlı değildi. Balığın mücadelesi ile ilgili doğrudan hiçbir bilgi almamış olmalıydılar.

Yaklaşık bir asır önce, Avusturyalı biliminsanı *Schreckstoffu* keşfetti. Almanca bir fiil olan *schrecken*, aniden bizi korkutan bir şey olduğunda verdiğimiz tepkiye atıfta bulunur. Örneğin, eğer bir ayı pencereden içeri girseydi, 'korkudan ölürdüm.' *Stoff* 'madde' anlamına gelir. Bu yüzden *Schreckstoff*, çok büyük bir ihtimalle bir yırtıcı tarafından öldürülen ya da fiziksel olarak zarara uğrayan korkmuş bir göndericinin kimyasal mesajını taşıyan bir maddedir. Gönderici için çok geçen, *Schreckstoffun* serbest bırakılması diğer bütün balıkları uyarır ve karşı tedbir almak için zaman verir, dolayısıyla aynı şey onlara olmaz. Alarm sinyalinin göndericinin kendisine değil, sadece alıcılara fayda sağlaması yeterince şaşırtıcıdır ancak benim

için soru bu sinyallerin diğer havuza nasıl atladıklarıydı. Bunu ancak tek bir filtrenin her iki havuzu temizlediğini fark ettiğimde anladım.

Benim havuz balığının iyileşmesi iki ay sürerken diğer balıklar bir hafta içinde normale döndü. Travmatik olayla ilgili doğrudan herhangi bir bilgiye sahip olmadan, bu kimyasal uyarı sisteminin bir sonucu olarak doğru tepkiler göstermişti ancak bilim artık *Schreckstoffun* aktif malzemesini (şeker benzeri bir molekül) bilmesine rağmen, balıkların ne hissettiğiyle ilgili meseleyi çözmeye yanaşmaz.²³⁵

Psikolojik olarak balıklar çarpıcı bir şekilde memelilerle benzerdir. Ani olaylara karşı bir adrenalin tepkileri vardır ve kalabalık olduğunda ya da yorgunken kortizol seviyeleri yükselir. Hoşgörüsüz sahibinden dolayı bütün gün tankın en uzak köşesinde saklanan bir balık kelimenin tam anlamıyla stresten ölebilir. Balıklar aynı zamanda dopamin, serotonin ve isotosin hormonlarına sahiptir. Sonuncusu, sosyal davranışlarda rol oynayan oksitosin eşdeğeridir.

Bu yüzden, balıklarda yapılan depresyon çalışmalarına şaşır-mamalıyız. Bir grup deneyci, zebra balıklarını etanole bağımlı hâle getirerek uyardı. Haftalarca verildikten sonra, deneyciler etanol vermeyi kestiler. Depresif insanlarda olduğu gibi, hayata karşı ilgilerini kaybettikler ve pasif ve içe kapanık bir hâle geldiler. Suyun yüzeyinde yarışmak yerine, nispeten hareketsiz kaldıkları tankın altına indiler. Balıklar normalde meraklıdır ve bol besin olduğunda çok iştahlıdırlar ancak artık sıkılmışlardı ve hatta tanklarını bile keşfetmediler. Lütfen unutmayın, balıklarda depresyon ve sıkıntı ile ilgili konuşmak sadece insan tahmini değildir çünkü eğer bu balıklara diyazem gibi antidepresanlar verilirse, keyiflenirler ve tankın zirvesine yakın yerlerde daha fazla zaman geçirirler. Aynı ilacın hem balıklara hem

235 Ajay Mathuru ve diğerleri (2012).

de insanlara yardımcı olması derin nörolojik benzerlikleri ima eder.²³⁶

Acının hikâyesi benzerdir. İngiliz bir su ürünleri biliminsanı Victoria Braithwaite 2010 yılında balık zekâsı ile ilgili yazdığı *Do Fish Feel Pain?* isimli kitabında örnekler sunar ve aynı zamanda balıkların negatif uyarılara nasıl tepki verdiğini gösterir. Derilerinin altına sirke gibi rahatsız edici kimyasallar enjekte edildiğinde, bundan kurtulmak için tankın çakılında kendilerini ovarlar. İştahlarını kaybederler ve değişik nesnelerden kaçınamayacak kadar dikkatleri dağınık. Bununla birlikte, morfin gibi ağrı kesiciler verildiği zaman, bu reaksiyonlar ortadan kaybolur. Balıklar ayrıca acıdan kaçınmaya çalışırlar ama noisep-siyon sisteminden beklediğiniz refleks tarzı bir davranışta değil. Nerede acı verici uyaranlarla karşılaştıklarını hatırlarlar ve bu yerlerden kaçınırlar. Yengeçlere uyguladığımız aynı argümanı kullandığımızda, buradaki fikir, olumsuz uyarıcıların hatırlanması için onların hissedilmiş olması gerektiğidir. Bunun ve diğer çalışmaların sonucu olarak, şimdiki ortak kanı balıkların acı hissettiğidir.²³⁷

Okuyucular bu sonuca ulaşmanın neden bu kadar uzun sürdüğünü sorabilirler ancak paralel bir durum daha da şaşırtıcıdır. Bebeklerin 'rastgele sesler' çıkaran, sadece 'gaz' çıkardıklarında gülümseyen ve acı hissetmeyen insanlık dışı organizmalar olduğu düşünüldü. Ciddi biliminsanları iğne batırarak, sıcak ve soğuk suyla ve kafalıklarla hiçbir şey hissetmediklerini kanıtlamak için bebekler üzerinde işkence deneyleri yaptı. Bebeklerin reaksiyonları duygudan yoksun refleksler olarak düşünüldü. Sonuç olarak doktorlar (sünnet ya da ameliyat sırasında olduğu gibi) ağrı kesici anestezinin faydası olmadan rutin bir şekilde bebekleri incitti. Bebeklere sadece kendilerine direnmelerini

236 Julian Pittman ve Angelo Piato (2017).

237 Victoria Braithwaite (2010) Lynne Sneddon (2003), Sneddon, Braithwaite ve Michael Gentle (2003).

engelleyen bir kas gevşetici verildi ancak 1980'lerde bebeklerin de yüzünü ekşitme ve ağlamayla olgunlaşmış bir acı tepkisi verdiği kanıtlandığında tıbbi prosedürler değişti. Günümüzde bu deneyleri üzümlere okuyoruz. İnsan, onların acı refleksi daha erken fark edilemez miydi diye merak ediyor!²³⁸

Bu yüzden, acıyla ilgili bilimsel şüphecilik sadece hayvanlar için değil, aynı zamanda konuşma becerisi olmayan herhangi bir organizma için de geçerlidir. Sanki bilim, yalnızca "Bunu yaparken keskin bir acı hissettim!" gibi açık bir sözlü ifadeyle dile getirilirse, hislere dikkat eder gibiydi. Dile verdiğimiz önem saçmadır. Bize, sözsüz acı ve bilinçlilik açısından bir asırdan fazla bilinmezlik vermiştir.

Şeffaflık

Hayvan zekâsı ve duyguları üzerine yapılan araştırmalar, araştırmaya karşı argümanlar sunan paradoksal bir etkiye sahiptir. Bazen kendi bulgularımı öfkeyle geri çekiyorum. Balıklara sirke enjekte etmeli, maymunları bilişsel görevlere maruz bırakmalı, yunusları esarete tutmalı ya da hatta evimizde evcil hayvanlar beslemeli miyiz gerçekten? Bazıları davranışsal araştırmacının gereksiz olduğunu iddia eder çünkü *elbette* hayvanlar zekidir ve insanlarınkine benzer duyguları vardır. *Herkes* bunu bilir! Naçizane size katılmıyorum, eğer doğru olsaydı, bu düşüncelerin kabul edilmesi için bu kadar çok mücadele etmek zorunda kalmazdık. Unutmayalım ki hayvanlar yıllardan beri anlamlı duyuları ve duyguları olmayan aptal otomatlar olarak tasvir edildi. Bu, 'herkes biliyor' argümanı pek sökmez.

İnsanlar hayvanlara karşı olan mesafelerini sürekli korusalar ve onlarla hiçbir zaman haşır neşir olmasalardı ya da onların yeteneklerini keşfetmeselerdi, onlar hakkında hiçbir şey bilmez ve onları umursamazdık. Bize zarar vermeyen bir canlı için naddiren endişeleniriz. Bu nedenle, birçok insanın evinde hayvan

238 David Chamberlain (1991).

arkadaşının olmasının ve hayvanat bahçelerinde hayvanları düzenli olarak ziyaret etmelerinin diğer türlerle olan ilişkimiz üzerinde büyük bir olumlu etkiye sahip olduğuna inanan biriyim. Bu durum özellikle doğadan giderek daha fazla uzaklaşan şehir sakinleri için geçerlidir. Birçoğu, hayatta kalmanın sert gerçekleriyle uyuşmayan bir Disneyfied görüşüne sahiptir. Hayvanlarla birlikte olmak algılarımızı derinden şekillendirir ve onlar hakkında daha fazla bilgi edinmemizi ve onların korunmasına özen göstermemizi sağlar. Öğrencileri, öğretmenlerinin verdiği anketi doldururken hayvanat bahçesinde koşuşturmalarını izlemek bu konuda iyimser olmamı sağlıyor çünkü bilgiye olan açlığı ve tutkuyu görüyorum. Her şey, evrimsel biyolog E. O. Wilson'un *biophilia* olarak tanımladığı bir insan eğilimine indirgenmektedir: Doğayla ve diğer hayvanlarla içgüdüsel bağımız. Hayvanlarla hem keyif amaçlı hem de geçim kaynağı olarak yakın etkileşimlerimizin uzun bir tarihi vardır ve bunun terkedilmesi ne bizim ne de onlar için iyi bir şey olurdu. Bu, hayvanları şu an olduklarından çok daha zor bir durumda bırakmak olurdu.

Hayvanların yok olması için hâlâ elverişli habitatlarımız varsa, işler farklı olabilir. Ne yazık ki artık yaşadığımız dünya bu değil. Bütün hayvanlar için özgürlük fikri söz konusudur. Bu, bazıları uzun zaman önce bizimle temas kurmak isteyen ve şimdi bize bağlı olan evcil türler için her zaman böyle olmuştur ancak vahşi hayvanlar için de bize yakın veya en azından bizim korumamız altında yaşamaktan başka seçenek yoktur. Birçoğu genişleyen şehirlerimizde hayatta kalmak için bir boşluk yaratmaya zorlandılar. Kuzey Amerika'daki kent çakalları (arka bahçemde var) ve halka boyunlu muhabbet kuşları (renkli tropik kuşlar) gibi çoğu hayvanın evrimi insan yapımı çevrelerde değişti ve Avrupa'daki şehirlerin çoğunda binlerce insan tarafından etrafta dolaştırılıyorlar. Şehir hayvanları aslında yeni ortamlarına adapte olurken gen

havuzlarını değiştiriyorlar.²³⁹ Öte yandan, orijinal yaşam alanlarını yitirmiş ve bize uyum sağlayamayan hayvanlar büyük sorunlar yaşamaktadır. Pek çok örnek verebilirim ama ne yazık ki en yakın akrabalarımız olan maymunlar, ilk sıradadır.

En açık ifadeyle söylemek gerekirse, eğer benden yarın Borneo Ormanları'nda veya dünyanın en iyi hayvanat bahçelerinden birinde orangutan olarak doğma konusunda bir seçim yapmamı isteseydiniz, muhtemelen Borneo'yu seçmezdim. Yakılan ormanında kalan son küçük ağaca tutunan bir yavru orangutan gibi bize ulaşan iç karartıcı resimlere bakın. Yerinden edilmiş orangutanlar çiftçiler tarafından yetiştirilen meyveleri yemeye çalıştıklarında, böcek ya da dışkı muamelesi görürler. Bazılarının hayatı, Endonezya'da su altında kalan sığınaklardan birinde son buldu. Bu büyük türler yüksek kaliteli yiyecekler ister ve çoğu bozulmuş ve küçülmüş olan diğer yaşam alanlarına kolay bir şekilde adapte olamazlar. Açıkçası, orangutan rehabilitasyon merkezlerinin sunabileceğimiz her türlü desteğe ihtiyacı var ancak çözüm için çok az umudumuzun olduğu ciddi bir maymun 'mültecisi' krizi ile karşı karşıyayız. Tahmini yüz bin orangutanın (toplam nüfusun yaklaşık yarısı!) son yirmi yılda Borneo'dan kaybolduğu tahmin edilmektedir. Benzer problemler nesli tükenmekte olan diğer türleri de etkilemektedir. Bunlara, Kenya ovalarında dolaşan gergedanlar, vahşi doğada sayıları binden az kalan dağ gorilleri, esarette bir üreme programıyla yeniden hayata döndürülen Kaliforniya akbabaları, hâlâ Cortez Denizi'nde yaşayan otuzdan daha az körfez muturunu örnek gösterebiliriz. Yabani hayvanların ait olduğu ve özgür olduğu tek yer olarak doğal yaşam alanını idealleştirmeye devam edebiliriz fakat hayatta kalma özgürlüğü nedir?

Araştırmada hayvanlarla ilgili olarak, manzara değişmektedir. Bir hayvan bize ne kadar benziyorsa, ona karşı ahlaki bakış açımızı genişletmek de o kadar kolay olur. İşte bu yüz-

239 Menno Schilthuisen (2018).

den şempanzeler toplumda meydana gelen değişikliklerden ilk yararlananlar oldu. 2000 yılında, Yeni Zelanda büyük insansı maymunlarla ilgili araştırmalara karşı yasa çıkarırken, İspanya bu hayvanlara yasal haklar verilmesine karar verdi ancak hiçbir ülke gerçek maymun araştırması yapmamıştı. Sonuç olarak, İspanyol bir gazeteciye eğer boğa güreşini kaldırmış olsalardı daha fazla etkilenirdim yorumunda bulunmaktan kendimi alamadım ancak sadece Hollanda ve Japonya insansı maymunların durumunu iyileştirmek için benzer yasaları kabul ettiğinde bir fark yaratmaya başladı çünkü her iki ülke daha önce uyguladıkları kanunları yasakladı. Ötenazinin bir nüfus kontrol aracı olarak kabul edilmemesiyle her iki hükümet de eski laboratuvar şempanzelerine bir ev bulmak için yüksek bir maliyetle karşı karşıya kaldı. Bunlardan bazıları özel önlemler gerektiriyor ve bakım istiyordu çünkü hastalık kapmışlardı. 2013 yılında biyomedikal araştırmalarda insansı maymunların kullanımını ortadan kaldırarak değil ama aynı anlama gelen fon akışını keserek bu kulübe katıldı.

Kendi yürüttüğüm invaziv olmayan davranışsal araştırmaları da engellemesine rağmen, bu kararı bütün kalbimle destekliyorum. Şempanzeler için dünyanın en büyük emeklilik tesisi olan Louisiana'da ChimpHaven'ın uzun zamandır yönetim kurulu üyesiyim. Maymunlar, hayatlarını geçirdikleri geniş ormanlık adalara salınarak ülkenin her yerindeki laboratuvar ve tesislerden geliyor. ChimpHaven, doğal ortamın dışında hayal edebileceğiniz en iyi ortamı sunar. Mevcut talep göz önüne alındığında, yeni adalar inşa etmekle meşgulüz.

Araştırmada ve tarımsal sanayide kalan hayvanlar için şeffaf olunmasını umuyorum. Hayvanlarla ne tür bir ilişkiye sahip olacağımıza ve ne tür kullanımlara izin vereceğimize karar vermek toplumun görevidir. Pek çok yerde neler olup bittiğini neredeyse hiç bilmiyoruz; bu da hiçbir şey önemli değil gibi davranmayı kolaylaştırıyor. İhtiyacımız olan, hayvanlarını nasıl koruduklarını gösterme zorunluluğu olan açık kapı politikala-

rı ve çiftlikleri olan araştırma tesisleri. İdeal olarak, süpermarketlerdeki et paketlerinde, akıllı telefonlarımızda (bağımsız bir ajans tarafından çekilen) fotoğrafları hatırlamamıza izin veren bir tarama çubuğu bulunur ve böylece yaşam koşullarını kendimiz için değerlendirebiliriz. Elimizdeki hayvanları hayvanat bahçeleri gibi halka açık bir yere koyabilseydik, mesele acilen çözüldü. Kamuoyu baskısı ve tüketici tercihleri işi hallederdi.

Primat tesislerinde yıllarca çalıştıktan sonra en büyük adım, hepsini sosyal olarak barındırmadıkça primatları tutamayacağınızı söyleyen bir yasa olacaktır. Hangi araştırmanın gerekli olduğunu düşünürsek düşünelim, bu hayvanlara bir sosyal hayat sunmak zorundayız. Kuşkusuz, böyle bir yaşam stressiz değildir; aslında drama ve dövüşlerle doludur ama aynı zamanda bağ, tımar ve oyun vardır. Her zaman grup primatlarla çalıştığım için, sosyal bir ortamda nasıl büyüdüklerini deneyimlerimden biliyorum. Didişseler de birlikte yaşamaları sağlanır. Bunun ne kadar önemli olduğunu ifade etmek adına, şempanzelere yeni bir tırmanma alanı sunduğumuzda ne olduğunu anlatmama izin verin. Bütün koloninin birkaç hafta boyunca izole ettik ve onların dışarıdaki alanına ipler ve ağlarla yükseltilmiş ahşap bir platform yapmak için çok çalıştık ki buradan kilometrelerce uzağı gözleyebilirlerdi. Tasarımımızla gurur duyuyorduk ve maymunların tepkisini dört gözle bekliyorduk. Koloniyi yapıya girmeleri ve manzaraların tadını çıkarmaları beklentisiyle serbest bıraktık. Bununla birlikte, çeşitli iç mekân alanlarına ayrılmışlardı ve farklı bir fikirleri olduğu son derece açıktı.

Meydana gelen ilk şey duygusal bir birleşmeydi. Heyecan ve neşe içinde çığlıklar atarken, yeni yapıya öyle bir göz atıyorlardı. Birinden diğerine yürüdüler, uzun zamandır kaybolan arkadaşlarına ve ailelerine sarılarak öptüler ve onları kucakladılar. Onlar için bu büyük an sosyal anlamda son derece yoğundu. Yeni tırmanma platformunu incelemek biraz bekleyebilirdi. Bu deneyim bana bir kez daha, en uygun yaşam alanını sağlamaya çalıştığınızda, sosyal yaşamın her an fiziksel koşulları yendiğini öğretti.

Araştırmacıların grup yaşam alanlarına karşı ortak olarak savunduğu bir argüman, belirli prosedürlerin hayvanlara günlük erişimi gerektirmesidir ancak bu, primatları gruplarından çıkarmaları için eğitmenin ne kadar kolay olduğu düşünüldüğünde, zayıf bir argümandır. Tek yapılması gereken onları ismiyle çağırmak ve bir kapı açmaktır. Aslında, hayvanlar için eğlenceli olmaları kaydıyla birçok deney yapılabilir. Japonya'daki Primat Araştırma Enstitüsü'nde, dış mekân muhafazasında şempanzelerin bilgisayar ekranlarında kendi başlarına çalışması için istedikleri zaman girebilecekleri kabinler bulunuyor. Ayrıca istedikleri zaman ayrılabilirler. Bir video kamera, araştırmacılara kimin dijital verilerine baktıklarını bildirir. Kablosuz teknoloji ve mikroçiplerdeki ilerlemeler göz önüne alındığında, artık sürekli erişime ihtiyacımız yoktur ki bu da primatların incelenirken yarı serbest olmalarına imkân sunar. Örneğin, Yerkes Saha İstasyonu'ndaki rhesus makakları büyük açık hava ağaçlarında yaşar ve her biri yaklaşık yüz kişilik gruplar hâlinde hareket eder. Küçük bir yaratıcılıkla, bu koşullar hemen hemen her türlü araştırmayı barındırabilir. İdeal olarak primat tesisleri küçük kafeslerinden ve onları sınırlayan sandalyelerinden kurtulur ve onlar diğerlerinin dostluğunun keyfini çıkarırken, hayvanların hayati fonksiyonlarını gözlemlerdi. Bu, hayvanlar için çok daha iyi olurdu ve daha iyi bir bilim ortaya çıkardı. Çoğu yerde biliminsanları ve bilgi işlem uzmanları bu amacı gerçekleştirmek için katılım sağlıyor. Tesisleri bu yöne zorlamak için, şeffaflık kilit bir nokta olacak. Primat merkezleri ya doğrudan ya da web kameraları aracılığıyla bakımlarına izin vererek basına ve halka kapılarını açmalıdır. Kendimiz de sosyal primatlar olduğumuz için, çoğu insan hangi yaşam koşullarının maymunlar için en uygun olacağını içgüdüsel olarak anlar ve böylece, burada sezgisellikle ilgili bir tartışmadan, gözetimimiz altındaki hayvanlara nasıl muamele etmemiz gerektiğine dair bir düşünceye sürüklendik. Bu hem bilimin hem de toplumun hayvanlarla ilgili mekanik bakış açısını terk etmeye hazır olduğu doğal ve

zamanında bir geçiştir. Bu görüşü dikkate aldığımız sürece hiç kimsenin etik konusunda endişelenmesine gerek yoktur. Öte yandan, hayvanlar bilinçli varlıklar ise, durumlarını dikkate almak zorundayız. Şu an bulunduğumuz yer burası. Davranış bilimcilerin acilen dahil olmaları gerekir çünkü bizler sadece hayvanları kullanıyor değiliz. Bu da yeterli sebep değil ve aynı zamanda hayvan zekâsı ve duygularının değişen algılarının ön saflarındayız. Hayvanlarla ilgili yeni bir değerlendirme için can atıyoruz ve bu ihtiyacımız olan değişiklikleri daha iyi uygulamamıza yardımcı olur. Hangi koşulların hayvanlar için faydalı ya da zararlı olduğu konusunda özel inceleme araçlarımız vardır. Mesela, tavukların sert ya da kirli bir yüzey mi aradıkları veya domuzların gerçekten çamur sevip sevmediği gibi onlara hangisini tercih edeceklerini görmek için farklı çevreler arasında seçenekler sunarlar. Hayvan refahı ölçülebilirdir ve araştırması kendi başına bir bilim hâline gelmektedir. Tabii ki hayvanların hiçbir şey hissetmediğine ikna olmuş olsaydık, böyle bir şey asla mümkün olmayacaktı.

8 | Sonuç

İlk etologlar davranış kalıplarının nasıl bir araya geldiğini öğrenmek için balıkları, kuşları ve kemirgenleri incelediler. Davranışlar donma ve kaçma veya tehdit ve saldırı gibi sırayla meydana gelirlerse, muhtemelen bir motivasyonu paylaşırlar. Ben o zamanlar öğrenciydim ve *davranış sistemleri* olarak bilinen bu davranış kümelerinden çok az bahsettik ve hayvanların onları nasıl öncelediklerini göstermek için ayrıntılı diyagramlar sunduk. Hayvanlar, erkek dikenli balıkların zikzak dansı yaptığı ya da bir dişinin yumurtalarını yuvaya bıraktığı gibi bir amacı gerçekleştirmek için her sistemde davranışlar dahilinde hareket etti. Sistem yaklaşımı zarif ve nesneldi fakat temel motivasyonların nereden geldiği eksikti. Bu motivasyonların kaynağı neydi? Bu soruyu tartışırken, her zaman duygulara karşı gösterilen herhangi bir kinayeden dikkatli bir şekilde kaçındık ancak geçmişe bakıldığında, pek çok davranış sisteminin sebebi, korku veya öfke gibi içsel durumlardan kaynaklanıyor gibiydi.

Alternatifleri düşünürsek, duyguları çevreleyen sessizlik daha da şaşırtıcıydı. Hayvanlar doğal davranışlarına nasıl ulaşır? Belirli bir durumun tetiklediği bir dizi doğuştan gelen eylem gibi içgüdüleri olabilir veya bir tür bağlama uyarlanmış bir eylem

türü gibi önceden programlanmış basit cevaplar alabilirlerdi. Bu, kulağa zahmetli geliyor çünkü yalnızca değişen koşullarda felaket olabilecek katı davranışlara yol açabiliyordu.

Hayvanların, karşı cinsteki görünümüne tepki vermesi için, cinsel uyarılma, kur yapma ve yavaşma gibi hareketlerin otomatik makinelere benzer olduğunu düşünün. Bu, bazen işe yarayabilir ancak peki ya dikkat nesnesi son derece isteksizse? Yakınlarda baskın bir kıskanç erkek varsa ya da yanlış bir anda köşeden çıkan bir yırtıcıyı düşünün. Açıkçası, tam anlamıyla otomatik bir tepki bizim erkeği güç duruma düşürebilir. Biliminsanlarının içgüdüleri hakkında nadiren konuşmalarının nedeni onların çok esnek olmasıdır.

Bunun yerine, duygular açısından baktığımızda, çekici bir eşin görüntüsü koşulların dikkatli bir değerlendirmesiyle birlikte güçlü bir arzu yaratabilir. Bu arzu, bireyleri en iyi sonuca ulaşmak için teşvik edecektir. Hayvanlar yırtıcılarla uğraşırken, yavrularını korumaya çalışırken, hiyerarşide daha iyi bir konum için mücadele ederken, diğer hayvanlarla aynı yiyeceklere ilgi duyarken vb. ortaya çıkan diğer duygular da aynı şeyleri yapar. Bu durumların tümü, genellikle organizmanın en çok ilgisini çeken duyguları uyandırır ancak onlar sadece bedeni ve zihni besler. Belirli bir eylem biçimini dikte etmezler. Bazen donmak kaçmaktan iyidir, bazen yiyecekleri paylaşmak savaşmaya boyun eğer ve bazen seks partneri cinsel birleşme gerçekleşmeden önce gizli bir yere yönlendirilmeye ihtiyaç duyar. Duygular bu esnekliğe müsaade ederler.

Yapay zekâ alanı bu avantajı kabul eder, bu nedenle robotları 'duygularla' donatmaya girişirler. Bu, sadece insanlarla etkileşimi kolaylaştırmak için değil, aynı zamanda robot davranışı için mantıksal bir alan sağlamak için yapılır. Duygular, doğrudan dikkat göstermeleri, etkinlikleri unutulmaz kılmaları ve çevreye katılım için hazırlanmaları avantajına sahiptir. Davranışı yapılandırmak, makinelere karşılaşılabilecekleri her durum için parçalara yönelik talimatlar vermekten daha iyi bir yoldur. Biliminsan-

ları duygu temelli robotlar programladıklarında, şu gibi ilginç tanımlarla karşılaşılır: “Mevcut durumla ilgili yanlış bir şey yoksa robot *mutludur*. Motorlarını çok fazla kullanıyorsa veya yeni enerji alma sürecindeyse özellikle mutlu olacak.”²⁴⁰ *Etkin bilgi işlem* olarak bilinen robot duygularının gelişen bir alan olması, varlıkları eylem odaklı iç durumlarla donatmanın evrimin bizim için yaptığı gibi davranışı organize etmenin en iyi yolu olduğunu iddia eder. Bu, bizim ve pek çok hayvanın nasıl işlev gösterdiğini ortaya koyar.²⁴¹

Benim için soru, hayvanların duyguları olup olmadığı değil; bilimin bu kadar uzun süredir onları nasıl görmezden geldiği olabilirdi. Darwin'in kitabını hatırladığımızda, aslında durumun önceden böyle olmadığını ancak son zamanlarda bilimin bu tutumu benimsediğini söyleyebiliriz. Bu kadar net bir şeyi inkâr etmek için neden kendi yolumuzdan saptık? Sebebi, elbette ki kendi türümüzde bile fark edilir ölçüde aldatıcı olan hisleri duygularla ilişkilendirmemizdir. Hisler, biz onların farkına varalım diye duygular yüzeye çıktığında meydana gelir. Duygularımızın farkında olduğumuzda, onları kelimelere dökebilir ve diğerlerinin de duygularımızın farkına varmalarını sağlayabiliriz: Duyguları bizim yüzümüzde görebilirler ancak hislerimizi ancak ifade edersek öğrenebilirler. Kendileri öyle olmadığımızı görmedikleri sürece, ‘mutluyum’ dediğimizde insanlar bize inanır. Bazen bir çift mutluymuş gibi davranıp, bir ay sonra boşanabilir. Çifte yakın kişiler bunu muhtemelen bilirler. Eğer bilmiyorlarsa, bu işaretleri nasıl kaçırdıklarını merak edeceklerdir. Rapor edilen hisleri görünür duygulardan ayırma konusunda oldukça iyiyizdir ve genellikle ikincisine birincisinden daha çok güveniriz.

Hayvanların duyguları bizim deneyimlediğimiz gibi dene-

240 Bölüm 8: Sonuç

Sandra Gadanho ve John Hallam (2001)

241 Michael Arbib ve Jean Marc Fellous (2004).

yimlediği ihtimali, pek çok inatçı biliminsanını kısmen hayvanlar hislerini hiçbir zaman belirtmediği, kısmen de hislerin varlığı bir bilinçlilik seviyesi gerektirdiği için hayvanlara bahşetmeye isteksizdirler ancak hayvanların ne ölçüde bizim gibi hareket ettiğini, psikolojik reaksiyonlarımızı paylaştığını, aynı yüz ifadelerine sahip olduğunu ve beyinlerimizi dikkate aldığı-mızda, onların içsel deneyimlerinin çok farklı olduğunu düşünmek tuhaf olmaz mıydı? Dilin, bu soruyla bir alakası yoktur ve serebral korteksimizin boyutu bir fark olduğunu iddia etmek için neredeyse bir neden bile sayılmaz. Sinirbilim hislerin burada uyandığına dair düşünceyi çok uzun zaman önce bıraktı. Beynin çok daha derinlerinden gelir, parçalar bedenimizle yakından ilişkilidir. Süslü bir yan ürün olmak yerine, hislerin, duyguların önemli bir parçası olması bile mümkündür. İkisi birbirinden ayrılamaz. Ne de olsa, organizmaların hangi duyguları izleyeceğini ve hangilerini bastıracağını veya görmezden geleceğini çözmeleri gerekir. Kişinin kendi duygularının farkında olması onları yönetmenin en iyi yoluysa, o zaman hisler, sadece bizim için değil tüm organizmalar için duyguların bir parçasıdır ancak şimdilik tüm bunlar spekülasyondan ibarettir. Hisler bilim açısından duygulardan çok daha az erişilebilirdir. Bir gün, diğer türlerin özel deneyimlerini ölçebiliriz fakat şu an için dışarıda görünenlerle kendimizi memnun etmek zorundayız. Bu konuda ilerleme kaydetmeye başlıyoruz ve ben hayvan bilimi çalışmalarında duyguların biliminin bir sonraki sınır olacağını tahmin ediyorum. Her türlü yeni bilişsel kapasiteyi keşfetmeye devam ederken, duygular olmadan biliş nedir ki? Duygular, her şeye anlam katar ve bilişin, aynı zamanda yaşamımızda da ana ilham kaynağıdır. Tüm hayvanların kendileri tarafından yönlendirilme derecesine tamamen bakmamızın zamanı geldi.

Teşekkür

Bir primatolog olarak sosyal alanın ilgilerim dahilinde ne kadar merkezi bir noktada olduğu göz önüne alındığında, duygular her zaman arka planda olmuştur. Bunlar, primat politikalarının, çatışmaların çözümlenmesinde, bağlanma, adalet duygusu ve işbirliğinin yadsınamaz bir parçasıdır. Sosyal davranışın gözlemcisi olarak başladım ancak yüz tanıma veya başka birinin durumu için empati gibi zihinsel kapasiteleri test ettim. Bu nedenle bu kitabımda yaptığım gibi duygulara açık bir şekilde dalmanın artık tam zamanı. *Mama'nın Son Sarılışı*'nı bir önceki kitabım, *Hayvanların Ne Kadar Zeki Olduğunu Anlayacak Kadar Zeki Miyiz?*'in eş kitabı olarak görüyorum. Hepsi de hayvan zekâsıyla ilgilidir. Bu iki kitap duyguları ve bilişi ayrı ayrı ele alsa da gerçek hayatta ikisi birbiriyle bağlantılıdır.

Neyse ki Utrecht Üniversitesi'ndeki primat yüz ifadeleri uzmanı Jan van Hooff tarafından eğitildim. Yüz, ruhun penceresidir, duygular hakkında konuşmadan yüz ifadelerini tartışmak mümkün değildir. İnsanlarda da duygu araştırması yüzle başladı. Sonuç olarak, çoğu biliminsanının hâlâ bundan kaçınmaya çalıştığı bir zamanda, hayvan duyguları konusunda ben çok rahattım.

Bu yolculukta bana eşlik eden meslektaşlarımdan ve ortak

Çalışanlardan tutun da öğrencilerime kadar birçok kişiye minnettarım. Son birkaç yıl için Sarah Brosnan, Sarah Calcutt, Matthew Campbell, Devyn Carter, Zanna Clay, Tim Eppley, Katie Hall, Victoria Horner, Lisa Parr, Joshua Plotnik, Stephanie Preston, Darby Proctor, Teresa Romero, Malini Suchak, Julia Watzek ve Christine Webb'e çok teşekkür ederim. Kitabın bölümleriyle ilgili yardımları için Victoria Braithwaite, Jan van Hooff, Harry Kunneman, Desmond Morris ve Christine Webb'e minnettarım. Burgers Hayvanat Bahçesi'ne, Yerkes Ulusal Primat Araştırma Merkezi'ne ve araştırma yapma fırsatı verdikleri için Kinshasa'nın yakınındaki Lola ya Bonobo tapınağına ve bu tür işleri mümkün kılan Emory niversitesi'ne ve Utrecht niversitesi'ne akademik ortamından dolayı teşekkür etmek isterim. Elbette bu kitabın asıl konusu olan benim merhum Mamam başta olmak üzere hayatımı zenginleştiren ve üzerimde derin etkiler bırakan bütün maymunları şefkatle kucaklıyorum.

Kitabımı oşkulu bir şekilde okuyan ve eleştiren temsilcim Michelle Tessler ve Norton'daki editörüm John Glusman'a sonsuz teşekkürler. Her zaman yanımda olarak beni destekleyen, şımartan ve yazımda stilistik olarak bana yardımcı olan eşim Catherine'e teşekkürler. Hiçbir şey karşılıklı sevgimizden ve dostluğumuzdan değerli değil. Ayrıca ek olarak, insan duygularıyla ilgili ilk elden bilgiler edinmenin keyfini çıkardığımı da ifade etmek istiyorum.

Kaynakça

Adang, O. (1999). *De Machtigste Chimpansee van Nederland*. Nieuwezijds, Amsterdam.

Alexander, R. D. (1986). Ostracism and indirect reciprocity: Mizahın canlandırıcı etkisi. *Ethology & Sociobiology* 7: 253-270.

Alvard, M. (2004). The Ultimatum Game, büyük avcılar arasında adalet ve işbirliği adalet, In: *Foundations of Human Sociality: Ethnography and Experiments from Fifteen Small-Scale Societies*, J. Henrich et al. (Ed.), pp. 413–435. Oxford University Press, London.

Anderson, J. R., et al. (2017). Maymunlar ve köpekler aracılığıyla insanlarla ilgili üçüncü parti değerlendirmeler. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews* 82: 95-109.

Anderson, J. R., Gillies, A., & Lock, L. C. (2010). Pan thanatology. *Current Biology* 20: R349-R351.

Andrew, R. J. (1963). Primatlarda çağrılar ve yüzle ifadelerinin evrimi ve kaynağı. *Davranış*. 20: 1-109.

Andrews, K., & Beck, J. (2018). *The Routledge Handbook of Philosophy of Animal Minds*. Routledge, Oxford, UK.

Apicella, C. L., Marlowe, F. W., Fowler, J. H., & Christakis, N. A. (2012). Avcı ve toplayıcılarda sosyal iletişim ağları ve işbirliği. *Nature* 481: 497–501.

Appel, H. M., & Cocroft, R. B. (2014). Böceklerin yarattığı yaprak titreşimlerine verilen bitki tepkileri. *Oecologia* 175: 1257–1266.

Arbib, M. A., & Fellous, J. M. (2004). Emotions: From brain to robot. *TRENDS in Cognitive Sciences* 8: 554-561.

Aureli, F., Cozzolino, R., Cordischi, C., & Scucchi, S. (1992). Kin-oriented redirection among Japanese macaques: An expression of a revenge system? *Animal Behaviour* 44: 283-291.

Bailey, M. B. (1986). Every animal is the smartest: Intelligence and the ecological niche. In: *Animal Intelligence* (R. Hoage & L. Goldman, Eds.), pp. 105-113. Smithsonian Institution Press, Washington, DC.

Baron-Cohen, S. (2005). Autism - 'autos': Literally, a total focus on the self? In: *The Lost Self: Pathologies of the Brain and Identity* (T. E. Feinberg & J. P. Keenan, Eds.), pp. 166-180. Oxford University Press, Oxford.

Barrett, L. F. (2016). Are emotions natural kinds? *Perspectives on Psychological Science* 1: 28-58.

Bartal, I. B.-A., Decety, J., & Mason, P. (2011). Empathy and pro-social behavior in rats. *Science* 334: 1427-30.

Bartal, I. B.-A., et al. (2016). Anxiolytic treatment impairs helping behavior in rats. *Frontiers in Psychology* 7: 850.

Barton, R. A., & Venditti, C. (2013). Human frontal lobes are not relatively large. *Proceedings of the National Academy of Sciences USA* 110: 9001-9006.

Baumeister, R. F. (2008). Free will in scientific psychology. *Perspectives on Psychological Science* 3: 14-19.

Bekoff, M. (1972). The development of social interaction, play, and metacommunication in mammals: An ethological perspective. *Quarterly Review of Biology* 47: 412-434.

Beran, M. J. (2002). Maintenance of self-imposed delay of gratification by four chimpanzees (*Pan troglodytes*) and an orangutan (*Pongo pygmaeus*). *Journal of General Psychology* 129: 49-66.

Berns G. S., Brooks, A., & Spivak, M. (2013). Replicability and heterogeneity of awake unrestrained canine fMRI responses. *PLoS ONE* 8: e81698.

Biro, D., Humle, T., Koops, K., Sousa, C., Hayashi, M., & Matsuzawa, T. (2010). Chimpanzee mothers at Bossou, Guinea, carry the mummified remains of their dead infants. *Current Biology* 20: R351 - R352.

Bloom, P. (2016). *Against Empathy: The Case for Rational Compassion*. Ecco, New York.

Boesch, C. (1994). Cooperative hunting in wild chimpanzees. *Animal Behaviour* 48: 653-667.

Bosch, O. J. et al. (2009). The CRF System mediates increased passive stress-coping behavior following the loss of a bonded partner in a monogamous rodent. *Neuropsychopharmacology* 34: 1406-1415.

Braithwaite, V. (2010). *Do Fish Feel Pain?* Oxford University Press, Oxford.

Brosnan, S. F., & de Waal, F. B. M. (2003a). Regulation of vocal output by chimpanzees finding food in the presence or absence of an audience. *Evolution of Communication* 4: 211-224.

Brosnan, S. F., & de Waal, F. B. M. (2003b). Monkeys reject unequal pay. *Nature* 425: 297-299.

Brosnan, S. F., & de Waal, F. B. M. (2014). The evolution of responses to (un)fairness. *Science* 346: 314-322.

Brotcorne, F., et al. (2017). Intergroup variation in robbing and bartering by long-tailed macaques at Uluwatu Temple (Bali, Indonesia). *Primates* 58: 505-516.

Buchanan, T. W., Bagley, S. L., Stansfield, R. B., & Preston, S. D. (2012). The empathic, physiological resonance of stress. *Social Neuroscience* 7: 191-201.

Burkett, J. et al. (2016). Oxytocin-dependent consolation behavior in rodents. *Science* 351: 375-378.

Burrows, A. M., Waller, B. M., Parr, L. A., & Bonar, C. J. (2006). Muscles of facial expression in the chimpanzee (*Pan troglodytes*): Descriptive, comparative and phylogenetic contexts. *Journal of Anatomy* 208: 153-167.

Calcutt, S. E., Rubin, T. L., Pokorny, J. J., & de Waal, F. B. M. (2017). Discrimination of emotional facial expressions by tufted capuchin monkeys (*Sapajus apella*). *Journal of Comparative Psychology* 131: 40-49.

Call, J. (2004). Inferences about the location of food in the great apes. *Journal of Comparative Psychology* 118: 232-241.

Campbell, M. W., & de Waal, F. B. M. (2011). Ingroup-outgroup bias in contagious yawning by chimpanzees supports link to empathy. *PloS ONE* 6, e18283.

Caruana, F., et al. (2011). Emotional and social behaviors elicited by electrical stimulation of the insula in the macaque monkey. *Current Biology* 21: 195-199.

Chamberlain, D. B. (1991). Babies don't feel pain: A century of denial in medicine. Lecture at the 2nd International Symposium on Circumcision, San Francisco, CA.

Chen, P. Z., Carrasco, R. L., & Ng, P. K. L. (2017). Mangrove crab uses victory display to "browbeat" losers from re-initiating a new fight. *Ethology* 123: 981-988.

Chester, D. S., & DeWall, C. N. (2017). Combating the sting of rejection with the pleasure of revenge: A new look at how emotion shapes aggression. *Journal of Personality and Social Psychology* 112: 413-430.

Churchill, W. S. (1924). Shall we commit suicide? *Nash's Pall Mall Magazine*.

Churchland, P. S. (2011). *Braintrust: What Neuroscience Tells Us about Morality*. Princeton University Press, Princeton, NJ.

Clay, Z., & de Waal, F. B. M. (2013). Development of socio-emotional competence in bonobos. *Proceedings of the National Academy of Sciences USA* 110: 18121-18126.

Clayton, N. S., & Dickinson, A. (1998). Episodic-like memory during cache recovery by scrub jays. *Nature* 395: 272-274.

Coan, J. A., Schaefer, H. S., & Davidson, R. J. (2006). Lending a hand: Social regulation of the neural response to threat. *Psychological Science* 17: 1032-1039.

Coe, C. L., & Rosenblum, L. A. (1984). Male dominance in the bonnet macaque: A malleable relationship. In: *Social Cohesion: Essays Toward a Sociophysiological Perspective* (P. R. Barchas & S. P. Mendoza, eds.), pp. 31-63. Greenwood, Westport, CT.

Cordain, L. et al. (2000). Plant-animal subsistence ratios and macronutrient energy estimations in worldwide hunter-gatherer diets. *American Journal of Clinical Nutrition* 71: 682-692.

Crick, F. (1995). *The Astonishing Hypothesis: The Scientific Search For The Soul*. Scribner, New York.

Curtis, V. A. (2014). Infection-avoidance behaviour in humans and other animals. *Trends in Immunology* 35: 457-464.

Custance, D., & Mayer, J. (2012). Empathic-like responding by domestic dogs (*Canis familiaris*) to distress in humans: an exploratory study. *Animal Cognition* 15: 851-859.

Damasio, A. R. (1994). *Descartes' Error: Emotion, Reason, and the Human Brain*. Putnam, New York.

Damasio, A. R. (1999). *The Feeling of What Happens: Body and Emotion in the Making of Consciousness*. Harcourt, New York.

Darwin, C. (1987). *The Correspondence of Charles Darwin, Volume 2: 1837-1843, 1st Edition*. (F. Burkhardt & S. Smith, Eds.). Cambridge University Press, Cambridge.

Darwin, C. (1998 [orig. 1872]). *The Expression of the Emotions in Man and Animals*. Oxford University Press, New York.

Davila Ross, M., Menzler, S., & Zimmermann, E. (2007). Rapid facial mimicry in orangutan play. *Biology Letters* 4: 27-30.

de Montaigne, M. (2003 [orig. 1580]). *The Complete Essays*. Penguin, London.

de Waal, F. B. M. (1982). *Chimpanzee Politics*. Jonathan Cape, London.

de Waal, F. B. M. (1986). The brutal elimination of a rival among captive male chimpanzees. *Ethology & Sociobiology* 7: 237-251.

de Waal, F. B. M. (1989). *Peacemaking among Primates*. Harvard University Press, Cambridge, MA.

de Waal, F. B. M. (1997a). The chimpanzee's service economy: Food for grooming. *Evolution & Human Behavior* 18: 375-386.

de Waal, F. B. M. (1997b). *Bonobo: The Forgotten Ape*. University of California Press, Berkeley, CA.

de Waal, F. B. M. (2007 [orig. 1982]). *Chimpanzee Politics: Power and Sex among Apes*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD.

de Waal, F. B. M. (2008). Putting the altruism back into altruism: The evolution of empathy. *Annual Review of Psychology* 59: 279-300.

de Waal, F. B. M. (2011). What is an animal emotion? *The Year in Cognitive Neuroscience, Annals of the New York Academy of Sciences* 1224: 191-206.

de Waal, F. B. M. (2013). *The Bonobo and the Atheist: In Search of Humanism among the Primates*. Norton, New York.

de Waal, F. B. M. (2016). *Are We Smart Enough to Know How Smart Animals Are?* Norton, New York.

de Waal, F. B. M., & Luttrell, L. M. (1985). The formal hierarchy of rhesus monkeys: An investigation of the bared-teeth display. *American Journal of Primatology* 9: 73-85.

de Waal, F. B. M., & Luttrell, L. M. (1988). Mechanisms of social reciprocity in three primate species: Symmetrical relationship characteristics or cognition? *Ethology & Sociobiology* 9: 101-118.

de Waal, F. B. M., & Pokorny, J. (2008). Faces and behinds: Chimpanzee sex perception. *Advanced Science Letters* 1: 99-103.

Dehaene, S., & Naccache, L. (2001). Towards a cognitive neuroscience of consciousness: Basic evidence and a workspace framework. *Cognition* 79: 1-37.

Descartes, R. (2003 [orig. 1633]). *Treatise of Man*. Prometheus, Paris.

Dimberg, U., Andréasson, P., & Thunberg, M. (2011). Emotional empathy and facial reactions to facial expressions. *Journal of Psychophysiology* 25: 26-31.

Dimberg, U., Thunberg, M., & Elmehed, K. (2000). Unconscious facial reactions to emotional facial expressions. *Psychological Science* 11, 86-89.

Douglas, C., et al. (2012). Environmental enrichment induces optimistic cognitive biases in pigs. *Applied Animal Behaviour Science* 139 : 65-73.

Dugatkin, L. A. (2011). *The Prince of Evolution: Peter Kropotkin's Adventures in Science and Politics*. CreateSpace.

Easterlin, R. (1974). Does economic growth improve the human lot? In: *Nations and Households in Economic growth: Essays in Honor of Moses Abramovitz* (Abramovitz, M., David, P., & Reder, M., Eds.), pp. 89-125. Academic Press, New York.

Eibl-Eibesfeldt, I. (1973). *Der vorprogrammierte Mensch: Das Ererbte als bestimmender Faktor im menschlichen Verhalten*. Verlag Fritz Molden, Wien.

Ekman, P. (1998). Afterword: Universality of emotional expression? A personal history of the dispute. In: *Darwin* (P. Ekman, Ed.), pp. 363-393. Oxford University Press, New York.

Ekman, P., & Friesen, W. V. (1971). Constants across cultures in the face and emotion. *Journal of Personality and Social Psychology* 17: 124-129.

Essler, J. L., Marshall-Pescini, S., & Range, F. (2017). Domestication does not explain the presence of inequity aversion in dogs. *Current Biology* 27: 1861-1865.

Evans, T. A., & Beran, M. J. (2007). Chimpanzees use self-distraction to cope with impulsivity. *Biology Letters* 3: 599-602.

Fehr, E., Bernhard, H., & Rockenbach, B. (2008). Egalitarianism in young children. *Nature* 454: 1079-1083.

Fessler, D.M.T. (2004). Shame in two cultures: Implications for evolutionary approaches. *Journal of Cognition & Culture* 4: 207-262.

Filippi, P. et al. (2017). Humans recognize emotional arousal in vocalizations across all classes of terrestrial vertebrates: Evidence for acoustic universals. *Proceedings of the Royal Society B* 284: 20170990.

Finlayson, K., Lampe, J. F., Hintze, S., Würbel, H., & Melotti, L. (2016). Facial indicators of positive emotions in rats. *PLoS ONE* 11(11): e0166446.

Flack, J. C., Jeannotte, L. A., & de Waal, F. B. M. (2004). Play signaling and the perception of social rules by juvenile chimpanzees. *Journal of Comparative Psychology* 118: 149-159.

Foerster, S., et al. (2016). Chimpanzee females queue but males compete for social status. *Scientific Reports* 6: 35404.

Fouts, R., & Mills, T. (1997). *Next of Kin*. Morrow, New York.

Frankfurt, H. G. (1971). Freedom of the will and the concept of a person. *Journal of Philosophy* 68: 5-20.

Frankfurt, H. G. (2005). *On Bullshit*. Princeton University Press, Princeton, NJ.

Fruteau, C., van Damme, E., & Noë, R. (2013). Vervet monkeys solve a multiplayer “forbidden circle game” by queuing to learn restraint. *Current Biology* 23: 665–670.

Fry, D. P. (2013). *War, Peace, and Human Nature: The Convergence of Evolutionary and Cultural Views*. Oxford University Press, Oxford.

Furuichi, T. (1997). Agonistic interactions and matrifocal dominance rank of wild bonobos (*Pan paniscus*) at Wamba. *International Journal of Primatology* 18: 855-875.

Furuichi, T. (2011). Female contributions to the peaceful nature of bonobo society. *Evolutionary Anthropology* 20: 131–142.

Gadanhó, S. C., & Hallam, J. (2001). Robot learning driven by emotions. *Adaptive Behavior* 9: 42-64.

Garcia, J., Kimeldorf, D. J., & Koelling, R. A. (1955). Conditioned aversion to saccharin resulting from exposure to gamma radiation. *Science* 122: 157-158.

Gazzaniga, M. S. (2008). *Human: The Science Behind What Makes Your Brain Unique*. Ecco, New York.

Gesquiere, L. R. et al. (2011). Life at the top: Rank and stress in wild male baboons. *Science* 333: 357-360.

Ghiselin, M. (1974). *The Economy of Nature and the Evolution of Sex*. University of California Press, Berkely, CA.

Godfrey-Smith, P. (2016). *Other Minds: The Octopus, the Sea, and the Deep Origins of Consciousness*. Farrar, Strauss and Giroux, New York.

Goldstein, P., Weissman-Fogel, I., Dumas, G., & Shamay-Tsoory, S. G. (2018). Brain-to-brain coupling during handholding is associated with pain reduction. *Proceedings of the National Academy of Sciences USA*: 201703643

Goleman, D. (1995). *Emotional Intelligence*. Bantam, New York.

Goodall, J. (1986a). *The Chimpanzees of Gombe: Patterns of Behavior*. Belknap, Cambridge, MA.

Goodall, J. (1986b). Social rejection, exclusion, and shunning among the Gombe chimpanzees. *Ethology & Sociobiology* 7: 227-236.

Goodall, J. (1990). *Through a Window: My Thirty Years with the Chimpanzees of Gombe*. Houghton Mifflin, Boston.

Greenfeld, L. (2013). Are human emotions universal? *Psychology Today*.

Haeckel, E. (2012 [orig. 1884]). *The History of Creation, Vol. I. Or the Development of the Earth and its Inhabitants by the Action of Natural Causes*. Project Gutenberg.

Hampton, R. R. (2001). Rhesus monkeys know when they remember. *Proceedings of the National Academy of Sciences USA* 98: 5359–5362.

Hare, B., & Kwetuenda, S. (2010). Bonobos voluntarily share their own food with others. *Current Biology* 20: R230-R231.

Hebb, D. O. (1946). Emotion in man and animal: An analysis of the intuitive processes of recognition. *Psychological Review* 53: 88-106.

Herculano-Houzel, S. (2009) The human brain in numbers: A linearly scaled-up primate brain. *Frontiers in Human Neuroscience* 3: 1-11.

Herculano-Houzel, S. (2016). *The Human Advantage: A New Understanding of How Our Brain Became Remarkable*. MIT Press, Cambridge, MA.

Herculano-Houzel, S. et al. (2014). The elephant brain in numbers. *Frontiers in Neuroanatomy* 8: 46.

Hillman, K. L., & Bilkey, D. K. (2010). Neurons in the rat Anterior Cingulate Cortex dynamically encode cost–benefit in a spatial decision-making task. *Journal of Neuroscience* 30: 7705–7713.

Hills, T. T., & Butterfill, S. (2015). From foraging to autonoetic consciousness: The primal self as a consequence of embodied prospective foraging. *Current Zoology* 61: 368–381.

Hobaiter, C., & Byrne, R. W. (2010). Able-bodied wild chimpanzees imitate a motor procedure used by a disabled individual to overcome handicap. *PLoS ONE* 5: e11959.

Hockings, K. J., et al. (2007). Chimpanzees share forbidden fruit. *PLoS ONE* 2 (9): e886.

Hofer, M. K., Collins, H. K., Whillans, A. V., & Chen, F. S. (2018). Olfactory cues from romantic partners and strangers influence women's responses to stress. *Journal of Personality and Social Psychology* 114: 1–9.

Hoffman, M. L. (1981). Is altruism part of human nature? *Journal of Personality and Social Psychology* 40: 121–137.

Horgan, J. (2014). Thanksgiving and the slanderous myth of the savage savage. *Scientific American Cross-Check Blog*.

Horner, V., Carter, D. J., Suchak, M., & de Waal, F. B. M. (2011). Spontaneous prosocial choice by chimpanzees. *Proceedings of the Academy of Sciences USA* 108: 13847–13851.

Horowitz, A. (2009). *Inside of a Dog: What Dogs See, Smell, and Know*. Scribner, New York.

Hrdy, S. B. (2009). *Mothers and Others: The Evolutionary Origins of Mutual Understanding*. Belknap, Cambridge, MA.

James, W. (1950 [orig. 1890]), *The Principles of Psychology*. Dover Publications, New York.

Janmaat, K. R. L., Polansky, L., Ban, S. D., & Boesch, C. (2014). Wild chimpanzees plan their breakfast time, type, and location. *Proceedings of the National Academy of Sciences USA* 111: 16343–16348.

Jasanoff, A. (2018). *The Biological Mind: How Brain, Body, and Environment Collaborate to Make Us Who We Are*. Basic Books, New York.

Kaburu, S. S. K., Inoue, S., & Newton-Fisher, N. E. (2013). Death of the alpha: Within-community lethal violence among chimpanzees of the Mahale Mountains National Park. *American Journal of Primatology* 75: 789–797.

Kaminski, J. et al. (2017). Human attention affects facial expressions in domestic dogs. *Scientific Reports* 7: 12914.

Kano, T. (1992). *The Last Ape: Pygmy Chimpanzee Behavior and Ecology*. Stanford University Press, Stanford, CA.

Kellogg, W. N., & Kellogg, L. A. (1967 [orig. 1933]). *The Ape And the Child: A Study of Environmental Influence Upon Early Behavior*. Hafner, New York.

King, B. J. (2013). *How Animals Grieve*. University Of Chicago Press, Chicago, IL.

Koepke, A. E., Gray, S. L., & Pepperberg, I. M. (2015). Delayed gratification: A grey parrot (*Psittacus erithacus*) will wait for a better reward. *Journal of Comparative Psychology* 129: 339-346.

Kraus, M. W., & Chen, T. W. (2013). A winning smile? Smile intensity, physical dominance, and fighter performance. *Emotion* 13: 270-279.

Kropotkin, P. (2009 [orig. 1902]). *Mutual Aid: A Factor of Evolution*. Cosimo, New York.

Ladygina-Kohts, N. N. (2002 [orig. 1935]). *Infant Chimpanzee and Human Child: A Classic 1935 Comparative Study of Ape Emotions and Intelligence* (F. B. M. de Waal, Ed.). Oxford University Press, Oxford.

Lahr, J. (2000). *Dame Edna Everage and the Rise of Western Civilisation: Backstage with Barry Humphries*, 2nd ed. University of California Press, Berkeley, CA.

Langford, D. J. et al. (2010). Coding of facial expressions of pain in the laboratory mouse. *Nature Methods* 7: 447-449.

Lazarus, R., & Lazarus, B. (1994). *Passion and Reason*. Oxford University Press, New York.

LeDoux, J. E. (2014). Coming to terms with fear. *Proceedings of the National Academy of Sciences, USA* 111: 2871-2878.

Limbrecht-Ecklundt, K., et al. (2013). The effect of forced choice on facial emotion recognition: A comparison to open verbal classification of emotion labels. *GMS Psychosocial Medicine* 10.

Lindegaard, M. R., et al. (2017). Consolation in the aftermath of robberies resembles post-aggression consolation in chimpanzees. *PLoS ONE* 12(5): e0177725.

Lipps, T. (1903). Einfühlung, innere Nachahmung und Organenempfindungen. *Archiv für die gesamte Psychologie* 1: 465-519.

Lorenz, K. (1960). *So kam der Mensch auf den Hund*. Borotha-Schöler, Vienna.

Lorenz, K. (1966). *On Aggression*. Harcourt, New York.

Lorenz, K. (1980). Tiere sind Gefühlsmenschen. *Der Spiegel* 47: 251-264.

Magee, B., & Elwood, R. E. (2013). Shock avoidance by discrimination learning in the shore crab (*Carcinus maenas*) is consistent with a key criterion for pain. *Journal of Experimental Biology* 216: 353-358.

Maslow, A. H. (1936). The role of dominance in the social and sexual behavior of infra-human primates: I. Observations at Vilas Park Zoo. *Journal of Genetic Psychology* 48: 261-277.

Masson, J. M., & McCarthy, S. (1995). *When Elephants Weep: The Emotional Lives of Animals*. Delacorte, New York.

Mathuru, A. S., et al. (2012). Chondroitin fragments are odorants that trigger fear behavior in fish. *Current Biology* 22: 538-544.

Matsuzawa, T. (2011). What is uniquely human? A view from comparative cognitive development in humans and chimpanzees. In *The Primate Mind* (F. B. M. de Waal & P. F. Ferrari, Eds.), pp. 288-305. Harvard University Press, Cambridge, MA.

McConnell, P. (2005). *For the Love of a Dog*. Ballantine Books, New York.

McFarland, D. (1987). *The Oxford Companion to Animal Behaviour*. Oxford University Press, Oxford.

Mendl, M., Burman, O. H. P., & Paul, E. S. (2010). An integrative and functional framework for the study of animal emotion and mood. *Proceeding of the Royal Society B* 277: 2895-2904.

Michl, P., et al. (2014). Neurobiological underpinnings of shame and guilt: A pilot fMRI study. *Social Cognitive and Affective Neuroscience* 9: 150-157.

Miller, K. R. (2018). *The Human Instinct: How We Evolved to Have Reason, Consciousness, and free will*. Simon & Schuster, New York.

Mogil, J. S. (2015). Social modulation of and by pain in humans and rodents. *PAIN* 156: S35–S41.

Neal, D. T., & Chartrand, T. L. (2011). Amplifying and dampening facial feedback modulates emotion perception accuracy. *Social Psychological and Personality Science* 2: 673–678.

Nishida, T. (1996). The death of Ntologi: The unparalleled leader of M Group. *Pan Africa News* 3: 4.

Norscia, I., & Palagi, E. (2011). Yawn contagion and empathy in *Homo sapiens*. *PLoS ONE* 6, e28472.

Nowak, M., & Highfield, R. (2011). *SuperCooperators: Altruism, Evolution, and Why We Need Each Other to Succeed*. Free Press, New York.

Nummenmaa, L., Glerean, E., Hari, R., & Hietanen, J. K. (2014). Bodily maps of emotions. *Proceedings of the National Academy of Sciences USA* 111: 646–651.

Nussbaum, M. (2001). *Upheavals of Thought: The Intelligence of Emotions*. Cambridge University Press, Cambridge.

O'Brien, E., Konrath, S. H., Grühn, D., & Hagen, A. L. (2013). Empathic concern and perspective taking: Linear and quadratic effects of age across the adult life span. *The Journals of Gerontology, Series B: Psychological Sciences and Social Sciences* 68: 168–175.

O'Connell, C. (2015). *Elephant Don: The Politics of a Pachyderm Possession*. University of Chicago Press, Chicago.

O'Connell, M. (2017). *To Be a Machine*. Granta, London.

Ortony, A., & Turner, T. J. (1990). What's basic about basic emotions? *Psychological Review* 97: 315–331.

Osvath, M., & Osvath, H. (2008). Chimpanzee (*Pan troglodytes*) and orangutan (*Pongo abelii*) forethought: Self-control and pre-experience in the face of future tool use. *Animal Cognition* 11: 661–674.

Panksepp, J. (1998). *Affective Neuroscience: The Foundations of Human and Animal Emotions*. Oxford University Press, New York.

Panksepp, J. (2005). Affective consciousness: Core emotional feelings in animals and humans. *Consciousness and Cognition* 14: 30–80.

Panksepp, J., & Burgdorf, J. (2003). "Laughing" rats and the evolutionary antecedents of human joy? *Physiology & Behavior* 79: 533–547.

Parr, L. A. (2001). Cognitive and physiological markers of emotional awareness in chimpanzees (*Pan troglodytes*). *Animal Cognition* 4: 223–229.

Parr, L. A., Cohen, M., & de Waal, F. B. M. (2005). Influence of social context on the use of blended and graded facial displays in chimpanzees. *International Journal of Primatology* 26: 73-103.

Paukner, A., Suomi, S. J., Visalberghi, E., & Ferrari, P. F. (2009). Capuchin monkeys display affiliation toward humans who imitate them. *Science* 325: 880-883.

Payne, K. (1998). *Silent Thunder: In the Presence of Elephants*, Simon & Schuster, New York.

Pepperberg, I. M. (2008). *Alex & Me*. Collins, New York.

Perry, S. et al. (2003). Social conventions in wild white-faced capuchin monkeys: Evidence for traditions in a neotropical primate. *Current Anthropology* 44, 241-268.

Pinker, S. (2011). *The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined*. Viking, New York.

Pittman, J., & Piato, A. (2017) Developing zebrafish depression-related models. In: *The Rights and Wrongs of Zebrafish: Behavioral Phenotyping of Zebrafish*. (A. V. Kalueff, Ed.), pp. 33-43. Springer, Cham.

Plotnik, J. M., & de Waal, F. B. M. (2014). Asian elephants (*Elephas maximus*) reassure others in distress. *PeerJ* 2, e278.

Plotnik, J., de Waal, F. B. M., & Reiss, D. (2006). Self-recognition in an Asian elephant. *Proceedings National Academy of Sciences USA* 103: 17053-17057.

Premack, D., & Premack, A. J. (1994). Levels of causal understanding in chimpanzees and children. *Cognition* 50: 347-362.

Proctor, D., Williamson, R. A., de Waal, F. B. M., & Brosnan, S. F. (2013). Chimpanzees play the Ultimatum Game. *Proceedings of the National Academy of Sciences USA* 110: 2070-2075.

Proust, M. (1982). *Remembrance of Things Past*, 3 Vols. Vintage Press, New York.

Provine, R. R. (2000). *Laughter: A Scientific Investigation*. Viking, New York.

Pruetz, J. D. et al. (2017). Intragroup lethal aggression in West African chimpanzees (*Pan troglodytes verus*): Inferred killing of a former alpha male at Fongoli, Senegal. *International Journal of Primatology* 38: 31-57.

Range, F., Horn, L., Viranyi, Z., & Huber, L. (2008). The absence of reward induces inequity aversion in dogs. *Proceedings of the National Academy of Sciences USA* 106: 340–345.

Rawls, J. (1972). *A Theory of Justice*. Oxford University Press, Oxford.

Rilling, J. K., et al. (2011). Differences between chimpanzees and bonobos in neural systems supporting social cognition. *Social Cognitive and Affective Neuroscience* 7: 369–379.

Romero, T., Castellanos, M. A., & de Waal, F. B. M. (2010). Consolation as possible expression of sympathetic concern among chimpanzees. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 107: 12110–12115.

Rowlands, M. (2009). *The Philosopher and the Wolf: Lessons from the Wild on Love, Death and Happiness*. Pegasus, New York.

Rozin, P., Haidt, J., & McCauley, C. (2000). Disgust. In: *Handbook of Emotions*, M. Lewis, & S. M. Haviland-Jones (Eds.), pp. 637–653. Guilford, New York.

Sakai, T. et al. (2012). Fetal brain development in chimpanzees versus humans. *Current Biology* 22: R791–R792.

Salovey, P., Kokkonen, M., Lopes, P. N., & Mayer, J. D. (2003). Emotional intelligence. In: *Feelings & Emotions: The Amsterdam Symposium*, T. Manstead, N. Frijda, & A. Fischer (Eds.), pp. 321–340. Cambridge University Press, Cambridge.

Sanfey, A. G., J. K. Rilling, J. A. Aronson, L. E. Nystrom, & Cohen, J. D. (2003). The neural basis of economic decision-making in the ultimatum game. *Science* 300: 1755–58.

Sapolsky, R. M. (2017). *Behave: The Biology of Humans at Our Best and Worst*. Penguin, New York.

Sarabian, C., & MacIntosh A. J. J. (2015). Hygienic tendencies correlate with low geohelminth infection in free-ranging macaques. *Biology Letters* 11: 20150757.

Sato, N., Tan, L., Tate, K., & Okada, M. (2015). Rats demonstrate helping behavior toward a soaked conspecific. *Animal Cognition* 18: 1039–1047.

Sauter, D. A., LeGuen, O., & Haun, D. B. M. (2011). Categorical perception of emotional facial expressions does not require lexical categories. *Emotion* 11: 1479–1483.

Scheele, D., et al. (2012). Oxytocin modulates social distance between males and females. *Journal of Neuroscience* 32: 16074-16079.

Schilder, M. B. H. et al. (1984). A quantitative analysis of facial expression in the plains zebra. *Zeitschrift für Tierpsychologie* 66: 11-32.

Schilthuizen, M. (2018). *Darwin Comes to Town: How the Urban Jungle Drives Evolution*. Picador, New York.

Schneiderman, I., et al. (2012). Oxytocin during the initial stages of romantic attachment: Relations to couples' interactive reciprocity. *Psychoneuroendocrinology* 37: 1277-1285.

Schoeck, H. (1987). *Envy: A Theory of Social Behaviour*. Liberty Fund, Indianapolis, IN.

Schwing, R., Nelson, X. J., Wein, A., & Parsons, S. (2017). Positive emotional contagion in a New Zealand parrot. *Current Biology* 27: R213-R214.

Shapiro, J. A. (2011). *Evolution: A View from the 21st Century*. Upper Saddle River, NJ, FT Press Science.

Sherif, M. et al. (1954). Experimental study of positive and negative intergroup attitudes between experimentally produced groups. *Robbers' Cave Study*. University of Oklahoma, Norman, OK.

Sherman, R. (2017). *Uneasy Street: The Anxieties of Affluence*. Princeton University Press, Princeton, NJ.

Singer, T., Seymour, B., O'Doherty, J. P., Stephan, K. E., Dolan, R. J., & Frith, C. D. (2006). Empathic neural responses are modulated by the perceived fairness of others. *Nature* 439: 466-469.

Skinner, B. F. (1965 [1953]). *Science and Human Behavior*. Free Press, New York.

Sliwa, J., & Freiwald, W. A. (2017). A dedicated network for social interaction processing in the primate brain. *Science* 356: 745-749.

Smith, A. (1937 [orig. 1759]). *A Theory of Moral Sentiments*. Modern Library, New York.

Smith, A. (1982 [orig. 1776]). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Liberty Classics, Indianapolis.

Smith, J. D., Schull, J., Strote, J., McGee, K., Egnor, R., & Erb, L. (1995). The uncertain response in the bottlenosed dolphin (*Tursiops truncatus*). *Journal of Experimental Psychology: General* 124: 391-408.

Sneddon, L. U. (2003). Evidence for pain in fish: The use of morphine as an analgesic. *Applied Animal Behaviour Science* 83: 153-162.

Sneddon, L. U., Braithwaite, V. A., & Gentle, M. J. (2003). Do fishes have nociceptors? Evidence for the evolution of a vertebrate sensory system. *Proceeding of the Royal Society, London B* 270: 1115–1121.

Springsteen, B. (2016). *Born to Run*. Simon & Schuster, New York.

Stanford, C. B. (2001). *Significant Others: The Ape Human Continuum and the Quest for Human Nature*. Basic Books, New York.

Suchak, M., & de Waal, F. B. M. (2012). Monkeys benefit from reciprocity without the cognitive burden. *Proceedings of the National Academy of Sciences USA* 109: 15191-15196.

Tan, J., & Hare, B. (2013). Bonobos share with strangers. *PloS One* 8: e51922.

Tan, J., Ariely, D., & Hare, B. (2017). Bonobos respond prosocially toward members of other groups. *Scientific Reports* 7: 14733.

Tangney, J., & Dearing, R. (2002). *Shame and Guilt*. Guilford, New York.

Teleki, G. (1973). Group response to the accidental death of a chimpanzee in Gombe National Park, Tanzania. *Folia primatologica* 20: 81-94.

Tinklepaugh, O. L. (1928). An experimental study of representative factors in monkeys. *Journal of Comparative Psychology* 8: 197-236.

Tokuyama, N., & Furuichi, T. (2017). Do friends help each other? Patterns of female coalition formation in wild bonobos at Wamba. *Animal Behaviour* 119: 27-35.

Tolstoy, L. (1975 [orig. 1904]). *The Lion and the Dog*. Progress Publishers, Moscow.

Tottenham N, et al. (2010) Prolonged institutional rearing is associated with atypically large amygdala volume and difficulties in emotion regulation. *Developmental Science* 13: 46–61.

Tracy, J. (2016). *Take Pride: Why the Deadliest Sin Holds the Secret to Human Success*. Houghton, New York.

Tracy, J. L., & Matsumoto, D. (2008). The spontaneous expression of pride and shame: Evidence for biologically innate nonverbal displays. *Proceedings of the National Academy of Sciences USA* 105: 11655-11660.

Troje, N. F. (2002). Decomposing biological motion: A framework for analysis and synthesis of human gait patterns. *Journal of Vision* 2: 371-387.

Tybur, J. M., Lieberman, D., & Griskevicius, V. (2009). Microbes, mating, and morality: Individual differences in three functional domains of disgust. *Journal of Personality and Social Psychology* 97: 103-122.

van de Waal, E., Borgeaud, C., & Whiten, A. (2013). Potent social learning and conformity shape a wild primate's foraging decisions. *Science* 340: 483-485.

van Hooff, J. A. R. A. M. (1972). A comparative approach to the phylogeny of laughter and smiling. In: *Non-verbal Communication* (R. Hinde, Ed.), pp. 209-241. Cambridge University Press, Cambridge.

van Leeuwen, P. et al. (2009). Influence of paced maternal breathing on fetal-maternal heart rate coordination. *Proceedings of the National Academy of Sciences USA* 106: 13661-13666.

van Schaik, C. P., Damerius, L., & Isler, K. (2013). Wild orangutan males plan and communicate their travel direction one day in advance. *PLoS ONE* 8: e74896.

van Wyhe, J., Kjærgaard, P. C. (2015). Going the whole orang: Darwin, Wallace and the natural history of orangutans. *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences* 51: 53-63.

Vianna, D. M., & Carrive, P. (2005). Changes in cutaneous and body temperature during and after conditioned fear to context in the rat. *European Journal of Neuroscience* 21: 2505-2512.

Wagner, K. et al. (2015). Effects of mother versus artificial rearing during the first 12 weeks of life on challenge responses of dairy cows. *Applied Animal Behaviour Science* 164: 1-11.

Walsh, G. V. (1992). Rawls and envy. *Reason Papers* 17: 3-28.

Warneken, F., & Tomasello, M. (2014). Extrinsic rewards undermine altruistic tendencies in 20-month-olds. *Motivation Science* 1: 43-48.

Wathan, J., et al. (2015) EquiFACS: The Equine Facial Action Coding System. *PLoS ONE* 10: e0131738.

Watson, J. B. (1913). Psychology as the behaviorist views it. *Psychological Review* 20: 158-177.

Westermarck, E. (1912 [orig. 1908]). *The Origin and Development of the Moral Ideas*. Vol. 1. 2nd ed. Macmillan, London.

Wilkinson, R. (2001). *Mind the Gap*. Yale University Press, New Haven, CT.

Wilson, M. L. et al. (2014). Lethal aggression in Pan is better explained by adaptive strategies than human impacts. *Nature* 513: 414-417.

Wispé, L. (1991). *The Psychology of Sympathy*. Plenum, New York.

Woodward, R., & Bernstein, C. (1976). *The Final Days*. Simon & Schuster, New York.

Wrangham, R. (2009). *Catching Fire: How Cooking Made Us Human*. Basic Books, New York.

Wrangham, R. W., & Peterson, D. (1996). *Demonic Males: Apes and the Evolution of Human Aggression*. Houghton Mifflin, Boston.

Yamamoto, S., Humle, T., & Tanaka, M. (2012). Chimpanzees' flexible targeted helping based on an understanding of conspecifics' goals. *Proceedings of the National Academy of Sciences, USA* 109: 3588-3592.

Yerkes, R. M. (1941). Conjugal contrasts among chimpanzees. *Journal of Abnormal and Social Psychology* 36: 175-199.

Yokawa, K., et al. (2017). Anaesthetics stop diverse plant organ movements, affect endocytic vesicle recycling and ROS homeostasis, and block action potentials in Venus flytraps. *Annals of Botany*: mcx155.

Young, L., & Alexander, B. (2012). *The Chemistry Between Us: Love, Sex, and the Science of Attraction*. Current, New York.

Zahn-Waxler, C., & Radke-Yarrow, M. (1990). The origins of empathic concern. *Motivation and Emotion* 14: 107-130.

Zamma, K. (2002). A chimpanzee trifling with a squirrel: Pleasure derived from teasing? *Pan Africa News* 9(1): 9-11.

Yazar Hakkında

Frans de Waal, Hollandalı / Amerikalı bir etolog ve zoologdur. 1977'de Utrecht Üniversitesi'nden biyoloji doktorası aldı ve 1977'de Arnhem'deki Burgers Hayvanat Bahçesi'ndeki şempanze kolonisinin ABD'ye taşınmasından önce altı yıllık bir çalışma yaptı. İlk popüler kitabı Şempanze Siyaseti'nde (1982) iktidar mücadelelerindeki şempanzelerin anlamsız konuşmalarını ve entrikalarını insan politikacıları kiyle kıyasladı. O zamandan beri de Waal primatlar ve insanlar arasındaki paralellikler üzerinde çalışmaktadır. Yirmiden fazla dile çevrilen kitapları onu dünyanın en önemli biyologlarından biri hâline getirdi.

Primatlarda uzlaşma keşfi ile Waal, hayvan çatışmalarının çözümü konusunda araştırmalara öncülük etmiştir. *Peacemaking among Primates* ile 1989'da Los Angeles Times Kitap Ödülüne layık görüldü. Bilimsel makaleleri *Science*, *Nature* ve *Scientific American*'tan hayvan davranışları ve bilişlerinde uzmanlaşmış çeşitli dergilerde yayınlandı. En son ilgi alanları hayvan işbirliği, empatinin kökeni ve insan ahlakının evrimidir.

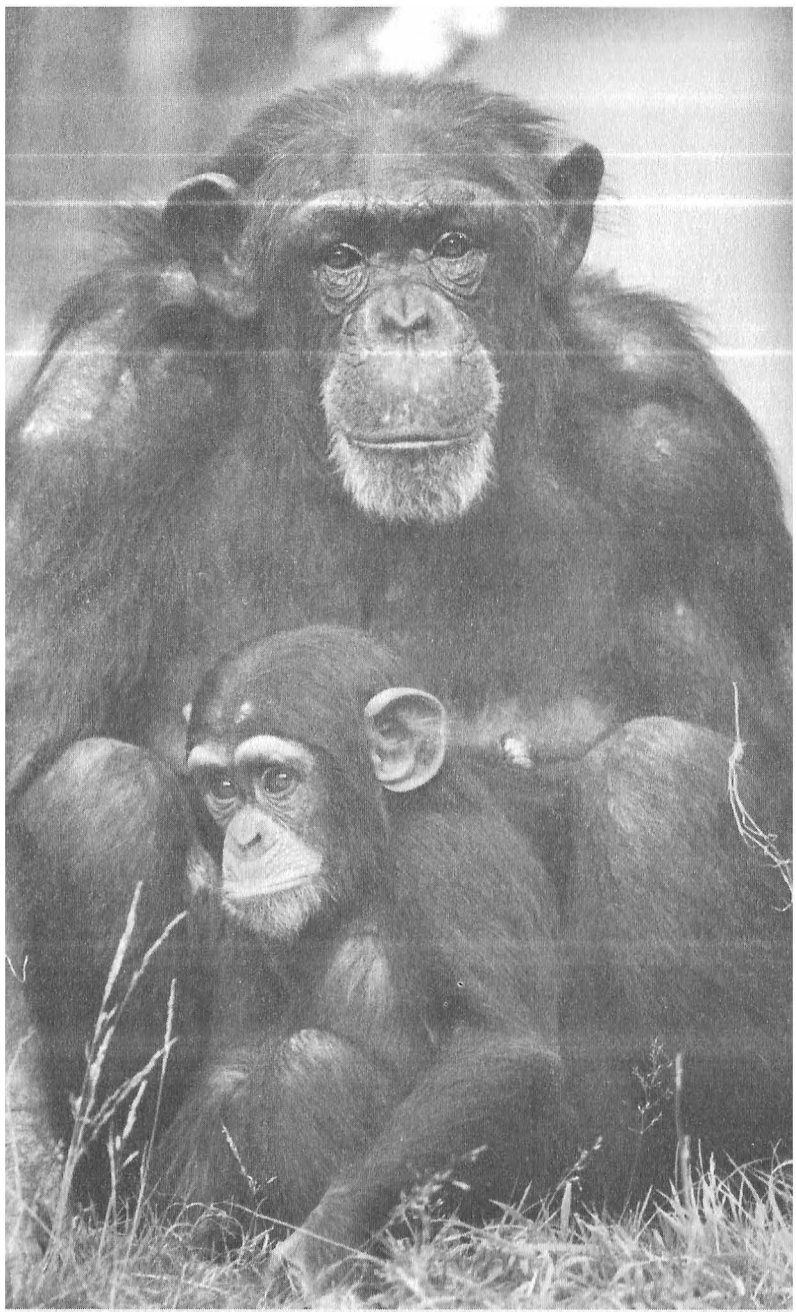
De Waal, Emory Üniversitesi Psikoloji Bölümünde C. H. Candler Profesörü, Atlanta'daki Yerkes Ulusal Primat Araştırma Merkezinde Living Links Merkezi Direktörü ve Utrecht Üniversitesi'nde Seçkin bir Profesördür. Hem ABD Ulusal Bilimler Akademisi hem de Hollanda Kraliyet Sanat ve Bilim Akademisi

üyesidir. 2007 yılında, Time tarafından Günümüz Dünyasının En Etkili 100 Kişisinden biri olarak önerildi.

Eşi Catherine ile birlikte Georgia, ABD’de Smoke Rise’da yaşıyor.

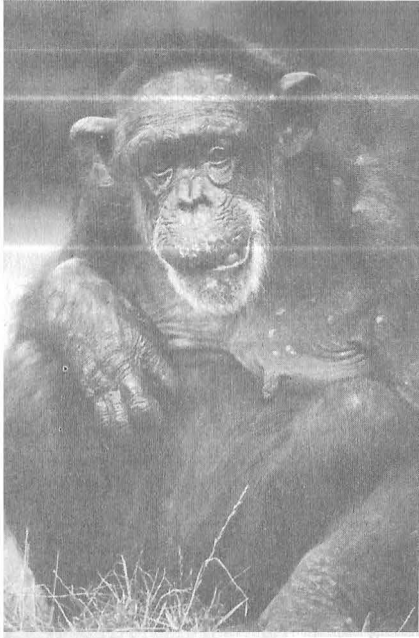
Notlar

Dipnotlar kısaltılmış kaynaklar sunar. Tüm referanslar için Kaynakça'ya bakınız.

Burgers Hayvanat Bahçesi'nin uzun zamandır maderşahi şempanzesi olan Mama kızı Moniek ile birlikte. Bu fotoğraf çekildiğinde Mama gücünün zirvesindeydi.

Fiziksel anlamda tam olarak olgunlaşmış hiçbir erkeğe hakimiyet kuramazdı ancak siyasi etkisi son derece hissediliyordu.

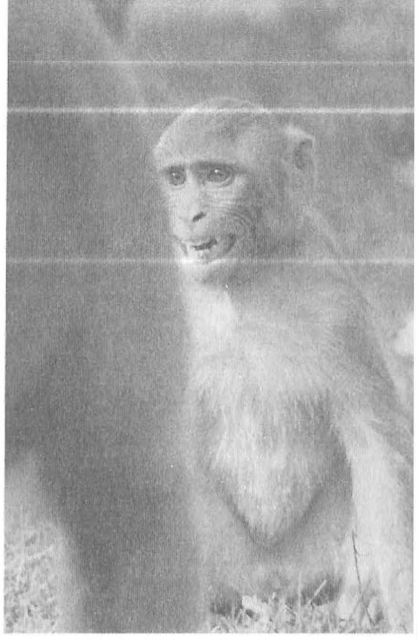
Mama elli yaşında oldukça yaşlı görünüyor ve romatizmadan dolayı güçlükle yürüyordu.

Buna rağmen hâlâ çok büyük bir saygı görüyordu.

Mama en iyi tartışmaları yatıştırma özelliğiyle bilinirdi. Burada, alfa erkeği Nikkie (sağda) ile kendi himayesindeki ergen şempanze Fons (sol) arasındaki ağız dalaşına müdahale ediyor. Mama, onu yatıştıran bir şekilde Nikkie'nin sırtına hafif hafif vururken aralarına giriyor. Onu tımarlamaya devam edip, Fons'un uzaklaşmasını sağlıyor.

Bu resimde ergen bir makak kendisine doğru yaklaşan baskın bir erkeğe sırtıyor. Bu ifadede geriye çekilmiş dudaklar ve kapalı durumdaki ağız boyun eğmeyi ancak aynı zamanda kalmak için hissedilen arzuyu da göstermektedir.

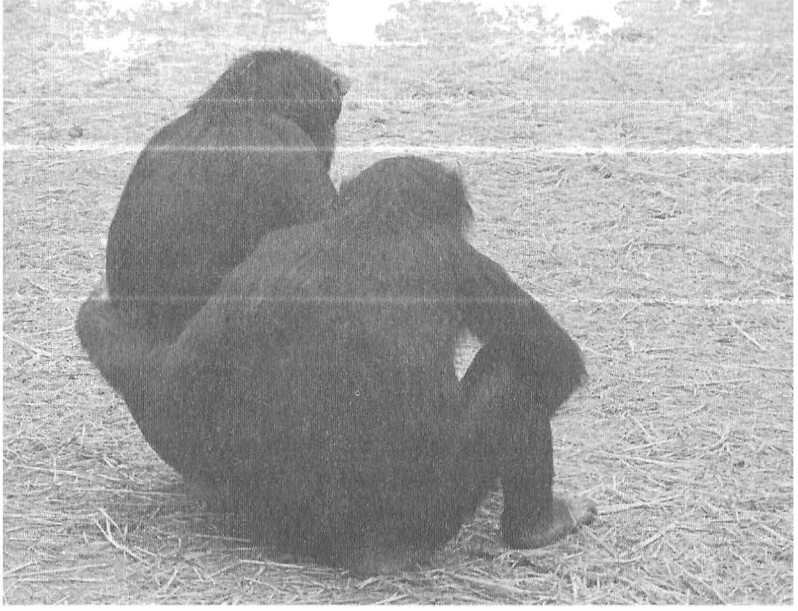
İnsan gülümsemesinin de dahil olduğu pek çok primatin sırtmasının tehlikeye karşı verilen refleks benzeri bir tepkiden kaynaklandığı düşünülür. Kenya'da kaktüs yiyen bir babun dikenli bitkiden korumak için dudaklarını geri çekiyor.

Dişi bir al yanaklı şebek astına türüne ait tipik bir tehdit yöneltiyor: Dişlerini çok fazla göstermeden hafif bir şekilde ağzını açarken, diğer tarafa vahşice gözlerini dikeyyor.

Al yanaklı şebek topluluğunun alfa dişisi Orange, aralarındaki şiddetli bir kavgadan sonra kendisine yaklaşan iki yetişkin kızının arasında oturuyor. Bu aile uzlaşması sırasında üç dişi dost canlısı homurtular çıkarıyor ve dikkatlerini birbirlerinin yavrularına odaklayarak dudaklarını şapırdatıyor.

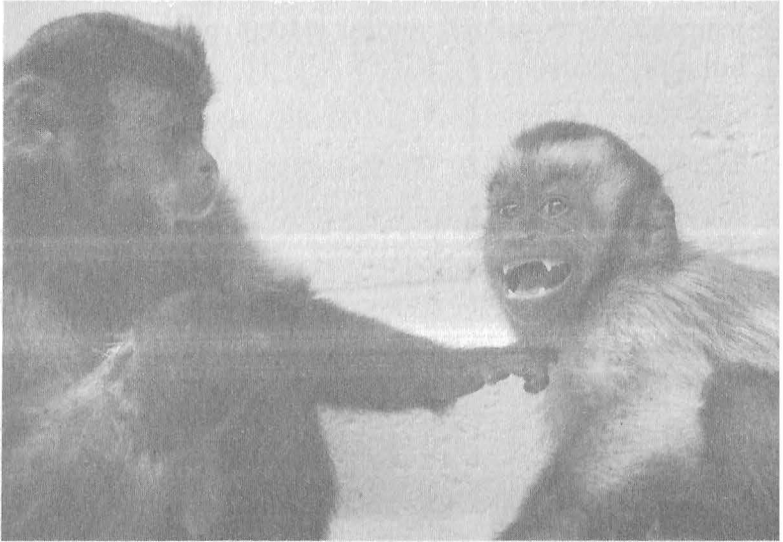
Bedenssel temas bütün primatlar için sakinleştiricidir. Bu iki dişi şempanze kendi kolonilerindeki şiddetli bir kavgayı izlerken birbirine yaslanıyor.

Japonya, Jigokudani Park'taki bir kar fırtınası sırasında makaklar kaynak suyunda tımarlanıyor. Primatlar tımarlama için çok fazla zaman harcar ki bu da aralarındaki bağları sürdürmeye ve destekleyici ilişkiler kurmaya hizmet eder.

Kapuçin maymunları diğerlerinin sahip olduğu yiyeceklere çok fazla dikkat eder. Sahip olduklarını çok kolay paylaşırlar ancak eşitsizliğe karşı da son derece duyarlıdırlar.

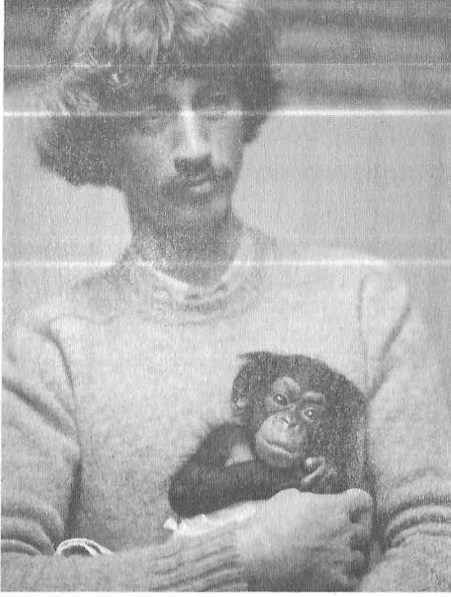

Beklentileri karşılanmadığı zaman primatlar çok sert öfke patlamaları yaşayabilir. Bu ergen (sağda), bir bebek taşıyan annesi onu kendisinden uzaklaştırmaya çalıştığında çığlık atmaya başladı. Yeni doğum yapana kadar onu kucağına alırdı.

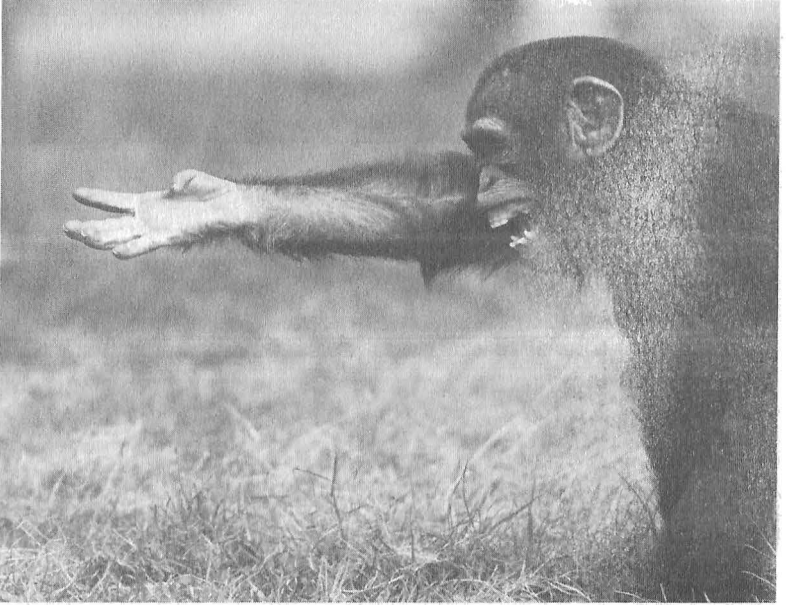
Empatinin en sıradan ifadesi, huzursuz bir durumda olan diğerlerine karşı rahatlatıcı bir yaklaşım olan tesellidir. Lola'daki Bonobo Sığınağı'nda bir bonobo biraz önce bir kavgada yenilen arkadaşını teselli ediyor. Fotoğraf Zanna Clay'in izniyle.

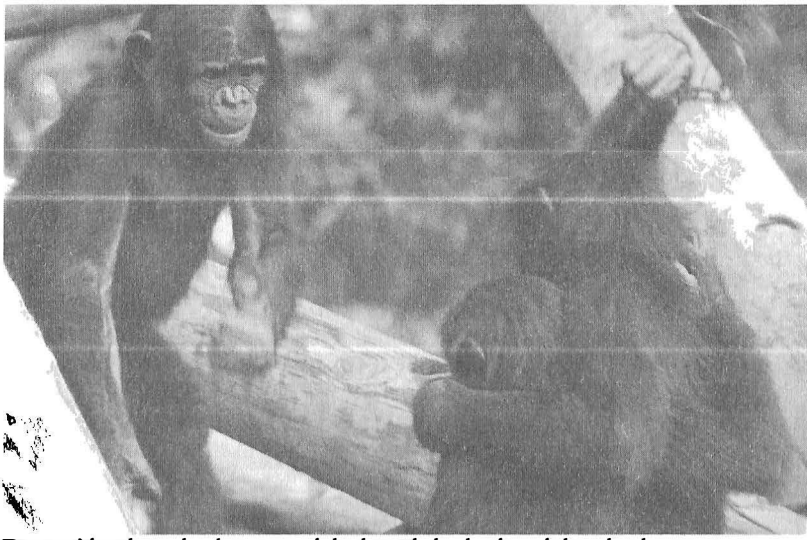
Dişi bir şempanze, aralarında bir kavgadan sonra alfa erkeğini dudaklarından öpüyor. İnsanlarda da olduğu gibi, ayrılıklardan sonra selamlaşmalarda ve uzlaşmalarda şempanzelerin öpüşmesi tipik bir durumdur.

1979 yılında Burgers Hayvanat Bahçesi'nde kucağında Roosje ile birlikte. Bu bebek şempanzeyi birerona beslemesi için üvey annesi Kuif'i başarılı bir şekilde eğittik. Fotoğraf 1979 yılında Desmond Morris'in izniyle.

Ergen bir şempanze, yetişkin bir şempanzenin kendisinden aldığı böğürtlenleri geri vermesi için uzattığı eliyle yalvarırken bağırırmaya başlıyor.

Darwin'den beri, kaşlar arasındaki küçük kaslardan dolayı kaşları çatmanın sadece insanlara özgü olup olmadığına dair tartışmalar şiddetle devam etti. aynı zamanda öfke esnasında da kırışan aynı kasların diğer primatlarda da var olduğunu artık biliyoruz. Ergen bir bonobo erkeği (solda), bir dişinin korumasını arayan daha genç bir erkek rakibine (sağda) kaşları çatık ve gerilmiş ağızla dik dik bakıyor. Saldırganı vazgeçirmek için vurma hareketleri yaparken, diğer koluyla ona sarılıyor.

İnsan gülümsemesine benzer şekilde, bonoboların sırtıtması çoğu zaman diğerlerini eğlendirmeye hizmet eder. Burada; Loretta (sağda), yiyeceği yapraklı dal buketini kendisinden saklayan bebek Lenore (solda) ile bir problemi çözmeye çalışıyor. Loretta'nın sorunu ortamda bebeğin baskın annesinin (sol) var olması. Yiyeceği Lenore'nin ulaşabileceğinden uzakta tutarken, ona dost canlısı bir şekilde sırtıtıyor.

İki yetişkin şempanze kavgalarının sonunda bir ağaçta asılı haldeler. İçlerinden biri uzlaşma daveti olarak elini diğerine uzatıyor. Bu fotoğrafı çektikten hemen sonra iki erkek kucaklaştı ve öpüştü. Daha sonra birlikte aşağı indiler.

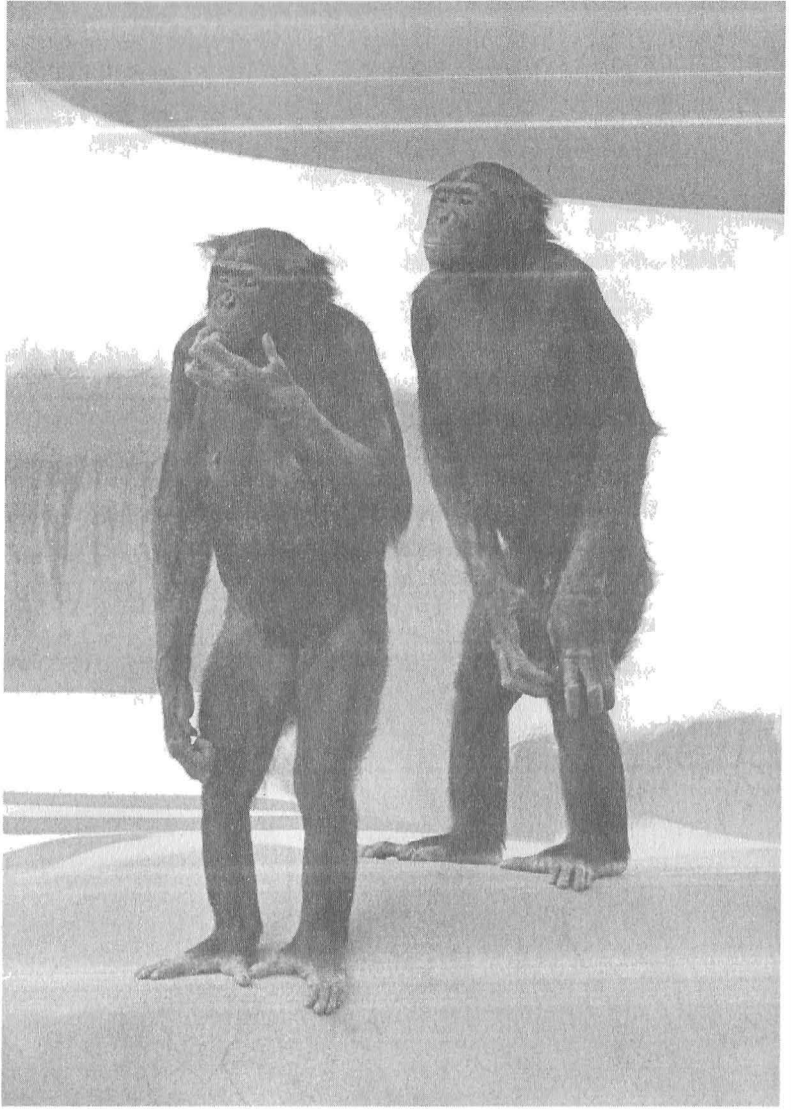
Şempanzenin en yüksek sesi çığlıktır ki bu da korkuyu ve öfkeyi ifade eder. İki dişinin sinirli bir şekilde yetişkin bir erkeği **takip etmesi** gibi tipik olarak yüksek rutbedeki bireylere karşı yöneltilir.

Alfa erkekleri sürekli baskı ve yoğun bir stres altında yaşarlar. Yerkes'deki bu erkek, onu asla rahat bırakmayan ve her gün kışkırtan bir rakiple uğraşıyor. Alfa'nın gözlerine yansıyan endişeyi görebilirsiniz.

İnsansı maymunlar, gürültülü eğlenciler ve takipleşmeler sırasında boğuk kahkahalar atarlar.

Yetişkin bir dişi (solda) ve ergen bir erkek bonobo San Diego Hayvanat Bahçesi'nde ayakta. Bütün büyük insansı maymunlar arasında uzun bacakları, ayak şekilleri ve beyin boyutlarıyla atalarımıza en çok benzeyenlerdir. Bonobolar genetik olarak şempanzeler gibi bize yakın oldukları için, insan evrimiyle ilgilenen herhangi birinden eşit ölçüde dikkati hak ederler.

MAMA'nın SON SARILIŞI

Kırk yıldan uzun süredir hayvanların duygu ve davranışları üzerine çalışan Frans de Waal hayvan ve insan duygularının büyüleyici dünyasını keşfe çıkıyor.

Mama'nın Son Sarılışı, biyolog Jan von Huff ile derin bağlar kuran bir şempanzenin ölümüyle başlıyor. Mama, ölmek üzereyken Van Huff gece vakti son bir sarılma için onu ziyaret etti. Bu olay filme alınmıştı ve tüm dünyada bu veda vakti büyük popülarite kazandı.

Milyonlarca insan için, Mama'nın genellikle insanlara özgü olduğu düşünülen ancak bütün primatlar için ortak bir davranış olan kocaman bir gülümsemeyle güven verışı, profesörün sırtını okşayıp onu kucaklaması çok etkileyiciydi.

Waal bu kitabında, insanların sevme, nefret etme, korkma, utanma, suçluluk duyma, neşelenme, iğrenme ve empati kurma gibi becerilere sahip tek tür olmadığını gösteriyor. Waal yüz ifadelerini, insan politikalarının ardındaki duyguları, özgür iradeyi, hayvan sezgilerini ve tabii ki Mama'nın hayatını ve ölümünü tartışmaktadır.

Mama'nın Son Sarılışı, insan duygu ve davranışlarının evrimsel köklerini tartışmaya açmak açısından çok önemli bir yapıttır. Bu kitap dünyanın en prestijli ödülllerinden biri olan PEN AMERİKA BİLİM ÖDÜLÜ'nü kazanmıştır.

